

ПЕТРО
ГУРІНЕНКО

ДНІВ ТВОЇХ
НЕБАГАТО

ЗВИТЯГА

ПЕТРО
ГУРІНЕНКО

ДНІВ ТВОЇХ
НЕБАГАТО

РОМАН

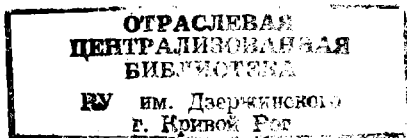
Київ
Видавництво
художньої
літератури
«Дніпро»
1984

У2
Г95

Роман украинского советского писателя изображает драматические события Великой Отечественной войны, в частности, подготовку к штурму одной из укрепленных линий фашистской обороны на подступах к Берлину. В широкой художественной панораме ярко показаны будни войны, фронтовой быт, ожесточенные бои, в которых советские воины проявляют беспримерное мужество, самопожертвование во имя победы над фашизмом.

*02-
аб*
012232 / 16 *П*

Г 4702590200—243 8.85
М205(04)—84

© Издавництво «Радянський письменник»,
1980 р.

Розділ перший

Найдужче болить те, що ніколи не боліло. Степине серце болить уперше...

У червні сорок п'ятого року буйно квітували озимі і степ ночами сповнювався жагливими криками перепелів, а досвітня зоря осявала виднокрай сухими спалахами, немов займалася і не могла зайнятися. Якраз у цей час із чужих країв журавлиними ключами потяглися до рідних домівок батьки, чоловіки, сини, брати, наречені, а то й просто комусь суджені щасливою долею молоді хлопці, яких обминули хижі кулі й гарячі уламки металу,— додому верталися ті, що вибороли Перемогу, здолали ворога-поневолювача, з повним правом скажемо, у жорстокому двобої. Верталися вчорашні воїни, безмірно скупивши за матерями, дружинами й дітьми, знудьгувавшись по мирній праці, яка ждала їх на порозі рідного дому.

На маленьку станцію, загублену в безмежжі південного степу, один-однісінький поїзд прибував раз на добу, та й то вдосвіта, коли все в природі ще спало й небо на сході починало ледь-ледь жевріти. Машиніст знав, кого везе, і, свідомий високої честі, яку йому виявили, переїхавши лункий міст через Південний Буг, подавав довгий-предовгий гудок, сповіщаючи, що їдуть ті, кого ще звечора нетерпляче (як усі довгі чотири роки!) ждуть засмучені розлукою жінки, нишком юрмлячись під безодніми тінями високих акацій, що обступили залізницю, мов німа сторожа.

Чмихаючи, поїзд уповільнював ходу й зупинявся на станції на якихось дві-три хвилини, але всі, кому треба було, вмить стрибали на піщаний перон, кидали на землю чемодани й речові мішки й одразу потрапляли в міцні обійми своїх близьких. А потім кожна жінка чітко брала за руку того, кого так довго й вірно ждала, і, мов

дитину, вела за собою в степ, на дорогу, що йшла до Кадомки — великого степового села на півдні України. Поволі сходило сонце, ясно осявало половіючі жита, щасливі обличчя людей.

Журавлині ключі тих, хто повертався з війни, поступово рідшали, аж поки одного дня не урвалися цілком. Згодом приїжджали вже лише ті, кого десь затримали по службі, хто заїжджав до бойових побратимів і загостював там або просто відбився, мов натомлений чи підранений птах, од загального гурту. А потім і таких не стало, хоч багато жінок і далі звечора йшло на стацію дождитися поїзда. Та машиніст не сигналив іздалеку, тільки чути було, як відлунював міст під колесами вагонів, а паровоз мовчав, мов заціпило йому, і своїм мовчанням безжально травмував жіночі серця.

Молоді хлопці, кому випало ще послужити в армії, слали додому лист за листом, поспішаючи розповісти, хто, де і як зустрів Перемогу і скільки кому тепер ще ждати демобілізації.

Іноді на світанні до села долинав паровозний гудок, та це траплялося дуже рідко, однак ті жінки, які досі не дождалися своїх близьких чи отримали навіть сповіщення про їх загибель, хоч як не були зморені працею, вмиль прокидалися і в темряві поспіхом шукали свій одяг, аби як напинали його на плечі й виходили в ніч, чуючи биття власних сердець та скрип дверей по хатах сусідів. Гуртом ішли в степ, стиха перемовляючись, брели зарешеними хлібами до скіфських гостроверхих могил і, вибравшись на вершини, стояли там, доки не сходило сонце й не заливало все довкруг тремтливим маревом. Вдивлялися в дорогу, що тонкою ниткою біліла поміж хлібів на видноколі, прикипали до неї поглядами і ждали, ждали, ждали, щоб побачити, хто ще там прибився до рідного дому. Не було краю радощам і сердечним хвилюванням, якщо котрась іздалеку впізнавала свого сина або чоловіка. Рвучко притиснувши до грудей руки, всім тілом подавшись уперед, жінка вмиль злітала крутим схилом униз і, нестримна, бігла дорогою назустріч своєму найріднішому, найдорожчому, єдиному в світі! Летіла чайкою, про яку в нашого народу складено стільки зворушливих пісень. Як крила, розвівалися за її спиною кінці хустки...

Поспішай, мамо, чимдуж поспішай! Швидше біжи, дружино, швидше! Пригорніть до своїх зболілих, але те-

пер уже найщасливіших сердець втомленого війною солдата, віхтем трави змахніть з його чобіт гіркий порох чужих доріг!

Коли одквітували жита, засипавши землю жовто-зеленим пилком, і колосся почало хилитися донизу, обтяжене молодим зерном, що спрагло тягнуло соки із землі, поміж стебел звили собі гнізда перепели, висиджуючи по ямках крапчасті яечка, машиніст жодного разу не подав сигналу. Обірвалася струна, яка так радісно гула! Кому судилося прийти, ті прийшли, а хто ще служив в армії, про тих теж усі знали. Та серцю не накажеш. Воно, незважаючи ні на що, однаково ждало, коли вже й ждати не треба було. Згорали, як деревне вугілля, без видимих спалахів короткі червневі ночі, такі сухі, хоч витирай об темряву сірник, надходили гіркі світанки, і в степу рясно осідала роса, але не озивався задиханий паровоз, котрий ще недавно підвозив до степової станції десятки демобілізованих і сигналив весело й заклично...

Іноді нічний, сповнений тривоги крик перепела, наймирнішого з наших птахів, що у забризканих росою хлібах шукає свою подругу, так сколихне вірну дружину-вдову вві сні, що вона вже потім до ранку не засне, стривожена тим погуком, немов піднята на крила, які несуть її в молодість, у найрадісніші дні, що дзвеніли і світилися, світилися й дзвеніли, мов краплі травневого дощу серед молодого листя.

Вдивляючись у темне, блискуче, наче застояна вода, вікно, жінка, спершись на гарячий лікоть, подумки кличе того, з ким колись разом ходила в нічні поля, пробиравася вузькою стежкою, на яку низько схилялися стебла жита й лоскотно кололи голі литки, вкраплювали їх холодною росою. І тоді теж тривожно кликав перепел, та чулася молодій парі в його голосі бентежна солодкість, схожа на цілунки, що забивають подих.

Голосно скапувала з колосся роса, зеленим одсвічували зорі над головою, і шелестів, бігаючи десь поміж стебел, полохкий птах і зненацька нишкнув, зачувши кроки людей, ніби й не було його. А згодом починав підпадьомкати вже оддалік.

Малює жінка, сколихнута пташиним криком, мов нічним гудком паровоза, все своє життя на темному тлі вікна, і казково цвітуть, бурхають вогнем шибки, наче тріпочуть пелюстки найгарнішої з квіток, яка вдруге вже не зацвіте... Не зацвіте!

Постає життя в любові, злагоді, у спільній праці, згадуються найкращі дні, які тільки можна собі уявити,— кращих уже не буває! Щастя, коротке, як спалах червневої зорі, і таке ж чисте, обірвала війна. Чорною ніччю підступила смерть коханого.

Удосвіта, коли село, мов немовля, ще спить, туго сповите м'якими пелюшками сну і дбайливо вкрите чорною ковдрою, що її виткала ніч, Степа Семенчукова крадькома, щоб не почула мати й не нагримала, виходить із хати і через город бреде у вистуджений за ніч степ, який відступає до садиб, ніби море до берегів,— безмежний, рівний і трохи жаский од своєї вічної нерозгаданості. Звуки вночі розносяться далеко, і Степа чує, як тривожно вистукують колеса паровоза на мосту через Буг, дівчина жде, що машиніст от-от подасть сигнал, але ніхто його не подає. Губиться, тане в нічній тиші стукіт коліс і, замовкаючи, боляче обриває щось у грудях.

На белебні могили, на її гострому вершечку, вибитому, наче тік, орлиними крильми, Степа вже застає Автонову матір, Василину Дивнич. Вони не обмінюються ні словом, мати мовби не чує, не бачить, що поруч із нею стає смутна Степа. Глибоко зітхнувши, дівчина втуплює погляд у край неба, що опустився на степ.

Голуба стрічка світання, котра залягає поміж небом і темно-зеленою пеленою приницьких озимих, світлішає на очах і ніби кличе до себе, нашіптує нечутним голосом: розставляй, дівчино, руки-крила і біжи крутим схилом униз, із розгону кидайся в холодні хвилі озимих, що вже скрізь по видноколу зазеленили лани, кидайся, хай краплиста роса зволожить твої гарячі зі сну литки, а ти не зважай на це, поспішай, поспішай, може, ще зустрінеш того, кого напружено видивляєшся на видноколі, незрушно стоячи на могилі. Але дівчина не слухається таємного голосу, не вірить йому, стоїть поруч із матір'ю Антона на верхів'ї могили і жде. Вітерець ворушить русяві кучері над високим чолом, збігає з могили і, мов хлопчак у глибини озера, з розгону пірнає в море озимих, збурюючи на його поверхні легенькі брижі, які розходяться навсібіч.

Степі здається, що варто лишень пильно пошукати довкола могили— і можна знайти приткнутий якоюсь широю душею легенький, як скрипка, човник з хитким дном. Візьме вона до рук ясеневе, дзвінке, як пісня, весельце і, стоячи, попливе зеленим морем аж туди-туди,

куди в цей ранній час ще не сягає сонце, а сягає тільки її клич: «Антоне, вернися, прийди!»

Розвидняється в степу, та не в серці, ще густіша тінь облягає його. Зблискують, як сльози, краплі роси на гострих листках, вітер розгойдує їх і збиває на землю.

Степа наставляє долоню до пухнастих брів і довго вдивляється в долину зеленкуватими, видовженими, як листки нечуйвітру, очима. Порожньо на видноколі, тільки стримлять де-не-де смутні скіфські могили, додають серцю жалю. Озимі зеленіють навколо них, вітер поступово дужчає, набирається сил, небо по-осінньому високе й прозоре. Зненацька над степом злітає, розколюючи тишу, тужний погук і падає зраненим птахом на шелесткі жита:

— Анто-о-о-не-е-е-е!

Котиться степом, наче чимось здивоване протягне «о-о-о», плаче сумною нотою тонке, як болісний стогін, «е-е-е!». І ніхто не скаже, чий це голос: материн чи Степин.

Бовваніють дві жіночі постаті на белебні німої могили.

Сплітає Степа гарячі пальці, втискує їх із хрускотом одні поміж других і тулить з'єднані руки до трепетних грудей, немов хоче вгамувати поривчате биття зажуреного серця. «Ой ломи, ломи білі рученьки до єдиного пальця!»

Дорога, що веде із станції, порожня, на всьому її видимому протязі немає ані душі. Десь озивається трактор. Спершу чмихає, немов кінь, що п'є воду, а потім уже рівно гуде, наближаючись до могили. Степа тулиться до Антонової матері тремтячим плечем.

Тракторист Федір Краєвид, вчорашній танкіст, який прийшов без ока з війни, співає так, що пересилює гуркіт старенького мотора. Пісня розлягається над степом — дзвінка, повна сил, бадьора. Здається, оживає в степу все те, що запечалила, пригнітила своїм криком котрась із жінок.

На городі калинонька,
Під горою терн,
Любив же я дівчиноньку,
Люблю і тепер.

Жайворонковим співом дзвенить голос Федька Краєвида.

Трактор минає могилу, пісня пливе разом з ним, не від-

стає ані на крок. Із вихлопної, схожої на самоварну, труби пахнуть кільця синюватого диму, приточуються до коліс, м'яко падають на зелень, а Степі здається, що то не сині кільця диму губить за собою трактор, а зоставляє він у вранішньому степу срібну пісню.

Жінки поволі сходять із могили і мовчки бредуть до села. Чисте сонце сходить над зеленим степом, обдаровує живлющими променями все живе на землі.

Розділ другий

Найдовші з усіх ночей, які тільки можна уявити, шпитальні. Їхньою тупою безконечністю і прямо-таки фізичною всеосяжністю особливо позначився для сержанта Антона Дивнича третій місяць його перебування в шпиталі засніженого, незважаючи на весняний місяць, північного міста, назва якого на уроках географії колись у школі здавалася йому вкрай поетичною і дихала, либонь, ще сивішою давниною, ніж часи Київської Русі, ніж оті Івангороди, Вискорості і Вжища. Це слово (він не знав, що воно означає), в якому звучала м'якість аж трьох голосних, стояло для Антона в одному ряду назвами інших древніх міст, таких, як Твер, Перм, Торжок, Пошехонье, Холм. Коли вчитель вимовляв їх чи він сам знаходив на карті, глянувши на північ або на північний схід од Москви, то чомусь завжди спадав йому на думку рефрен із «Слова о полку Ігоревім», цієї поеми з його. «О Руська земле, уже за шеломянем еси!» Мабуть, тому згадувався цей рядок, що слова «холм» і «шеломя» означали одне поняття.

Ночі в шпиталі, справді, тягнуться безконечно. Вичерпувалося терпіння, витримка, не було сили хоч одну із ночей подолати, звечора поринувши в глибокий сон. За ніч прокидався по два, три і більше разів. Обережно, щоб не побудити товаришів, з якими разом лежав у палаті, виходив у коридор і подовгу вистоював біля холодного вікна, дивився крізь бляклі шибки на нічне місто, котре, як і колись, тисячу років тому, а може, і більше, було засипане глибокими снігами, вкутане чорним покривалом темені, де-не-де проколотої вістрями миготливих вогнів.

Іноді під час такого стояння приходила думка: а чи не пересунув хтось це місто ще далі на північ і наступна

ніч триватиме не вісімнадцять годин, як ця, а продовжиться, як полярна, може, й на цілих півроку, зовсім не випускаючи на обрій зляканого сонця.

Від цієї думки робилося моторошно, вона оволодівала всім еством. В розпаленій уяві поставав батько — мовчазний і не так смутний, як глибоко задуманий худорлявий чоловік, з'являвся невідь-звідки й нечутно ставав пліч-о-пліч із сином у шпитальному коридорі. І Антон почував себе певніше, знаючи, що тепер уже не сам змагатиметься із своїми сумнівами. Хворі по палатах ще спали, тишу не порушував жодний звук. Батько теж дивився в нічне вікно, чи то збираючись зі словами, чи наготувавшись уважно слухати сина.

— Скажи, батьку, що б ти зробив на моєму місці? — пошепки питав Антон.

Батько мовчав, певне, зосередившись на якійсь важливій думці, щоб уже відразу виповісти синові остаточну правду. Антон не запитував удруге, бо змалоліт поряд із любов'ю відчував перед ним якусь неусвідомлену нерішучість.

Батьку! Батьку! Не часто син звірявся тобі, рідко говорили ви душа в душу, зайняті кожен своїм! Ти трудився, до останньої краплини віддаючись обов'язкові, який ставив понад усе. А син? То розважався дитячими іграми, то вчився у школі, вже виявляючи в навчанні твій непоступливий характер.

Твое, батьку, життя завжди ясніло перед ним негаснучим прикладом. А те, що ти навмисне тримав сина на певній відстані од себе, змалоліт не давав йому розсупонюватись, допомогло синові рано стати самостійним. Може, тільки іноді, коли й не треба, він, як і ти, проявляє зайву стриманість; почуття в душі вирують, а зовні цього не побачиш.

Спасибі ж тобі за добру суворість, за науку, яку ти подав своїм прикладом!

Батькові вже п'ятдесят два роки. Вік такий, що важко ходити в атаки, окопуватися під ворожими кулями, але він і досі служить в діючому Чорноморському флоті, командує обслугою важкого зенітного кулемета і водночас виконує ще обов'язки замполіта пожежного катера. А пожежа на морі — це, мабуть, страшніше, ніж бомбардування на суші. На морі рятівної землі немає. Гіркаво-солоня вода навкруги і палаючий вогонь!

У батька дореволюційний партійний стаж. Не забути

Антонозі його розповідей — довгими зимовими вечорами при блідому світлі каганця, під завивання завірюхи розказував він синам і їхній матері, як воював у громадянську війну проти німецьких окупантів, петлюрівців, денікінців, Врангеля й Махна, одним словом, проти всілякої потлочі, що намагалася задушити молоду Країну Рад. Двічі був поранений.

Після громадянської працював у рідній Кадомці головою комнезаму, головою сільради, а коли люди почали об'єднуватися в колективи, то став одним із його найактивніших організаторів і першим головою.

Батько завжди був взірцем для сина. Не так суворий, як зосереджений, а часом і палахкий, але завжди у всьому справедливий, душевний, як казали про Дивнича люди. До себе ставив найвищі і найсуворіші, а часом і нещадні вимоги!

Непримиренно, часом, може, і занадто різко ставився до нероб, недбайл, а особливо до п'яниць. Антон пам'ятає, як на Новий, тридцять перший, рік мати накрила святковий стіл. На вибілену полотняну скатертину, визолену у високому жлукті, поставила смачні наїдки. Шкварчала, щойно з печі, свіжа (саме зарізали кабаника) ковбаса, духмянів круглий ковбик, біліла срібними зернятками гречаної каші кров'янка, лежали в мисці хрумкі огірки, стояв у макітрі узвар із груш і слив. Одним словом, накрила мати стіл, за який не соромно було найдорожчих гостей садовити. А поміж пухнастою паляницею та мискою з пирогами поставила маленьку пляшку пшеничної горілки. Купувала в крамниці так, щоб батько не знав. Казала сама собі: хай у нас буде так, як у всіх людей.

Час було сідати до столу. Мати покликала батька, але він не відгукнувся, стояв під каганцем, дочитуючи вголос вчорашню газету.

— Ладимире, то сідаймо вже? — сказала мати, підходячи до чоловіка.

— Ви сідайте, а я дочитаю. Цікава стаття вміщена про кубанські колгоспи.

— Сідайте, діти.— Мати поправила щось на столі.— Ти, Антосику, навпроти мене, а Михайло — навпроти батька. Що вам покласти?

— Ковбаси! — в один голос заявили хлопці, пасучи очима наїдки, які на той час лише зрідка прикрашали стіл таким щедрим багатством.

Батько тим часом дочитав газету, згорнув її вчетверо, як завжди це робив, поклав на лежанку.

— Злий на руки, Василю, — підійшов до печі. Настрій у нього був гарний.

Мати злила йому з кухля, подала свіжий рушник.

Витерши руки, батько повісив рушник на жердку, наблизився до столу. Якийсь час мовчки розглядав, що там стояло.

— А це що? — запитав уже сердито.

— Хіба не бачиш, Ладимире, — ковбаса, кров'янка, ковбик. Кабанчика справного вигодували ми з тобою.

— Я не про ковбасу питаю, — з'явилися рум'янци на батькових щоках.

— Що ж тоді маєш на увазі?

— Ось що, — показав батько пальцем на чвертку горілки із зеленою наклейкою, яка заховалася за паляницею.

— Сьогодні люди Новий рік зустрічають. — Мати розгубилася, але старалася говорити спокійно. — Я хотіла, як краще. Можна ж раз у рік випити по маленькій чарочці. Всі сьогодні п'ють.

— Хай собі п'ють, — з притиском сказав батько, — а ми не будемо! Не забувай, що я дав собі слово: в рот не брати цієї гидоти. Самому не трукіть та інших застерігати од згуби.

— Ладимире, не треба так різко зі мною говорити. Можна подумати, що я поставила на стіл отруту.

— Не буду, сказав, пити, — ще дужче почервонів батько. — І тобі не дозволю!

— Як собі хочеш, — зітхнула мати.

— Ах, так, так! — Батько хитав головою раз за разом. Простягнув руку, двома пальцями вхопив пляшку, поніс її, немов щось отруйне й бридке, до печі. Розмахнувся й кинув у відро. Пляшка розбилася. По хаті поплив їдкий запах горілки.

— Отакої! Та за неї гроші заплачено! Не хочеш пити — не пий, ніхто не силує. Я б узавтра віднесла її куму Степану, він он чоботи полагодив Михайлові. Була б плата за роботу.

— Ще гірше! Скажуть, Дивнич споює односельців. Отуди горілки й дорога, куди я її спровадив. А тепер сідаймо за стіл. Та не сердься, Василю. Інакше я не міг вчинити.

— Ти, Ладимире, іноді задурюєш собі голову дрібницями.

— Е-е-е ні, мати, якщо справа стосується совісті, то тут дрібниць не буває. Коли вже я належу до партії комуністів, то у всьому повинен бути бездоганим. Ти думаєш, Ленін пив? У рот не брав трутизни! А ми в усьому повинні наслідувати Володимира Ілліча...

Але не тільки до горілки був непримиренний і нетерпимий батько. Він гостро й нещадно шпетив нероб і недбайл.

— От ти, Кострубе,— виступав Дивнич на колгоспних зборах,— подивись людям у вічі і скажи їм, чому ти робиш кіньми дві ходки за день, замість того, щоб обернутися чотири рази і підвезти коровам удосталь кормів?

Коструб встає, мне в руках картуз з переламаним козирком. Лице його заспане й запухле.

— Коні — не машина,— каже він ледь чутно.— Швидкість у них не та.

— Та він, їдучи, спить,— докидає хтось із задніх рядів.— Позавчора коні завезли його аж на залізничну станцію...

Вибухає сміх. Батько чекає, поки люди заспокояться.

— Не та, кажеш, швидкість, Олександрє? — запитує ледачого їздового голова.— Я тобі завтра доведу, що швидкість у коней та, що треба.

Наступного дня батько встав ще раніше, ніж завжди. Йшов на конюшню і лаштував віз, яким Коструб возив на ферму зелену масу. По дорозі зустрів Коструба.

— Ладимире Федоровичу,— кліпав той сонними очима,— нащо ви взяли моїх коней?

— Прослав ти своїх коней, Олександрє,— казав батько.— Сьогодні я на них їздитиму.

— А я куди? Що мені робити?

— Що хочеш. Іди досипай.

— Ладимире Федоровичу, товаришу голову, пробачте. Більше не буду,— розставляв руки перед возом Коструб.

Але батько цвюхкав батогом і їхав у поле. За день обертався п'ять разів, а сонце ще й не заходило. Біля ферми Коструб таки вирвав із рук голови вила-трійчатка і почав сам скидати з воза зелену масу. Батько пішов до контори...

— Розкажи мені, тату,— спитав якось у нього Антон, уже будши школярем,— скажи, тату, хто такі комуністи?

— Чому ти запитуєш про це зараз?

— Іван Тимофійович, наш директор школи, зайшов у клас, коли я саме відповідав. Вчителька сказала йому, що я вчуся на відмінно. «Правильно, хлопче, робиш,— похвалив мене директор,— що береш приклад зі свого батька-комуніста».

— Так і сказав? — нахилив у задумі голову батько, і обличчя його проясніло.— Що таке комуніст, одним словом не поясниш. Комуніст, так я розумію,— це людина, яка беззавітно служить справі Леніна. Щоб називатися комуністом, бути ним, мало чесності і працьовитості. Треба служити народові, добиватися, щоб завжди перемагала ленінська правда. Все це я відчуваю серцем, а от пояснити до ладу не можу. Запитай Івана Тимофійовича, він людина освічена, член партії з вісімнадцятого року, то краще розтлумачить, ніж я зі своїми чотирма класами. Комуніст, синку, це найвища і найважча посада на землі. Підростеш — і все зрозумієш сам.

Чомусь згадуються події з батькового життя незначні (хоч сам він казав, що дрібниць не буває). З цих скупих спогадів постає його нелегке, але й високе життя, відвертий, прямий характер, запальна і наполеглива вдача.

Але хіба тільки дрібниці згадуються? Антон не забув, хоч йому тоді було зовсім мало років, як організовувався в їхньому селі колгосп (тоді казали — колектив), як лютувала знавісніла куркульня, за всяку ціну намагаючись перепинити шлях новому. Родина Дивничів тоді лягала спати так, щоб куля, яка могла влетіти крізь вікно серед ночі, не влучила когось. Батько з матір'ю присували своє ліжко до вікна, ставили його під захист стіни. Удень воно стояло там, де завжди, щоб ніхто не знав про нічні переставляння. Антон і Михайло лізли на піч і спали за цегляним комином.

Запам'яталася Антонові одна з тих давніх ночей. Надворі ще залягала непроглядна темінь, хоч десь уже пробували голоси півні — наближалося світання. Двічі вистрелили на вулиці, на ліжко, де спали батько з матір'ю, з брязкотом посипалися уламки скла.

Хлопці прокинулись, затаїли подих на печі.

— Ладимире, не йди! — зойкнула мати.

— Василю, пусти! — коротко й суворо прорік батько.

Стиха стукнули хатні двері, а сінешні відчинилися нечутно — батько змастив петлі топленим салом. На вулиці тричі бабахнуло з нагана.

Почувся батьків голос:

— Стій!

Пролунав ще один постріл, і настала тиша. Хлопці не дихали, сидячи за комином.

— Антосику, Михайлику, як ви там? — почули запитання матері. — Живі?

— Живі, — відповіли обидва тремтячими голосами.

Вернувся знадвору задиханий батько.

— Втекли негідники, — сказав пошепки. — Двоє їх було. Догадуюсь навіть, хто це. Мертві хапають за ноги живих! Та не допоможе їм ніщо. Ленінська правда переможе на всіх фронтах...

Змерзнувши й натомившись стояти в холодному коридорі, Антон вертався в палату, залазив під теплу ковдру. Був щасливий, що тільки-но мав душевну розмову з батьком.

З радістю зустрічав той момент, коли в коридорі обережно дзенькали відра, з якими санітарки вдосвіта приходили мити підлогу. Якщо вже з'явилися ці працюючі, мовчазні жінки, то, значить, ніч минула безповоротно, а день, який він не є короткий, обов'язково принесе новини, оживить надії. Послухати вранішнє повідомлення Інформбюро — теж неабияка радість, бо Червона Армія наступає на всіх фронтах, наближається до самого серця гітлерівської Німеччини.

Звичайно ж, усі бійці, котрі лежали в шпиталі, заліковуючи свої рани, були великими стратегами й тактиками. «Каждый мнит себя стратегом, видя бой со стороны». Медсестра з хірургії Люба Обойщикова, вродлива і доброї душі молода жінка, принесла звідкілясь карту Європи й, тепло глянувши на Антона, вручила йому. Палата зраділа. Повісили карту на стіні і щодня, послухавши по радію випуск новин, робили на ній олівцем відповідні позначки і довго розмірковували, прикидаючи і так і сяк, де завдати чергового удару, щоб остаточно здолати ворога. Зчинявся шум, говорили всі разом, запально доводячи один одному зовсім протилежні думки. Антон рідко підходив до карти, хоч вона начебто найбільше належала йому, бо Люба Обойщикова дістала її заради нього.

Але дивитись на карту і знати, що твої бойові побратими воюють, а ти скнієш у шпиталі, змагаючись з довжелезними ночами, несила. Хотілося в ці дні бути на фронті разом з тими, хто воює, разом з усіма виборювати вже близьку Перемогу. Але по всьому видно: на фронт

уже не потрапиш. І гірко ставало Антону од цієї думки, він обминав поглядом карту, особливо те її місце, де стояв його фронт, вже наготувавшись до нового прориву, де воювали його дивізія, рідний полк, його взвод, бойові побратими. Вірні друзі!

«Е-е-е, що говорити!» — схилив Антон засмучену голову. Ще нестерпнішими стали ночі, коли, переживши найтяжче, несподівано затужив його шпитальний друг Микола Крутіков, який лежав на сусідньому ліжку. Хірурги відтяли солдатові праву ногу по самий пах, бо починалася гангрена. Життя тридцятирічному білорусові врятували, але вже на безвік втратилася його весела вдача. Стрибає Крутіков на білих милицях, незграбно задерши плечі, повисаючи на руках: учиться ходити. Ще не змірився зі своїм каліцтвом, страшним воно видається йому, хоч він його мужньо переживає, на людях кріпиться, не подає виду, що важко. Але по ночам, коли засинають поранені, нерви Крутікова не витримують.

Прокидається Антон серед ночі від звуку, який нестерпно слухати. Наче хтось приклав до голови тонку спицю чи струну і вгвинчує її у вухо, встромляє тонке тремтяче жало. Розбуджує Дивнича тонке, мов комарине, дзижчання.

Плаче уві сні Микола Крутіков, тридцятирічний білорус із ясними, як лісові озерця, очима, із русявим м'яким, наче льон, волоссям.

Антон перехиляється до Крутікова, обережно торкає за плече.

— Миколо, Миколо, — кличе стиха. — Прокинься!

— Га, що таке? — злякано запитує Крутіков і люто тре долонею собі груди. — Що трапилось? Чого будиш?

— Це я тебе повинен питати, що трапилось, — півголосно каже Антон. — Плачеш у сні!

— Я? — дивується Крутіков. — Та нізащо!

— Ти, голубе!

— Може, й справді! — Крутіков сідає на ліжку, накидає на плечі ковдру. — Розумієш, брате, кілька ночей сниться мені той самий сон. Наче йду берегом нашої Жолоні, вода в ній чиста й солодка, як березовий сік. Іду берегом, затиснувши під пахвою вудочки. Знаходжу своє улюблене місце. Ех, Антоне, ех, брате, коли б ти знав, який я завзятий рибалка! І ось починаю розмотувати волосінь з вудлища, оглядаю гачок, дістаю наживку і аж тоді помічаю, що в мене одна нога. А на одній нозі

довго не вистоїш, а як сядеш, то потім не встанеш. Жалко, дуже жалко, брате, стає мені себе... Не ходитиму я понад берегом Жолоні, як ходив колись. Не ходитиму, не дивитимусь із високого берега в прозору воду, спостерігаючи, як на дні граються смугасті окуньки, наскакують один на одного, ніби молоденькі півники. Жалко всього цього, брате. Як почувеш, що плачу, ти мене відразу буди. Негоже чоловікові рюмсати.

— Тепер, Миколо, такі протези роблять, що ніхто й не здогадається, твоя нога чи гумова,— пробує Антон заспокоїти товариша.

— Еге, брате, якби нижче коліна, то, може, й так,— скрушно хитає головою Крутіков.— Протеза поки що не дають, немає, вручили ось милиці. А багато я на них настрибаю, коли професія в мене — тесля? На дах, щоб перекрити його, тепер не вилізу, хіба висадять, а потім треба зсаджувати. А я, знаєш, скільки важу? Ну, а чого ти, брате, хнюпишся, не спиш по ночах?

— І сам не знаю,— роздумливо каже Антон.— На шість місяців, а то й на рік, певне, визнають мене непридатним до військової служби, це як пить дати.

— До матері їдь, брате. Стара чекає тебе. Вона найшвидше долікує, молоком з медом відпоїть.

— Корови в нас немає.

— У сусідів є корова... Молоко в селі — не проблема.

— Хотів би вчитися. Але інститут — це восени, вже після війни, вона от-от скінчиться,— ніби сам до себе говорить Дивнич.— Хлопці пишуть з полка, кличуть до себе, ждуть. Не знають, що рука не згинається. Я не писав їм про це. А який з однорукого розвідник? Може, залишитися тут, у місті?.. Влаштуюсь на якийсь завод, збуду спеціальність.

— Ні, брате, додому їдь, кажу тобі широко. Вистачить ще тобі часу, щоб обміркувати свою дальшу долю.

— Все це так, але й не так,— сам собі заперечує Антон.— До війни я хотів стати військовим моряком, мріяв служити на крейсері, саме слово «крейсер» хвилювало мене. У сорок першому, як почалася війна, був зарахований до Севастопольського вищого військово-морського училища, але на морі, фактично, не служив, бачив його тільки з берега. Дуже гарне воно, Миколо... А потім сухопутний фронт, одне поранення, друге, ось рука не згинається. Про море мріяти тепер зась.

— Та у вас на Україні, степ, як море, неоглядний. Це

в нас, у Білорусії,— озера, ліси, болота. Мені здається, для серця і море і степ привабливі однаково. Одноруким себе не називай! — каже Крутіков.— Нікуди завод від тебе не втече. Ідь, брате, до матері. Порадуй її. Стрінеш дівчину... Іх у селі, як бджіл, а ти будеш для них наче мед. Ти ж нежонатий?

— Нежонатий. Мені тільки двадцять перший минув...

— Дівчину маєш?

— Ні, немає.— Після паузи Антон запитує: — А коли твоя дружина приїздить?

— Через шістнадцять днів. Гальченко обіцяв тоді й виписати мене. Жду її не дждуся. Дружина в мене, брате, гарна, от побачиш її.

— Через шістнадцять днів я, мабуть, буду далеко. Завтра комісія, і, очевидно, сунуть документи в зуби — і паняй на всі чотири сторони, і на пересильний пункт не треба буде заїжджати.

— Все ж не бачу причин, щоб хнюпитись.

Крутіков і Дивнич ще довго гомонять, посідавши рядком на Миколиному ліжку. Потім Микола лягає досипати, а Антон, хоч уже за північ, не спить довго, не бере його сон. Сидить на ліжку, загорнувшись у байковий халат, і думає. Ліву руку поклав на коліно, пробує згинати її. Суглоб болить, а Антон знову й знову натискає на нього, наче хоче розробити за ніч те, на що потрібно, як сказав капітан Гальченко, щонайменше півроку.

Та не сама тільки рука турбує Антона. Він вірить Гальченку — вона згинатиметься. Лякає його те, що завтра комісія демобілізує на рік чи на півроку. Люба Обойщикова вже сказала йому про це, і очі її виповнилися слізьми, щоки зашарілися. Закохана вона в Антона. Він не знав би цього, якби не Вадя Профатілов. Ліву руку Ваді одрізали, але культя довга, і Гальченко обіцяє, що скоро розріже її на кінці і матиме хлопець ще два пальці на додачу до тих п'яти, що на правій руці. Вадя не дуже сушить голову тим, що однорукий. Не дає проходу жодній дівчині, кожній освідчується в коханні, а якщо поблизу нікого немає, то намагається затиснути в кутку.

Якось Антон чекав на перев'язку. Стояв біля вікна в коридорі, спостерігаючи, як весна й тут, у північному місці, змагається з зимою. Серед дня з дахів часом капало, горобці пили з жовтої калюжі воду, стріпували мокрими крильцями й радісно цвірінчали, а по ночах ще давили землю тріскачі морози.

Відчинилися двері, на яких було написано «вчительська», з хірургічного кабінету вискочив Вадя Профатілов. Шаснув по боках блудливим поглядом і, побачивши Антона, підійшов до нього, підштовхнув плечем.

— Вона тебе любить! — просичав, хитро прискалюючи око.

— Хто? Кого?

— Люба Обойщикова. Тебе! Ох ти ж тихий, тихий! Недарма кажуть: тиха вода греблі рве. Я до неї — Любо, Любонько, Любушка, Любчик. А вона мені у вічі каже: люблю Антона Дивнича, а ви, товаришу Профатілов, мені не до вподоби, бо метушливий... Іч, яких слів біля лікарів наслухалася. Ще й плечиком отак, — показав Вадя, — сіпнула. Иди, Антоне, користуйся моєю добротою...

Вадя Профатілов ніколи не втрачає бадьорості. Сказав Антонові новину і пішов коридором, стиха щось мугикаючи, клишоногий і верткий. Він схожий на того солдата з анекдоту, котрий на запитання командира взводу про те, що йому спадає на думку, коли зашпортнеться об камінь, відповідає завжди однаково: «Дівчата!» «Чому дівчата?» — дивується лейтенант. «А я завсіди про них думаю!»

Вадя ще відомий на весь шпиталь своєю приповідкою. Якщо хтось не згоджується з ним, він каже тому, розводячи руками: «Мозку немає, вважай, що каліка». Але говорить це з веселою зверхністю, з усмішкою, і на нього ніхто не ображається, тим більше, що цю приповідку Вадя часто адресує й собі. Чують її від нього й ті особи жіночої статі, які відкидають його упадання.

Профатілов зник за дверима якоїсь палати, а Антон заходить до хірургічного кабінету. Не осмілюється глянути Любі у вічі. Знає, що чоловік її ще в сорок першому загинув на фронті і що сувора вона до залицяльників, яких багато вже об'являлося в шпиталі. Любі личать білий халат і біла косинка, насунута на лоб. Щоки в неї без рум'янів, а губи червоні, аж палахкотять, враз обличчя — постійний, наче в ляльки.

Перев'язувала лікоть, і пальці її плуталися в бинтах...

— Загоїлося! — прошепотіла самими губами і глибоко зітхнула.

— Спасибі, Любо, — торкнувся він долонею здорової руки її пальців і відчув, як вони затремтіли. — Спасибі тобі.

Вийшов із хірургічного кабінету з сум'яттям у душі. Ех, Профатілов, Профатілов, нащо було говорити про Любину почуття?! Мабуть, допік Любі, коли вона не стрималася.

Це вже вдруге в житті Антона трапляється так, що на нього звертає увагу не юна дівчина, що було б зрозуміло й доречно, а жінка — хоч і молода, але вона вже скуштувала в своєму житті і солодощів, і гіркоти, не знати лише, чого більше випало їй на віку!

Галина Осетрова служила санінструктором у штабі полка. Їхні стосунки не назвеш коханням, навіть слово дружба до них не пасує, взагалі немає їм визначення, бо наодинці вони, власне, зустрічалися лише раз, та й то за досить дивних обставин.

Галя, як казали в штабі, «дружила» з майором Чаговим. Не дуже гарна з обличчя, зате повногруда і ладна, струнка, якась рвійна в ході і рухах, — серед інших дівчат, одягнених у військову форму, вона виділялася особливою жіночністю неяскової вроди. Не раз, навідуючись до штабу, Антон ловив на собі томний погляд її карих, осяяних вертикальними зіницями очей. Погляд той наче зупиняв його. Незрозуміла, здавалося, Антонові глузлива усмішка ворушила вогкі, блискучі губи. Він ніяковів і обходив Галю стороною, бо добре знав запальну вдачу майора Чагова. Казав сам собі: «Дружиш ти з ним, то й дружи, а я й не подумаю розбивати вашу дружбу!»

Якось Галя проходила повз землянку, біля якої вигрівалися на сонці розвідники, які щойно на світанні вернулися з ворожого тилу після невдалого пошуку. Настрій був важкий. Але, побачивши Галю, вони заворушилися.

— Хлопці, «рама», — пошепки вимовив Ваня Карпенко, наймолодший із розвідників. — Ходить, уже ходить!

— Щедро природа надарувала їй того, що нам, чоловікам, голови паморочить, — тихо сказав Слава Філіппов. Він десь на Уралі мав дружину, яка щось рідко писала йому, і од того він часто ходив похмурий.

— А на обличчя не вродлива, — з якоюсь наче радістю відзначив Ваня Карпенко.

— Дурню, хіба з обличчя воду п'ють? — осадив його Філіппов. — Сказано, молоде-зелене. Та й обличчя, ти придивись, Іване, у неї миле. А губи! Так би й припав до них, як у найжаркішу спеку до кухля холодної кришталевої води припадаєш! Е-е-е, що говорити... Та тільки не з нашої хати кочерга!

Розвідники замовкли. Філіппов, прикривши повіками очі, вдав, що дрімає, а Ваня Карпенко вступив у Галю погляд широко розплющених і наче аж здивованих очей. Вона зупинилась коло Антона — він сидів на траві трохи осторонь, щось читав.

— Сидиш? — націлила на нього вертикальні, непорушені зіниці.

— Як бачиш, читаю,— сказав він і хутко підвівся, виструнчився перед нею, як перед офіцером.

— Ходімо прогуляємось.

— А майор? — Безглузда усмішка розтягнула обличчя Антона, і він не міг її позбутися.

— Хто він мені? — сердито запитала Галя і наче з ненавистю глянула на Антона.— Ходімо!

Взяла за руку і на очах у всього взводу (не було тільки лейтенанта Павлова) повела за собою. І він слухняно пішов, відчувши в її потискові і стриману силу, і м'яку ніжність, і трепет хвилювання, і живе тепло, і ще щось, одразу незабгненне,— чи то благання, чи просьбу допомогти їй, заступити од чогось невідворотного дужим чоловічим плечем.

Груди Антонові наповнилися холодком очікування, наче робив щось недозволене. Проте йшов за нею не опираючись. Галя привела його на залиту сонцем галявину, де, мов череда корів, спали на осонні рожеві кам'яні брили.

— Сядьмо тут,— сказала.

Антон сів поруч з нею на камінь, але не зважився глянути у вічі.

— Хлопці можуть подумати чорті-що,— надула вона червоні губи, немов збиралася студити щось гаряче. Антон визнав, що Слава Філіппов влучно сказав про її вроду.— Хай собі думають, що їм заманеться! Байдуже. Тоскно мені сьогодні, ой як тоскно! Я й подумала: в чії найчистіші очі зазирнути, щоб прочитати там, що не справдяться мої передчуття? Тебе, Дивнич, найпершого згадала... Що ж я бачу в твоїх очах? Та не відводь погляду. Не відводь! Згадай мене, Антоне, коли загину. І сама не знаю, нащо потрібна твоя згадка, а хочеться, щоб ти згадав. Згадаєш, хлопче?

— Що ти верзеш, Галино? — перейнявшись тривогою жінки і намагаючись заспокоїти її, сердито сказав Антон.— У штабі полка стріляють раз на рік, та й то за спеціальним замовленням.

— Отоді, як уперше стрельнуть, я й загину,— розгублено промовила Галя.— У мене, Антоне, таке передчуття.— І прикусила губу так, що вона налилася кров'ю.— Я б тебе полюбила! — І з якоюсь наче злістю додала: — Полюбила б!

Упритул наблизила своє лице до його. Очі її справді розширені вертикальними, наскрізними зіницями, і з їх глибини проміниться іскристе світло, немов хитається там полум'я двох свічок, порушуване вітром. Поцілунок вийшов легкий, як миттєвий доторк вітерцю до губів. А може, його взагалі не було? Був! На серце він ліг відчутніше, ніж на губи. Серцем міг би розмовляти відверто з Галею, а губами не посмів би сказати і сотої долі того, що хотів, аби заспокоїти її.

Вона поривно встала, повні, круглі перса, яким було тісно під тканиною гімнастерки, колихнулися й, здається, затріпотіли.

— Ходімо, чистун ти мій! — сказала півголосно, не турбуючись, що цим словом може образити хлопця.

Через тиждень Галя загинула. Гарячий уламок металу наскрізь пронизав її велелюбне серце. Передчуття, як у багатьох на фронті, справді не зрадило її.

...Шпиталь розмістився в будинку, де ще в сорок другому році була школа. Перших поранених привезли сюди з-під Сталінграда. В палаті для одужуючих, де лежав сержант Антон Дивнич, колись вчилися семикласники. На пофарбованих у брунатний колір високих дверях і зараз видніється червона скляна табличка із срібним написом: «7-Б». Антон щоразу пристоює перед дверима і кожного разу ніби заново вчитується в скляну табличку. Але що на ній читати? Тенькне серце, хоч і не дано йому ще боліти, бо молоде, сказати б, зелене, напливають спогади. Не віриться, що він уже не учень, а сержант-розвідник, який лікується в цьому шпиталі.

Стоїть Антон коло дверей своєї палати, чомусь не наважуючись їх відчинити. Слухає голоси товаришів, найдужче галасує Вадя Профатілов, щось запально доводить високим, надтріснутим фальцетом. «А я кажу, а я кажу...» — занікується він.

Антон відсторонюється од звуків, які долинають із палати, йому здається, що стоїть він зараз перед дверима свого, десятого класу. Запізнившись на урок, не наважується зайти, бо соромиться Кароліни Савівни, молодой, вимогливої вчительки.

— Дозвольте, Кароліно Савівно,— шепоче Антон пересохлими губами.

Але чує за дверима фальцет Ваді Профатілова...

Немає вже Кароліни Савівни. Війна забрала її молоде життя. Днів її небагато продзвеніло під сонцем рідного краю, але кожен з них був сповнений чистоти й повної душевної віддачі, вона жила, немов горіла. Антонові згадався горьківський Данко:

«Він розірвав руками собі груди і вирвав із них своє серце та високо підніс його над головою.

Воно палало так яскраво, як сонце, і яскравіше за сонце, і весь ліс замовк, освітлений цим смолоскипом великої любові до людей, а пільма розлетілася від світла його і там, глибоко в лісі, тремтячи, впала в гнилу пашу болота».

Ні, він не порівнював Кароліну Савівну з Данко, бо Данко був героєм з книжки, з казки, а вона жила насправді, була його вчителькою.

Антон зайшов до палати. Класна кімната заставлена вузькими залізними ліжками, їх дванадцять. Біля дверей, присунуті до стіни, стоять дві учнівські парти. Та, що праворуч, без нижнього денця, і поранені сідають переважно на неї, бо є куди подіти ноги. Пишуть листи, читають газети. Антон часто сідає просто так — помріяти, віддатися спогадам. Парта стара, багато разів фарбована, пощерблена, на кришці повидряпувані літери — це одне покоління школярів залишило на ній свої позначки. Вадя Профатілов теж видряпав на внутрішньому боці кришки своє ім'я, а після нього накреслив знак додавання, а далі, мабуть, не знайшлося жіночого імені, щоб його він міг з повним правом викарбувати.

Зараз Вадя Профатілов стоїть коло карти і стукає по стіні кулаком, вигукуючи:

— Ось тут, звідси й сюди, треба вдарити, і фашисту каюк.

— Ти, Вадю, вважаєш себе мудрішим за Жукова,— докидає хтось із гурту поранених.

Профатілов обертається в той бік, звідки його під'юджують, і каже наче аж ображено:

— За Жукова я не мудріший, але й дитині видно, звідки треба наступати. А ти не знаєш, то мовчи. Мозку немає — вважай, каліка.

Микола Крутіков зустрічає Антона досить-таки весе-

лим поглядом. Щоправда, обличчя в нього похмуре, але без гіркоти, і очі блищать.

— Ще хнюпишся, Антоне? — гукає він назустріч товаришеві. — Іди глянь на карту, подивись, який стратегічний план взяття Берліна пропонує Вадя Профатілов. Міркує, як генерал...

— Вадині плани я давно знаю, чув уже, — каже Антон і йде до свого ліжка. Сівши, дістає з тумбочки книжку, але не розгортає, а кладе собі на коліна.

Можна, звичайно, і треба з'їздити в село до матері. Мати заходитьсь коло його руки так, як ніхто. Кластиме на лікоть компреси з гарячих висівок, паритиме в травах. Але після того, як провідає матір, що йому робити в маленькому, далекому од міст селі?

Війні, з усього видно, недовго тривати. Товариші воюють — десь аж у Сілезії. Як прикро, що не потрапить у свій полк, у свій взвод. Довоюють хлопці без нього.

У взводі розвідки Антон чотири ордени заслужив і дві медалі, а в грудні минулого року одержав кулю в лікоть. Товариші настійливо кличуть до себе. А хіба він не хоче до них? Та хто його зараз пустить на фронт?

Спробував уявити, що зараз роблять хлопці, чим вони зайняті цієї темної березневої ночі. Війська, напевне, готуються до наступу, тож розвідники або розробляють деталі чергового пошуку в тилу ворога, або ж перебувають за лінією фронту, беруть «язика». Між пошуками, як звичайно, відпочивають, приводять себе в порядок, на кожному новому місці старшина обов'язково обладнує баню. Частина розвідників знаходиться на передовій — ведуть спостереження за лінією ворожої оборони, шукають дошкульних лазівок у ній... Лейтенант Павлов, за віком такий самий, як і Антон, але суворіший у сто крат і нещадно вимогливий, наче навчає солдатів у запасному полку, а не ходить з ними ночами у ворожий тил, наражаючись на смертельну небезпеку, пильно стежить за тим, щоб усі були одягнені за формою, щоб зброя і на відпочинку блищала, як вимите скло. Разом із старшиною Антипенком підбирає групу для чергового пошуку і або сам очолює її, або доручає це старшині, колишньому донецькому шахтареві, найдосвідченішому з розвідників. На СП і в штабі до лейтенанта всі звертаються на «ви», величають його «товариш командир», а там, за лінією фронту, він — Гліб, Глеба, хоч слово його — закон для кожного і авторитет Павлова надзвичайно високий. Якви

не лейтенант, якби не Гліб Павлов, то, мабуть, залишився б Антон лежати трупом на нейтральній смузі і не бачити б йому зараз теплого шпиталю, не сушити у довгі-предовгі ночі голови над тим, що робити, коли через повічечення його спишуть з армії.

Як це було? Група тоді поверталась із завдання. Цього разу виконували наказ командира дивізії полковника Орешникова. Наказано було привести «язика», офіцера. Три дні група, очолювана лейтенантом Павловим, мерзла в снігу, розшукуючи штаб. І виявили його розвідники не в селі, захарашеному технікою і військами, а на тихому узліссі, яке проглядалося наскрізь. Штабники сиділи в глибоких землянках. Скрізь чергували вартові, все показувало, що тут штаб, найменше — дивізійний. Дороги довкола перекриті шлагбаумами.

Весь день хлопці спостерігали за штабом, а вночі поповзли по «язика». Слава Філіппов, Рашид Нігматулін і він, Антон, підстерегли коло одного інтимного місця здоровенного, як бугай, німця, усі втрюх накинулися на нього, Славко затулив овечою рукавицею йому рот. Скрутили, притисли до снігу, але німець хвицався ногами, як норовистий кінь. Кованим чоботом ударив Антона по нозі — нижче коліна, ще й у шпиталі виднілося сине садно. Втрюх розвідники налягли на німця, в нього аж кістки затріщали, і він перестав хвицатися. Потягли через поле по глибокому снігу, в яру одягли на полоненого захоплений із собою маскувальний халат. Наказали йти — лейтенант Павлов знав десяток слів, та й Антон розумів дещо по-німецьки, тож помагав, але фріц виявився впертим. Що не робили — не могли примусити йти.

Лейтенант Павлов вернувся в ліс, зрізав ножем товсту гілляку, прив'язали до неї німця й потягли за собою, як на санях. До передової добралися вже десь під ранок, небо почало сіріти.

Лінія оборони пролягла руслом замерзлої річки. З-під льоду де-не-де пробивалася вода. Полоненого тягли то Нігматулін, то Філіппов, Антон і Павлов повзли позаду, прикриваючи відхід.

Ще крок, ще одне зусилля! Та в цей час у полоненого з рота випала Славкова рукавиця, і він несамовито заверещав. Вереск почули по обидва боки передової. Нігматулін і Філіппов встигли перетягти німця через горбок, і самі перевалилися через нього.

Сині, зелені, червоні траси куль простяглися до схилу,

яким повзли Антон і лейтенант Павлов. Загавкав німецький кулемет МГ. Щось зблиснуло перед очима в Антона, і настала ніч. Куля наскрізь пронизала руку, а в кінці льоту черкнула ще й по скроні. Лежав Антон на снігу, стікаючи кров'ю. А мороз прямо-таки закипав.

Лейтенант Павлов приповз до нього.

Побачивши залите кров'ю обличчя, подумав, що Антон убитий. Торкнувся до шоки... Живий. У цей час повалив густий лапатий сніг, і це врятувало обох. Рана в голові виявилася незначною, загоїлася за якихось два тижні, тільки білуватий шрам залишився, а от рука, пронизана кулею, досі не згинається. Добре Гальченку заспокоювати, але від його вмовлянь настрої Антона не поліпшуються...

Мати вдома сама, батько і старший брат в армії. «Приїжджай, Антосю,— пише вона,— приїжджай, синочку. Ти тут швидко поправишся. Степа Семенчукова передає тобі привіт. Вона мені у всьому допомагає і оцього листа до тебе пише. Я їй кажу, що писати, а вона вже складає...»

У розвідку не світить йому піти. Та він згоден на найменше, аби тільки потрапити до свого взводу, почути високий, сталевий голос лейтенанта Павлова, відчутти на собі турботи старшини Антипенка, безпричинно посміятися разом із хлопцями,— хіба це не радість? День Перемоги зустріти серед бойових побратимів — найбільше щастя!

Бачив матір, бачив батька поруч із нею, сиділи вони на возі. Мати ще молода, червонощока, з блискучими очима. Їхали в поле. Антон і Михайло — теж на возі, одягнені в полотняні сорочки і в такі самі штанцята із шлейками навскіс.

Приїхали на широке колгоспне поле. Було воно засіяне шумким житом. Хилилося під вітром сизе колосся. Стебла були налиті соком, здавалося, торкнись рукою — бризне навсібіч зелена клейка рідина. Обіч житнього поля, коло дороги, — неглибокий виярок, зарослий травою. У спаді де-не-де червону глину вимила весняна вода. Одинокі деревце — чи то дика груша, чи сливка (щось колюче) — тріпотіло на вітрі дрібним листям. Батько й мати стояли над житом, і колосся торкалося їхніх колін. Очі вбирали сизий колір озимини, вуха ловили її тонкий шелест. У матері по обличчю то тівь прослизне, то яснина засвітиться, очі горять, як жарини.

Перед очима маяло жито... Жито! Цим усе сказано!

Антон і Михайло побігли по траві, хвицаючи ногами по м'яких мітницях, набирали в долоні червоної, як маків цвіт, глини. З неї сільські хлопці ліплять червоних коней. А гриви роблять їм чорні — є й така глина коло Кадомки.

З-під дерева раптом випурхнула сіра пташка, квилячи, полетіла низько над землею, потягла за собою по траві ковзку тінь. Пташка сховалася в житі, а брати знайшли під деревом кругленьке гніздечко, в якому лежало п'ять рябих яечок. Схилилися над ними не менш зачаровані, ніж батько і мати житом.

Шелестка темно-зелена смуга жита, сизе колосся торкається хлопчачих грудей, і десь жалібно пищить пташка...

Антон аж застогнав, так захотілося йому додому — побачити, як біжить по траві, ковзає по ній темна тінь пташки...

«Приїжджай, синочку, — ніби почув добрий материн голос. — Степа Семенчукова передає тобі привіт».

Мабуть, сама Степа вклала в останній лист свою фотокарточку. Досі він, як не намагався, не міг пригадати дівчини.

Степа? Хто така?

Зграйки веселих дівчат бігали до війни на шкільному подвір'ї, а яка з них Степа — до того йому не було ніякого діла. З фотографії дивилася на нього вродлива дівчина. Губи повні, на нижній посередині вертикальна смужка, як на плоді вишні, ніби ділить губу навпіл, волосся ясно-золотаве, це видно й на знімку, чоло високе. Гарна, нічого не скажеш! Щастя чиесь...

Втомлений спогадами, Антон заснув, але й уві сні йому ввижалося рідне село. Він наче заходив у вулицю з Ромашківського шляху. Першою стрілася Степа Семенчукова. Не кажучи ні слова, наче молодша сестра, кинулася на ший, притулилася лицем до щоки. Губи її пахли вишнями, а руки — кропом, хоч ні того, ні того природа ще так зарані навесні не дарує.

— Ну й здоровий ти спати, — будив Антона Вадя Профатілов. — Я вже й поснідав, а ти спиш. А кажеш — ночі довгі... Іди, кличуть на комісію. Ні пуху тобі ні пера...

Антон сів на ліжку, очі ще якусь мить бачили те, що снилося. Насилу добрав, чого над ним стоїть непосідючий Вадя. Його, Антона Дивнича, кличуть на комісію.

Розділ третій

Під натиском радянських військ гітлерівці залишали невеличке містечко в передгір'ї Судет. Поліція всіх жителів поспіль змушувала відступати разом із армією на захід. Збиралася йти із рідної домівки й родина лікаря Уве Домбровські, він сам, його дружина Інгеборг, доньки Габрієла і Надіне. Страшно було рушати в невідомість, але й лишатися вдома не вистачало відваги...

В коридорі голосно заговорили і навмисне грубо затупали ногами. Хряснули, відчиняючись, кухонні двері й одразу зачинилися з гуркотом. Потім той, хто, певне, розшукував господарів, зазирнув до спальні, грюкав іншими дверима. Уве Домбровські добре знав, що по кімнатах шастає блоклейтер Август Акерман, «Перемога або Сибір», як його прозивають жителі кварталу з часу, коли дурносвітний заклик доктора Геббельса набув загального поширення.

Родина Домбровські зібралася у вітальні, вікна якої виходили на вулицю, де ось уже четвертий день безперервним потоком текли біженські валки. Люди їхали на автомашинах, підводах, ішли пішки, штовхаючи перед собою дитячі коляски, котили в руках велосипеди, перекинувши через раму вузли, тягли, надівши на плечі шлейки, саморобні візки. Всюди — на машинах, підводах, колясках, на вузлах — можна було бачити заплакану дітвору, хлоп'ят і дівчаток різного віку із схудлими, сумними обличчями, з очима, виповненими жаху — цим лиховісним відблеском війни.

Чулися крики, плач, галас, зойки, гудіння автомашин, кінське іржання. Пролітали над містом радянські літаки, знижувалися над біженськими валками і... летіли далі. Уве Домбровські спершу думав, що льотчики не мають бомб і снарядів, використали їх раніше, тому не бомбардують і не розстрілюють біженців, а лише стежать, куди ті рухаються. Припустити щось інше він не міг.

Принишкли Габі й Надіне, доньки Уве Домбровські, примостилися на дивані, мовчки розглядали одна в одній нігті. Уве й Інге Домбровські сиділи за столом, втупивши застигли погляди у вікно. Дрижали стіни будинку, дзенькали шибки, низько над вулицею, вже вкотре, пролітали російські літаки. «Чого ж то вони не кидають бомб?» — запитував сам себе Уве Домбровські, обмінювався поглядом із дружиною.

Поривно розчинилися двері вітальні, де зібралася родина Домбровські, і на порозі став, як уродився, блоклейтер Акерман, худий жердинистий чоловік із жорстоким обличчям. Природа дивно розпорядилася, виліплюючи Акермана: дала йому худе, кістяве тіло, рябі п'ястуки, які він виставляв наперед, щоб усі бачили й начувалися, і в той же час наділила його невеличкою індиною головою з круглими очима і жовтою, як цитрина, шкірою. Акерман — злопам'ятний і нещадний до недругів, а до них він зараховує усіх, хто, на його думку, є ворогом третього рейху. Замолоду Акерман був професійним боксером і досяг певних успіхів на змаганнях, роз'їжджаючи по всій Німеччині. А коли настав час залишити спорт, то в нього вже була складена чималенька сума — він придбав на жвавому місці, на розі двох вулиць, неподалік од будинку Домбровські, чималу пивну, де при допомозі своєї націонал-соціалістської партії примножував гроші.

— Хайль Гітлер! — оглушливо ревнув блоклейтер, обводячи всіх злим, недовірливим поглядом. Дівчата, злякавшись його крику, поховали руки за спину, понахиляли голови.

Ніхто не відповів на привітання нацистського керівника кварталу. Увє Домбровські мовчки підвівся, підійшов до заскленого бара, заставленого пляшками, відчинив дверцята і налив келих золотистого рому.

— Прошу, пане Акерман, як завжди... На вулиці, здається, холодно, — ввічливо припросив блоклейтера.

Той, загисши ніжку келиха між пальців, вихилив питво одним духом.

— Ви ще не зібралися? — шаснув по вітальні рудими очима. — Вже від'їжджають останні. У магістраті щойно я слухав радіо, виступав імперський міністр, доктор Геббельс. Каже, що радянські солдати вбивають усіх німців, а жінок і дівчат перед тим, як убити, гвалтують і мучать. Насувається чорна чума, йдуть дикі орди, які не готові жити при новому порядку. Що ми повинні робити в цей відповідальний для фатерланду час? Ще тісніше згуртуватися навколо фюрера, вірити кожному його слову, і перемога прийде.

— Паңе блоклейтер, — звернулася до Акермана Інґе. — Коли наші солдати зупинять дикі орди? Страшно залишатися тут. Але кидати напризволяще дім і все, що ми надбали за вік і що заповіли нам батьки, не легше.

Зважте, пане блоклейтер, що в чоловіка хвора нога... Скажіть, пане Акерман, що нам робити?

— Наказ для всіх один: евакуюватись, залишати місце. Ми скоро знову повернемося до рідних осель. Фюрер думає над тим, як зупинити і знищити ворога. Кується нова зброя. Покладаймо всі надії на фюрера. А зараз збирайтесь... За годину треба залишити дім. Хайль Гітлер! Перемога або Сибір!

Блоклейтер пішов. Біженські валки і далі сунули повз будинок. Над містом пролітали, не кидаючи бомб, російські літаки. Артилерійська канонада зі сходу наближалась. Ось уже й підлога в домі почала здригатися. У буфеті задзвенів скляний посуд...

Уве Домбровський став перед дружиною, стрівся з її поглядом. Подружжя розуміло одне одного без слів. Зараз у погляді Інге застигли і біль, і страх, але іскрилася й відразу ж гасла квола надія, що все зміниться, піде на краще.

Чи багато речей, навіть найцінніших, найнеобхідніших, можна прихопити з собою як ручну поклажу, коли родина назавжди, або принаймні на невизначено довгий час залишає оселю, в якій прожила життя?

Уве Домбровський в цих стінах, які зараз здригаються від канонади, народився, провів дитячі і юні роки, залишав рідний дім тільки тоді, коли навчався на медичному факультеті і воював, а потім жив безвиїзно, успадкувавши будинок після смерті батька й матері, які померли в один рік. Одружився пізно, у тридцять чотири роки: дружину взяв собі хоч із неможливої родини, але молоду і гарну, саме таку, яку вимріяв ще в юності, виховану істинно в німецькому дусі і що головне — віддану йому і дому до самозречення.

Повнотіла Інгеборг після заміжжя, якимось легко й непомітно для нього, подарувала двох білявих, як і сама, дівчаток і, швидко виконавши цей, як вона вважала, найголовніший обов'язок, повністю присвятила себе вихованню доньок і турботам про чоловіка. Своє вміння, час, невичерпну працьовитість віддавала створенню домашнього затишку, на якому, гадала Інгеборг, трималося будь-яке родинне щастя. Домашнє господарство вела ретельно, все робила з любов'ю, із захопленням. Затишні кімнати, де на речах не виднілося жодної пилінки, біла, утримувана в ідеальному порядку кухня, невеличкий сад

за будинком, у якому росло лише кілька дерев та кущів троянд,— до всього доклала своїх маленьких працюючих рук Інгеборг.

Веселі й вродливі Габі й Надіне зовсім молоденькі: старшій — сімнадцять, молодшій — п'ятнадцять років, обидві, як вишні в дощове літо, сповна налиті дівочою цнотою, вже цілком сформовані, наділені всіма жіночими принадами. Як і мати, вони пишногруді, довгошії і вродливі. Якби не війна, не дні страшних поразок і невідворотних катастроф, котрі звалилися на Німеччину, як кара за злочини та руйнування, скоєні німецькою армією в чужих краях, то у Габі й Надіне не було б відбогу од залицяльників. Але однолітки дівчат в армії, фольксштурмі, навіть чотирнадцятилітніх, для яких не підшукати солдатського мундира, і тих уже забрали воювати, тицьнули їм до рук важку зброю і наказали битися до останнього патрона. І як вигибає цвіт, прибитий раннім морозом, так нищиться на очах у народу молодь, гине від жорстоких наказів, від безрозсудства украй ошалілого фюрера, який благословляє дітей. Поплескуючи їх по щоках, посилає на смерть, і не здригнеться в нього скрижаніле серце...

Народивши двох дочок і взявшись за їх виховання, як вона вважала, в істинно німецькому дусі, Інгеборг більше не подумувала про збільшення своєї родини. Уве, звичайно, як кожному батькові, хотілося мати ще й сина, схожого на нього, і одноступця, але в глибині душі опирався цьому бажанню, бо уява малювала хлопця дорослим і одягненим у солдатську форму. Знав, що кожне покоління німців обов'язково воювало. Воював він сам і був поранений, воював його батько, а дід загинув на війні. Нащо ж народжувати солдат, до того ж не захисників, неодмінно завойовників?

Природа не наділила Уве Домбровськи ні богатырською силою, ні міцним здоров'ям. Крім того, в 1916 році, на західному фронті, де Уве служив в артилерії, осколком снаряда його важко поранило в ногу, і відтоді він помітно накульгує, швидко втомлюється, коли треба йти на далекі відстані. За це каліцтво видали йому залізний хрест другого ступеня, який він, щоправда, чіпляє рідко, тільки у великі свята. Природа виявила щедрість до Уве Домбровськи лише в одному: вона вклала в його худі груди чуле серце, здатне відгукуватися на чуже горе, гостро переживати чужу біду, чужий біль сприймати як

власний. Коли подібне серце дістається лікареві, то такому лікарю ніхто ціни не складе!

— Будемо рушати,— сказав Уве Домбровськи, важко зітхнувши.— Ви тут збирайте речі, а я погляну, що взяти в горішніх кімнатах.

Він повагом, більше, ніж завжди припадаючи на ліву ногу, піднявся дерев'яними сходами до двох горішніх кімнат. Підійшов до однієї із шаф, які стояли в коридорі, навстіж розчинив дверцята і довго дивився на корінці книжок, наче шукав і не знаходив серед них потрібної. Унизу час од часу заходжувалася голосним плачем дружина, розмовляли дівчата, втішаючи матір. Щось вони там робили, лаштуючись у страшну дорогу, у жахну невідомість.

А повз вікна сунула й сунула безконечна біженська валка, і безперервно гули машини, і тонко плакали діти, тривожно іржали коні, галасували жінки. А зі сходу надходила гроза, немов підштовхувала валку. Все грізнішою ставала канонада. Гули літаки з червоними зірками на крилах...

Стояв перед шафою з медичними книгами. За склом на шкіряних корінцях золотом сяяли літери назв. Двадцять п'ять років збирає він цю бібліотеку і вже, здається, пристойно укомплектував її, не соромно показати й колегам. Ніхто в місті не мав подібної.

Як же розлучитися з нею, відірвати од серця?

Уве Домбровськи застогнав, провів долонею по склу дверцят, на віддалі глядячи корінці книжок, наче вони були живими істотами.

Доводиться кидати те, що збирав довгі-довгі роки ввесь рід Домбровськи, що робило їхній будинок, їхню родинну фортецю, затишним, добрим і теплим!

Все загине...

Хай гине. Аби тільки нічого лихого не скоїлося з його дівчатками, з дружиною. Про себе не думав.

Небо над містом і стіни будинку дрижали від гарматної канонади. «Перемога або Сибір»,— вчувався лікареві клетотливий голос блоклейтера Акермана.

«Перемога або Сибір...» Тихцем він також повторив осоружні, кам'яні слова, що тримали в страху та напруженні стількох людей і були почерпнуті блоклейтером Акерманом з передовиці доктора Геббельса, які той щотижня друкує в своїй газеті «Das Reich». Перед Домбровськи, як чорт проти ночі, постало здавлене, немов

пришкнудте дверима, зле обличчя міністра імперської пропаганди.

У двох шафах — вони стояли біля вікна, яке виходило в сад, — була зібрана художня література. Все не раз читане й перечитане довгими зимовими вечорами, коли родина збиралася коло палаючого каміна. Увє Домбровськи читав уголос, дружина з доньками уважно слухали. Поряд з іншими книгами в шафі стояли кілька романів Достоєвського, «Анна Кареніна» Льва Толстого, «Поєдинок» Олександра Купріна.

Лікар добре пам'ятав зміст цих книг. Звичайно, смак у нього специфічний, але не такий, щоб не розібратися, яку цінність становили твори російських письменників, перекладені німецькою мовою. Достоєвського можна навіть рекомендувати для обов'язкового читання студентам-медикам. Вони візьмуть звідти багато цікавого й правдивого зі світу людської психіки, оголеної з нещадністю не психіатра, а хірурга. Задумливий Чехов теж був лікарем. Жалкував за вбитою чайкою?! А зараз гинуть цілі народи!

Вчені-лікарі Боткін, Пирогов, Сеченов, Бехтерев, фізіолог Іван Павлов, котрий відкрив людству вчення про умовні рефлекси... А Заболотний, який сам собі прищепив чуму, щоб точно описати перебіг страшної хвороби і знайти засоби боротьби з нею!

Хіба може народ, який дав світові таких геніїв, бути жорстоким і мстивим? Хіба не виявить він великодушності і благородства, — це ж закладено в його характері.

Увє Домбровськи знову вернувся до шаф з медичними книгами. Почав виймати деякі з них, складав стосом на підвіконні. Щось стиха бурмотів сам до себе. У німецького народу також були і Гете, і Шіллер, і Гауптман, і Вагнер, Вірхов і Кох. А тепер? Тепер є Гітлер, Гімmlер, Геббельс, Герінг... То який висновок можна зробити, співставивши ці дві логічні схеми?

Ступивши на дерев'яні сходи, які з другого поверху вели до вітальні, Увє Домбровськи на мить пристояв нагорі. Дружина, вже склавшись, сиділа на вузлах, руки безсило опустила на коліна, погляд нерухомих очей втупила кудись у стіну. Габі і Надіне поверх двох чи трьох шерстяних суконь одягали зимові пальта. Пальта, звичайно, не налазили. Габі поклала своє на диван і заходилася помагати сестрі. Сіпала за рукави, тягнула вго-

ру, але це не допомагало. Надіне поточилася і впала назад, на вузол, зав'язаний у червонястий килимок. Там щось хрупнуло, та мати не звернула уваги. Підвела сухі, запалені очі на чоловіка. Він підходив до неї, перехнябившись під вагою досить великого чемодана.

— Що ти напакував? — запитала пошепки дружина. — І хто це буде нести?

— Це книги, — сказав він, відводячи погляд убік.

— Книги? — з якимось грудним схлипом, застогнавши, запитала дружина. І нервова напруга, яку жінка довго гамувала, прорвалася назовні. Інгеборг закричала, витрищивши очі: — Кни-ги?! —

— Так, медичні книги, — якомога спокійніше намагався пояснити їй. — Необхідні мені... Гадаю, що й там, куди нас евакуюють, практика знайдеться, будуть і хворі, і поранені, і обморожені... І мій обов'язок допомагати їм.

Інгеборг сухо, наче закашлялась, розсміялася.

— Книги! Кни-ги, — повторювала вона, похитуючи худим підборіддям. — Бачите, йому книги потрібні!.. Ха-ха-ха. Хто їх понесе? Ти зі своєю хворою ногою? Дівчатка? Чи я?.. Кни-ги! Бачите, йому книги потрібні!

Плечі її тремтіли — чи то від сміху, чи од плачу. Починалася істерика. І, як завжди в таких випадках (це не часто траплялося), Уве Домбровські розгублювався, втрачав упевненість. Йому б підійти до дружини, ніжно обійняти за плечі, притулити її голову до своїх грудей і, погладжуючи біляве волосся, заспокоїти, вимовляючи якісь ласкаві, хай і не стосовні до цього моменту слова: «Інге, наймиліша моя, найдорожча, не переживай. У нашому житті все ще налагодиться... Перестань. Годі, мила. Пам'ятаєш, як ми їздили в Карлсбад і там за тобою упадав генерал з лісового відомства? А ми змовилися провчити, висміяти його... Пам'ятаєш, як було смішно? Годі, мила...»

— Кни-ги! — сухо, без сліз ридала дружина, поклавши голову на стіл.

Замість того, щоб заспокоїти її, знайти слова, які б подіяли на Інге не змістом, а тільки тим, як він вимовлятиме їх, — вона б відчула, вкладає він у них усе серце і любов до неї чи говорить для годиться, — тупцювавсь біля чемодана.

Дуже мало треба жінці, щоб відвернути її од лихих думок. Проте Уве Домбровські, приголомшений нестямною поведінкою дружини, нічого не робив.

«Кни-ги... Йому потрібні книги! А про мене, про дітей подумав?!»

Фрау Інге сама, без його допомоги, помалу заспокоїлася, губи її ще тремтіли, очі, з яких так і не вискотилося жодної сльозини, блищали, але плечі вже не здригалися і крізь зціплені зуби не проривалося ані слова.

Звичайно, з книгами він переборщив. Ніхто їх не візьме в далеку дорогу. І відібрав він їх не для того, щоб узяти з собою, хотілося лише побачити, які саме книги йому найнеобхідніші в щоденній лікарській практиці і скільки вони займуть місця в чемодані. Книги важезні, руку відривають. Поки доніс їх з горішнього поверху, натрудив плече.

Книги! Його найулюбленіші, дорожчі за все на світі книги... Однесе їх у підвал, заховає під вугіллям. Чи ж доведеться повернутися за ними?

А що роблять Габі і Надіне? Їх не чути у вітальні, але ж нікуди вони й не виходили. Обернувся до дивана — Габі і Надіне сиділи, одягнені у товстенні пальта, — були схожі на старих бабусь, і під очима в них залягали сірі тіні, різкіше окреслилися червоні уста, немов хтось навколо них провів риски чорним грифелем...

Якось Уве Домбровські — він уже й не пам'ятає, коли це точно було, навесні сорок другого року чи восени, здається, все-таки навесні, на раннім світанні — зустрів на вулиці колону військовополонених, які йшли кудись під посиленою охороною похмурих есесівців і оскажених вівчарок. Місто ще міцно спало, була четверта година ранку, холодний туман осідав на брук. Військовополонені були взуті в дерев'яні колодки-довбанки, на виготовлення яких німці не витратили ні клаптя шкіри, ні гвіздка. Виснажені до останньої межі, якісь жалюгідні подоби людей ледь пересували ноги. Але, незважаючи на це, сухе липове дерево лунко виклацувало по брукові, нібито незримі музиканти вибивали паличками на сотні ксилофонів страшний марш.

Клоц! Клоц! Клоц! Клоц! Здавалося, черепиця осипалася з дахів од цих звуків.

Люди в будинках прокидалися од лиховісного клацання. Дехто підходив до вікон, визирав на вулицю. Уве Домбровські саме повертався од тяжкохворого, біля якого просидів усю ніч. Над ранок хворому трохи полегшало, і лікар вирішив сходити додому. За квартал од свого

будинку натрапив на військовополонених. Довго потім у голові його чулося сухе клацання липових довбанок, схожих на дерев'яні кайдани.

Стояв край тротуару, колона проходила повз нього, немов страшна поховальна процесія, в якій покійники самі брели до своїх могил.

Домбровські зустрічався поглядом із згаслими і палаючими очима, примічав широкі, кістляві вилиці, туго обтягнуті сухою, немов пергаментною, шкірою, бачив запечені, скривавлені губи, які не сходилися докупи, скуйовджене волосся... Звичайно, він не повірив, що ці люди через свою дикість (як доводила офіційна пропаганда) самі себе довели до такого стану. Щоб перетворити їх на подібні створіння, треба було докласти чимало зусиль. Найперше впадало у вічі, що військовополонених майже не годували, а крім того, цілком очевидно, вони в будь-яку пору року були позбавлені одягу і даху над головами. Глянувши на похмурих, вгодованих есесівців, які широко крокували довкола колони, неважко було зрозуміти, хто довів цих людей до такого стану.

Чи помітив тоді Уве Домбровські в очах полонених спопеляючу ненависть до себе, чи вловив він в них вогонь жорстокої помсти, яку в майбутньому могли здійснити ці до краю принижені стратенці? Здається, полонені дивилися на нього без ненависті. Бо що він їм?! Оті, що йшли по боках колони, тримаючи на повідках запінених собак, — чорномундирні охоронці, — були предметом їхньої ненависті і майбутньої помсти.

А його дружина, яка знала лише власний дім, а невинні Габі і Надіне? Хіба і їх накриють чорні крила хай і справедливої, але страшної помсти?

«Клоц, клоц, клоц!» — довго лунало у вухах. Навіть дружині не сказав про це ані слова. Був вражений, наляканий і... байдужий. Бо вважав, що це його не стосується.

Знав, що на околиці міста, в колишніх кам'яних кар'єрах Генріха Зефкова, містився штрафний табір, у якому постійно перебувало по кілька тисяч військовополонених. Здалеку було видно високу, муровану з цегли заводську трубу з цифрами «1933» нагорі — звідти постійно вивергалися важкі пасма чорного диму. Коли вітер повертав із заходу, місто здавлювали задушні хвилі паморочливого запаху. Всі знали, що це таке, але ніхто із жителів, і Уве Домбровські в їх числі, не обмінювався з цього

приводу думками навіть з найближчою людиною. Дим безперервно валував з мурованої труби. Що ж, мабуть, іншого виходу немає, як пускати за димом трупи військовополонених, що мруть, наче мухи. Це необхідно з погляду санітарно-гігієнічних вимог...

Уве Домбровські зважився. Що буде, те й буде. Накульгуючи, підступив до вікна, яке виходило на вулицю, заgrimівши залізом, опустив жалюзі.

— Що ти робиш, Уве? — болісно застогнала дружина.

— Хіба не бачиш? Нікуди ми не підемо. Габі, Надіне, швиденько роздягайтесь і сидіть тихо. Хай думають, що нас уже немає... Інге, розв'яжуй свої вузли...

— Так буде краще,— згодилася з чоловіком дружина. Розв'язала червонястий килимок. Щойно ні за чим не жалкувала. Коли щось хрупнуло у вузлі під Надіне, то не здригнулася, їй було байдуже. А зараз, побачивши розколоті чашки із сервізу сріблястого фарфору, захитала головою і подумки висварила доньку: «Яка ж ти, Надіне, неоковирна... Я тобі не забуду ці чашки! Так і знай: решту сервізу одержиш у посаг!»

Габі й Надіне, позачинявши нагорі віконниці, zostалися там. Батько не знав, що вони роблять. Тихо, то й добре. Допомогавав дружині розкладати білизну, столове й кухонне начиння, яке вона наготувала брати із собою. А потім звернув увагу на чемодан із книгами. Дружина, прибравши вітальню, пішла на кухню, задзвеніла там посудом.

Тягти чемодан нагору, розкласти книги по шафах чи хай лежать у чемодані? Уве Домбровські зітхнув. Підняв чемодан, поставив на стілець біля столу. Клацнув замками й почав одну за одною витягати книги з чемодана і розкласти їх на столі. Кожну книжку голубив поглядом.

Почувся оглушливий грюкіт у парадні двері. Хтось знову гамселив чобітьми, вивергаючи потоки лайки. «Перемога або Сибір»,— чув лікар... «Броклейтер прийшов по наші душі»,— подумав. Пішов відчиняти. За дверима стояв розлючений Акерман. Жовта, як цитрина, шкіра на його обличчі, власне, навіть не почервоніла, а зчорніла...

— Пане Домбровські, мій терпець луснув, як горіх під ногою... Негаймо вимігайтесь на вулицю. Я не буду за вас відповідати.

— Пане блоклейтер, ми не їдемо.

— Що? — бризнув слиною Акерман і затряс маленькою, пташиною головою.— Ви не будете виконувати наказ окружного коменданта поліції порядку?

— Я вже сказав: ми не їдемо. Не можемо їхати...

— У вас двоє дівчат! Їх азіати згвалтують, знищать у перші години свого приходу до міста. Подумайте про дівчат... Вони молоді, вродливі. Не про себе, про них потурбуйтеся!!!

— Будемо молити бога, щоб нічого лихого не трапилось...

— Ви граєтесь з вогнем, пане Домбровські. Пожартували — й досить. Беріть речі й виходьте всією родиною на вулицю... Якщо непокоїть нога, то посадимо вас на машину, де ідуть хворі й старі...

— Пане Акерман, я вже сказав. Ми не їдемо! Якщо загинемо, то вдома. А гинути в дорозі, під бомбами, від холоду й голоду, в чужому краю, страшніше, ніж тут.

— Що ви кажете, пане Домбровські? Та це ж пропаганда поразницьких настроїв. За це належить розстріл на місці, іншої покари немає. Ви міркуєте, як зрадник,— люто засичав блоклейтер.— Я зараз, у цю ж мить, іду за жандармами... Ніхто вас не тягнув за язик, самі сказали, що думали. Мені шкода фрау Інге...

Блоклейтер, як солдат, зробив поворот на сто вісімдесят градусів і, демонструючи розгойдану, боксерську ходу, пішов до дверей, стукнув ними так, що зі стелі посипалася штукатурка. Гримнули парадні двері. До вітальні зазірнула дружина, глянула зляканими очима на чоловіка...

— Що тепер буде? Може, підемо? Акерман наговорить такого, що тебе справді можуть розстріляти. Треба було задобрити пана блоклейтера, дати йому щось із столового срібла, то, може, б, втихомирився...

— Тепер уже пізно. Чого ж ти сиділа на кухні і не прийшла мені на виручку? Я й не подумав, що блоклейтера можна задобрити, хоч усі вони ласі до чужого добра...

Не минуло й півгодини, як у парадні двері знову постукали. Але цього разу вже спокійно, без грюкоту і лайки. Потерпаючи серцем, Уве Домбровські пішов відчиняти. За дверима стояв високий, вродливий молодик у чорному прогумованому плащі з пелериною. На голові незнайомого був капелюх із широкими крисами. За

хвірткою на вулиці, тупцювалося двоє жандармів з блискучими, півмісяцем, бляхами на грудях.

— Доктор Руменіге з магістрату,— ввічливо відрекомендувався незнайомец. Його вродливе, м'яких обрисів обличчя ані здригнулося.— Дозвольте зайти?

Лікар поступився з дороги. З-за спини доктора Руменіге вигулькнуло червоне, розлючене обличчя Августа Акермана. Він насилу стримував себе, щоб не загорлати «перемога або Сибір».

— Пане Акерман,— лагідно запропонував йому доктор Руменіге,— пройдіть на кухню, погомоніть із фрау Домбровськи, а я тим часом переговорю з паном лікарем. Пройдемо в кімнату, де б нам ніхто не перешкодив. Може, сюди? — показав на двері вітальні.— Ваші дівчатка в горішніх кімнатах?

— Так,— насилу вичавив із себе Уве, стривожений незвичайно улесливим тоном незнайомого прибульця і його винятковою поінформованістю про всіх членів родини, навіть про те, де вони зараз перебувають.

— Вибачайте, будь ласка, що я не скинув плаща. Часу обмаль. О-о-о, що я бачу! — майже заспівав доктор Руменіге, наблизившись до столу.— Медицина. Ви зібрали цінні книги. Кидати таку бібліотеку росіянам, звичайно, шкода. Розумію, розумію вас. Я теж доктор, хоча й не медицини... Та перейдемо до діла, за яким, власне, я й прийшов до вас. Дозвольте відрекомендуватись точніше: доктор Зігфрід Руменіге, референт магістрату. Блоклейтер доповів мені, що ви не хочете чи не можете евакуюватись.

— Нога... Я поранений ще на тій, першій війні... Мене нагороджено залізним хрестом другого ступеня. У дружини слабке здоров'я, двоє дітей...

— І ви не боїтесь, що вороги знищать усю вашу родину? — Доктор Руменіге зняв капелюх, поклав його на край столу.

— Усі надії покладаємо на бога... А потім, я всього-на-всього лікар...

— Знаєте, яка покара жде вашу родину за відмову евакуюватись?

Уве Домбровськи не відповів нічого, а тільки плямкнув губами і розвів руки.

— Становище ваше незавидне,— похитав вродливою головою доктор Руменіге.— Пан Акерман уже привів жандармів. Бачили їх за хвірткою?

— Що ж робити? Порадьте...

— Я прийшов до вас як друг. Ми можемо дозволити вам залишитися разом з родиною в своєму домі. Але на-взамін сподіваємось маленької послуги од вас.

— Кажіть, я зроблю все, що буде треба.

Руменіге поліз у внутрішню кишеню піджака, витяг звідти згорнутий учетверо невеликий аркуш паперу. Добув з тієї ж кишені зелену, під малахіт, авторучку, зняв ковпачок. Заблищало золоте перо.

— Перечитайте, що тут написано, і підпишіть,— сказав доктор Руменіге, кладучи папір на стіл. Білі пальці доктора Руменіге були ретельно доглянуті, як у жінки, на нігтях блищав рожевий лак.

— Що це?

— Прочитайте,— наполегливо пролунав голос референта магістрату,— не бійтесь, пане Домбровські, не смертний вирок підписуєте собі, а перепустку для того, щоб залишитися в своєму домі. Будемо сподіватись, що, справді, бог милостивий і вороги помилують вашу родину. Та, напевне, так воно й буде! Підписуєте собі перепустку чи ні?

— Зараз прочитаю, що тут написано. І я це повинен підписати?

— Так. Тільки так.

— Але ж я не вояка... Бачите мене самі — інвалід війни, старий...

— З відходом наших військ боротьба не припиняється. Перемога буде виборюватися скрізь — на фронтах і тут, на територіях, тимчасово зайнятих противником. Боротьба триватиме, аж поки фюрер не віддасть наказу про застосування нової знищувальної зброї. Перемога буде за нами.

— А що я повинен робити?

— У місті залишаються наші люди. Може, когось із них треба буде обігріти, нагодувати, дати притулок або подати медичну допомогу. Обов'язки нескладні. Стріляти вам не треба буде, живіть, як жили досі. Ходіть на роботу в лікарню, турбуйтеся про дружину та дітей і ждiть. Коли нам треба буде, ми вас знайдемо.

— Я допомагатиму і без розписки,— промимрив лікар.

— Розписка не для мене, для порядку. Так у нас заведено, зрозумійте, не мною. Я особисто повірив би вам і без розписки, бачу, що з чесною людиною маю справу. Але ж і наді мною є начальники... А їм потрібна розпис-

ка, як гарантія, що ви будете допомагати німецькій армії виборювати перемогу. Підписуйте...

— Я мушу порадитися з дружиною.

Отже, пастка закривається з іншого боку. Уве дивився на доктора Руменіге з благанням, а той спокійно хитав головою. Лікареві впала у вічі якась ненормальність у будові його голови, але яка саме — він не міг розібрати. І коли нарешті докопався до істини, то це не поліпшило йому настрою, хоч якоюсь мірою принизило в його очах цього доктора.

Як лікар, досконало обізнаний з анатомією людського тіла, Уве Домбровські знав про одне з частих відхилень від норми в будові людської голови. Вуха майже в кожній людині розміщені не точно симетрично одне відносно іншого, вони завжди трохи зміщені, найчастіше праве вухо вище, ніж ліве. Сама людина не помічає цього свого ганджу, аж поки їй не треба одягати окуляри. Кожному доводиться часто поправляти їх на переніссі, бо вони зсуваються набік, а причина цього в тому, що вуха розміщені не симетрично. Доктор Руменіге не носив окулярів, але анатомічне відхилення од норми впадало у вічі, бо було занадто різко виражене. Саме по собі воно нічого не означало і ніяк не впливало на вдачу людини, а тільки могло за певних обставин служити особливою прикметою, якби доктор Руменіге виявився злочинцем. Але він справляв враження пристойної, поміркованої в словах і діях людини, навіть таку акцію, як відбирання розписки, намагається обставити благопристойно. Хоча кажуть же — м'яко стелить, та твердо спати...

— Це добре, що ви лікар! — Голос Руменіге потвердішав, почав наливатися металом. — У мене обмаль часу. Або ви негайно підписуєте цей папірець, або пан Акерман кличе жандармів. Третього не дано. Дружина про ці речі не повинна знати.

У Домбровські спітніли руки і лоб вкрився потом. Щось застелило йому очі. Він узяв до рук золоте перо.

— Де ж ставити підпис? Не бачу.

Тонкий, пещений палець референта торкнувся паперу. Заблищав на нігті рожевий лак. Уве Домбровські сіпнувся од столу, бо палець видався йому схожим на білого хробака, — таких він часом викопує в своєму садку і гидує до них доторкнутися.

Підписавши, лікар випустив ручку, вона впала на підлогу. Руменіге спокійно підняв її, надягнув ковпачок і

заховав разом із розпискою у внутрішню кишеню піджака. Взяв зі столу капелюх. Крутячи його в руках, сказав:

— От ми й порозумілися, пане Домбровськи. Медичні книги знову поставте у шафу. Такі цінні книги повинні стояти на своїх місцях. Признаюсь, я мав приємність од знайомства з вами. Зараз так мало зустрічаєш інтелігентних, мислячих людей. Час такий: потрібні солдати, а не інтелігенти. Пан Акерман не здатен мислити, та йому це й не потрібно. Запам'ятайте: людина, яка прийде до вас, має сказати: «Передаю вітання із Смоленська». Ваша відповідь повинна бути такою: «Я давно не жду звідки привітів». Повторіть. От і добре. Не забудьте про пароль та відгук. Не бійтесь, я не роблю вас шпигуном. На цю роль ви не підходите. Але, як кажуть, послуга за послугу. Проведіть мене до виходу.

Уве Домбровськи йшов попереду, зсутулившись, по-старечому човгаючи черевиками, а доктор Руменіге, стрункий і підтягнутий, ступав твердо і впевнено.

— Ходімо, пане Акерман,— покликав він дзвінким голосом блоклейтера.— Пані Домбровськи, моє вам шанування. До побачення. Ми з вашим чоловіком гарно побалакали. А стріляють уже ближче!

Канонада лунала зовсім поруч — чи не на околиці міста. Стіни будинку здригались, шибки дзеленчали.

— Раджу вам,— сказав доктор Руменіге, зупинившись коло вхідних дверей,— пересидіти ці години в підвалі. Так буде безпечніше. Вранці сюди прийдуть в о н и, але не назавжди. До побачення. Пане Акерман, ходімо...

Блоклейтер глипнув злими очима на лікаря, його дружинку, потім перевів погляд на Руменіге, який уже стояв надворі. Покрутив головою, немов йому щось муляло на шиї, і півголосно ревноу:

— Перемога або Сибір!

Зачинилися двері. Уве Домбровськи підійшов до дружини, ласкаво обійняв її за плечі. Вона припала лицем до його грудей.

— Хто цей доктор Руменіге? — запитала пошепки.— Щось я його не знаю.

— Він з магістрату. Референт. Сподіваюсь, ми його більше ніколи не побачимо.

— Що він хотів од тебе? — зазирнула вона чоловікові у вічі.

— Власне, він нічого й не хотів од нас,— відвів по-

гляд.— Намагався довідатися, чому ми залишаємось у місті.

— І він дозволив нам залишитися? Має на це право?

— Так, дозволив. Ти ж чула його пораду перебраться в підвал. Клич дівчат, і спускаймось туди. Пересидимо ніч... А завтра в місто увійдуть в о н и,— як щойно доктор Руменіге, наголосив він на останньому слові. «Що то буде, що то буде!» — як писав колись польський поет Адам Міцкевич...

Розділ четвертий

Стрункий, тонкостанний, як істинний горець, капітан Азятянс доповів своєму генералові про те, що на бесіду до нього проситься підполковник Кирилов, кореспондент однієї з центральних газет, який ще вчора прибув у розташування штабу армії. Він уже побував у полковника Лагутіна, а тепер домагається прийому у самого командарма.

Микола Миколайович слухав ад'ютанта, схилившись над столом, який був застелений великою топографічною картою, краї її звисали аж на підлогу. Не відривав од карти погляду. А капітан, доповівши, завмер по команді струнко, ждав розпоряджень. Ад'ютант помітив утому на обличчі генерала, відчув його зосереджену заглибленість в те, над чим той роздумував.

— Значить, підполковник Кирилов проситься на прийом? — запитав Рагузін, випростуючись і дивлячись на Азятянса карими, задумливими очима.

— Так точно. Той самий Кирилов, котрий їздить по всіх фронтах. Чув я, що він на підводному човні ходив у тил ворога, — радо інформував ад'ютант.

Рагузін знав, що на розмову з дійшлим журналістом доведеться витратити годин зо дві, а то й більше, а їх у нього зараз, — ні сьогодні, ні завтра, — хоч стріляй, не було, принаймні не знав звідки викроїти, але й відмовити у прийомі працівникові центральної газети не знаходив причин.

Украй зайнятий? Усі зараз зайняті, працюють, забувши про втому, про час, а ти ж не кращий за інших, не маєш якихось особистих переваг. Ні, це не причина. До того ж Рагузін знав, що підполковник Кирилов прибув не для розносу, не з наміром писати критичну кореспонденцію,

ні, він приїхав напередодні наступу, щоб підготувати позитивний матеріал, де, цілком можливо, буде згадано й прізвище Рагузіна. А побачити своє ім'я на шпальтах центральної газети — це щось та означає! Зразу ж і по-сміявся з себе за подібні думки. Рагузін, Рагузін, та ти честолюбивий! Хм!

Хотілося поговорити із журналістом зовсім із інших причин, але справді все зараз упиралося в час; не знав, де знайти дві-три вільні години, які міг спокійно присвятити розмові з журналістом.

Рагузін відступив од столу. Був командарм середнього зросту, мав легку худорляву статуру, темне смагляве обличчя, на якому більше проступало задумливості, ніж твердої, сказати б, генеральської волі, складалося враження, наче він постійно обмірковує якусь надзвичайно складну й важливу проблему і перебуває уже десь на середині путі до її повного розв'язання. З глибоких орбіт світилися розумом і теплотою великі темно-карі очі. Сиве волосся, рівно зачесане назад і позначене двома хвилястими лініями, свідчило, що ще недавно мав генерал кучеряву, неслухняну чуприну.

Рагузін пройшовся кімнатою, потер долонею підборіддя. Ще з сільської школи, з військового училища виніс Микола Миколайович повагу до людей, які володіли пером. Журналісти, на його думку, дуже близько стоять до письменників — чародіїв слова, знавців людської душі. Здається, і Кирилов написав роман. У якійсь із газет натрапляв на згадку про це, але книжки поки що не бачив. На фронт книжки надходять пізно.

— Коли ж будемо приймати підполковника Кирилова? — усміхнувся до ад'ютанта Рагузін. Глянув у блокнот, який лежав на столі, продивився записи того, що треба неодмінно було вирішити сьогодні, завтра. Ціла низка важливих, невідкладних справ! Розмова з командуючим артилерією, доповіді начальників оперативного і розвідувального відділів, поїздка в 67-й корпус. О першій годині дня — розмова з командуючим фронтом... І ще цілий ряд питань, хоча в блокноті вони й не записані, але потребують негайного розв'язання.

Може, запросити підполковника Кирилова на обід? Тоді бесіда обмежиться десь тридцятьма хвилинами, які так чи інакше списуються із робочого часу, бо обідати однаково треба і певний час на це витрачається незалежно ні від чого. На обіді будуть Михайло Григорович

Волинський, член Військової ради, та начальник штабу армії полковник Лагутін. Посадять Кирилова за свій стіл четвертим. Менше буде офіційності, більше невимушеності. Чув, що підполковник дотепна й розумна людина, знає силу-силенну цікавих історій, побував, як слушно відзначив Азятянс, на всіх фронтах, од Баранцевого до Чорного моря, кілька разів літав через палаючу Європу до союзників. Може, привіз свіжі новини з Москви. А московські новини завжди цікаві!

Рагузін колись зустрічався з Кириловим у Монголії, бачив там його тільки раз, і можна сказати, здалеку, однак добре запам'ятав. Тоді журналіст, старший політрук, мав щонайбільше двадцять п'ять років.

— Товаришу капітан, довідайтесь, чи повернувся від Гусева член Військової ради? — сказав Рагузін Азятянсу. — Якщо повернувся, то запросіть його до мене.

Ад'ютант клацнув каблучками і пішов виконувати наказ, а Рагузін глянув на годинник. Командуючий артилерією прибуде через півгодини... Розмова з ним — найважливіше з усього, що намічене на сьогодні. Власне, це й не розмова в прямому розумінні цього слова, а напружена, складна робота, якою командуючий разом з полковником Лагутіним займається вже не один день, а зараз продовжить її з генералом Богдановим. Треба вникнути в усі подробиці, всі деталі підготовки артилерійського забезпечення майбутньої операції. Дрібниць у цій справі немає, бо саме від умілого й ефективного використання артилерії залежатиме успіх наступу і, звичайно ж, кількість людських жертв. А про людей, про те, як вберегти їх, треба думати повсякчас, — це святий обов'язок кожного командира, якому Верховне командування довірило життя солдат і офіцерів.

Брат Климентій пише з Пензи в останньому листі:

«Ти, Миколо, генерал, займаєш високу посаду, не раз зустрічав твоє прізвище в наказах верховного головнокомандуючого, тож не мені тебе вчити, як командувати. Та я й не збираюся цього робити. Але на правах старшого брата, на правах батька, який втратив на війні двох синів, хочу сказати тобі одне: бережи людей. Бережи, брате, більше натискай на техніку, не жалійте снарядів і патронів, а людей, людей наших — жалійте... У нас на заводі, в цехах, самі жінки і підлітки працюють. Де вже там побачиш дорослого чоловіка! Немає їх, усі на фронті. Тих, що загинули, вже не ждуть, а тільки згадують,

а живих ждуть. Ждуть родини, жде їх земля, ждуть заводи. Ось про що я хотів тобі, Миколо, нагадати. Та й не я сам. На заводі всі знають, що я маю брата генерала, і жінки просять, щоб я тобі писав про це саме...»

Шкода, що гарматних стволів, які має в своєму розпорядженні армія, і цього разу не набирається стільки, щоб створити надійну щільність вогню при прориві ворожої оборони і особливо при веденні бою в її тактичній глибині. Чим можна надолужити недостачу гарматних стволів? Танками? Але їх теж небагато, і танки треба бергти для ефективного використання після виходу військ на оперативний простір.

Залишається підтримка авіації. Але коли піде вперед піхота, коли впритул зіткнеться вона з ворогом, то льотчики повинні володіти ювелірною точністю при знешкодженні вузлів опору. В круговерті бою не важко влучити по своїх. Од послуг авіаторів ніхто не відмовляється, але в даному разі не вони забезпечать успіх операції на першому етапі, коли за день треба просунути в глиб ворожої оборони не менше, як на п'ятнадцять кілометрів, тобто пройти її найщільнішу, найукріпленішу зону. Якщо це не вдасться зробити першого дня, то генерал фон Штейніц за ніч підтягне резерви (а вони в нього напевне є), і наступного дня доведеться все починати спочатку, а це додаткові витрати боєприпасів і — що найтяжче — нові жертви. Ні, не можна цього допустити. Не має Рагузін на це права. Сам собі його не дав, та й командування фронтом за таке не поглядить по голівці.

Отже, знову доводиться повертатися до того, з чого почав: до артилерії! Недарма ж її називають богом війни. В ситуації, яка склалася, треба якомога більше гармат різних калібрів висунути на пряму наводку, поставити в бойові порядки піхоти, стріляти артилеристи повинні зі снайперською точністю. Артилерійська розвідка при допомозі загальновійськової зараз наполегливо розвідує цілі. Генерал Богданов розіслав своїх людей у дивізії та полки перевіряти хід підготовки до майбутньої операції, надавати в разі потреби допомогу, до штабу командуючого артилерією безперервно надходить інформація.

Рагузін іронічно посміхнувся й подумав: «Який парадокс! Я тут рахую кожную гармату, кожен танк, кожен снаряд чи міну, ламаючи голову над тим, як із повною віддачею використати їх, а німецький командуючий, маю-

чи в своєму розпорядженні, може, не менші сили, напевне ж, волає про допомогу, спираючись у своїх домаганнях на те, що йому буцімто протистоїть противник, який у багато разів переважає у техніці, бойовому спорядженні та людських силах. Цікаво, як фон Штейнц визначає це співвідношення? Може, як один до двох? Ну що ж, у страху очі великі! Коли це так, тоді психологічна й моральна перевага на нашому боці!»

Командарм повільно пройшовся по кімнаті, став коло розчинених дверей, які вели на веранду. Відразу за садбою, за молодим садом, що вже почав прокидатися од зимового сну, стіною вставав густий, темний ліс, а віддалік височіли, немов мальовані аквареллю, зелено-сині затуманені гори.

До кімнати плинуло прохолодне, запашне й свіже повітря, вливало в тіло й душу бадьорість, викликало бажання працювати. Скоріше б приходив командуючий артилерією. Але той (Рагузін це добре знав) прибуде секунда в секунду, як йому наказано.

І, як не раз уже бувало, після напруженої роботи, котра вимагала повної мобілізації всіх фізичних і розумових сил, у серці раптом озвалася добре знана мелодія, і якась сила ніби взяла генерала за руку й повела з кабінету, від покреслених синіми й червоними стрілами карт, від бойових донесень і зведень, від усіяляких схем, від тривожних телефонних зуверів до тихої пристані чи то спогадів, чи спокійних роздумів або того й того разом. Це тривало недовго, якусь хвилину-дві, може, трохи більше і стало ніби короткочасною передишкою перед прийняттям нових рішень, перед заглибленням у нові справи.

В пам'яті й серці Миколи Миколайовича в цю мить звучала мелодія солдатської (бо де ж це видано, щоб співали хором генерали!) пісні. Мелодія давно зачепилася за якусь струну в його душі і торкала її, дзвонила нею. Здається, вже й замовкла пісня, розтанула, відлетіла в синю далеч сонячного ранку, а бач, скільки нав'яла спогадів і намалювала картин, безвідносних до свого змісту.

Лунка тиша дзвенить над землею, сонце добряче припікає. Микола Миколайович пошепки повторює слова пісні про те, що солдат давно покинув свій дім, воює в чужих краях, визволяє людей з неволі, а сам у снах і наяву бачить рідний край... Тріпочуть срібним листям

осокори перед його хатою, і сама хата ясно постає в пам'яті, ось вона, поруч, зоріє ясними вікнами. Тільки простягни руку — торкнешся пальцями різьбленого, теплого наличника, двері гостинно розчиняться навстіж, і на порозі стане кохана дружина, яка заждалася чоловіка з війни...

Давно солдати дома не були... Ой як давно! Ті, кого покликала до армії війна, теж уже відраховують останні місяці четвертого року, а хто в сорок першому закінчував дійсну службу, ті взагалі загубили лік і дням, і місяцям. А що ж казати генералу Рагузіну? Ще 1926 року залишив він своє рідне село Кириші і з того часу мандрує по землі. Служив кавалеристом на Україні в благословенних подільських краях, вчився в Москві, воював у монгольських степах із зятими японськими самураями, а потім із жорстокими білофінами на Карельському перешийку. А на цій війні — з найпершого, може, найтяжчого дня. Командував полком, дивізією, корпусом, а тепер йому довірено гвардійську армію. У рідному селі не був довгих вісім років. По правді сказати, його не дуже й тягне туди, бо нікого з рідних там не залишилось. Батьки померли ще в двадцять першому році. Донедавна жив у Киришах двоюрідний брат Климентій, а тепер і він переїхав до Пензи, працює на заводі. Братові вже шістдесят, трьох синів вирядив він на фронт і на двох одержав похоронки.

Справжнього дому в Миколи Миколайовича зараз немає. Його дім, його квартира — це фронтовий бліндаж чи намет, будинок, де на короткий час розташовується штаб, або ж крита машина, в якій можна і працювати, і відпочивати на марші.

А колись, як жила Надя, він теж мав справжню квартиру: ясну кімнату з кухнею, де були суто домашні речі, такі, наприклад, як дві полив'яні каструлі, чавунна сковорідка, кухонні рушники. Загинула в авіаційній катастрофі дружина, і все стало непотрібним.

Надю не міг забути. Кімната, речі, до яких доторкалася її ніжна рука, ятрили серце. Прямо з речами й нехитрими меблями здав квартиру начальнику КЕЧ, а сам живе, як кажуть, на казарменому становищі. Коли служив у мирний час, то завжди знаходилася при штабі якась маленька кімнатка, де можна було перебути ніч. А вдосвіта йшов до бійців. Бував на побудці, заходив до казарми і спостерігав, як вони одягаються, або походжав

по плацу і ждав, коли червоноармійці вийдуть на фіззарядку. Декого з підлеглих це втомлювало, а може, й дратувало, та він не міг повестися інакше — так уже звик, так хотів жити й далі.

Свою постійну присутність при штабі, на території частини намагався врівноважити м'яким, дружнім ставленням до підлеглих, незалежно від становища, яке вони займали. Ніколи не підвищував голосу, навіть з явними порушниками дисципліни розмовляв хоч і вимогливо, але спокійно, і це багатьох, очевидно, обеззброювало. З часом полк, яким командував Рагузін, став зразковим щодо порядку і бойової виучки.

Звичайно, те, що не мав у глибокому тилу свого дому, що не було в нього куточка, куди зміг би повернутися після війни, якимось збіднювало його почуття. Сум за рідною домівкою поступався в його серці тугою за всією Вітчизною...

«Скільки днів триватиме напруга повної готовності?» — запитав сам себе. Тепер усе залежить од командуючого фронтом — той узгодить день початку наступу з верховним, з діями інших армій, котрі входять до складу фронту. Наступатимуть по всьому фронту, але кожна армія має ділянку, де завдаватиме головного удару, де зосереджено переважаючі сили.

Генерал-полковник фон Штейніц, з усього видно, гарячкує, метастється, шукаючи виходу, намагаючись розгадати наміри радянського командування. Уже втретє передислоковує основний резерв, тепер поставив його на однаковій відстані од обох флангів, отже, не здогадався, не знає, де готується головний удар. Ось чому й треба пройти за перший день ті п'ятнадцять кілометрів найбільш укріпленої оборонної зони ворога.

Як з мішка, витрушує й засилає фон Штейніц у ближні й дальні тили армії шпигунів і диверсантів, щоб розвідати місця зосередження наших військ і зробити відповідні висновки. Війська по охороні тилу, солдати й офіцери дорожньо-етапної служби виловлюють шпигунів, а ті знову лізуть, немов блощиці зі щілин старої дерев'яної хати. Ошпарюєш блощиць кип'ятком, вони, скоцюрбившись, падають додолу мертвими, а нові їх полчища вилазять і вилазять із глибоких шпарин.

Може, якійсь розвідувальній групі вдалося прослизнути в наші тили непоміченою, але все це, звичайно, до часу.

Зайшов капітан Азятянс і доповів, що генерал-майор Волинський зараз прибуде. Рагузін хитнув головою, дозволяючи ад'ютантові вийти.

В думках знову вернувся до підполковника Кирилова. Вперше зустрілися з ним тридцять дев'ятого року біля річки Халхин-Гол. Батальйон Рагузіна відпочивав після довгого виснажливого маршу по сухій колючій пустелі. Спека і спрага змучили бійців, здається, одібрали в них усі сили. Обличчя й одяг їх укрилися тонкою наміткою жовтого пилу, просолилися.

На одному з привалів батальйон наздогнала довгождана цистерна зі свіжою водою. Не знати де й дістали це холодне чисте диво в гарячій пустелі — вода була кристалево ясна, немов щойно перечищалася в піщаному джерелі, затіненому зеленими вербами. Червоноармійці пили донесхочу, наповнювали фляги про запас, покидали гімнастерки і вмивалися (води було удосталь), відчуваючи невимовну насолоду і полегкість у тілі.

До цистерни швидкою, розмашистою ходою підійшов смаглявий, вродливий старший політрук у супроводі батальйонного комісара. Попросив флягу, щоб напиться. До нього простягнулося з десятків рук із флягами. Він довго пив, задерши голову і заплющивши очі, як видно, спрага давно мучила його. Срібні струминки води збігали по смаглявому підборіддю, потрапляли за комір гімнастерки, проте старший політрук на те не зважав, смакував воду, розтягуючи насолоду. Відірвав нарешті флягу од губ, голосно вдихнув повітря. Зблиснув білою підковою щільних зубів, простягнув флягу господареві, подякував. Усмішка в нього була, як у кіноактора, ясна й постійна.

Взимку, коли біло киплять морози і дерева тріщать, мов вибухають снаряди, той, хто дуже змерз, підступає до жаркого багаття майже впритул, наставляє долоні над вогонь, гріючись і втішаючись теплом, радіючи з того, що існує в природі сила, дужча за холод; щось подібне діялося і зараз, хоч не білий мороз сковував землю, а задушна, курна спека облягала пустелю; бійці прямо-таки горнулися до цистерни, ловлячи шкірою облич освіжаючу прохолоду, не відводили поглядів од бронзового крана, з якого повільно, мов ринучи із джерела, випливала сиза крапля води й падала, вмить щезаючи в повітрі, — здавалося, вона й не долітала до землі, а встигала випаруватись за той час, що летіла вниз.

Білозуба усмішка сяяла на обличчі Кирилова. І те, що він широ, по-дитячому захоплювався водою, якось урівнювало його з бійцями, котрі за останні три доби подолали сто двадцять кілометрів пустелі пішки, а він проїхав цю відстань автомашиною.

Старший політрук провів долонею по цистерні, стираючи з пофарбованого зеленою фарбою металу вологий пил, і голосно, дзвінко розсміявся. Як видно, доторк до холодної цистерни приніс йому неабияке задоволення. Злегка затинаючись, він сказав:

— Повік не забуду смак цієї води. І д-д-день цей, і вас, хлопці, що д-д-дали напитись. І солону пустелю пам'ятатиму!

Капітана Рагузіна, який стояв неподалік, серед своїх бійців, він не помітив. Принаймні погляди їхні ні разу не схрестилися. Та й Рагузін не виявив особливого інтересу до вродливого старшого політрука. Тільки згодом довідався, хто це був. Із цікавістю читав нариси Кирилова — і тоді ще раз, майже наяву, гостро переживав спеку та сухість монгольських степів, їх безмежність, відчував на зубах скрип колючих піщинок, вловлював на своєму обличчі натиск гарячого вітру, який, наче з печі, виривався з великої пустелі Гобі. І як чарівне диво, описував Кирилов цистерну з холодною водою, розповідав про людей із батальйону Рагузіна, котрим джерельна вода вертала сили і бадьорість. Змалював і переможний бій, у який батальйон вступив того ж дня...

Зайшов Михайло Григорович Волинський. Худорлявий, як і командарм. Скроні в нього теж густо забілені сивиною. До війни він викладав в університеті основи марксизму-ленінізму й, незважаючи на чотири роки війни, досі зберіг у собі щось суто мирне, викладацьке.

— Бажаю здоров'я! — сказав, переступивши поріг.

— Здрастуй, Михайле Григоровичу, — рушив йому назустріч командарм. — Ти коли повернувся од Гусева?

— Щойно. Не встиг тобі подзвонити. — Міцно потиснули один одному руки. — Тільки зайшов у політвідділ, щоб розпорядитись. Там мене й розшукав Азятянс. У Гусева провів цілий день, у нього вечеряв і снідав, у нього й ночував. Міцний і цікавий чолов'яга цей Гусев. Шахтарська порода! З ним є про що говорити. І в бою він надійний!

— Знаю Гусева добре. Напередодні війни зустрілися вперше з ним. Згоден з твоєю думкою про нього. А нам

з полковником Лагутіним сумно було без тебе, хоч робота й не давала сумувати. Недовго працюємо разом, а звик я до тебе, Михайле Григоровичу. Пробач, що освідчуюсь у своїх почуттях.— Рагузін узяв Волинського під руку, повів через кімнату до навстіж розчинених дверей веранди.— Поговоримо тут. Глянь, яка весна надворі. Остання воєнна весна! Довго й тяжко довелося йти до неї! В такий день добре за плугом ходити, спостерігати, як вивертає леміш масні скиби чорнозему. А замість цього треба стріляти. Четверту весну доводиться воювати. Яке завгодно серце сповниться тугою...

— Повертаючись од Гусева,— так само замріяно промовив Волинський,— я кілька разів наказував водієві зупиняти машину. Один раз стали коло річки, пройшовся я затравілим берегом, побачив у небі перелітних птахів. Вони нестримно летіли на північний схід, і серце моє теж затужило за домішкою. В такі весняні, сонячні дні іноді забуваєш про вік, здається, що тобі не сорок два роки, а вісімнадцять. У нас, у Києві, зараз теж уже тепло. Студенти та й викладачі гріються в Шевченковому саду...

Буйні пахощі весни дужою хвилею вливалися в кімнату, в якій розмовляли генерали. Вітер ворушив краї карти, шелестів ще якимись паперами, що лежали на столі. Пахло вогкою землею, добре прогрітою сонцем, чувся гіркий присмак кори, під якою вже грали буйні соки. Десь далеко гули невидимі літаки...

— Ось чого я тебе покликав, Михайле Григоровичу,— по тривалій паузі сказав Рагузін.— До нас прибув московський журналіст, підполковник Кирилов. Той самий, нарисами й кореспонденціями якого ми зачитуємось. Проситься на прийом. А я ні сьогодні, ні завтра не зможу викроїти ні години. Прийми ти, Михайле Григоровичу, Кирилова, вибачся за мене і введи його в курс справ, звичайно, в межах можливого. А потім відправ у війська. Та не виділяй у супровід полковника, підбери людину званням нижчу, ну хоч би якогось інструктора по комсомольській роботі. Такий проведе кореспондента скрізь, куди той забажає.

— Добре! — нахилив голову генерал-майор Волинський.— Я ще до обіду прийму Кирилова і поговорю з ним.

— Скажи, Михайле Григоровичу, журналістові, доведи до нього, ось таку мою думку. Сядьмо, мабуть, на диван...

Генерали сіли. Рагузін поклав долоню на долоню і вів далі:

— Газети багато пишуть про стійкість наших солдат, про їх відвагу, мужність, готовність на самопожертву, про велику любов до Батьківщини. Писати про це необхідно, та не слід, мені здається, захоплюватись тільки цією рисою радянського солдата. Взимку до нас приїжджали американські й англійські журналісти. Знайомилися з людьми, їздили на передову, фотографували героїв. Від'їжджаючи, вони заявили, що захоплені стійкістю й фанатизмом радянського солдата. І все. Цим обмежилися їхні враження і спостереження. Іноземні журналісти чи не помітили, чи не заохотили помітити, що не лише цим сильна наша армія. Ми перемагаємо ворога не числом, а вмінням. Якість нашої зброї вища, ніж у німців, і мистецтво керівництва діями військ досконаліше. Головне, наші офіцери й генерали діють не шаблонно. Зараз ми можемо сказати так, як співали напередодні війни: малою кров'ю, могутнім ударом. Гітлер і його генерали, у тому числі фон Штейнц, галасують на весь світ, із запіненими ротами доводять, що, мовляв, німецький солдат найкращий у світі, але він не може нічого вдіяти, бо ми людськими масами затоплюємо їхню артилерію, танки, кулемети, автоматичну зброю. Розумієш, чим це пахне?

— Розумію. Явною фальсифікацією.

— Вони намагаються будь-що принизити нашу армію, наших солдатів, офіцерів, генералів.— Голос Рагузіна зазвучав твердіше.— Отже, хай підполковник Кирилов, захоплюючись мужністю і стійкістю наших солдатів, напише про їхнє вміння воювати, про їхній бойовий досвід. Хай зосередить свою увагу на такій ланці нашого офіцерського складу, як командири батальйонів і полків. Ця тема, на мою думку, не втратить свого значення і після війни. Преса вже зараз повинна наполегливо її утверджувати. А як повернеться Кирилов з військ, збагачений нашим досвідом, то зустрінемося з ним, поміркуємо спільно саме про це.

— Згоден з тобою,— кивнув головою член Військової ради.— Сподіваюсь, що підполковника зацікавить твоя думка і він пам'ятатиме про неї, збираючи матеріали для своїх статей чи нарисів.

— Розкажи, що бачив у Гусева? — запитав командуючий.— Що він там наколобродив, та ще й перед наступом?

— Лаяти Гусева немає причин,— спокійно відповів Волинський.— На мою думку, він учинив правильно.

— А ті скарги, що надійшли до нас?

— Вони не обгрунтовані. Точніше, на них не треба зважати.

— Конкретно, що ж зробив Гусев?

— Суть ось у чому. Готуючись до останнього, може, в цій війні великого наступу, генерал-майор Гусев перешерстив тили дивізії.

— Як? — здивовано звів брови Рагузін.

— У тилах полків, дивізій і корпусів є люди, які вже по кілька років перебувають на фронті, справно одержують усі види фронтового постачання, дехто навіть медалі заробив, а через наш недогляд, може, і бойовий орден, а по-справжньому не нюхали пороху, озброєного німця не бачили навіть здалеку. І це в піхоті, де так часто змінюється основний склад. Генерал Гусев звернув увагу на комірників, завідуючих складами, писарів, кравців, листонош і т. д. і т. п.

— Ну, ну,— з нетерпінням слухав Рагузін.

— Сформував з них роту, і зараз командири взводів і відділень муштрують цей своєрідний підрозділ. Почали з азів, з підготовки окремого бійця. Сім потів з них витискують, пам'ятаючи, що важко в навчанні — легко в бою. Я наказав вишикувати переді мною цю роту, щоб познайомитися з бійцями, вислухати їхні претензії.

— Що ж ти побачив, Михайле Григоровичу? — На обличчі Рагузіна проступило непідробне зацікавлення.

— Побачив, що в роті підібрані люди, котрі солідністю, фактурою та обмундируванням тягнуть, може...— затнувся Михайло Григорович,— може, й на генерала, та й то не на всякого. Ми з тобою не такі показні.

— Невже? — засміявся Рагузін.— Ніколи не задумувався над тим, показний я чи не показний.

— Одного я особливо запам'ятав,— розповідав далі Волинський.— Синє діагоналеве галіфе на ньому, хромові блискучі чоботи, гімнастерка і картуз пошиті з англійського сукна, обличчя сєє, як начищений мідний таз, у якому до війни моя дружина повидло варила. Питаю його, хто такий. Відповідає тоненьким, майже жіночим голоском: «Начальник полкового продуктового складу, старший сержант Карлов». Почав щось торочити про те, що має спеціальну середньо-технічну освіту, закінчив технікум харчової промисловості. Можна сказати, один

справжній спеціаліст на всю дивізію, а його відірвали од роботи, змушують марширувати, повзати по-пластунськи. На грудях медалька хитається. Каже, що він уже два роки на фронті. І сміх і сльози. Якби це був хоч кравець, бо шити не кожний уміє, тут талант потрібний, а то комірник. Працівників продуктових та й речових складів, на мою думку, треба частіше міняти, краще буде для них і для діла. Спитав я цих новоявлених вояк, які мають претензії. Ніхто, крім Карлова, не зронив ані слова. Претензій не мають. Які можуть бути претензії? Так у чому справа? Воювати не хочеться? Війна кінчається, а вистрелити по ворогу хоч раз треба!

— А як Гусев пояснює свій вчинок?

— Кажав, що давно збирався сформувавши подібну роту, та все не доходили руки, ніколи було. Несправедливо, що хтось воює, проливає кров, а здоровий лобуряка всю війну тільки те й робить, що підраховує концентрати і банки з тушонкою. Та ще, може, й краде!

— Чи не оголив Гусев свої штаби? Писарі теж потрібні.

— Підібрав нових писарів і комірників з людей, які вже добре повоювали. Ті, звичайно, не згоджувались, всіляко опиралися, але з Гусевим не посперечаєшся. Ба-чиш, Миколо Миколайовичу, як буває: одні (таких, звісно, небагато) не хочуть іти на передову, інших звідти не проженеш.

— Михайле Григоровичу, передай Гусеву, що претензій до нього в цьому питанні немає. Йому на місці видніше, як використовувати своїх людей. Хай ця рота вважається в нього маршовою, так ніби свіже поповнення прибуло на фронт. Вводити її в бій у такому складі, звичайно, не варто, небагато вона навоює. Перед наступом слід розподілити людей по піхотних підрозділах. Хай справді хоч раз сходять в атаку. Михайле Григоровичу, ти поцікавився, як у нього налагоджено розвідку цілей офіцерським складом?

— Звичайно. Розгляд скарги не забрав у мене багато часу. Цілий день провів я разом з Гусевим. На мою думку, розвідку в дивізії налагоджено чітко, починаючи від командирів рот і аж до самого командира дивізії. Більшість часу Гусев перебуває на своєму спостережному пункті, добре обладнаному. Досконало обізнаний із обстановкою.

— Він знав, що ти прийдеш?

— Ні, Гусева на місці не було. Він перебував у військах. Та незабаром появився, здивований тим, що я не попередив його про свій приїзд. Ми з ним побували на полкових і на кількох батальйонних спостережних пунктах, а також у артилеристів та в мінометників. Усі виявлені цілі топографічно прив'язані до місцевості, пронумеровані, розподілені між батареями і навіть гарматами. На кожну батарею припадає не більше двох об'єктів, які треба буде знищити під час артилерійської підготовки. Командири піхотних і артилерійських підрозділів працюють спільно, в тісній взаємодії. Впевнений, що так вони діятимуть і в бою.

— Наші офіцери воюють добре! — згодився з ним Рагузін.

— Якби ми так уміли воювати в сорок першому, — сказав Волинський, — ото було б діло! Після прориву оборони командири батарей, побувавши на місцевості, мають подати акти про знищення закріплених за ними цілей. Це підвищує відповідальність офіцерського складу, ставить перед кожним конкретне, точно визначене завдання. Партійно-політична робота в дивізії ведеться на належному рівні.

— Отже, у Гусева порядок! — з задоволенням відзначив Рагузін. — Ще одне запитання: чи бачив ти, Михайле Григоровичу, полкові учбові поля, які б точно відтворювали певні ділянки ворожої оборони, саме ті, що їх доведеться штурмувати?

— Так, — сказав Волинський, — учбові поля кваліфіковано підготовлені в усіх полках. Ми з Гусевим їздили на одне з них, і я переконався, що воно не пустує, там цілий день навчаються підрозділи в умовах, наближених до бойових.

— Гусевим я задоволений. Після обіду їду в шістьдесят сьомий корпус до генерала Обручева. Хочу глянути на власні очі, як готують переправи. Може, поїдеш зі мною?

— Обов'язково. Поговорю лише з підполковником Кириловим. Та й у мене зібралася за вчорашній день купа справ. Брати свою машину?

— Вмістимось у моїй. Дорогою дещо обміркуємо. Ще от що зроби, Михайле Григоровичу, — зупинив Волинського уже в дверях Рагузін. — Поцікався, будь ласка, що там відбувається з капітаном Шугайдою. Скажи од мого імені начальникові медико-санітарної служби, що

я незадоволений його поведінкою в цьому питанні. Того, що трапилося, вже не змінити. Звичайно, подібне явище на фронті не бажане, але якщо жінка завагітніла, готується стати матір'ю, то треба до неї виявити максимум уваги і турботи. Капітан Шугайда вже не може працювати з повною віддачею сил, її слід відправити в тил. Зробити це треба негайно і з належною тактовністю. Взагалі, тримати вагітну жінку там, де стріляють, не гуманно, бо небезпека загрожує не тільки їй, а й дитині, яка ще не народилась. А полковник Горегляд замість того, щоб своєчасно відкомандирувати капітана Шугайду, й далі завантажує її роботою і дошукується винного. Бачите, йому це дуже цікаво! Мене дратує така, вибачте, безпардонність. Це не етично, не красиво, не по-чоловічому! — Командуючий підвищив голос, що з ним рідко траплялося. — Накажи Горегляду негайно відправити капітана Шугайду в тил, хай доведе жінку до залізниці своєю машиною. Не треба бути чиновником у тлумаченні наказів. Хай зберуть капітану Шугайді харчів на дорогу і приготують (як це називається?) подарунок для новонародженого... Хоч, здається, завчасно це й не робиться. Що ти скажеш, Михайле Григоровичу?

— Мабуть, те, що й ти, Миколо Миколайовичу. Полковник Горегляд негайно відвезе капітана Шугайду до залізниці. А де розшукати цього журналіста?

— Скажи Азятянсу, той умить знайде. А знаєш, Михайле Григоровичу, що з підполковником Кириловим я стрічався ще в Монголії? Добре пам'ятаю його. Щоправда, говорити не доводилось, а бачити бачив... Так, як тебе зараз бачу.

— Зустрінешся з ним — буде що згадати!

— А буде, — задумливо погодився Рагузін. — Ми з ним уже на третій війні. Подумати тільки! А йому, здається, не минуло ще й тридцяти років. Скажи, Михайле Григоровичу, підполковнику Кирилову, що я його обов'язково прийму після того, як він повернеться з військ. Виберу час для бесіди. А зараз, на жаль, не можу.

Розділ п'ятий

Неділя вісімнадцятого березня видалася в Кадомці на диво сонячною і теплою, наче був не початок весни, а вже десь її середина. Зримо парувала земля на осоннях,

зелені листки протикали гостряками торішню траву, радісні до нестями горобці тягли під стріху пир'я, пух, нитки — все, що можна було винишпорити на подвір'ї у Василяни Дивнич. Кури всією зграєю з самого ранку мандрували з двору на город і длубалися там, вишукуючи собі якусь поживу. Рудий півень сокотів, аж захлинався, скликаючи своїх подруг. У сараї весело рохкав підсвінок, відчувши весняне тепло, теж просився надвір.

Тітка Василина, стоячи на причілку, підставляла сонячному промінню задубілі руки. Сьогодні вона не топила, і в хаті було холодніше, ніж надворі. До полудня перебирала насіння, бо скоро садити й сіяти. Ще тижень, од сили два такого сонця — і тепла земля протряхне й прогріється.

Зранку розклала на столі вузлики, паперові згортки, коробочки з-під сірників, понаставляла всіляких банок. Було там зібрано без ліку різного насіння: й того, що його можна кидати прямо в ґрунт і з якого спершу треба виростити розсаду, а вже потім висаджувати на грядку. Буряки, помідори, огірки, гарбузи і навіть дині — ось що з того добра може вирости, коли його з гарним наміром загорнути у вогку, теплу землю.

Терпко й хвилюно, як зілля, пахло насіння кропу, петрушки й моркви. Кімната наскрізь пропахла літом, по під стелею роївся солодкий дух сухої трави, яка пучками була позатикана за сволок.

Жінка винесла з хати стару фуфайку, постелила на призьбі й сіла проти сонця. Заходилася лущити торішню квасолю, яку звечора згорнула з горища. Розпухлими в суглобах пальцями спиртно визволяла білі зернята з цупкого полону сухих поморщених стручків. Розстебнула пальто. Сонце пекло в обличчя, весняна смага рівно осідала на лобі й щоках.

— Приїжджає, приїжджає! — раптом почувла вона дзвінкий дівочий крик.

Підвела голову, видивляючись, хто там кричить, хоч голос одразу пізнала. Вулицею летіла, розмахуючи лапами пальта, ніби крилами, довгонога Степа Семенчукова, махала над головою білим листком паперу. У двір вскочила на одній нозі і вистрибом підбігла до хати.

— Антон ваш приїжджає... Ось лист від нього. Скоро, пише, ждїть...

Тітка Василина мовчки дивилася на Степу, наче ждала, що вона ще скаже, а та замовкла, зникновївши від,

здавалось би, безпричинного вияву почуттів. Одягнена дівчина в руде коротеньке пальтечко, з рукавів, які сягають ледь за лікті, по-смішному стирчать довгі руки. Одежину Степаці батьки купували напередодні війни, коли їй минуло тринадцять років, але тепер здоровій, сімнадцятирічній дівці тісно в пальті. Вона й не застібається. «Антон приїде в кінці місяця,— думає Степа і радіє своїм думкам.— Тоді потеплішає і можна буде ходити без пальта». Не хотілося, щоб побачив її в цьому рудому, наче підстреленому, пальтечку.

І плаття на Степі старе, злиняле, але чисте, аж світиться, випране, що кожну ниточку на ньому видно. З-під плаття туго випиналися високі молоді перса, так натягнувши тканину, що вона аж просвічувалася. Тісно молодому, здоровому тілу в старій одежині!

— Читай, Степо.— Тітка Василина висипала з пелени квасолу в бляшану миску, підвелася з призьби, подивилася через двір і вулицю на леваду, де, мов дзеркало, тьмяно блищав під сонцем ставок, з дальнього боку оточений рудою смугою очерету, який не викосили на зиму. Жінці здалося, що вона побачила струнку, високу постать сина, який поспішав до неї.

«Дорога мамо, здрастуйте! Спасибі за листа, якого я сьогодні од вас одержав,— швидко, похапцем читала Степа, немов ковтаючи слова, і рум'янци ковзали по її щоках, як тіні од хмар по зеленій землі. Очі іскристо блищали.— Кілька разів перечитував його, і наче бачив і вас, мамо, і нашу хату, і город, і стару грушу в кінці городу. Чи родить ще вона? Чи зацвіте цієї весни? Незабаром буде комісія, і мене на шість місяців, а може, й на рік визнають непридатним до військової служби. Приїду додому. Ждїть у кінці місяця. Рана моя загоїлася, не болить, але рука в лікті поки що не згинається. Наш головний хірург, капітан Гальченко, запевняє, що коли її вправляти систематично, то через півроку, а може, й раніше, забуду, що й був поранений у лікоть. Чи є ще у вас сушені груші? Дуже мені хочеться пахучого узвару з них і слив-угорок. Здається, як покуштую такого узвару, так і руці легше стане. Передавайте привіт усім-усім родичам, сусідам і знайомим. Скажіть спасибі Степі Семенчуковій, що допомагає вам. До скорого побачення, мамо. Ваш син Антон Дивнич.

Польова пошта 43759, літер «В».

— Антось приїжджає.— Мати лагідно подивилася на

Степу, наче це дівчина зробила так, що на побивку — а може, й назовсім — приїде син, з яким не бачилася вона всю війну.

Степині очі променіли відвертою радістю, яку дівчина не хотіла й не могла приховати. Мати обвела ласкавим поглядом усю її постать, здавалося, зборкану вузьким пальтешком і тісним платтям. Дівчина була схожа на росток, який, набравшись сили в тісній насініні, напружившись, розломив її навпіл і враз нестримно й дуже потягнувся до сонця чистим, буйним зелом, яке обіцяє скоро подарувати пишній цвіт.

Ще раз, тепер уже зіркіше, глянула мати в бік ставка, де над примерхлим дзеркалом води видимо хиталася руда стіна торішнього очерету, і знову побачила навч, як і перед цим, струнку, загонисту постать сина, який чимдуж поспішав до неї. Здавалося, юнак от-от рвонеться бігти, щоб з розгону кинутися до неї на шию і висловити всі свої радощі й жалі, яких зазнав без матері. А ближче бовваніли, либонь, ще дві постаті. Хто ж то міг бути? Хто?

Мати охнула роздивившись. У двох інших постатях теж упізнала Антона, явився він їй, здавалося, аж у трьох образах водночас. Понад ставком, найдалі, хутко крокував тонкостанний юнак, такий, яким він був у десятому класі, час од часу відкидав з лоба неслухняне пасмо русявого волосся, а трохи ближче переходив леваду худорлявий підліток з іскристими, сяючими очима. Так промовисто горіли в нього очі того дня, коли вперше переплив Кругле озеро. Через дорогу до хати дибуляв на кривих ніжках великоокий дівтак...

Юнак, підліток і дитина... Її син, її Антон!

А от уявити, яким він є зараз у солдатській формі з орденами на грудях, мати не могла, як не старалася. Та не дуже цим і бідкалася, бо напевне ж знала, що не сьогодні-завтра Антон приїжджає, надивиться вона на нього досхочу, спершу сама, а потім хай милується сном усе село. Наговоряться уволю.

Сину, мій сину, найтрепетніша частинка мого зболілого, змученого серця! Безмірне щастя дождатися тебе з найжорстокішою із воєн!

Степа із зачудуванням стежила за одмінами, які відбувалися на обличчі старої жінки. Очі її бачили щось незриме, чого не помічала Степа, а губи нечутно шепотіли якісь слова. Мати звела руки, вклала до-

лоню в долоню, притисла їх до грудей там, де билося серце...

Хлопчик на кривуватих ніжках дибуляв до неї. Треба відчинити хвіртку.

Антосику, дитино моя, де ти ходиш? Бачиш, мати виглядає і кличе тебе, аж із днів твого далекого, сонячного дитинства. Чуєш, синку!

Згадала ясночолого, як бог, поета, Антонового улюбленця. Його книги завжди лежали на синовому столі. Мати не раз роздивлялася портрет поета. Антонів улюбленець був сивоголовий, з гордим і задумливим чолом, очі в нього по-патріаршому мудрі й водночас дуже ніжні. Ті рядки, що їх не раз чула із синових уст, крутилися в пам'яті. Мати неписьменна, але пісні та вірші запам'ятовує з першого слухання. Буває, лише раз почує пісню, а потім сама вже відновить у серці мелодію і співає, помалу оживляючи слова. Дай боже пам'яті! Зраділа, згадавши рядки поета. Ось вони:

Мій син, грибок на двох тоненьких ніжках,
У перший раз пішов сьогодні в школу.
Пенал, портфель, голубі штанці —
Усе таке єдине й неповторне,
Як перше слово, підсвідоме «ма»...

Згадався матері день, коли Антось переплив Кругле озеро. Він їй про це відразу не сказав, але мати, лише глянувши на синове обличчя, догадалася, що сталося щось незвичайне. Очі в хлопця горіли, на лиці проступали і втома, і радість, і гордість. Довідавшись про все, вона, звичайно, висварила його, але й пораділа серцем, що він уже не дитина, не «грибок на двох тоненьких ніжках», а хлопчак, який от-от стане юнаком. Обіцяв син вирости мужнім і добрим. І виріс!

«Виріс», — билося материне серце, і вона притисла до грудей стулені долоні.

— Зараз і піду, бо завтра на роботу, — сказала тітка Василина, беручи в одну руку миску з квасолею, а другою підхоплюючи з призьби фуфайку. Понесла речі до хати.

— Куди підете? — спитала дівчина, забігаючи наперед.

— До баби Тані, до Бурдунчихи. Руку ж треба буде парити Антосеві. Деяке зілля в мене є своє, але не все. Знайдуться звіробій, шальвія, любисток, деревій, а от сухоцвіту болотяного немає. І корінь айру потрібен, і чеб-

рець. Чебрець, щоправда, маю, але позаторішній. Попрошу у баби Тані свіженького. Пшеничні висівки в мене є, і проросле зелене жито, і листки горіха. Треба ще дістати дубової кори і соснового пагіння. Це ти, Степко, можеш принести з лісу.

— Принесу, тітонько, все принесу, що треба,— поривно обійняла Степа тітку Василицу за шию, притулилася до її щоки гарячим розпашілим лицем.— Я сьогодні чорногузів бачила! Прилетіла пара на Сокурин куток, сидять у старому гнізді й клацають дзьобами.

— Ось буду йти до баби Тані, то й собі гляну на цих мирних птахів. Якщо чорногузи прилетіли, то тепер уже весна вступить у повну силу. Глянь, Степо, що он горобці виробляють. Скоро, мабуть, і хмиз тягтимуть під стріху, все пір'я, весь пух повизбиравали. На дровітні лежала стара фуфайка, так вони почали висмикувати з неї вату... Отакі веселі розбишаки!..

Зітхнувши, тітка Василиця сказала:

— Для Антося війна тепер скінчилася. Я за нього найбільше переболіла серцем, бо він же був розвідником. Сокура розповів мені, що розвідники — це найвідчайдушніші люди на фронті. Вони тих, як їх, «язиків» приводять.

— І оце такий ваш Антон? — захоплено похитала головою Степа.

— Такий, доню, такий... Я й сама в це не можу повірити. Але ж чотири ордени отримав і півдесятка медалей. А їх даром не дають. Хто б міг подумати, що Антон стане розвідником! Ходімо, Степо, я тобі щось покажу,— втаємничено сказала тітка.

— Що покажете? — проясніла Степа.

— Сама зараз побачиш.— Тітка Василиця відчинила двері до погребу і почала спускатися крутими сходами вниз. Степа йшла за нею. В погребі попід стінами стояли діжки з квашеною капустою, огірками й помідорами, в кутку лежала купа картоплі, а обабіч — буряки, морква, всього вже небагато зосталося, бо осінь і зима позаду. Біля самих сходів, під стіною, причаїлася невеличка діжечка, накрита білою плахтиною. Тітка Василиця зняла її, відсунула набік дерев'яну кришку, і Степиним очам відкрився білий, промитий, як рінь, пісок, такий чистий і зернистий, наче шойно вичерпнутий із річки чи нагорнутий з dna живого джерела. З піску випиналися білими й червоними боками великі, тугі навіть на ви-

гляд яблука — добрані одне до одного, жодного червюго чи хоч би поморщеного не помічалось.

— Це для Антося. Щодня мию кружки. Води добавляю тільки з ключового джерела, що в березі, — ніжно журкотів тітчин голос. — Яблука наче щойно з дерева зняті. Ось покуштуй.

— Та ні, дякую, — не хотіла брати в руки плід дівчина. — Не треба! Хай лежать!

— Покуштуй, — наказала вимогливо тітка.

Степа надкусила яблуко і, як дитина, прицмокнула язиком.

— Ой, яке смачне й туге, аж рипить на зубах! Дух од нього, як од вина. Мишко Гончаренків приїжджав до своїх батьків, то привіз аж із Австрії вина в пляшках із срібними головками. Давали й мені покуштувати. Та ваші яблука, тітко Василю, смачніші, ніж те закордонне вино. Чесне слово, смачніші!

— Від баби Тані зайду до Сокури, — наче сповідалася тітка перед Степою. — Хай випише меду з колгоспної комори. Для пораненого, для фронтовика. Молоко братиму в Мотрі Хомихи, корова недавно отелилася. Вистачить глечика на день.

З півтемряви погребя вони знову вибралися на яскраве світло беззнебого дня. Замружилися обидві, так сліпуче вдарило сонце у вічі. Білий цинковий дах на сусідній хаті відбивав промені, як дзеркало, на нього неможливо було глянути. Краплі сонця зблискували на шибках, на білих стінах хати, тонкою вервечкою винизували електричні дроти, сіялися золотим дощем над левадою і озером. У воді відбивалися блакитне небо, верби, що росли понад берегом. За городами мирно торохтів трактор, звучно співали по селу півні, вулицею, що вела з яру, рипів хтось немазаним возом. За озером гула, завиваючи, циркулярна пилка. Теслі, переважно старі дядьки, працювали і в неділю, відбудовуючи стайні.

Дзвінку ходу весни видно всім, її ознаки на очах у кожного. Та, крім радості від настання весни, ще одне всесильне почуття володіє людьми в ці дні, і тіткою Василюю в тому числі, двоє синів якої і чоловік воюють; радіє і молода, сповнена життєвої снаги Степа, все єство котрої збурене весною й передчуттям кохання, радіють усі, бо вже чути живий подих близької перемоги, перемоги, що виборюється в найжорстокішій війні, над найжорстокішим ворогом!

Фашисти побували і в Кадомці, вони до пня спалили колгоспні будівлі, спопелили вулицю на оболоні, сорок вісім хат, і розстріляли сто двадцять кадомців — чоловіків, жінок, дітей, старих. Убивали кожного, хто потрапляв на очі, бо хтось на тій вулиці знищив німецького офіцера. Війна ще триває, а в Кадомку вже надійшло кілька десятків похоронок.

— Чи ти чула, Степа, що по радіо вранці казали? — запитує тітка Василина.

— Сьогодні ще не чула, — повертається до тям задумлива Степа. — Вчорашнє повідомлення радісне. Наші війська наступають на всіх фронтах.

Дівчина голосно вдихнула п'янке повітря. Пахло весною, сонцем, розігрітою землею, торішньою травою, свіжим зеллом, яке от-от пробудиться од сну і буйно зазеленіє. Гарно було довкола.

Розтулені губи Степи червоніють, як жар, з-поміж них біліють два рязки зубів.

Зеленаві, широко розставлені очі жадібно вбирають навколишній світ. Весняна смага засіває Степині щоки, зарошені побіля вух білим пушком. Русяве волосся розметав весняний вітерець.

— Хлопець тут від одного нашого духу земного поправиться, — каже тітка Василина.

— Можна мені піти з вами? — запитала Степа.

— Куди?

— До баби Тані й до голови.

— Чого ж, ходімо. Удвох веселіше. Добре, що я Антонову одежину приховала. Ті зелені, як жаби, посіпаки, скільки не шукали, аби щось поцупити, не знайшли. І костюм є, і пальто, і черевики. А може, він уже з усього виріс? Завтра побілю хату. Антось завжди радів, коли в хаті було біло.

Степа, опустивши вродливу голову на високі груди, поринула думками в щось своє, потаємне і радісне. Стороння людина нізащо б не визначила, хто більше радів з приїзду Антона — його мати чи дівчина, яка фактично й не була знайома з ним. Перед війною, коли вона вчилася в сьомому класі, а Антон — у десятому, то не думала, що все так складеться. Високий, вродливий юнак займався спортом, комсомольці обрали його секретарем комсомольської організації.

Всі дівчата були закохані в Антона Дивнича, і вона, Степа, теж закохалася, хоч, може, те, що часом солодко

й бентежно стискало її серце, ще не можна було з повним правом назвати коханням. От тільки зараз вона в розповні дівочтва і серце її і тіло прагнуть палкої любові.

— Скоро літні канікули,— промовила Степа грудним, низьким голосом.— Попрошуся, тітко Василю, у вашу ланку. До осені разом з вами працюватиму на буряках.

— Ой, нелегка, доню, в нас робота! Бачиш, які в мене руки. Глянь тільки! Ні одного пальця рівного немає. По-корчили суглоби осінній холод та крижана грязь...

— Все одно помагатиму вам,— не здається дівчина.

— А помагатимеш, доню, помагатимеш... Куди ж дінешся...

Розділ шостий

Цілком таємно.

Командуючий армійською
групою

Оперативний відділ
№ 2810/22

Штаб армійської групи
29.III 1945 р.

Віддруковано 98 прим.
Прим. № 72

ВСІМ КОМАНДИРАМ

(до командира дивізії включено)

1. У найближчі дні слід чекати на нашому фронті початку крупних наступальних операцій противника, які будуть супроводжуватися на окремих ділянках численними ударами, що матимуть на меті ввести в оману чи скувати наші війська.

Ми зуміємо зустріти цей наступ ворога з твердою рішучістю і вірою в бойову влучку наших військ, в нашу добре підготовлену систему оборони.

Завдання залишається те саме: вперта оборона головної смуги всіма засобами, які є в нашому розпорядженні. Від вищого командира і воєначальника і до останнього солдата — кожен повинен перейнятися прагненням обороняти свої позиції до кінця. Противник, який вторгається в головну смугу оборони, повинен бути розгромлений контрударами й контратаками!

2. Завдання найближчих днів — безперервним посиленням спостереженням, діями розвідувальних груп і розвідкою б'єм ще і ще раз уточнити і виявити, де пройдуть

напрями його головних ударів. Оборону на цих напрямках належить посилити за рахунок рішучого послаблення сил на інших, неатакованих ділянках.

У цьому зв'язку я вимагаю від усіх військових командирів точних, неприкрашених і своєчасних донесень про обстановку. Тенденційні донесення перешкоджають командуванню правильно оцінити обстановку, внаслідок чого з ділянок фронту, де справді нависає загроза, відтягуються сили в той момент, коли там дорога кожна людина.

К. фон Штейніц,
генерал-полковник.

Фон Штейніц, підписавши наказ, поклав руки на коліна і, дивлячись на худі, синюшні пальці, які ворушилися чи тремтіли незалежно від його волі, сказав генерал-майору Талеману, своєму начальникові штабу:

— Наказ негайно розішліть усім командирам. Загроза насувається. Ми робимо все, що можемо. Все, що можемо, а часом навіть більше. Можемо, на жаль, не так уже й багато. Найбільші надії покладаю на стійкість наших солдат і на рішучість та нещадність командирів.

Кажучи це, командуючий армійською групою не зводив погляду зі своїх пальців, що, як йому здавалося, своїм безперервним тремтінням ніби усували з-під ніг залишки твердого ґрунту, позбавляли впевненості і замість неї вливали в серце сліпу злість і безмірну дратівливість. Усе важчий осад залягав на душі після кожного підписаного наказу. Хоча той, під яким генерал-полковник щойно поставив свій підпис, особливих хвилювань не викликав, бо був, власне, тільки застереженням од майбутніх неприємностей і ні до чого конкретного не зобов'язував, у наказі не згадувалося жодного імені, і тому його можна було вважати профілактичним. «У заключному абзаці наказу, — подумав фон Штейніц, — все ж треба було згадати полковника Клотца, який своїм невмінням чітко налагодити розвідку засів у печінках».

Від наказу думки генерала переключилися на власне здоров'я. Нервовий розлад знову давався взнаки, але саме це якоюсь мірою і вселяло надію, що в будь-який момент можна буде вийти з гри. Звичайно, він цього не допустить, навіть помислити про це не має права, але мимоволі знову вертався до свого здоров'я, вірніше, нездоров'я. В сьогоднішньому дратівливому настрої, безпе-

речно, винен також і фельдфебель Кранке, особистий масажист командуючого. Вранці він, як ніколи, погано промасажував генералове тіло, не розігнав по жилах застою після ночі кров. Розпустився від неробства невдячний Кранке!

Генерал-майор Талеман зосереджено перечитував щойно підписаний наказ, наче розшукував там місце, де через свою забудькуватість, викликану напруженою обстановкою, не поставив коми чи крапки. Не знайшовши помилок, поклав наказ у папку й повернувся обличчям, усією постаттю до командуючого, виказуючи цим свою повну готовність слухати.

— Не вважайте мене, Талеман, старим мрійником, який у спогадах шукає забуття, але я не можу не згадати років наших переможних наступів у Франції і в Росії на початку кампанії. Тоді все було просто й зрозуміло як солдатам, так і генералам. Командування сухопутних військ, фельдмаршал фон Браухіч навіть у наказах не забували згадати загальновідому настанову, яка колись скрізь приносила відмінні результати: «Танки вперед, артилерію назад, авіацію вгору!» Скомандував так — і здобув перемогу! А тепер? Суши собі голову, щоб розгадати намір противника, довідатися, на якому саме напрямку він розпочне новий наступ. А якщо вдарить по всьому фронту — сил у росіян достатньо, — тоді що робити? Я не вважаю становище на нашій ділянці фронту критичним, але... Але скажу, що погано ми з вами, Талеман, організуємо розвідку. Як уся війна зараз, так і розвідка має бути тотальною. негайно вишкребіть по тилах усіх агентів, заберіть із шкіл тих, що почали підготовку, і всіх, усіх до одного посилайте за лінію фронту, закидайте в найближчі російські тили, нехай вони шукають місця, де зосереджуються ворожі війська, а головне — хай виявлять, де генерал Рагузін ховає свої танки. Це питання з питань, і відповідь на нього я повинен одержати якнайскоріше. Якщо у нас будуть відповідні дані, то легко розгадаємо наміри генерала Рагузіна, і тоді будуть йому непереливки, хай тільки сунеться. Я запевнив фюрера: свій обов'язок ми виконаємо до кінця, як і належить солдатам, що завжди пам'ятають про присягу.

Генерал Талеман з легким, не помітним для чужого ока подивом слухав просторікування командуючого армійською групою. Не часто той буває відвертим навіть із

своїм начальником штабу. Очевидно, не дуже впевнено себе почуває, за словами хоче приховати розгубленість.

— Пане генерал-полковник,— шанобливо нахилив ідеально зачесану голову опецькуватий Талеман,— іншим разом я б нізачо не осмілюся вас турбувати, але сьогодні... У мене такий день! — І він, як жінка, закотив очі.

Фон Штейніц притис долоні до колін, вгамував на якусь мить тремтіння пальців, звів на Талемана бляклий, немов у заснулої риби, погляд.

— Кажіть, що у вас, пане генерал. Мабуть, захворіли?

— Ні, ні,— рвучко випнув наперед круглі груди начальника штабу і легенько притупнув ногою.— Хто з нас, істинних патріотів, має право зараз хворіти? Ні в якому разі! Та це було б дезертирством, зрадою фюреру і фатерланду. Ні, ще раз ні, запевняю вас! Пане генерал-полковник, вашому начальникові штабу, цебто мені, сьогодні минає сорок років. Я б хотів, мав би сміливість запропонувати вам розділити зі мною найскромнішу тραπεзу. Вип'ємо по крапельничці коньяку. У мене є в запасі справжній «мартель» довгорічної витримки. Дружина надіслала з дому спеціально до цього дня. Вип'ємо, звичайно, чисто символічно. Я осмілююсь вас запросити. Будемо тільки вдвох, ви і я... Не час зараз відзначати дати, але нікуди не дінешся, коли тобі минає сорок. Прошу пробачення, пане генерал-полковник, за настирливість.

— Ха-ха,— скрипуче засміявся фон Штейніц,— та ви, Талемане, ще юнак. У вас попереду ціле життя. Чув, що готуетесь до наукової діяльності, збираєтеся писати історію цієї війни?

— Якщо залишуся живий, то хотів би зайнятися саме цим. На жаль, засобів для іншого життя не маю. Знайдуться в Німеччині видавництва, та й не тільки в Німеччині, які будуть видавати подібні книжки великими тиражами. Черпатиму матеріал прямо з перших джерел, я не тільки очевидець, а й учасник великих подій.

— Пишіть, якщо маєте бажання,— похитав головою, наче старий кінь, фон Штейніц.— Раджу вам основною тезою своїх творів узяти ось що.

— Що саме? — зацікавився Талеман.

— Незважаючи на те, що німецький солдат найкращий у світі, що він виконує присягу і обов'язок до кінця, що наш офіцерський корпус найдосвідченіший, скажіть, що ми зазнавали поразок через те, що ворог переважав нас

кількісно, один німецький солдат на сході воював проти десятих, а американці й англійці, замість того, щоб підтримати нас у вирішальний для Європи час, виступають на боці більшовизму. Можна було б уже забути наші спільні незгоди, між нами більше того, що об'єднує, ніж того, що роз'єднує. Між іншим, я не вірю, що альянс союзників витримає випробування довше, ніж про це сказав імперський міністр пропаганди. Немає і не може бути в них спільних інтересів, а як тільки між ними зчиниться бійка, фюрер це відразу використає. Всі події, які остаточно вирішать хід найбільшої з воєн, ще попереду, Талеман. Ні ми не сказали останнього слова, ні англо-американці. Хитрий лис Черчілль щось замишляє. Завдання військ, якими я командую і в які беззастережно вірю, просте, хоч і не легке: витримати удар азіатських полчищ, зупинити їх, забезпечити правий фланг оборони серця фатерланду — Берліна; вистояти завдяки небаченій стійкості, загальному героїзму і самопожертві.

— Дякую за поради. Врахую їх і обов'язково використаю.— На обличчі Талемана проступало відверте вдоволення.— Дуже слушно підмітили ви цей парадокс: в один віз запряжені американські товстосуми, англійські плутократи і... більшовики. Але одне мене тривожить і непокоїть. Якщо бійка між ними зчиниться вже після того, як війна скінчиться, в такому випадку двоє жорен: одне зі сходу, друге — із заходу, незабаром зближаться і розімнуть нас, зітруть на порох...

Фон Штейніц відповів не зразу, він поринув у рятівні спогоди. Згадав нараду командуючих групами армій і командуючих арміями, на якій Гітлер напередодні нападу на Радянський Союз урочисто й бундючно проголосив, звертаючись до генералів, які віддано поїдали його очима: «Я повергну в прах Росію і цим завдам більшовизму смертельного удару. Ви з вашими арміями роздайте російського колоса... Світ буде остаточно звільнений од більшовицьких ідей... Це боротьба двох світоглядів, в яку ми тепер вступаємо...»

Генерали скочили на ноги в єдиному, нестримному пориві й загорлали так, що задрожала кришталева люстра під високою стелею. «Зіг хайль!», «Хайль Гітлер!» — оглушливо лунало в залі. Довго не стихала експресивна демонстрація гарячої відданості фюрерові, готовності кинути, як цепні пси, на будь-кого, хай тільки рука Гітлера покаже напрям.

Фон Штейніц вірив кожному слову фюрера, бо той проголошував те, що було ніби відбитком, відгомонам власних роздумів і планів генерала.

Почувався як шахіст, котрий свідомо сідає до шахівниці з явно слабшим за себе суперником, в арсеналі якого немає жодного добре підготовленого дебюту. Перемогти такого шахіста не складає труднощів, це буде не гра, а легка розвага. І коли сталеві армади вермахту перейшли східні кордони, коли запалали тисячі міст і сіл і пролилася перша кров, серце фон Штейніца сповнилося піднесенням і вдячністю фюреру, якого — вкотре вже! — осяяло провидіння. «В добрий час! В добрий час!» — лунало тоді в душі.

Та виграти партію не вдалося, гра поступово ускладнювалася й загострювалася. Ставала дедалі запеклішою. Вже не про наступ треба було думати, а лише про оборону. Фон Штейніцу здавалося, що розіграно не той варіант, а крім того, робили помилку за помилкою. Десь допущено вирішальний прорахунок. Де саме? І хто в цьому винен?

Генерал не був заплішеним дурнем, щоб хоч тепер не зрозуміти, що зброя виявилася безсилою у боротьбі з більшовицькими ідеями. Якщо армії ще могли змагатися і боротьба на фронтах аж он як затяглася, то двобій світоглядів одразу склався нищівно щодо ідей фюрера. Кожного, хто перейнявся ідеями більшовизму, треба було рішуче знищувати, тільки так можна боротися з їхньою ідеологією. Але не було вже сил, щоб перемогти росіян і знищити всіх до одного! І Червона Армія стоїть тепер за шістдесят кілометрів від Берліна, і вся надія тільки на нову чудо-зброю, яку Гітлер обіцяє от-от застосувати.

— Все впирається в час! — наче аж з пафосом промовив фон Штейніц. Спогади додали йому сил.— Досі я найрішучіше виступав проти того, щоб якимось чином, прямо чи посередньо, обговорювати змову двадцятого липня чи навіть торкатися її в розмовах. Віцлебена, Бека, Гепнера й інших, що завдали німецькій нації удару в спину, я рішуче осудив ще тоді, як їх було викрито і знешкоджено. Змовники намірялися відібрати в нас дорогоцінне життя фюрера, це їм не вдалося, зате вони відібрали в німецької армії щонайменше півроку дорогого часу. Державний апарат, націонал-соціалістська партія, поліція і органи безпеки замість того, щоб працю-

вати на перемогу, всі свої зусилля зосередили на викритті й покаранні змовників. Що ж, ті своє одержали. Та фюрер, замість того, щоб увесь свій геній віддавати армії, повинен був займатися справами мерзотників. Уявляєте, Талеман, чого це коштувало Німеччині! Нам, може, зараз і не вистачає тих так підло втрачених півроку, бо, справді, як ви, генерале, зауважили, жорна зближуються і ми потрапили між них, як сухе зерно. Правда, те жорно, що насувається із заходу, мені видається не таким жорстким і непоступливим, як східне. Проти сходу ми повинні битися до останнього патрона. Я пишу листа начальникові генерального штабу сухопутних військ, де з цифрами в руках доводжу, що противник зараз переважає нас у живій силі в шість разів... Прошу його поклопотатися перед фюрером, аби нам виділили хоч дві танкові дивізії. Вони б стали нашим рухомих резервом...

Фон Штейніц похилив голову на груди, торкнувся підборіддям рицарського хреста, який висів на шиї.

Командуючий армійською групою і його начальник штабу були повною протилежністю один одному. Якщо фон Штейніц, знаходячись під неминаючим, незважаючи на поразки, впливом фюрера, з яким двічі зустрічався особисто, вважав, що долю кожної битви і навіть усієї війни може вирішити чи рішуче повернути сама тільки воля командування, а підлеглі, навіть тоді, коли вони смертельно втомлені й утратили будь-яку віру в перемогу, повинні лише слухняно підкорятися, і варто лише дужче натиснути на них, застосовуючи всі засоби примусу і, звичайно ж, закликавши їх до вірності фюреру і фатерланду, нагадавши про високе почуття обов'язку,— в такому разі всі завдання будуть розв'язані.

Генерал Талеман, навпаки, вірив тільки в речі реальні, дотримувався думки, що лише сила може протистояти силі, а розум змагатися з розумом. Все в нього було підраховано, обчислено, навіть те, що не підлягало обрахунку. Генерал Талеман міг, наприклад, сказати, скільки куль, не снарядів і мін, а саме куль, буде випущено в тому чи іншому бою, хоч ніхто цього, звичайно, знати точно не міг, та й не виникало такої потреби.

Незважаючи на те, що Німеччина вже шостий рік воювала з плутократичною Англією, він часом повторював, наче справжній англієць: поки на мундирі солдата не

буде пришито останнього гудзика, починати будь-яку битву не варто.

Звичайно, вірність обов'язку і висока дисципліна, розмірковував Талеман, завжди були складовими частинами блискучих перемог німецької зброї, але не вони зараз вирішують долю фатерланду. Талеман змушував співробітників свого штабу дні і ночі просиджувати за арифмометрами і готувати безліч розгорнутих таблиць, заповнених сотнями цифр, де було все: і наявність живої сили, техніки, бойового спорядження, смуг оборони, — але не проводилося чіткої думки, як вести битву, де саме готуватися до відсічі противнику.

Талеман, звичайно, знав класичні принципи зосередження військ на напрямку головного удару, відомі ще з історії воєн у Стародавній Греції, коли навіть при рівності сил перемагає той, хто приховано зосереджує свої війська, націлюючи їх проти найвразливішого місця оборони противника, наче меч, кутий з найміцнішої сталі. І горе тим військам, які опиняються проти вістря цього меча, бо сила його удару в багато разів переважає силу опору. В таких випадках надія тільки на рухомий резерв, але його треба завчасно підтягти до тієї ділянки оборони, на яку націлено цей меч. Та генерал Талеман у цій справі був не кращим помічником фон Штейніцу. Йому ввижалося, що для ударів занесено кілька нещадних мечів, і не відомо, проти якого виставляти щит резерву.

Коли фон Штейніц сказав, що в листі до начальника генерального штабу сухопутних військ він оцінює співвідношення сил, як 6:1, то Талеман у першу мить теж повірив йому, бо хотів повірити. Але його мозок, схильний до оперування точними цифрами, одразу ж підказав, що аргумент командуючого — нонсенс. Якщо їхня армійська група нараховує чотириста тисяч військовослужбовців, то в противника при такому співвідношенні сил повинно бути близько трьох мільйонів. Хіба таку величезну кількість живої сили потрібно зосереджувати на вузькій ділянці фронту? Навіщо? З якою метою? Проти кого?

Нічого не сказав фон Штейніцу, не хотів вибивати в того з рук рятівного кола для пізнішого виправдання можливої поразки. Страх перед вирішальними подіями, що невідворотно наближалися, генерал Талеман відчував, може, ще гостріше, ніж фон Штейніц, бо завжди думав приземлено й точно, не покладаючись ні на які зусилля волі.

Дуже різні були вони — генерал-майор Талеман і генерал-полковник фон Штейніц — і в той же час вигідно доповнювали один одного, працювали рука в руку.

Начальник штабу уже вирішив, що аргумент про чисельну перевагу противника, шойно згаданий командуючим, знадобиться йому, Талеману, пізніше, коли замовкнуть громи останніх битв. А видно з усього, що це трапиться скоро і він по-справжньому засяде за написання історії війни, яка для Німеччини знову закінчилася трагічно. Аргумент про незліченні полчища ворогів вражаючий і переконливий. Оперуючи ним, можна буде зняти відповідальність за поразки з генералів вермахту, возвеличити їх полководницьке мистецтво. «Шість до одного! — ворухнулися губи генерала Талемана. — А чому б і не так!»

Не знав, чи ширій був зараз фон Штейніц, коли говорив про свою віру в геній фюрера, в те, що той ще зможе повернути хід війни. Принаймні Талеман таких ілюзій уже давно не мав. Звичайно, головну вину, вину за поразки, за біди, які спіткали німецький народ, доведеться перекласти на фюрера, на його партію. А генерали виконували накази, залишаючись вірними давнім традиціям, виконували свій обов'язок цілеспрямовано, наполегливо, твердо і до кінця. Отже, є два важливих аргументи для пояснення причин того, що перемоги не було здобуто — чисельна перевага противника і помилки фюрера, верховного головнокомандуючого і в той же час головнокомандуючого сухопутними силами вермахту. Цю думку треба занотувати, і її можна поступово розвивати вже зараз. Талеман нізашо не признається фон Штейніцу, що свою капітальну працю він уже тихцем пише.

— Талеман! — півголосом покликав фон Штейніц.

Начальник штабу виструнчився.

— Слухаю вас, пане генерал-полковник!

— Талеман, — піднялися пласкі груди фон Штейніца, — скажіть, Талеман, тільки відверто, що ви думаєте про обстановку на нашій ділянці фронту? Де противник має намір вийти на оперативний простір? Це питання не залишає мене ні на хвилину. Давно треба було вигнати цього чепуруна і задаваку полковника Клотца із нашого штабу. Від нього користі, як з цапа молока. Не здатен як слід налагодити розвідку. Групи, які він засилає у ворожий тил, провалюються одна за одною, а цим він ніби насуває мені на очі чорну пов'язку. Відіб'ємо цей

наступ, і ви, генерале, підготуєте наказ про увільнення Клотца від обов'язків начальника розвідувального відділення. Відрядимо полковника в розпорядження ставки. Хай його дядько, котрий протегує своєму племіннику протягом усього життя, шукає для нього місце. А з мене досить. Мені не потрібні нероби, до того ж і нездари...

— Яволь, пане генерал-полковник,— слухняно нахилив голову Талеман.

— А вам я зараз от що скажу! Поки що викиньте з голови думку про писання історії війни. До цього ще далеко. Крім того, наша сьогоднішня оцінка подій вам, напевне, не знадобиться! Згодом почнеться переоцінка всіх цінностей. Що я цим хочу сказати, дорогий Талеман? Ні те, що ми зараз думаємо, ні те, що відбувається насправді, не ляже в основу ваших книг. Все мусить трансформуватися, пройти через кристал часу і політики. Зараз ми з вами зобов'язані воювати, воювати, і більше ніщо нас не повинно цікавити. Ви мене зрозуміли?

— Яволь, пане генерал-полковник. Я і в думці не маю усуватися від керівництва штабом. Працюю, як знаєте, і вдень, і вночі. Роблю, як ви слушно зауважили, все, що можу, а іноді, ви теж це сказали, навіть більше. А писання книги — то справа майбутнього...

— Хай ця справа не розхолоджує вас нині. Для нас головним залишається: вистояти, стримувати ворожі орди доти, доки фюрер не накаже застосувати «особливу зброю». Де ваш коньяк? Маленьку чарочку я вип'ю, чисто символічно.

Розчинилися двері, зайшов молодий, випещений фельдфебель з тацею — на денцях кількох кришталевих чарок зблискувала золотиста рідина. Фон Штейніц простягнув тремтячі пальці до чарки, взявши її, глянув крізь кристаль на світло. Фельдфебель зупинився перед генералом Талеманом. Той умить підхопив свою чарку товстенькими короткими пальцями, підняв її вгору.

— За ваше здоров'я, пане генерал-полковник,— при-тупнув ногою.

— За вас, Талеман! Сьогодні ваш день. Гай-гай, коли це мені було стільки років, як вам зараз. Ви можете йти,— сказав фон Штейніц, не дивлячись на фельдфебеля. Той, виставивши тацю перед себе, нечутно вийшов. Генерал-полковник вмочив губи в коньяк. Гріючи чарку в руці, промовив:

— Вип'ємо ще й за те, щоб фюрер швидше застосовував проти наших ворогів нову, спопеляючу зброю. День помсти буде страшний. Фюрер запевнив мене, що «особливу зброю» от-от буде застосовано і хід війни круто обернеться, німецький солдат, найкращий солдат у світі, знову стане твердою ногою на Волзі, на Уралі і на берегах Ла-Маншу. От за що ми вип'ємо, Талеман. І за вас, звичайно.

— За відплату я вип'ю з найбільшою радістю! — Генерал-майор ще вище підняв свою чарку.

Коли кришталевий торкнувся кришталю і тонкий передзвін малиново поплив по залитій сонцем кімнаті, вливши в серця двох генералів хоч і не тривку, але солодку надію, обидва помітно звеселіли.

Талеман одним ковтком розправився зі своїм коньяком. Облизав губи і, віддано дивлячись у вічі фон Штейніцу, запитав улесливим голосом:

— Пане генерал-полковник, як у вас вдома, чи все гаразд? Як здоров'я фрау Хільди? Чи не загрожує їй небезпека? Здається, англо-американці вже підійшли до Марбурга.

— Сьогодні, Талеман,— сказав фон Штейніц, ставлячи на стіл з оперативними картами свою чарку, на денці якої все ще блищала янтарною краплею золотиста рідина,—я розмовляв з генералом піхоти Отто Брінкманом, мабуть, уже востаннє в цій війні. Американці справді стоять під стінами мого рідного Марбурга, де на мене чекає фрау Хільда. Брінкман обіцяв потурбуватися про її безпеку. На заході воювати легше, там наші війська мають справу з американцями й англійцями, а вони джентльмени, а тут, я ще раз кажу, треба битися до останнього патрона. Тільки в такому разі ми зможемо встояти й оборонитися. Наказую вам, пане генерал, самому взятися за налагодження розвідки. Зробіть її справді, як того вимагає обстановка, тотальною, не жалійте нікого. Якщо треба, то й самого полковника Клотца пошліть у ворожі тили, хай, як дикий вепр, рие землю носом, а знайде, де генерал Рагузін зосереджує свої танки.

— Яволь, пане генерал-полковник,— стискав у долонях порожню чарку генерал Талеман і слухняно хилив головою.

— Гляньте от сюди, на карту,— відсунув на край столу кришталеву чарку фон Штейніц.— Оці чотири дороги треба тримати під нашим безперервним спостереженням.

Підготуйте диверсійні групи, зашліть їх у тили до ворога. Хай вони чекають там свого часу, ведуть розвідку і будуть готові за першим сигналом таємно і раптово зайняти ось ці перехрестя, щоб зчинити там гармидер і безлад у рухові колон, котрі прямують до лінії фронту. Добре було б організувати акцію так, щоб противник якнайдовше не міг здогадатися, що це ми йому помагаємо регулювати рух на дорогах. Найбільше мене непокоїть перехрестя Грюневальде... Чи не через нього підтягує генерал Рагузін свої основні сили?

Розділ сьомий

Вокзали воєнного часу! Хто їх бачив, хто перейшов через них, добираючись кудись самотужки, а не ешелонем разом з частиною під командою офіцерів, той не забуде довіку, не викине з пам'яті, хоч вона переобтяжилася за війну і сильнішими враженнями.

У зали чекання, як у розтривожені вулики, до квиткових кас, які, здається, ніколи не відчинялися, глухонімі до стукоту і людського крику, неможливо було протопитися ні вдень, ні вночі. Людське вировисько було так закручене, переплетене, що не залишалося найменшої прогалини чи найтоншої, хоча б як нитка, стежки, на яку могла б безборонно ступити нога. Стояв би й на одній, балансуючи, коли б знайшов, де стати. Через зал можна було хіба що перелетіти, але серед тих, хто тижнями чекав поїздів, щось не помічалося крилатих — були безрукі, безногі, обпалені й зранені, сліпі, а крилатих не знаходилося.

Пасажирів найдужче дратували маневрові паровозики, оповиті клубками гарячої пари, ніби закутані у білі пухнасті хутра. Вони безперервно й, здавалося, весело снували на коліях взад-вперед, замість того щоб підпрягтися під якийсь ешелон, підставити чорне, гаряче плече й виврати низку вагонів із зачарованого кола маневрових колій. Паровозики цілу добу шипіли парою, не виконуючи якоїсь помітної, зрозумілої людям роботи.

Під високими закіптявілими стелями приміщень вокзалу вночі ледь тліли червоні вогники електролампочок, світилися, немов крізь густий туман. Люди так щільно збивалися до гурту, що не знати було, чим вони й дихали. Принаймні сірник, якщо його вдавалося запалити,

гаснув тієї ж миті. Кілька разів на добу, ніхто не знав, у який саме час це мало статися, до перону несподівано підкочував поїзд, проте не завжди він зупинявся. Та однаково ніби бойова тривога електричним струменем проскакувала по всіх приміщеннях. Якщо поїзд ставав, то ті, хто сміливіший і дужчий, в ту ж мить обаранювали вагони спереду, ззаду, згори, з боків, тільки на колеса ніхто не сідав. Люди займали приступки, тамбури, вилазили на дахи, повисали на гальмових площадках. Зовні поїзд був ніби зчеплений з довгастих виноградних грон.

Може б, і Антон якось пробрався у вагон чи виліз на приступку, якби не рука. Однією довго не втримаєшся, стоячи на пронизливому, холодному вітрі, а друга дає про себе знати лише болем. За ці два дні, що він чекав поїзда, на станції зібралось щось із півтора десятка людей, виписаних із шпиталів, визнаних непридатними для дальшого проходження військової служби. Здоровіші поїхали, а тих, хто пересувався на милицях, комендант станції разом із своїм помічником, балакучим вусатим старшиною, власноручно посадили у вагони, знайшли для них місця, незважаючи на тісняву. Декотрих, що жили недалеко, забирали родичі — дружини, сестри, матері, — приїжджали по них машинами, підводами.

Вразила Антона сцена, яка відбулася на пероні вчора надвечір. Од морозу сине небо ніби зморщилося, над станцією галасувало вороння. Санітарною машиною привезли молоденького солдатика, якому минуло щонайбільше дев'ятнадцять років. Його супроводжувала висока, дорідна медсестра і мати солдата — маленька, згорблена жінка, по самі очі закутана важкою хусткою, одягнена в чорний оксамитовий салоп з витертими до білого рукавами на ліктях. З-під хустки виднілися самі тільки очі жінки, які не могли вже плакати, але плакали, бо сльози не трималися. Медсестрі допомагали двоє санітарів, а також солдати, яких привів із собою на перон комендант станції — високий чорнявий капітан з веселим і рідкісним прізвиськом — Тарабанька.

Солдатик, одягнений у новеньку, англійського сукна шинель та шапку-вушанку, погойдувався тулубом на ношах, немов їхав на коні, обома руками міцно тримаючись за поручні. Коли Антон побачив жажно вкорочену постать, то йому здалося, що десь під ношами, знизу повинні звисати ноги солдата. Перевів погляд туди і захопив серцем, хоч наперед знав, що нічого не побачить.

Ноші вільно пливли над землею, тільки брезент провис під вагою тіла. Медсестра ласкаво обіймала пораненого за плечі. Солдатик крутив головою на всі боки, дивився довкола якимись здивованими очима, погляд його ніби промовляв: «Ну, чого, сестро, пристаєш до мене? Я не маленький, не впаду!»

Четверо солдатів почали підіймати ноші, по боках стояли медсестра й комендант. Антон кинувся підсобляти, але його допомога не була потрібна. Ноші вже стояли в тамбурі. Комендант і медсестра допомогли вилізити на гору матері солдата. Жінка була така квола й худа, що, мабуть, нічого не важила, бо вони легенько на руках висадили її. Солдатик крутив головою, з цікавістю розглядався, в його круглих очах відбивалося лише здивування — чому це зібралось так багато людей?

Антон ударив у серце гострий, ріжучий біль, аж схитнув ним. Перед очима чомусь заблищав відшмугльований до білого леміш плуга, що з хрускотом рве цупке коріння пирію, перевертаючи масні скиби чорнозему. До грудей Антонових теж наче торкнулося якесь гостріше, нещадне лезо і почало краяти їх... Хотів закричати.

Бачив на фронті й по шпиталях багатьох поранених, були серед них і безногі, хоч би й Микола Крутків, котрий плакав по ночах тоненьким голоском, немов комар дзвенів над вухом, але ніколи це не дошкуляло йому так, як зараз. Пам'ятає, як в осінніх боях сорок четвертого року сидів він в окопі удвох з мовчазним солдатом-зв'язківцем. Здалеку прилетів важкий снаряд, солдат саме визирнув з окопа, і вибуховою хвилею йому зняло з голови увесь скальп. Жахно забіліли кістки оголеного черепа, в першу мить крові не було, вона хлинула пізніше, коли солдат уже лежав непритомний. Видовище страшне й неймовірне. Але тоді гримів бій, падали й інші люди, вражені металом, і та смерть не так вразила серце Антона, як сцена, котру він спостерігав зараз...

Якби ж то поруч із безногим не було його матері, якби він сам хоч трохи уявляв своє нещастя. Якби, якби...

В очах солдата не проступало ані болю, ані суму. Безногий юнак найменше переживав за себе. Медсестра задумливо дивилась на нього, туманіючи поглядом, покусує губи, мати плакала, шморгаючи носом.

— Мамашо, не плачте, — на весь перон пролунав дзвінкий, юнацький голос. — Нікуди не поїду, якщо будете плакати!

— Та я не плачу, Колюню... Не плачу, сину. То очі самі! — поточилася мати на слабких ногах.

На пероні встоялася німа тиша, веремія біля вагонів на якусь мить припинилася, щоб продовжитися ще з більшою силою, коли Микола разом із матір'ю і дорідною медсестрою зникли у вагоні. Комендант, смикаючи рукою портупею, начеплену на шинель, нахилився вперед і кричав, зазираючи в тамбур:

— Я зараз же дам по лінії телеграму коменданту станції. Вас зустрінуть і допоможуть.

Медсестра, визирнувши, схитнула головою, дала зрозуміти, що добре чує слова капітана, а може, в такий спосіб дякувала йому за допомогу. Віддалік завмерли, закутані в шлейфи білої пари, маневрові паровозики — вони теж, здавалося, на якийсь час втихомирились, ніби розуміли й відчували людський розпач. Не автомати ж, а люди водили ті паровозики, а яке серце не зацікавлює, побачивши горе.

Поїзд нарешті рушив. Крутнулися колеса паровоза, забрязкотіли зчеплення. Дехто ще біг понад коліями, намагаючись вхопитися за поручні, стати на східці, але нікуди було ставати.

Солдатик поїхав разом із своєю матір'ю в холодному вагоні. Дорідна медсестра супроводжувала його.

Куди поїхав?

Додому. Починати нове життя. Війна вкоротила йому тіло, але не одібрала бажання жити, бачити людей, землю, сприймати все прекрасне на ній.

Поїзд, вигинаючись довгим членистим тілом, зник за поворотом. На станції настало затишшя. Комендант, усе ще торсаючи себе за портупею, стояв між колій і некліпно дивився в той бік, де зник поїзд. Міцно, до крові прикусив нижню губу.

Антонозі зробилося сумно й прикро водночас. Шкода було юного солдата, який ще, мабуть, не усвідомив, що означає каліцтво; прикрість відчував од того, що ось він, здоровий, сповнений сил і бажань їхати на фронт, другий день чекає на поїзд, щоб добратися додому, як кажуть, на материні пироги. Рука не згинається? Якщо розібратись, це йому не дуже й перешкоджає, навчився вже якось нею вправлятися...

Настала друга ніч, як Антон чекає поїзда. Люди і вночі не знали спокою, товпилися, кричали, розпитували одне одного, хоч ніхто нічого не знав і не міг знати; ста-

вали за чимось у довжелезні черги і відразу ж розходилися, добре відаючи про безцільне стояння в будь-яких чергах. Аж під ранок пасажири помалу втихомирилися; зморені, вимучені, падали там, де хто стояв чи сидів, падали навznak, набік, долілиць, як на полі бою, і вже, хоч гармати коти, нічого не чули. Але як тільки лунало чахання паровоза, усі враз прокидалися, зіскакували із своїх місць, метушилися, пробираючись до виходу. Поїзд відходив, найчастіше це був товарняк, не взявши нікого, і зал знову стогнав, ойкав, хропів, скаржився і плакав. Плакали діти, вкоськували їх скорботні голоси матерів.

Антонові вдалося пробратися до титана, який, незважаючи ні на що, справно закипав через кожні дві години. Націдив повний казанок окропу. Довго видивлявся, де б можна було хоч навстоячки випити гаряченького, щоб зігрітися. Але місця не знаходив, не було його ніде, тож почав пробиратися до виходу, переступаючи через повержені, застигли в неймовірних позах тіла.

Чисте морозне повітря після вокзальної задухи ввірвалося в груди вибуховою хвилею і на мить запаморочило голову. Коли прийшов до тями, наковтавшись його, то високо над собою — чомусь йому здалося, несподівано — побачив зоряне небо, яке дихало холодом, заморожувало все довкруги.

Пройшов у сквер, де стояло кілька лавиць, напівзаметених снігом. Сів на одну з них і довго насолоджувався чаєм, вірніше, солодким окропом. Цукор мав, знайшлися й сухарі, які видали в рахунок сухого пайка, а заварки не було. Примруживши очі, дивився понад білими, високими заметами, що повиростали за зиму над кущами, і бачив перед собою юне, з круглими здивованими очима обличчя безногого солдата, котрий серед гамірного вокзального вировиська, здавалося, один не втратив самовладання і поведився найгідніше, найспокійніше.

Спробував уявити, що зараз робить солдат. Певне, його давно вже зморив міцний сон, спить, мабуть, і дорідна медсестра, якщо і їй знайшлося місце, тільки мати, знявши з голови важку хустку й розстебнувши оксамитовий салопчик, не спить, не змикає очей і на хвилику. Синове каліцтво перейшло їй через серце, закроїло на ньому жакну рану, якій не загоїтися довіку.

Чах, чах, чах,— стукотять холодні колеса вагона, колишуть сон безногого солдата, гойдають згорблену, застиглу постать матері, котра, глянувши на синове усміхнене

обличчя, відводить погляд од нього і потім довго-довго дивиться в чорне, закурене скло вікна, ніби шукає там розради...

Антон підвівся, приторочив до речового мішка казанок і заходився підстрибувати, зігріваючись. Лоб спітнів од чаю, а ноги відчували холод. Куди тепер піти? До ранку ще далеко.

Незважаючи на ніч, довкруги снують люди, стоять групами, перемовляються, чогось чекають. Здається, не спить уся земля.

— Бодяго, га, бодяго! — почувся позаду чийсь хрипкий голос. Антон обернувся і пізнав однорукого солдата, з яким сьогодні не одну годину перестояв перед віконечком військового коменданта. Їхати солдатів в Брянськ, а Антону — далі на південь, отже, в один поїзд сідати, тож треба триматися разом. За години, що вистояли в черзі, домовилися їхати спільно, розповіли один одному про своє життя-буття до війни, а того, що було на фронті, чомусь торкалися скупом, тільки й сказали, хто на якому фронті воював та в яких родах військ.

— Слухай, бодяго...— Що означає слово «бодяга», Антон не знав, але не чулося в ньому нічого образливого чи принизливого, тож слухав солдата доброзичливо.— На світанні, кажуть, проходимиме поїзд на Москву. Ходімо до коменданта. Хай посадить. Несила вже чекати.

— Комендант обіцяв, що завтра неодмінно відправить нас,— відповів йому Антон.

— А може, посадить сьогодні? Ти такий варіант включаєш?

— Це було б найкраще,— ворухнув Антон плечем, зручніше прилаштовуючи на спині плаский речовий мішок, у якому лежали зміна натільної білизни, сухий пайок, одержаний у шпиталі, та книжка, яку він возить із собою ще з фронту — «Сонячний удар» Івана Буніна.

Про російського письменника, академіка Івана Буніна Антон не раз чув ще в школі; викладач російської літератури принагідно згадував його ім'я, коли розповідав про Чехова, Горького, навіть цитував щось дуже звучне і, як здалося Антонові, аж до пахучості, до фізичної відчутності точне в барвах, звуках мови і образах. А от читати щось бунінське особисто не доводилось, не натрапляв на жоден його рядок і в досить великій шкільній бібліотечі.

Районний центр видався Антонові, коли вперше туди

приїхав, великим містом, хоч у пристанційному селищі міською, та й то з великою натяжкою, могла вважатися лише одна забрукована вулиця. Розпитавши в людей, швидко знайшов бібліотеку. Там, думалося хлопцеві, зберігаються книги, видані у всьому світі. Сподівався побачити незлічене, неосяжне книжкове багатство. А районне «книгосховище» чомусь містилося в низенькій селянській хаті з перехнябленою стріхою і маленькими віконечками.

Бібліотекарка, худа, либонь, висохла від років і спілкування з самими лише книгами жінка, в старомодному пенсне на шовковому шнурку, обкрученому навколо вуха, з неприхованою цікавістю розглядала Антона, наче сумнівалася, що саме цей хлопець, у короткуватих штанах, у піджачку, з рукавів якого стирчали натруджені селянською роботою руки, питає в неї про Буніна. Відповіла м'яко, що його книг у районній бібліотеці немає. Антон пішов звідти здивований і розчарований.

На фронті читав усе, що потрапляло до рук: газети, журнали, збирав на руйновищах звільнених сіл і міст розрізнені, летючі білі листки, які тріпотіли в руках, ніби піймані птиці, і, як птиць, він ласкаво притискав їх до грудей, обережно розгладжував і читав, намагаючись вгадати, з яких саме книг ці сторінки. І часто вгадував, бо за свої роки багато вже перечитав. Зрідка знаходив цілі книжки, і вони потім довго ходили по руках розвідників, аж поки десь не зникали, гублячись, як усе зникає на цьому світі.

Книги пробудили в ньому, степовику з діда-прадіда, любов до моря, дужий потяг до тяжкої й романтичної професії моряка. Й досі пам'ятає, наче це було вчора, як улітку сорокового року в Кадомку прибув з Тихоокеанського флоту у відпустку старшина першої статті Онисим Зарайко, білобровий крем'язень, за яким табуном ходили сільські дівчата й діти. І не так сам старшина та його моряцька форма вразили Антона, як газета, що її привіз Зарайко із Владивостока. Називалася вона «Красный флот». Сторінки, коли їх узяв до рук Антон, здавалося, терпко запахли морем, дихнули солоними і від того теплими вітрами, затріпотіли, як туго нап'яті вітрила, кожен рядок був напоений духом далеких і суворих морських походів.

Восени передплатив собі газету «Красный флот», вивпросивши в матері грошей, і перечитував її до останнього

рядка, жадібно вдивлявся у фотографії, на яких були зображені красені кораблі, підводні човни, гідролітаки.

Море після книжок стало його другим юнацьким захопленням, міцно взяло в свій полон. У травні, вчитавши в газеті оголошення, послав заяву до Севастопольського вищого військово-морського училища і несподівано швидко одержав виклик приїхати на екзамени по закінченні десятого класу.

Вибухнула війна. Іншого слова для визначення її початку не знайти. Батько одразу пішов добровольцем, старший брат служив саме в армії. Фронт перейшов старі кордони і невпинно наближався до Кадомки. Що було робити сімнадцятирічному юнакові? До армії поки що не брали, молодий. Упросив матір, і вдвох поїхали в район, де він показав у військкоматі виклик із Севастополя. Зразу виписали літер на залізничний квиток. Уже не вернувся додому. Добре пам'ятає день 27 червня 1941 року, коли сідав у поїзд.

Під закуреними колючими акаціями, всіяними воронячими гніздами, стояла мати, склавши руки на грудях, проводжала сина на жорстоку війну. Вітер тріпотів синьою злинялою кофтою, метляв поли рясної спідниці.

Поїзд рушив, мати щось гукала вслід, пориваючись бігти, але він не чув, що вона йому наказувала чи чого бажала, її голос заглушив стукіт коліс.

До білого, як наречена, одягнута до шлюбу, обмитого теплим дощем Севастополя Антон прибув двадцять дев'ятого червня вранці. Білий туман завис над бухтою, заховав усе, що там стояло. Виднілися щогли кораблів, десь били в корабельний дзвін, і ці звуки щемом торкалися юнацького серця. Білі острівці будинків стриміли серед білого туману.

Кажуть, десять разів повтори слово «цукор», а в роті не стане солодко. Проте Антон, дивлячись на Севастополь, повторював у душі десять, сто разів «білий, білий, білий», і йому здавалося, що від його примовлянь місто стає ще білішим і прекраснішим.

Туман розвіявся, і Антону відкрилася чудова панорама Севастополя. Синє полотно моря було туго натягнуте, кораблі збрижували його, мов стискали пружини. Білість прикрашала місто, але не служила захистом од ворога.

Вдалині, біля самого берега, зметнулися вгору чорні

пазурі вибухів,— то німецькі літаки, по-зłodійськи підкравшись з боку моря, поспішали розвантажитися від бомб, щоб чимдуж утікати...

Незабаром од туману не лишилося й сліду. В синій безодні моря відбився Севастополь, здавалось, водночас існувало два білих міста — одне стояло на землі, і його обороняли люди, друге сховалось під водою...

Зразу був зарахований у першу роту, перший взвод, перше відділення першого курсу Севастопольського вищого військово-морського училища. Все було вперше, нове і невимовно хвилююче. Видали гвинтівку, важкий протигаз, який давив плече, забиваючи дихання, і почалося навчання. Та вчили не морського діла, проходили програму за командира піхотного взводу. Море було близьке і недосяжне і тому видавалося йому ще безмежнішим і таємничішим, ніж малювала уява. До моря їх не водили і на кораблі не брали. Гітлерівці вже в серпні підступили до Севастополя, обклали його. І Антон пішов у морську піхоту. Не раз брав участь у жорстоких боях, обороняв Корабельну сторону.

— Де тут четвертий баcтiон? — якось між двома запеклими атаками, лежачи на гарячому камінні, запитав Антон у неговіркокого, суворого старшини-надстроковика, котрий командував їхнім взводом, був юнакам за командира і за батька. Старшині, здається, минуло сорок років, а це Антон, котрому не було ще й вісімнадцяти, вважав за вкрай похилий вік. Старшина — жиливий, міцно збитий, витривалості й сили в нього, може, за десятьох таких вояк, як в юних його підлеглих.

— Який баcтiон? Четвертий? — запитав старшина, котрий, як і Антон, лежав на спині, дивлячись у небо. Зібрав густі зморшки на засмаглому до чорноти чолі, сірі бочі його на темному фоні обличчя видавалися зовсім світлими.— Сказати правду, я, хлопче, не знаю навіть, де перший. У тебе на четвертому баcтiоні хто — родичі чи друзі?

— Та ні,— відповів Антон. Високе небо над ними було поцятковане білими вибухами зенітних снарядів.— У мене там нікого немає. У тисяча вісімсот п'ятдесят четвертому році, під час Кримської війни, на четвертому баcтiоні служив Лев Толстой. Хотілося б глянути, де саме це було...

— Толстой, кажеш, служив? Лев Миколайович? — Старшина глянув на Антона наче із співчуттям.— А я й

не знав. От відіб'ємо фашистів, оборонимо від німців нашу білу чайку — Севастополь, отоді побуваєш, хлопче, на четвертому бастіоні. Може, він зберігся до сьогодні. Аби тільки бомби не розбили. У Толстого мені найбільше подобається повість «Хаджі-Мурат». Перечитували вдвох із дружиною не раз, особливо ту сцену, де Хаджі-Мурат гине, а солов'ї співають...

З того часу Антон моря більше не бачив, алє воно жило в його серці — велике, гірке на смак — не раз куштував, блакитне, вічно неспокойне, найкрасивіше з усього, що можна уявити.

Вилікувавшись у шпиталі, брав участь у боях під Ростовом, знову був поранений, воював на Курській дузі в стрілецькому полку, у взводі розвідки, аж поки не поранило його втретє... А потім опинився в шпиталі далекого північного міста, оточеного з усіх боків, ніби обложеного осадю, густими чорними, незважаючи на зиму, лісами.

Торік, восени, лейтенант Павлов, корінний москвич, син, як він сам казав, «профессора изящной словесности», що викладав у Московському університеті, їздив на три дні додому в зв'язку із сімейними обставинами і привіз звідти кілька книжок, а серед них 1927 року видання збірку оповідань Івана Буніна «Сонячний удар». Командир взводу знав про невситиму пристрасть Антона до читання і привіз книжку спеціально для нього. Коли Антон побачив «Сонячний удар» Івана Буніна в руках Павлова, в нього отерпли ноги, не міг ступити кроку. А як узяв її до рук, то по обличчю розповзлася радісна, аж до блаженства усмішка. Розгорнув навмання і натрапив на оповідання, що називалося так само, як і книга. Прочитав його, не відриваючись, краса й сила слів і образів, схожих на музику, скоряли. Все те було таке несподіване й далеке од війни, чуже й до глибини контрастне, як кажуть, відмінне до останньої межі, що Антон довго не міг опам'ятатися, був приголомшений, наче й сам знав сонячного удару.

— Мій старик,— пролунав десь здалеку голос лейтенанта Павлова, та й самого його було видно ніби крізь туман,— мій старик, кажу, особисто знав Буніна. Так само, як і Горького, Андреева, Блока і багатьох інших російських письменників. І сам замолоду видав збірку віршів — я читав її,— а вже потім переключився на науку.

Спеціально для тебе випросив у нього цю книжку. Шкода було йому розлучатися з нею, але, бач, оддав, коли я розповів про тебе.

— Писатимеш батькові, щиро подякуй од мене...

Важко сказати, скільки разів Антон перечитував тоненьку бунінську книжку. Вивчив оповідання напам'ять, але коли траплялася вільна година, знову розгортав шесті сторінки.

Коли вирушали у ворожий тил, ішли за «язиком», Буніна разом з документами Антон припоручав старшині, ніколи не залишав її на нарах у землянці. Щоразу книжка ніби підносила його, як звертався до її сторінок, очищала, давала душі крила, а мріям — такий простір, що страшно ставало: чи здійсняться все омріяне...

— Що задумався, бодяго? Ходімо до коменданта, — гукнув солдат, штовхаючи Антона під бік.

У маленькому напівтемному коридорі, який дихав вогкістю, товпилися солдати. Уже всі знали один одного і тому не звернули особливої уваги на прибулих. Самого коменданта не було (і йому треба колись спати), військовослужбовців приймав помічник коменданта, худий, таранкуватий старшина з чорними погонями залізничних військ. Кожного, хто до нього звертався, заглядаючи у віконечко, він ласкаво-зверхньо називав «землячком».

— Землячки, хто на фронт їде чи в запасний полк, тих посадимо в першу чергу. І ви поїдете, тільки подождіть. Війна для вас кінчилася, поспішати нікуди. Скоро всі будете вдома, днем пізніше, днем раніше, яке це має значення, землячки. А на цей поїзд, що на світанні, ніхто з вас не сяде. Кажу наперед. Це поїзд літерний, особливий, прямим ходом їде на фронт. Чули, землячки? Жодна цивільна людина на нього не сяде. А ви вже цивільні. А завтра, завтра, — старшина багатозначно підняв руку й похитав нею, — завтра, землячки, піде «п'ятсотвеселий» поїзд. Усі до одного сядете. Разом з комендантом знайдемо вам місця... Ось так-то, землячки дорогенькі. Не забудемо про вас.

Солдати заговорили, обмінюючись думками, посміхаючись. «П'ятсотвеселий», «п'ятсотвеселий», — тільки й чулося. Обличчя у всіх проясніли. Якщо на їхній станції буде формуватися «п'ятсотвеселий», то всі виїдуть. Ну то й що, коли товарні вагони, можна їхати і в них. Причеплять кілька пасажирських. Комендант такий, що їх,

тепер, вважай, уже колишніх солдатів, посадить обов'язково в пасажирські вагони.

Відчинилися знадвору двері, в приміщення увірвалися клуби морозного повітря, а разом з ними зайшов високий, статний сержант у добре підігнаній шинелі, в пухнастій шапці-вушанці, хвацько одягненій набакир. Ліве око сержанта затуляла чорна пов'язка. Сержант поведився спокійно чи, сказати б, статечно. Оббив від снігу чоботи, осмикнув шинелю й оглянув усіх одним, проте зірким оком. Він чув слова старшини про «п'ятсотвесе́лий». Підійшов до віконечка, нахилився і сказав помічникові коменданта:

— Товаришу старшина, подивіться мої документи...

— Відійди, землячок... Ти теж кандидат на «п'ятсотвесе́лий». Які там у тебе документи? Твій документ на обличчі... Пробач, не хочу тебе ображати, але видно, що списаний остаточно, не інакше!

— А от і ні,— сказав сержант, простягаючи помічнику коменданта червоноармійську книжку і ще якийсь папірець.— Погляньте...

— Що ж це за документи? — зацікавився й старшина.

Антон, який стояв біля віконця, прислухався до розмови. Справді, які можуть бути папери в інваліда, щоб козиряти ними? Озираючи ставну, підтягнуту постать сержанта. Старшина вчитувався в папір, перегортав червоноармійську книжку.

— Тебе, землячок, якщо вдасться, то посаджу й на літерний. На фронт відправляємо в першу чергу. Не відходь далеко, сержанте. Сам вийду з тобою до ешелону.

— А чому це йому перевага? — підвищив голос однорукій солдат, якому треба було їхати до Брянська.

— Тихше! — висунувся з віконечка старшина.— Тихше, слов'яни! У сержанта Ларіонова та перевага, що він їде не додому, а на Перший Український фронт, в діючу армію. От, землячки, який компот. Тих, кому на фронт, ми пропускаємо поза всякою чергою... Зрозуміло?

Антон не спускав очей із сержанта Ларіонова. А той кілька разів зміряв коридор широким кроком, а потім попрямував до дверей. Антон наздогнав сержанта на вулиці.

— Гей, служба! — покликав його стиха.

Той зупинився.

— Чого тобі?

— Хотів дещо запитати.

— Запитуй, час є.

— Чув, їдеш на Перший Український фронт. Що ж ти там робитимеш, пробач, з одним оком?

— А може, це військова таємниця? — запитанням на запитання відповів сержант, але всміхнувся.

— Я не для забави питаю. Щойно виписався зі шпиталю. На півроку визнали непридатним до військової служби. Поки ті шість місяців минуть, і війна скінчиться. А мені б хотілося День Перемоги зустріти в Берліні. А то всю війну провоював, а в День Перемоги буду в тилу. Сподіваюсь, ти мене, як солдат, розумієш?

— То що ж ти хочеш?

— У мене рука не згинається. До того ж ліва. Стріляти можу... Скажи, друже, як ти добився того, що їдеш на фронт?

— А-а-а, он ти про що... Можу порадити вихід. На фронт, звичайно, не на передову, але туди, де стріляють і бомби падають, можеш потрапити. Будеш при ділі. Я служу в дорожньо-етапній комендатурі. Ми стоїмо на КПП, регулюємо рух, стежимо за порядком на дорогах. Бачив дівчат з червоними прапорцями? Ото наші солдати. Хлопців-фронтовиків, молодшого командного складу, в нас не вистачає. Тебе можуть узяти... Але це вже діло добровільне.

— Куди ж звертатися?

— Іди на пересильний пункт. Знайди капітана Корольова. Розкажеш, що і як... Він зрозуміє, бо теж колишній фронтовик. І, я певний, допоможе.

— От спасибі, друже. Аж на душі полегшало. А то молодий, здоровий, а кажуть — їдь у тил, нагуллою карк. А товариші мої воюють!

— Ну, положим, зараз не дуже ти карк на громадянці нагуляєш. Але правильно міркуєш. День Перемоги фронтовикам треба зустрічати на фронті. Запам'ятай: капітан Корольов! А пересильний пункт недалеко від шпиталю. Бачив заводську трубу? Ото там, біля неї.

— Капітан Корольов, — повторив за сержантом Антон. — Запам'ятаю це прізвище!

— Я б з тобою підійшов до капітана, та, бачиш, старшина обіцяє посадити на вранішній поїзд. Хто це нас підслуховує?

— Де? — озирнувся Антон.

— Он, за деревом причаївся. Жінка?.. Гай-гай, негарно як...

Від дерева одділилася жіноча постать, наблизилася до них.

— Люба! — впізнав Антон медсестру із шпиталю.— Що ти тут робиш, Любо?

— Тебе шукаю,— зітхнула вона.

— Ну, то я пішов,— промовив на прощання сержант.— Запам'ятай: капітан Корольов.

— Ще раз спасибі, друже. Не забуду. Чого ж ти мене, Любо, шукаєш? Я вже міг поїхати, а ти ходиш серед ночі, та ще й у такий холод.

— Серце мое чуло, що ти, Антоне, ще не поїхав. Знаю, як зараз на вокзалах. Я б учора прийшла, та добу чергувала. Не могла вирватись ані на хвилину. Ти, бачу, змерз, тремтиш. Ходімо до мене, нагрієшся. Тут недалеко,— потягла вона його за рукав.

Дивилася довірливо, благально: «Люба! Люба! Нащо тобі було приходити й шукати мене на вокзалі? Адже більше, мабуть, ніколи не зустрінемося!»

— Ходімо, Антоне,— жалібним голосом просила вона.

— Та ні, Любо, мабуть, не треба. Я на станції побуду. Може, комендант на вранішній поїзд посадить.

— Вранці й прийдеш сюди. Я тебе проведу. Ти в самій шинелі, та ще й після шпиталю, застудишся. А в мене тепло, я щойно натопила. Зігрієшся, одійдеш од холоду, спочинеш. Та ти, либонь, і голодний?

— Ні дякую. Не треба, мабуть, йти до тебе.

— І не думай відмовлятись, Антоне.— Вона не вилускала рукава його шинелі.— Ти мене цим ображаєш. Я до тебе зі всією ширістю. Ходімо.

— Ні,— опирався Антон, але, здається, вже не так рішуче, як перше.

— Коли ти лікувався у нас, мені здавалося, що ставишся до мене з симпатією. А виявляється, помилялась.

— Ні, Любо, не помилялась. Я до тебе й зараз ставлюся із симпатією. Ти, бачу, теж змерзла.

— А змерзла. Давно шукаю тебе. На вокзалі стільки народу, немов вся країна в дорозі. Не будеш будити усіх сплячих?!

— Людей багато. І сьогодні, справді, холодно, не схоже на те, що березень минає. В нас, у степах, уже тепло, сніги зійшли, шпаки, мабуть, прилетіли. І степ, рів-

ний-рівний, зеленіє, наче застелений оксамитом. Гарно в нас.

Антон ішов поруч з Любою, врешті, підкорившись їй наполегливим вмовлянням.

Підійшли до дерев'яного скособоченого будиночка, який стояв на другій чи третій вулиці од вокзалу, в темряві Антон не розібрався. Займала Люба маленьку охайну кімнату з єдиним вікном, що впиралося у високий сніговий замет. У кімнаті було жарко наоплено, біліло, немов смужка снігу, вузьке металічне ліжко, над столом зі стіни дивився з портрета молодший лейтенант з красиво вигнутими дугами брів. У петлицях мав по одному кубуку.

— Танкіст? — запитав Антон приглядаючись до фотографії.

Відчуття ніяковості огорнуло його від погляду застиглих очей молодшого лейтенанта. Це ж він колись був хазяїном цієї кімнати, і Люба — його дружина. Дивився танкіст зі стіни наче здивовано, аж ніби із болем, будімото хотів запитати: а що ти, хлопче, тут робиш? Чого прийшов? Хіба не знаєш, що Люба моя, моя, моя! Навіки моя!

— Танкіст, — сумовито промовила Люба. — Загинув у сорок першому році під Брестом. — Бачачи скутість Антона, додала: — Четвертий рік минає, як його немає. Роздягайся, в мене жарко. Давай шинель, ось я її тут повішу. Шинель у тебе холодна, наче не з верблюжої шерсті, а із снігу. Ти наскрізь промерз.

Він оддав шинель, шапку і речовий мішок. Усе те вона повісила на дверях, на яких була прибита дерев'яна вішалка.

— Бачу, очі в тебе злипаються, а не хотів іти. Зараз щось перекусимо, та й ляжеш. Заснеш хоч кілька годин.

Поставила на стіл миску з капустою, півхлібини, відкрила баночку американської обезжиреної ковбаси. Десь з-під столу дістала пляшку, до половини заповнену прозорою рідиною.

— Спирт, медичний. Трохи випий, зігрієшся. Зап'єш водою чи так питимеш?

— Давай, Любо, води. — Він здвигнув плечем, тільки зараз, біля гарячої груби, відчув, що дуже змерз. Дрижаки пробирали тіло, жар, який струмував од високої, оббитої чорною бляхою груби-голанки, поки що не допомагав.

Встав і за два кроки подолав маленьку кімнату, зняв з вішалки свій речовий мішок, витяг звідти банку тушонки, шматок замерзлого шпига, буханець хліба, поклав усе це на стіл і сказав:

— Сідай, Любо, вечеряти чи, може, вже снідати, не знаю, котра зараз година!

— Нащо даєш, Антоне? Тобі ще лежить дорога додому і харчі знадобляться!

Він нічого не відповів на це, тільки пересунув те, що витягнув з речового мішка, на середину столу.

— Я хотіла тебе запросити до себе, коли ти ще йшов із шпиталю,— сказала Люба, пораючись біля столу,— але не осмілилася. Чергувала вночі, а мене ніби щось колело в серце. Піди й піди на вокзал,— чую внутрішній голос,— знайди його, він там змерз. І так мені стало тебе жалко, так захотілося побачити, що як тільки змінилася з чергування, то забігла додому, швиденько затопила в грубі й подалася на станцію. Не одну годину походила, поки знайшла. Я теж трохи вип'ю з тобою. Крапельничку.

Вона сіла навпроти, але стіл був такий маленький, що йому треба було відхилитися назад, щоб добре роздивитись її. Рожеве личко Любине із постійним, як у ляльки, виразом промінило радість, очі дивилися довірливо і віддано.

Спирт обпik горло вогнем, якого не пригасила й вода. Антон жував черствий хліб, відчуючи, як млість огортає тіло. Люба налила ще трохи.

— Не треба,— відсунув він склянку.— Не буду. А то ще сп'янію і поїзд просплю.

— Не бійся, я розбуджу. Ти довго лежав у шпиталі, й того гарту, що одержав на фронті, тіло позбулося. Можеш легко застудитися. Випий, Антоне, ще оцю краплю.

— Та ні,— не брав він склянку до рук. Але Люба не відступала, і він випив, тільки після цього відчув, що зігрівся. Хоч усю війну пробув на фронті, та ще й розвідником і регулярно одержував наркомівських сто грамів, а пити, виявляється, не навчився. Кімната попливла перед очима, туман застелив лялькове лице Люби.

— Любо! Любо!

Прокинувся вночі. На вулиці, перед вікном, погойдувався ліхтар, снував по стінах кімнати чудернацьку мережу з хитких тіней. «Де я і що зі мною?» — подумав. Повернув голову і зацікавився. Такого ще в його житті не

було — поруч з ним спала жінка. Лежали вдвох під однією ковдрою. Щоки Любині розчервонілися, напіврозтулені губи пашіли жаром і пришерхли. В кутиках міцно заплющених очей блищали краплинки поту. Обережно, щоб не розбудити її, Антон вивільнив з-під ковдри ноги, сів на ліжку, безмеж приголомшений і зляканий тим, що сталося.

— Ще рано, милий! — розплющила тьмяні очі Люба й потягнулася до нього всім тілом.— Лежи ще!

Міцно обняла за шию гарячими, як вогонь, руками, потягла до себе.

— Антосю, милий, люблю тебе... Люблю! Ще коли ти лежав у шпиталі і я заходила у вашу палату, впав мені в око. Зайду — і найперше шукаю поглядом тебе. Не їдь сьогодні, Антоне. Побудь у мене. Цю добу я вільна од чергування.

Антон почервонів і розгубився. Було соромно, незручно і в той же час гарно. Голова не боліла. Він підвівся з ліжка, підійшов до вікна, втупив погляд у білу, засніжену вулицю. Вітер гойдав на стовпі електричний ліхтар. Боса, нечутно підійшла ззаду Люба. Обійняла оголеними руками за шию, притулилася до плечей гарячими, тугими грудьми. Його знову кинуло в жар. Увібрав голову в плечі.

— Дроля ти мій! — ще міцніше обвила Люба повними руками його шию, притиснулася до спини, поколюючи її пупками сосків.— Дролечка! Я в тебе першого після Гриші закохалася. Зрозумій, його немає вже чотири роки!

Люба раптом заплакала. Він обернувся до неї. Сльози невтримно котились по рожевих щоках. Лялькове, з незмінним виразом лице виказувало розпач, біль і ще хтозна-що. До глибини душі стало шкода її. Міцно поцілував солоні від сліз очі, вітер долонею мокрі щоки, погладив плечі.

— Пробач, Любо, пробач.— Йому самому хотілося плакати, відчував, що от-от не витримає.— Пробач, Любо, прошу тебе! Лю-у-бо!!!

— Що пробачити? — Вона раптом рвучко відсторонилася й перестала плакати, втупила в нього погляд розширених очей. Запитала згодом з притиском і викликом: — Що пробачити? Це ти мені повинен вибачити,— сказала після довгої паузи.— Пішла на вокзал, знайшла, привела майже за руку додому. Твоєї вини в тому, що сталося, аніскілочки, ані на півнігтя немає. Зараз, може,

ти не зрозумієш цього, та згодом, як постаршаєш, глянеш на все іншими очима. Я стужилася по чоловічій ласці! Зрозумій, стужилася! Якби знала, що мій чоловік, з яким прожила лише три місяці, живий, то ждала б його, ждала, ждала і ні на кого б не подивилася. Прощу тебе, дуже прошу, не ятри свого серця і не кривди мене вибаченнями. Мені гарно з тобою. Дуже гарно. Не думай, що я кидаюсь на ший першому зустрічному. Після чоловіка, після Гриші...— Щось стиснуло Любі горло, вона схлипнула й обхопила ший долонею.— Після Гриші— ти перший... Пробач, любий за все. І спасибі за ласку. Велике спасибі!

Обличчя Любине звеселіло, з нього відійшов сум. І йому стало легко. Потяглася до Антона всім тілом, обхопила ший руками, знову втопила його в своєму гарячому бажанні. Була одягнена в саму лише сорочку, ту, що її може пошити будь-яка жінка без допомоги кравчині. Беруть шмат білої тонкої полотнини, згортають відповідним чином, зшивають, приторочують дві тоненькі пацьорки, і сорочка готова.

— Антось, хахольчик мій,— лепетала Люба, притискаючись до нього.— Гарно мені з тобою. Розумієш, гарно? І більше нічого не треба!

Затулила рот довгим поцілунок. Він одчув, що задирається від її пестощів, що втрачає розум. Обійняв Любу за плечі, притис до себе з усієї сили. Її тіло здригалося і тріпотіло під тонкою льняною сорочкою.

На душі визіркувався радісний настрій, і в той же час було тоскно. Нема-нема, та й заливала лице припливна хвиля чи то сорому, чи каяття. Лаяв себе за те, що не знаходив ласкавих, ніжних слів для Люби, й, незважаючи на Любині пояснення, пік сором перед лейтенантом-танкістом.

Страшно й подумати, що міг загинути, не спізнавши всієї солодкості і чарівності жіночих ласк.

Любине тіло слабло, наче вона засинала в його обіймах. Випорснувши з його рук, жінка розметалася на ліжку, груди соромливо виткнулися з-під сорочки, тонка, пещена шия забіліла незайманою білістю. Розплющила розгаслі, наліті радісними слізьми очі. Як дитина, ніскілечки не соромилася своєї наготи: неприкритих грудей з коричневими сосками, що задиралися вгору, мов молоді ліщинові горішки, котрі восени задержуватимуть тугі крони зелених кущів, плаского, рівного і

в той же час ввігнутого, як морська мушля, живота, маленької западинки на місці пупка, що видавалася тінню.

— Любо.— Інших слів не було, і він повторював раз за разом її ім'я.— Любо, Любо! Любо...

— Дурненький! — шепотіла вона крізь пришерхлі, спухлі губи, між вій тепліла іскриста усмішка.— Хлопчику мій... Дроля!

Звела руки на грудях, переплела пальці, горбики персів схитнулися, ліщинові горішки задерлися.

Жарка хвиля забуття закрутила йому голову, вкотре вже кинула в темну безодню насолоди. Любині губи, тверді гострячки грудей, задушні обійми, ласкаві пестощі забрали всю його рішучість, позбавили тверезого глузду. Здається, Антона на якийсь час підмінили. Падіння було довгим і приемним, віддалено воно чимось нагадувало літання уві сні.

Ні про що не хотілося думати, єдине бажання оволоділо всім еством: отак би вічно плисти на теплих хвилях любові, гребучи веслами молоді сили!

— Скажи, милий, тобі зараз гарно? — тріпочучи віями, випинаючи губи, питалася між двома поцілунками Люба, питалася так широко й гаряче, що заперечно їй не можна було відповісти. І йому справді було гарно, хоч щось і муляло в грудях.

Вимовляв лише її ім'я, але вкладав у нього всі свої почуття:

— Лю-у-ба!

Що ще казати? Йому здавалося, що слова зайві. Люба Обойщикова, добра й чиста душа, котра знала в житті лише свого чоловіка, свого Гришу, тепер пізнала його, Антона, пізнала, бо хотіла цього!

Ну що їй на це скажеш? Згадалися слова поета:

Твої губи — розтулена рана.
Ми хотіли — й не знали чого.
Од кохання безвільна і п'яна,
Ти тулилась до серця мого...

Щоправда, Люба знала, чого хотіла. В цьому випадку слабшою стороною був усе-таки він, скорившись жіночій наполегливості, котра мала силу і метал розтопити.

Щаслива і упокорена Люба міцно заснула, довірливо поклавши голову на його руку. А він уже не склепив очей до ранку. Лежав незрушно, аж поки блякле зимове сонце не налило сніговий гостроверхий замет під вікном

такою сліпучою білістю, що на нього не можна було дивитись.

На станції тривожно озивалися паровози, краяли своїми голосами серце Антона. Люба дихала ледь чутно, спала спокійно, її тіло пашіло жаром.

Розділ восьмий

— Товаришу командуючий, — доповів капітан Азятянс, коли Рагузін після сніданку працював у своєму робочому кабінеті. — Прибув майор Коваленко. Ви наказували повідомити про час його від'їзду до Москви.

— Запросіть майора до мене!

Азятянс вийшов у прихожу, і поріг кабінету відразу переступив майор Коваленко, високий красень з темно-русим м'яким волоссям і густим рум'янцем на щоках. Чітко, але без натиску карбуючи кроки, він підійшов до Рагузіна, пружно метнув руку до скроні.

— Товаришу генерал-лейтенант, майор Коваленко доповідає з приводу свого від'їзду на навчання до академії.

— Вільно, товаришу майор, — приязно усміхнувся Рагузін. — Ідіть сюди, ближче до вікна. Погляну на вас.

Майор Коваленко, так само чітко, але в той же час легко ступаючи, підійшов до вікна, став перед командуючим. Плечі його були широко розпростані, очі ясні, а на грудях, тісно обтягнутих новенькою діагоналевою гімнастикою, не було жодного ордена, лише справа виднілися три вузькі смужки: дві золоті — тяжкі поранення і одна червона — легке поранення, а зліва сяяла Золота Зірка Героя.

Такі, як двадцятип'ятирічний майор Коваленко, командир 172-го стрілецького полку, були окрасою і гордістю армії. Йдеться не про молодість показного офіцера і не про його вроду, а про мужність і відвагу, які майор не раз виявляв у боях, про ясний розум і чисте серце талановитого командира. Навіть за умови, що всі підлеглі чітко виконують накази, виявляють ініціативу і кмітливість, відвагу й мужність, завжди хтось виділяється з кращого боку.

Рагузін згадав свою першу зустріч з Коваленком. Відтоді пильно стежив за діяльністю молодого офіцера, при

кожній нагоді цікавився службою, бойовими ділами, щиро радів з успіхів, заохочував.

Перша зустріч з майором Коваленком, тоді ще капітаном, відбулася через кілька днів після того, як Рагузін прийняв гвардійську армію. Ще розбирався в обстановці, входив, як кажуть, у курс справ, коли його увагу привернула лінія фронту на правому фланзі дивізії, якою командував полковник Давидов, знайомий Рагузіна ще з фінської війни, розумний і вольовий офіцер, котрий не знати чому довго засидівся в полковниках. Дивізія займала позиції по обидва боки брукованого шосе — важливої, можна сказати, навіть стратегічної магістралі в цьому фактично бездорожньому краю. Але зараз над нею нависав виступ, зайнятий німцями. З висот, на яких закріпився противник, добре проглядалася дорога, яка, звичайно ж, знаходилася під постійним артилерійським, мінометним і навіть кулеметним обстрілом. Рагузін одразу зрозумів, які виникнуть труднощі, коли дивізія Давидова почне готуватись до наступу. Полковник Лагутін, доповідаючи новому командарму про обстановку, назвав цей виступ апендицитом. І справді, якщо глянути на карту, він був схожий на відросток сліпої кишки. Що хірург робить у такому випадку? Звичайно, відтинає апендикс при корені. Мабуть, так треба було діяти і в цьому випадку. Полковник Лагутін, тоді ще начальник оперативного відділу, пояснив, що виступ уже двічі штурмували.

— І Давидов заспокоївся на цьому? — запитав Рагузін, згадуючи характер і вдачу того давнього Давидова, з яким разом командували батальйонами.

— Ні, товаришу командуючий, не заспокоївся. Знову готується брати висоти, Давидов упертий! — відповів полковник Лагутін.

Наступного дня, відклавши всі справи, Рагузін поїхав у дивізію Давидова, перед тим поговоривши з полковником по телефону. Зустрілися з давнім товаришем хороше, якби не справа, через яку Рагузін приїхав сюди, то можна було б віддатися спогадам, згадати, як разом воювали на Карельському перешийку, штурмували залізобетонні доти.

Полковник Давидов зовні мало змінився, був такий же сухий, підтягнутий і рвучкий у рухах, чим відзначався й раніше, коли ще вони з Рагузіним носили в петли-

цях по одній шпалі. Тільки шоку полковника проорав глибокий шрам, якого не було після фінської війни.

Чітко доповівши про обстановку, Давидов замовк і якось наче відразу змінився — мабуть, відчув себе ніяково перед давнім товаришем, який став генерал-лейтенантом, а він, Давидов, засидівся в полковниках.

У штабі довго не розбалакували, а відразу поїхали на дивізійний спостережний пункт. Злощасні висоти звідти можна було роздивитись неозброєним оком, а окуляри стереотруби наблизили їх майже впритул. Висоти, помережані смугами окопів, поцятковані чорними вирвами од вибухів, обплутані колючим іржавим дротом, не справляли враження неприступної фортеці, але позиції для оборони ворог займав зручні. І німці, котрі ховалися десь під землею, були тут якісь особливо злі і люті. Навіть зараз, удень, коли на передовій не помітно було ніякого руху, їхні кулемети безперервно диркали, випускаючи прудкі табуни трасуючих і розривних куль.

Єдина брукована дорога, що вела в бік передової, — її Рагузін ще раніше розглядав на карті, — проходила якраз поміж спостережним пунктом командира дивізії і висотами, на яких окопалися німці. Проглядалася вона як на долоні.

Командуючий покрутив коліщатка стереотруби, повів окулярами понад дорогою, роздивляючись глибокі вирви, покремсане кам'яне полотно. Кювет з лівого боку був поглиблений, перетворився фактично в з'єднувальну траншею, якою час од часу, пригинаючись, швидко пробіралися люди. Пройшов траншеєю зв'язківець із котушкою на плечах, двоє бійців понесли важкі термоси. А кулі майже безперестану черкали по брукові. Тоскно завив гадючий виплодок шестиствольного міномета, міни з сухим чахканням почали вибухати на дорозі, залишаючи по собі нові вирви.

— Що будете робити, полковнику? — відірвався од стереотруби командуючий. Шкіра навколо його очей, наведена гумовими окулярами, почервоніла. Він потер повіки під бровами.

— Ми двічі, — сказав полковник Давидов, дивлячись кудись убік, — робили спробу здобути їх, але, як бачите, безуспішно. Виділіть мені, товаришу генерал-лейтенанте, для цього, хай і локального, бою достатньо снарядів і мін, дивізіон «катюш» — і ми сколупнемо німців з висот.

— Де ж я вам візьму зараз достатньо снарядів, коли по фронту запроваджено сувору економію боєприпасів? Відросток треба ліквідувати негайно. Коли почнемо готуватися до наступу, то він буде як скалка в оці.

Полковник Давидов спохмурнів. Як видно, ці висоти вже в'їлися йому, сказати б, у печінки, хоч фронт у цьому місці стояв лише другий тиждень.

— Розумію, Іване Павловичу, твої терзання,— сказав Рагузін менш офіційно,— але не сьогодні-завтра мене запитає про це саме командуючий фронтом. Що я йому скажу? Рекомендую тобі скликати командний склад частин і підрозділів, які стоять навколо висот, поміркуйте разом, обміняйтесь думками. Може, спільно знайдете вихід. Уранці чекаю твого дзвінка. Снарядів і мін підкину із свого резерву.

Худорляве обличчя Давидова у відповідь на цю звістку трохи проясніло. Із спостережного пункту верталися машиною Рагузіна. Перед мостом, який ремонтували сапери, «віліс» зупинився, поки з дороги відкочували колоди. Командарм, аби якось пом'якшити свої стосунки з Давидовим, обернувся з переднього сидіння назад і запитав лагідніше:

— Іване Павловичу, ти часом не знаєш, де зараз підполковник Рябов, наш колишній комполка? Пам'ятаєш, як він повторював: «Наступать, и никаких гвоздей!»

Давидов, зітхнувши, відповів:

— Загинув Рябов ще в сорок другому році. Там-таки, в Карелії...

Біля командного пункту дивізії полковник запропонував:

— Може, заїдемо на хвилинку до мене, перекусимо?

Хоча Рагузін поспішав, відмовитись від обіду не міг. Це було б навіть не етично по відношенню до давнього товариша, з яким разом замерзали в карельських снігах, штурмували кам'яні доти і одного дня, вже після припинення вогню, одержували ордени Червоного Прапора.

Під'їхали до невеличкого, акуратного будиночка на околиці села, в єдиній кімнаті якого, виявляється, вже заздалегідь підлегли Давидова накрили стіл. Пообідали швидко, зате смачно. Їли справжній борщ, навіть із сметаною, а на друге кухар подав золотисто засмажену курку з картоплею, що в фронтових умовах було винятковою подією. Обід як у гарному ресторані. Випити Да-

видов не пропонував, бо сам не пив, та й знав, що Рагузін теж не вживає чортового зілля.

— Спасибі за обід! — сказав командуючий, сідаючи в машину.— Давно не їв такого смачного борщу. Доведеться свого кухаря посилати до твого за досвідом. Не заперечуєш? — Давидов усміхнувся, його напруження трохи спало.— Бувай здоров, Іване Павловичу... Жду твоїх пропозицій.

Через три години Рагузін вернувся на свій командний пункт. Не встиг роздягнутися і обігрітись після холодного вітру, як подзвонив командуючий фронтом. Узняв трубку змерзлою рукою, приклав до вуха.

— Слухай, Рагузін,— долинув по дротах басовитий, упевнений голос маршала,— карта далеко від тебе?

— Карта перед моїми очима, Іване Степановичу,— поспішив сказати Рагузін.

— Що ти там дмухаєш у трубку? — запитав командуючий фронтом.

— Пальці грію, тільки-но зайшов з морозу.

— А-а-а, роз'їжджаєш. Це добре. Вивчай обстановку, входи у курс справ. Глянь на карту. Скажи мені, що це у вас за апендикс нависає над дорогою у господарстві Давидова? Будете ви його видаляти чи ні?

— Збираємось, товаришу командуючий. Я щойно вернувся звідти. Дивився зблизька на ці висоти. Там уся земля збита кулями й поорана снарядами, сніг чорний. Горби стоять серед болота, наступати в таких умовах без належної артпідготовки неможливо.

Командуючий фронтом гмикнув у трубку і сердито сказав:

— Ти мені, Рагузін, не лий холодну воду за комір. Скажи краше, що будете робити?

— Рішення одне,— відповів Рагузін,— брати висоти. Іншого виходу не бачу. Давидов просить підкинути йому боеприпасів, виділити дивізіон ересів. Вважаю, що він ще й мало просить.

— Е-е-е, завів лазаря... Де я тобі зараз візьму боеприпаси? У нас по фронту запроваджена сувора економія, на облік кожний снаряд, кожна міна. От як розпочнемо загальний наступ, то й будете витрачати їх скільки завгодно. А зараз ламайте голову над тим, як узяти ці висоти хитрістю, розумом. Воюйте не самою силою, а й умінням. Чекаю, Рагузін, твого дзвінка завтра увечері. Не пізніше. Так і запам'ятай!

— Єсть,— по-солдатськи коротко відповів командарм, Клацнула трубка, він одвів її од вуха, але ще тримав у руці. Не одривав погляду від карти, від того злосчасного виступу, який був окреслений двома червоними колами. Халепа?.. Нічого не скажеш. Який же вихід? Не посилати ж на штурм висот усю дивізію?

Та недарма кажуть, що навіть на фронті не буває безвихідного становища, якщо над цим починають міркувати багато людей. Полковник Давидов подзвонив не вранці, як домовлялися, а ще сьогодні ввечері.

— Товаришу перший, дозвольте доповісти. Тут капітан Коваленко, командир батальйону, вніс, на мою думку, слушну пропозицію. Добре було б нам поговорити віч-на-віч.

— Виїжджайте разом з капітаном до мене. Негайно. Сьогодні дзвонив Сам,— Давидов знав, що так позаочі називали командуючого фронтом,— і теж питав саме про це. Чекає завтра нашого донесення і, звичайно ж, результату.

— Виїжджаю! — коротко відповів полковник.

Через кілька годин він уже входив до просторого бліндажа Рагузіна. За ним, низько нахиливши голову, пробирався високий, плечистий капітан у ладно підігнаній шинелі. Командуючому найперше впали у вічі рум'яні, молоді щоки капітана, його блискучі очі і якесь особливо густе шовковисте волосся, що вибивалося з-під шапки.

— Сідайте до столу,— запросив Рагузін, привітавшись з обома.— Говоріть, капітане!

— Дозвольте, я доповім по своїй карті? — сказав дзвінким голосом Коваленко.

— Будь ласка,— на знак згоди хитнув головою командуючий.

Капітан видобув з планшета досить-таки потріпану карту, розгорнув її поверх тієї, якою був застелений стіл. Розгладив краї злегка тремтячими пальцями. Він уперше в своєму житті сидів так близько від справжнього генерала.

Рагузін присунувся із стільцем ближче до столу. Полковник Давидов, витягнувши ший, дивився на карту із свого місця. Коваленко заговорив упевненим голосом. Доповідав коротко й стисло, але командуючий відразу зрозумів його думку. Пропозиція була проста. Капітан пропонував не штурмувати укріплені німцями висоти, навко-

ло яких було пристріляно кожний метр болота, а вдарити північніше основи відростка, пройти болотяною місцевістю десь на півтора кілометра в тил ворога і зайняти там висоту 89,8, закріпитися на ній, опинившись фактично за спиною німців. Наступати Коваленко пропонував звечора, йти вперед без артилерійської підготовки, використовувати елемент раптовості. Вчора вночі розвідники вже пробиралися до тієї висоти, яку треба було зайняти. На ній нікого не виявили. Болото достатньо промерзло, щоб по ньому пройшли озброєні люди. Зайнявши висоту, можна перерізати всі комунікації ворога в цьому місці. Для виконання бойового завдання капітан пропонував використати одну з рот батальйону, яким він командує. Роту поведе він сам.

— Як зариемося на висоті в землю, тоді нехай працює наша артилерія, допоможе вогником. Було б добре, щоб з нами пішов артилерист із рацією.

— Яка твоя думка, Іване Павловичу, щодо пропозиції товариша капітана? — запитав Рагузін у полковника Давидова.

— Моя відповідь уже в тому, що я привіз свого командира батальйону до штабу армії.

— Коли плануєте почати операцію?

— Сьогодні о двадцять другій нуль-нуль.

— Все зрозуміло. Даю згоду. Артилериста з рацією прихопіть з собою обов'язково. В крайньому разі, якщо виникне потреба, дамо залп дивізіоном ересів, та й артилерія підтримає вас. Тільки узгодьте відповідну систему сигналізації.

Десь годині о першій ночі подзвонив полковник Давидов і схвильованим голосом доловів, що висоту 89,8 Коваленко зайняв. Рота закопується в землю. Поки що противник не атакує, обстрілює лише з кулеметів і веде мінометний вогонь. Мабуть, німці ще не розібралися, що сталося. Найголовніші події почнуться вранці...

Наступного дня на висоту обрушився шквал вогню. П'ять разів ворожа піхота атакувала людей капітана Коваленка, але ті вистояли, відбили всі атаки з великими втратами для гітлерівців. Минуло ще два дні, і сліпий відросток перестав існувати. Капітана Коваленка за операцію було нагороджено орденом Червоного Прапора. В січневих боях ще раз відзначився батальйон капітана Коваленка. Обхідним маневром він захопив у тилу ворога важливий гірський перевал і утримував його

до підходу основних сил. За цей бій командир батальйону було присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу, він став майором, а незабаром і командиром полка. І от зараз, коли армія готувалася, може, до останньої вирішальної битви, доводилось розлучатися з офіцером, який так полюбився командуючому.

— Радий за вас,— сказав, привітно усміхаючись, Рагузін.— Ви добре воювали, майоре, і заслужили на те, щоб навчатися в академії. Вірю: не зганьбите честі гвардійської армії. Вчіться на «відмінно». Може, у вас є якісь просьби?

— Товаришу генерал-лейтенант,— посерйознішав майор Коваленко,— дозвольте мені ще хоч на місяць залишитись на фронті. Дайте змогу довоювати в рідному полку, разом із своїми солдатами зустріти День Перемоги!

— Не дозволяю, товаришу майор,— вдавано суворо сказав Рагузін.— Довоюємо вже якось без вас. А ви вчіться! Є бажання вчитися?

— Велике! Але ж навчання в академії починається восени, то чого ж їхати зараз?

— Прийшов з академії виклик на вас. Мабуть, дають час на підготовку до занять. Ідьте із спокійною душею. Майор Квачадзе давно вже визрів, щоб командувати полком.

— Хіба я проти Квачадзе? Але подумати тільки: незабаром настане день повної перемоги, а я буду знаходитися далеко від фронту! А воюю ж від першого пострілу, який пролунав для мене в Перемишлі. Прикро буде, якщо не почую останнього па цій війні.

— Розумію ваші переживання, але допомогти не можу. Шкода розлучатися з вами, але водночас і радісно, бо, незважаючи на те, що війна ще триває, ми своїх кращих офіцерів посилаємо вчитись. З нашої армії на навчання рекомендовано сімох кращих офіцерів: майора Туаєва, капітана Степаненка з двісті сорок четвертого стрілецького полку, а також артилеристів. Але виклик з академії поки що прийшов тільки на вас. Виправдайте довір'я гвардійської армії. Після війни зустрінємось обов'язково.

— Єсть виправдати довір'я гвардійської армії! — розпростав груди майор Коваленко. Щойно був присмугнів, а це знову звеселів.

— Відразу по приїзді до Москви виконайте мое і генерал-майора Волинського доручення.

— Зі мною щойно мав розмову товариш член Військової ради. Везу з собою деякі особисті речі полковника Давидова, щоб передати його рідним — дружині й дітям. Я бував у Москві, то приблизно знаю, де знаходиться вулиця, на якій колись жив полковник. Усе розповім, як було. Тяжке доручення, хоч дружина вже знає, що полковник загинув, повідомлення про його смерть одержала.

— Ми з генералом Волинським написали їй листа, — сказав Рагузін. — Та хіба листом можна розрадити чиюсь скорботу?!

— Дружина полковника Давидова, як рідні всіх загиблих на цій війні, ще не втратила віри в повернення свого чоловіка, — задумливо промовив майор Коваленко. — Кожен у глибині серця сподівається: а раптом трапилася помилка, і їх чоловіка, брата чи сина було тільки поранено в тому бою і смерть вдалося відвернути? І ось приїду я, очевидець і свідок загибелі й похорону полковника. Своєю розповіддю безповоротно позбавлю родину будь-яких надій.

— Нелегко нам зустрічатися з родинами загиблих, але треба. — Рагузін нахилив голову в скорботі. — Хай рідні полковника Івана Павловича Давидова з ваших уст довідаються, як воював він, командуючи дивізією, бився з ворогом, як герой, і загинув геройською смертю. Не мені вам розповідати про це, ви ж разом були в бою. Полковника Давидова ми представили посмертно до звання Героя. Пам'ять про нього житиме в наших серцях.

— Все передам точно, товаришу генерал-лейтенант. Полковника Давидова я любив.

— У мене, товаришу майор, є до вас ще одне прохання. Можна його вважати особистим або й таким, що має відношення до служби. Перші дні свого перебування в столиці вам доведеться тільки те й робити, що виконувати чийсь доручення. Мабуть, ваші друзі та бойові побратими багато чого припоручили вам?

— Так, товаришу генерал-лейтенант, — відповів Коваленко. — Дорученнями я списав цілого блокнота. Навіть не догадувався, що в нашій дивізії, в нашому полку так багато москвичів. Виявилось, що дуже багато. Коли вони довідались, що від'їжджаю до Москви, то так і поваляли до мене. І нікому не відмовиш у проханні.

— І не можна відмовляти, — погодився з майором Рагузін. — Цим ви обрадуєте і своїх друзів-фронтовиків, і їхніх близьких. Водночас подивитесь Москву. Для серця кожного з нас побувати в столиці — радісна й бажана подія.

— Постараюсь якнайшвидше виконати всі прохання. Родину Давидова навідаю найперше.

— Щодо мого особистого прохання. Коротко суть його така, — по короткій паузі сказав Рагузін. — У сорок четвертому році командував я дивізією, яка наступала в Білорусії. Возив мене тоді на «вілісі» Борис Михайлович Краєр, чудовий водій і людина прекрасна. Під час літнього наступу, коли наші війська розстрожили ворожу оборону, якимось нездоганяючи полки своєї дивізії, налетіли ми в одному населеному пункті на німецьку колону — вона пробиралася лісами до фронту, намагаючись вирватися з оточення. Вскочили на «вілісі», сказати б, як жаба в жар. Якби не Краєр, то хто зна, що трапилося б тоді. Він, виявивши виняткову мужність і кмітливість, врятував мені життя. Я не одержав ані подряпини, а його було тяжко поранено. Він ще й досі лікується в одному з московських шпиталів. Це людина дуже скромна. За весь час я одержав від нього лише одного листа, в якому він сповістив, що одужує після кількох складних операцій. Я вас прошу, товаришу майор, розшукайте в Москві шпиталь (номер польової пошти я вам зараз дам) і провідайте Краєра. Може, йому потрібна якась допомога, сам він нізащо нічого не попросить. Передайте Борису Михайловичу моє щире вітання і скажіть йому, що я не забув про нього, пам'ятаю і, коли щось потрібно, завжди радо допоможу. Напишіть мені кілька слів про свої відвідини Краєра.

— Радо виконаю ваше доручення, товаришу генерал-лейтенант.

— Наперед вдячний вам за це. А тепер, як казав старий князь Болконський, виряджаючи сина: з богом! Хоч ми й не віруючі. Щасливої дороги вам, товаришу майор!

— Дякую. Дозвольте йти?

— Ідіть, — нібито аж із жалем прощався Рагузін з удатним офіцером.

Майор Коваленко повернувся через ліве плече і легко, нечутно карбуючи кроки, вийшов з кімнати. Усмішка ще раз пом'якшила обличчя Рагузіна.

У Василяни Дивнич велика радість, її не враз осягнеш серцем: приїхав з фронту, а точніше із шпиталю, де лікувався після поранення, молодший син Антон. Від хати до хати передавалася ця новина і за ранок встигла обійти все село.

Жінки, перехиляючись через тини (була саме неділя), казали одна одній, бо вже знали, що у Василяниного сина всі груди в орденах, прямо-таки як у полковника, хоч і не дослужився він до цього високого звання. Прибув Антон назовсім, бо після того, як пробила куля лікоть, рука не згинається. Лікарі кажуть, що це тимчасово, треба тільки вправляти її, щоранку робити, як ото діти в школі, зарядку.

Приходили в двір жінки — молоді, літні й старі, добиралися з найдальших кутків аж за дванадцять кілометрів, полишивши і дітей, і домашню роботу, щоб розпитати про своїх близьких, довідатися щось про фронтовиків, котрі зараз воюють, добиваючи ворога, і про тих, хто загинув ще в сорок першому році, поліг на нових і старих кордонах, на Півночі і в Сталінграді, на Курській дузі і на Малій землі, яка забрала стільки людських життів.

Хто давно лежить у сирій землі, хто пропав безвісти, — про тих розпитували найдужче й слухали так, що в дворі, коли замовкав оповідач, було чути, як свистить вітер в озимині за городами та на вулиці перемовляються діти. Не кожна мати чи дружина знали, де полягли суджені або кривні, бо поки що не всі сумні похоронки надійшли в село.

— Чи не бачив, чи не бачив, чи не бачив?! — запитували жінки, хто стиха, а хто з клекотом у голосі, майже криком, бо не могли стриматися, настраждавшись, нагорювавшись понад міру. — Не зустрічав, не чув про мого? Та невже ж таки нікого не зустрів за чотири роки фронту?

До війни хтось, бувало, поїде в далеке місто, добиратися туди й возом, і поїздом не день і не два, і там часом зустріне знайомого або земляка, про якого в селі давно й забули. А тут на прю з ворогом-кровожерцем стала вся земля, піднявся увесь народ від малого до старого, і щоб не зустріти на фронті кадомця, ні разу

не сліткати земляка,— та чи може таке бути? Не вірили люди.

Жінки, позапинані, незважаючи на тепло, важкими картатими хустками, скрушно хитали головами й, здавалося, дивились осудливо, наче Антон винен у тому, що не зустрівач кадомців. Особливу наполегливість виявляли матері, чиї сини разом з Антоном закінчували десятий клас. Було їх дванадцять хлопців, усі красувалися, як молоді дубки; в живих тепер зосталося лише двоє — Антон і Степан Копиленко.

Колишні фронтовики, інваліди війни, списані з армії остаточно, назавжди, йшли до хати Дивничів — хто на милицях, хто на протезі, хто без руки. А один, Антон добре запам'ятав його з-перед війни, він голосно співав у клубі під баян, грав у п'есах ролі молодих, вродливих героїв, в яких заохувалися дівчата, так той прийшов на своїх двох, але обличчя в нього було жахно обпалене, рубець на рубці — в танку горів і ока там позбувся.

Прізвище в нього було як у артиста — Краєвид, Федько Краєвид.

Мати запрошувала колишніх фронтовиків до кімнати, але вони розсілися хто на призьбі, хто на дровітні, деякі на табуретках вместилися, поклавши милиці на коліна. А танкіст стояв, прихилившись плечем до стіни, і єдине око його яскріло вогнем, пропікало поглядом кожного, на кого він дивився. Спершу всі уважно слухали Антона, розпитували докладно й причіпливо, цікавились, коли настане день повної перемоги, наче він був верховним головнокомандуючим. А потім почали розповідати самі, як героїчно вони воювали, в якому бою, обов'язково вирішальному й запеклому, втратили ногу чи руку, позбулися ребер чи ока. Говорили по черзі й гуртом, тільки танкіст з обпаленим обличчям, Федько Краєвид, мовчав, зате слухав уважно, ловив кожне слово і часто опускав голову на груди, ніби ховав обличчя.

Єдине око танкіста, примічав Антон, повнилося слізьми, і він, не криючись, накоплював нижню губу і здував зі щік солоні краплі, які збиралися в заглибинах червоно-білих рубців.

Антон порівнював те, що розповідав сам, із розповідями своїх односельців, які вже відвоювалися, і власні ордени, і власні подвиги (та чи й подвиги це?!) здавалися йому маленькими й незначними перед вчинками людей, котрі пролили за Вітчизну кров, стали каліками, але

духу свого не втратили, не зломився перед бідою! Ось вони, справжні герої, сидять довкола нього!

Готувати тітці Василені допомагала Степа Семенчукова. Дівчина як вогонь палахкотливий — усе в неї в руках горить, і сама вона ніби на крилах літає. До баби Мухи, аж на дальній куток села, сходила швидко. Здається, тільки-но послала її тітка Василеня, а вона вже йде назад, несе в плетеному з куги кошику темно-зелені пляшки, заткнуті кукурудзяними качанами.

— Що б я без тебе, доню, робила? — хвалила тітка, а дівчина спалахнула як маків цвіт і подивлялася через плече назад, туди, де в гурті чоловіків, котрі нещадно диміли самосадом, сидів Антон, і розповідав, і слухав, мабуть, більше слухав, бо з-поміж фронтників був наймолодший. Ніби ненароком очі дівчини й молодого хлопця стрічалися. Степа тільки метне блискавичний погляд, проскочить він, як зайчик од дзеркала, їй досить і цього, бо все побачить, все відкарбує в серці, що хочеться. А Антон придивлявся до дівчини з цікавістю і не крився з цим. Краєвид, помітивши його погляд, звернений через його плече, обернувся й побачив Степу, котра саме в цю мить метнула на Антона свій сонячний зайчик (так сонце обдаровує землю променем світання). Понурився танкіст, опустив ще нижче голову.

Ось Степа вибігла з сіней у легкому платті, яке щільно прилягало до розквітлого тіла, брязкаючи відрами, помчала через вулицю у берег, до криниці. Рвучко нахилила вниз журавель, хутко-хутко перебираючи руками линву, нахилилася над цямриною, заголивши міцні ноги вище колін. Та це помітили тільки Антон і танкіст. «Гарна й швидка ця Степа, — подумав Антон, — як молода лошиця. Прямо-таки вилискує, наче щойно втекла з-під теплого, рясного дощу».

Згадалася Люба Обойщикова, її соромливі, але гарячі пестощі, сумне прощання на вокзалі. Вона довідалася про час його від'їзду, прийшла і туди. У вагон його внесли на плечах ті, що хотіли разом із ним потрапити в поїзд. Затисли в тамбурі так, що не міг обернутися до Люби, глянути востаннє на її лялькове, зажурене лице, попрощатися поглядом. А про те, щоб помахати рукою, й говорити не доводиться. Поїзд рушив, обриваючи й струшуючи вервечку людей, які не влізли у вагони, колеса енергійно зацокали, все швидше й швидше. А що Люба робила на коліях, де прощалися, — чи ще стояла,

дивлячись услід поїзду, чи вже пішла— того Антон не побачив.

Степа пройшла повз чоловічий гурт, похитуючи налитими стегнами, грайливо схлюпуючи собі на старі поруділі чобітки краплі живого срібла з відра, ніби робила це навмисне.

— Одне відро постав, Степо, в хаті, а друге залиш у сінях. Будемо вже сідати за стіл, бо вечоріє.

Чоловіки почали розходитися один по одному. На перший раз вибалакалися, полегшили душу. Тільки танкістові, видно було, зробилося ще тяжче. Переживає, бідолаха, що став таким. У Антона й ордени, і медалі, і Степа посилає йому сонячні погляди, а у Федька Краєвида нічого, та до того ще й хата згоріла в його матері — спалили окупанти.

— Прошу, дорогі гості, до хати,— запрошувала тітка Василина сусідів та родичів.— Куме Гордію, бери свої милиці та вставай... Будеш у нас за старшого. За батька чи командира. Сідай на покуті, а Антон коло тебе сяде.

Гордій Карнаух втратив ногу ще в сорок третьому році, але довго лікувався по шпиталях і додому повернувся недавно. Його дружина Домаха їздила за ним аж у Ташкент. Все село збирало їй гроші на дорогу і подарунки пораненим, які лікувалися разом з Гордієм.

Тітка Домаха допомогла чоловікові встати. Спритно просунула руку між милицею і тілом дядька Гордія, підхопила під пахву. Так, ідучи поруч, вони й переступили поріг.

Дядько Гордій одягнений, як на травневе свято: сєє на ньому новизною (справив якраз перед війною) злежалий у скрині темно-синій костюм у білу, ледь помітну смужку. Блакитна, наче парубоцька сорочка відтіняє рожеве, чисто виголене обличчя. Голова по-солдатськи острижена наголо. Ліву холошу штанів дядько Гордій засунув на пасок, приколов шпилькою. І зліва ж, вище порожньої холоші, виблискує на піджаці орден Слави III ступеня, схитуються дві медалі «За відвагу».

Антон і дядько Гордій сіли під портретом Шевченка. Поет задумливо поглядав з-за скла, одягнений у кожух та чорну смушеву шапку. Поет теж ніби був учасником свята. А Степу мати посадила коло себе, може, треба буде щось принести чи подати. На матері шерстяна в'язана кофта, голова запнута темноквітою хустиною, яку

батько Антонів привіз із Києва ще до війни. На її обличчі неприхована радість і глибока задума.

Хата сяє незайманою білиною, здається, що стіни й стелю обсіпали вишневим цвітом і пахне ним у кімнаті. Портрет Шевченка, рамки численних фотографій на стінах обіпнуті вишитими рушниками. Стіл застелений лискучою скатертиною, заставлений тарілками, пляшками й склянками.

Антон розглядався по хаті, радісно впізнаючи все, про що думав і що згадував під час довгої і тяжкої розлуки, яка могла й не скінчитися. Хата дише тими ж самими запахами, що й колись — свіжоспеченим хлібом, теплом від печі, трохи травами, які зеленіють під зволоком, а крім того, ще й вапном, відчувається, що кімнату недавнечко побілили. Попестив очима етажерку — там стояли книги, що їх мати зберегла в довгу окупаційну ніч.

Найщасливіший день у житті! Як визначити, чи був він уже в тебе, чи ще тільки прийде в майбутньому і чи взагалі кожному випадає один найщасливіший день на віку? Людина звикла вірити, що все найкраще, найясніше — завжди попереду. Такої думки дотримуються навіть ті, що давно переступили полудень віку або перебувають на схилі літ. А раптом, жевріє надія, зблисне «улыбкою прощальною» те, що ще раз глибоко схвилює серце, перехопить подих, прийде щастя, неспівставне з тим, що було в минулому. Не за значенням подій, не за тим, як впливають вони на подальше наше життя, визначаємо ми віру свого щастя, а по тому, як хвилюється серце, як б'ється воно, сповнене радістю. Буває ж, що важкий снаряд вибухає там, де зібралось багато людей, і нікого не зачіпає, а прилітає здалеку, невідь-звідки маленька куля і вкорочує комусь віку.

Якщо подумки глянути в минуле (а це не так уже й складно, якщо тобі тільки двадцять), то в житті Антона був не один щасливий день, коли йому здавалося, що більшого щастя не буває, і радощам не було краю. Пам'ятає, ще, навчаючись у п'ятому класі, прийшов він якось із школи і побачив на столі книжку в гарній, блискучій оправі. І батько і мати знали про палку пристрасть сина до читання. Це був Роман Джованьйолі «Спартак». Як рвучко забилося його серце! Вхопив книжку обома руками, притиснув до грудей, передчуваючи незрівнянну насолоду, яка прийде до нього, коли зануриться у прекрасний світ чужого життя, відбитого на

сторінках книги! Був щасливий безмежно. Або випадок, коли вперше переплив Кругле озеро... Або як побачив льотчика в темно-синьому мундирі з блакитними, як небо, петлицями, котрий приїжджав напередодні війни до Кароліни Савівни. Щасливі, незабутні події!

А може, найщасливіший день випав Антону якраз сьогодні? Після майже чотирирічної відсутності він удома, сидить за накритим столом, а поруч із ним — мати, дядько Гордій, сусіди, юна вродлива дівчина не зводить з солдата очей. У всіх на обличчях привітні усмішки, але найясніше сяє материне лице. Настраждалась вона за війну і зараз одверто радіє. Чи не найщасливіший цей день у твоєму житті, Антоне?

Сьогодні він і словом не прохопиться про те, що приїхав додому лише на кілька днів, що в кишені його гімнастерки лежить суворий припис до першого квітня прибути на місце подальшої служби. Важку розмову Антон відкладає на завтра.

— Налиймо по маленькій, фронтовій, — сказав дядько Гордій, погладжуючи долонею руді вуса, звислі по боках рота. Їх він викохав у шпиталі і, як не лається тітка Домаха, не голить. Налив жінкам каламутного самогону в синенькі чарочки, а собі й Антону в гранчасті стакани. — З благополучним поверненням, хрещенику. А тебе, Василю, з великою радістю.

— Якби оце ще Михайло приїхав і наш батько, то я була б найщасливіша людина в світі, — каже мати.

Дядько Гордій відхилив назад голову, вказівним пальцем лівої руки відгорнув угору вуса й вилив самогонку в рот. Узяв з тарілки шматочок хліба, проштовхнув його за вуса. Гострий борлак на чисто виголеній шиї засовався, як поршень.

— Пекуча, — глянув на Антона засльозеними очима. — Баба Муха, мабуть, щось мішає до неї. Ти ще не випив, хрещенику?

— Зараз, дядьку Гордію, вип'ю.

Жінки одна за одною пригублювали питво й кривилися, витираючи губи краєчками платків. До страв поки що ніхто не торкався. Степа понюхала горілку, навіть губ не вмочила.

— І Михайло приїде, Василю, і Ладимир вернеться! — промовив дядько Гордій.

— Ну, будьмо, як казав наш старшина Антипенко! —

Антон хоробро перекинув склянку, настрикнув на виделку солоний, слизький гриб, поніс до рога.

— Старшина Антипенко? — повернувся до нього дядько Гордій. — Чи не з села Зікрачів цей Антипенко? В колгоспі імені Кірова був до війни рільником. Корній Остапович Антипенко! Я з ним не раз зустрічався. Путяща людина!

— Ні, це не той Антипенко, Наш старшина з Донбасу, потомствений шахтар. Я вже казав, що нікого із земляків не зустрічав. Щоправда, там, на фронті, та й у шпиталі, земляком вважався і той, хто народився чи жив навіть у сусідній області.

— Значить, відвоювався ти, Антоне! — констатував дядько Гордій, присуваючи до себе миску з квашеною капустою, политою рудою рижієвою олією. — А батько твій, Ладимир Дивнич, ще в армії. Берлін, значить, без тебе братимуть, Антоне?

— Усе в мене ціле і рука не болить, а на півроку визнали непридатним до військової служби. Прикро! — з гіркотою відповідає Антон. — Хлопці з нашого взводу розвідки зараз у Німеччині. Перемогу, з усього видно, зустрінуть у Берліні.

— Не побивайся, хрещенику. Кожному, як кажуть, своя планида випадає. По твоїх грудях бачу, що воював славно. Орден бойового Червоного Прапора, Вітчизняної війни обох ступенів, Червоної Зірки, дві медалі «За відвагу» — це не мало. Приїжджав он Гончаренків Мишко, майор він якоїсь там служби, я й не виговорю, а заробив лише орден Червоної Зірки та ту медаль, що нею більше жінок нагороджують — «За бойові заслуги»... Щоправда, вина добрячого він привіз цілий ящик і барахла всіякого. Каже, трофеї. А ти, хрещенику, з самими орденами приїхав?

— Так, дядьку Гордію.

— Відпочивай поки що, поправляйся. А там і роботу тобі підшукаємо, і наречену виберемо. — Дядько Гордій хитро, але неприкрито глянув у бік Степки. Та зашарілася, опустила голову, тонкі ніздрі її носа затріпотіли. — Треба було, Василю, танкіста запросити, Федька Краєвида, горює хлопець, ніяк не звикне до свого каліцтва.

— Я запрошувала, Гордію, не схотів, — пояснила тітка Василина. — Від нього слова не доб'єшся.

Дядько Гордій нахилив голову, прикусив вуса, глибоко задумавшись. Згодом сказав:

— Може, й краще, що він не зостався... У хлопця спотворене лице, а не душа. Мине трохи часу, і все стане на свої місця, оживе душа, повернеться до людей сонячним боком. У Федька Краєвида вона співуча, як той соловейко. Я вже чув, підспіває він, їдучи на тракторі, а в полі, на широких гонах, коли нікого немає поблизу, то співає на повний голос. Знаєте, як буває в природі восени: по сухих місцях часом перейде вогняний вихор, спалить усе дощенту, ґрунт обвуглить, а навесні, дивись, знову зазеленіє, зацвіте земля, наче й не перекотилася по ній пожежа. У Федька я вірю! Не треба лізти до нього із співчуттям, порадами, час усе поставить на свої місця! Вип'ємо ще по одній,— взяв до рук пляшку дядько Гордій.— Та заспіваємо...

— Степо,— сказала тітка Василина дівчині,— принеси яблука. Замість вина будуть. Нам, жінкам, пекуча самогонка не смакує, берімо яблука. Йй-богу, вони як вино.

— Покуштую і я, мамо,— сказав Антон.

— Ні, ні, хрещенику,— відсторонив його руку дядько Гордій.— Підожди з яблуками. Ми з тобою повинні ще випити. Ми ж фронтовики. Ти розвідник, а я танкоістребитель. За повну перемогу вип'ємо тепер!

— За повну перемогу й ми вип'ємо,— сказала котрась із жінок.

— За перемогу, за перемогу,— підтримали інші.

— За повну перемогу! — схлюпнув з дуже повного стакана дядько Гордій.— На фронті немає нічого святішого, ніж дружба, бойове побратимство. От я з вами сиджу, балакаю, самогонку трикляту п'ю, а міг і не сидіти, коли б не мій фронтовий друг Петько Калачов. Удвох ми обслуговували й носили одну протитанкову рушницю. Струхли б і кісточки мої, якби не витягнув він мене, пораненого, з-під вогню, не перев'язав, не доставив у санроту. Все зробив для товариша мій другзяка Петько Калачов з міста Алатир. А як повертався на передову, то його і вбило. Довідався я про це вже в шпиталі, і горював, і плакав за ним. Йй-богу, ридма ридав. За повну перемогу треба випити до дна.

— А мене, дядьку Гордію, врятував од смерті лейтенант Павлов, мій командир взводу,— сказав, ставлячи на стіл стакан, Антон.

— Розкажи, як це було.

Та розповідати не довелось. До хати зайшов голова кадомського колгоспу Олекса Демидович Сокура, веле-

ть з громохким голосом, важкими руками, одягнений у діагоналеву офіцерську гімнастерку і сине сукняне галіфе. З першого погляду ніхто не здогадався б, що він теж інвалід війни. Чоботи в голови начищені до блиску, широкий пасок на гімнастерці затягнутий. Сокура довго тиснув руку Антону.

— Я тебе пам'ятаю отаким,— показав рукою на рівні стола, сідаючи поруч із Антоном.— Ти схожий на батька, на Ладимира Федоровича.

— Олексю Демидовичу,— звернувся до Сокури дядько Гордій,— вип'ємо за нашого героя і за тітку Василю, за їхню радість!

Чоловіки випили втрюх, закусили. Сокура крутив виделку в руці, пильно придивлявся до Антона.

— Ти на якому фронті воював?

— Востаннє був на Першому Українському.

— А я на Карельському, поранило мене на півострові Рибачому. Чув же пісню «Остался в далеком тумане Рибачий, родимая наша земля...»? Роботу тобі, хлопче, знайдемо. Без роботи не будеш, бо роботи в нас, Антоне, непочатий край. Треба піднімати господарство. Виводити на ті рейки, що до війни і ще далі. Нам он як потрібні робочі руки.— Сокура черкнув себе пальцем по горлу.— Підшукаємо щось таке, що зможеш робити й однією рукою.

— Що ви знаєте про Малу землю? — запитав дядько Гордій. І, не діждавшись одразу відповіді, вже по-іншому повторив своє запитання: — Про Малу землю, де я втратив ногу, ви чули?

— Чули,— першим відповів Сокура.— Кажуть, там тепер більше металу, ніж самої землі.

— Правда! — згодився дядько Гордій.— Метал сипався з неба рясніше, ніж дощ у нашому степу. Дивуюся зараз, як у такому пеклі могла вижити людина. І дитині відомо, що земля наша має форму кулі і що вона неоглядна оком. А от під Новоросійськом, у Цемеській бухті, я відчув, що земля може бути малою, дуже малою і такою плоскою, як розтулена долоня. Не знаходилося на ній безпечної схованки від вогню й гарячого металу. Скрізь був фронт. Кажуть, що десь у всесвіті є зірки, маса яких стиснута так, що один кубічний сантиметр важить кілька тонн. І Мала земля, яку ми відстояли у бою, зросили своєю кров'ю, видається мені такою сконденсованою, як зіркова маса, про яку я щойно говорив...

Дядько Гордій великим і вказівним пальцями лівої руки стиснув гострі кути срібного ордена на своїх грудях і, скосивши погляд на нього, промовив задумливо: — Цю Славу я заробив на Малій землі. Там її і одержав поміж двох фашистських атак... Якось на нашій ділянці настало затишшя. Звичайно, відносно, бо кулемети не змовкали й міні, не перестаючи, хряпали довкола. Покликали мене до командира батальйону. Ходами сполучення йти було недалечко, метрів п'ятнадцять, не більше. Идучи на КП, я сушив собі голову: чого хоче од мене капітан Присяжнюк? Заходжу в землянку і відразу, як кажуть, з ходу рапортую: «Товаришу капітане, молодший сержант Карнаух прибув за вашим наказом!» Командир батальйону чомусь показує головою праворуч од себе. І тут я побачив поруч із ним молодого, стрункого полковника з променистими очима. Полковник ступив крок наперед, усміхнувся й простяг руку для вітання: «Гаряче там, попереду?» Я теж усміхнувся і відповідаю: «Яка різниця, тут чи там? До нашого окопу звідси дитина камінець докине. На Малій землі тилів немає!»

У землянці було ще кілька бійців з нашої роти. Виявляється, викликали нас для одержання нагород. Полковник мені першому приколол до грудей орден Слави III ступеня за два підбитих мною танки. І раптом над землянкою гримнув оглушливий вибух, за ним другий, третій... Зчинилося суцільне ревище. Земля заходила ходором, колоди на стелі засовалися, посилався з-поміж них пісок, їдко запахло толовим димом. Хтось відхилив плащанет над входом і крикнув, надриваючи голос: «Фріци полізли в атаку!» «Дозвольте бігти до свого окопу?» — звернувся я до полковника. Не знаю, чи й почув він мене через гуркіт, але показав жестом руки: робіть, мовляв, що треба. Ходами сполучення метнувся я до свого окопу, де залишився з протитанковою рушницею мій другий номер, Петро Калачов. Всипали ми тоді фріцам добряче... А через тиждень мене поранило, і я опинився аж у Ташкенті. Без мене вже визволяли Новоросійськ і всю Тамань...

Карнаух стріпнув головою і сказав захрипло:

— Заспіваймо, чи що?

І сам перший затягнув надтріснутим голосом, весь віддавшись пісні:

Бьется в тесной печурке огонь,
На поленьях смола, как слеза...

Дядько Гордій мелодію вів точно, ніби тримав її за руку. Підхопили Антон і Олекса Демидович, а потім пісню високо підніс дзвінкий голос Степи Семенчукової. А далі, як у радісні литаври дружно вдарили, на повний голос заспівали «Розпрягайте, хлопці, коні...».

Деся далеко-далеко, в безодній далині степу, який обступив село, урвався і безслідно потонув останній звук пісні, залишивши в серцях терпкий щем. Дядько Гордій підпер голову рукою, поринув у глибоку задуму. І всі теж задумалися, ніхто не осмілювався порушити напружену тишу. Гордій Карнаух, думкою, певне, знову (вкотре вже!) полинув на легендарну Малу землю, политу його кров'ю, засипану металом, обпалену вогнем, але вже навіки вільну. І молодий, стрункий полковник, котрий між двох запеклих атак вручав на передовій ордени солдатам і звертався до них із дружнім, сердечним словом, постав у його пам'яті, збудивши теплі почуття.

Сокура нахилився до Антона.

— Иди, хлопче, до мене заступником. А згодом вступиш у партію і станеш головою колгоспу, як твій батько був до війни. Не дивися на мене, що я на вигляд такий здоровий. І випити можу не п'яніючи, і закушу як слід, а на негоду з ліжка не підведуся, на груди мені ніби машина виїжджає колесом. «Студебекер», не менш! І розгойдується, розгойдується, ніби колесом потрапив у вибоїну, а зрушити не може. Чотири потрошених ребра вийняли хірурги, а нових не вставили, так що в мене тепер грудна клітка вже й не клітка, бо, сказати б, без бокової вона стінки. Иди, Антоне Ладимировичу, до мене в заступники!

— Для такої роботи,— відповів Антон,— я ще молодий... Тільки двадцять перший минув... А в партії я вже півтора року, ще в сорок третьому на Брянському фронті вступив.

— Це добре, що ти комуніст. У тебе всі груди в орденках. Не святі ж горшки ліплять, навчися і керувати. Я майже щодня добрим словом згадую твого батька. Гарним головою колгоспу він був. Може, й ти таким станеш? Бачу ж, що вдався в батька. Давно від нього листи були?

— Мати одержала на тому тижні. Пише, щоб ждали його тільки тоді, як закінчиться війна, як пролунає салют перемоги! Раніше не прийде.

Голова колгоспу й Антон ще довго розмовляли. Гово-

рив в основному Сокура, а Антон уважно його слухав.

Гості почали розходитися пізно. Було людям чим поділитися, про що розповісти, що слухати. Першим розпрощався з усіма Сокура, нахилив голову в дверях, щоб не вдаритись об одвірок, і вийшов. Степина мати підвелася з ослона відразу за ним. В кімнаті запала тиша. Замовкли важкі кроки Сокури в дворі, рипнула хвіртка, наче хтось застогнав. Ганна Миронівна почала шукати свою одежину на вішалці, запнулася.

— Вже підемо, Степо? Рано ж уставати.

— Та нехай ще побуде трохи й мені допоможе,— сказала тітка Василина.— Не жени її, Ганно. Антон проведе Степу до самого дому.

— Не барися ж довго! — наче трохи аж із серцем сказала Ганна Миронівна.— Я не заціпатиму сінешніх дверей.

— Добре, мамо.

— Бувайте здорові,— поклонилася людям Степина мати.— Як той казав: люди добрі, тепла хата, є що їсти, є де спати — хоч зимуй! Спасибі за все!

— Немає за що,— відповіла тітка Василина, яка вийшла з-за столу, щоб провести Ганну Миронівну. А та ще раз пильно глянула на свою доньку, потім перевела погляд на Антона, мовби в такий спосіб поєднала їх, поставила поряд. Антон помітив уважний, навіть чіпкий погляд небалакучої жінки,— за весь вечір вона, здається, не сказала ні слова, як і Степа, котра лишень співала й слухала, що говорили старші.

Посидівши ще трохи, зібралися йти інші жінки, які жили найдалі. Помалу за столом порожніло. Дядькові Гордію не можна було в такій темряві стрибати на мильцях, і тітка Василина з Домахою вклали його на залізному ліжку в хатині, вкрили кожухом. Хай спить, завтра на роботу. Ще на зорі пошкандибає дядько Гордій до стаєнь, коло яких день у день працюють колгоспні теслярі. Як коня, осідлає колоду, смачно сплуне в долоні, замахнеться сокирою й почне цюкати, відвалюючи набік довжелезні тріски. Стовбури завзято тесатиме, надаючи їм чотиригранної форми. Колода з розставленими вбоки півколами біло-рожевих крил, відцюкнутих сокирою, скидається на казкового крилатого коня. І дядько Гордій, сидячи верхи, піднімає для замаху руку з сокирою, мовби підганяє коня — хоче, щоб той летів над землею, щоб дав відчуття лету одноногому.

Степа, тітка Домаха і тітка Василина хутенько прибрали зі столу.

Святкову скатертину не згортали. Хай і завтра, як і рушники на стінах, звеселяє хату.

«Так і радість,— думала тітка Василина,— не можна її всю випити, як трунок, за один раз, треба щось залишити їй на пізніше, хоч би їй на завтра і на подальші дні».

— Ти ж, Антосю, проведи Степу,— шепнула мати синові, торкнувшись рукою його плеча.— А то вона поночі боїться йти сама через берег. Збирайся, Степо. Щось похолодало. Чи не морозець кріпить? Накинь, Степо, мою хустку. Завтра принесеш.

Степа нічого не сказала, тільки опустила голову. Сполоснула руки над відром, накинула материне пальто, трохи вузькувате в плечах, запнула хусткою і вже була готова йти. І Антон одягнув свою шинель, тільки паском не підперізувався. Вийшли на вулицю й поринули в кромішню темінь.

— Де ти, Степо? Куди йти? — запитав Антон.— Нічого не бачу.

— Це із світла. Давайте вашу руку,— десь поруч прошепотіла Степа.

Він відчув у своїй долоні холодні, тремтячі пальчики дівчини. Коли б не стиснув їх, то вони випорснули б із його руки. Повела Степа Антона через дорогу, в берег. Незабаром він почав розрізняти розмиті силуети дерев.

— Тихо скрізь... Чого боятися? — запитав у дівчини.

— Еге ж, чого! — ніби ображено промовила Степа.— Хіба ви не знаєте, що тут, у березі, на сухій вербі повісили фашистського старосту Матвія Сіроконя? Упіймали їх в очеретах — старосту й двох поліцаїв, не встигли втекти. Сірокінь то й не просився, а поліцаї повзали на колінах. Повісили всіх трьох... Уже й верби тієї давно немає, спиляли на дрова і спалили, а мені в темряві страшно йти сюдою. Сірокінь, маленький, кривоногий, з клинцюватою головою, ловив дівчат і відправляв у Германію. Він же вистежив Кароліну Савівну, доніс на неї. І за мною ганявся, я тікала, ховалася в житах, по ярах, у чужих людей... Раз в очереті пересиділа всю ніч.

Антон добре знав Матвія Сіроконя, дядька Мотю, як його називали в Кадомці. Працював той заготівником шкір-сировини в споживчому товаристві, тобто в кооперації. Мав справу переважно з мисливцями і дітьми. Перші несли йому шкури впольованих зайців, лисиць, ку-

ниць, борсуків, малеча приходила до дядька Моті навесні й приносила ховрашині шкурки. Він приймав і шкурки, і ховрашків, якщо в когось не вистачало духу пристукнути мале звіря і вправно оббілувати його.

З невеличкої темної кімнатки, на порозі якої стояв дядько Мотя, несло важким духом погано вичинених шкур. Єхидна усмішка не сходила з обличчя заготівника. І так уже солодко він примовляв, зустрічаючи відвідувачів, що здавалося — точив з рота мед. Іноді опускав смердючу долоню на голову котрогось із хлопців, ласкаво погладжував її, а потім, наче його щось кусало, з усієї сили сіпав хлопця за вухо, в того аж сльози виступали на очах.

— Ти що мені приніс, лайдаку? — верещав він, і не мед уже бризкав із його рота, з-за білого тину зубів вилітали клубочки розлючених ос.— Шкура вся в дірках! Порізав, нечупаро?

— Де? Де? — тягнувся хлопець до дядька Моті, щоб роздивитися щойно здану шкурку.

— Як решето,— знущався заготівник, показуючи злощасну шкурку здалеку. Коли хлопець простягав до неї руку, кидав її назад себе, і вона падала в темний куток за діжку із сіллю.— Приймаю останнім сортом! Держав мене за діряві шкурки не похвалить.

Ідучи до заготконтори, хлопці, звичайно, не раз і не два перераховували свої трофеї. Але щоразу, на очах у всіх, дядько Мотя дурив кожного. Поплювавши на пальці, він рахував шкурки, наче старі гроші, складені пачкою. Раз, два, чотири, сім, вісім...

— Двадцять одна,— вирікав безапеляційно.

— Чого ж двадцять одна, коли було двадцять сім, дядю?

— Я сказав — двадцять одна! — гугнявив дядько Мотя.

— Оддайте назад мої шкурки. Понесу в район!

— То ти, лайдаку, не віриш старшій людині? Людоньки добрі,— стогнав на весь куток дядько Мотя,— які нині діти пішли, чому їх у школах учать?! Не вірять людині, яка працює на державній службі! Іди, лайдаку, геть звідси. Бери свою мізерну копійку і щоб твого духу тут не було.

— Мати мені про лиходійства Сіроконя нічого не писала,— сказав Антон.

— От іще,— дзвінко промовила Степа,— стали б ми

з тіткою Василюю на фронт про таке писати... Ось і наша хата. Тепер не страшно. Мене мій Сірко зустрічає.

— Де ж він? Щось я його не бачу,— випустив із руки Степині пальці Антон, а їй не хотілося, щоб він так робив.

— А ось біля ніг треться. Сірко, Сірко! Цю-цю.

— Чого ж він не гавкає? — Антон справді помітив біля її ніг маленький чорний клубок.

— Ще не навчився... А в мене зайченя жило,— майже по-дитячому сказала дівчина.— Я його в степу знайшла, в житах, недавнечко випустила.

— Розкажи мені, Степо, докладніше про Кароліну Савівну!

— Степко, та йди вже додому! — зненацька пролунав од хати жіночий голос.— Скоро світатиме!

— Іду, мамо. До побачення.— Вона не осмілилася назвати його на ім'я.— Завтра розповім про Кароліну Савівну.

— До побачення, Степо! — знайшов у темряві руку дівчини Антон, потиснув вище ліктя.

Дівчина крутнулася на одній нозі і прудко побігла до хати, несучи в грудях гарячу, бентежну радість від того, що завтра знову побачить Антона.

Щойно він провів аж до порога, ніжно втримуючи її руку в своїй твердій, теплій долоні. Вона притулила пальці, які він тримав, до щоки.

«Завтра! Завтра! Завтра? — нестямно калатало Степине серце.— А що завтра?»

Похапцем, ронячи на підлогу подушки й піднімаючи їх, розбирала в темряві свою холодну, дівочу постіль. Мати не озивалася до неї.

«Завтра і сонце не так сходитиме, як завжди»,— прилила кров до Степиних щік, запалила їх вогнем. Дівчина сіла на ліжкові і, погойдуючись, заплющила очі, бо здалося, що серед ночі спалахнуло, загорілося пожежею червоне, як на вітер, березневе світання, яке неодмінно принесе радість, і не одній лише Степі, а й усім людям на землі.

Розділ десятий

Якийсь час фон Штейніц незрушно лежав у ліжку, втупивши погляд в обтягнуту сіро-сталевим шовком верхівку намету, із непевним страхом прислухаючись, як нию-

чий біль стягує йому печінку, наче там присмокталася сотня ненажерливих п'явок. Біль, здавалося, наростав, розходився по всьому тілу, відгомоном озиваючись у грудях, боліли навіть пальці на руках. Грішним ділом знову подумав: а чи не використати хворобу для подання рапорту? В такій скруті, як зараз, це був би найкращий вихід. Та думка про рапорт одразу поновила в пам'яті слова Гітлера, які той сказав, призначаючи фон Штейніца командуючим армійською групою. «Я вважаю,— бундючно промовив фюрер, закочуючи під лоб очі,— якщо командир роти після того, як одержить від командира батальйону наказ, з яким він не згоден або його важко виконати, поставить вимогу замінити його або подасть рапорт про хворобу, це виглядатиме як зрада».

Що відповів фюреру? Дай, боже, пам'яті. Чужі слова легше згадати, ніж власні. Знайшов тоді фразу, сповнену гідності: «Це несумісне ні з моїм вихованням, ані з уявленням про солдатський обов'язок».

Лікар порадив спати з грілкою. Попервах це допомагало, та ось уже кілька днів почувався однаково, що вночі з грілкою, що вдень без неї. Давався взнаки нервовий розлад від постійних невдач, від злої долі, котра, здавалося фон Штейніцу, ось уже два роки невідступно переслідує не тільки його, а й увесь третій рейх, усі імперські збройні сили — наземні, надводні, підводні й повітряні.

Фон Штейніц потягнувся до столика, де в тонкій склянці золотився пахучий настій ромашки. Рідина ще була тепла, її недавно поставили коло ліжка. Фон Штейніц хоч і погано спав, але не чув, хто це і коли зробив. Обслуга добре вишколена, пройнята постійним відчуттям страху — генерал-полковник нікому не прощає найменших упущень, недбалостей чи відхилень од статуту.

Від теплого питва полегшало. Встав, випростуючись на весь свій високий зріст, голосно зарипіли подагричні кістки. Ключиці над грудьми випиналися, мов товсті дужки відер, здавалося, берися за них і переставляй кістляве, синюшне тіло генералове з місця на місце. Пам'ятаючи про свою непоказність, фон Штейніц швидко накинув на плечі довгий, аж до п'ят махровий халат темно-зеленого кольору, щільно загнув його на грудях. Ноги засунув у м'які повстяні капці, вишиті барвистими нитками.

Підійшов до вікна, визирнув надвір так, щоб його звідти не бачили. За якихось десять кроків од намету під маскувальною кольоровою сіткою стояв вартовий з автоматом на грудях. Важкий шолом надавав голові його чотирикутної форми, скрадав шию. Обличчя солдата сіріло, мов було вирізане із того ніздрюватого паперу, з якого ліплять свої гнізда оси. Круглі, як у нічного птаха, очі впритул дивилися на генерала.

Солдат стояв закам'яніло, невідомо було, чи й дихає він. Причепитися не було до чого.

Генерал-полковник не терпів, коли вартові, особливо ті, що охороняли безпосередньо його, ходили на посту, розмахували руками чи, навіть стоячи, мінiali пози. Вимагав, щоб солдат стояв коло намету, мов біля прапора, не кліпнув оком, що б там не було. Боронь боже, якби вартовий затупотів ногами чи кашлянув. Уранці такому стелилася б пряма путь на передову і не в звичайний підрозділ, а обов'язково в штурмовий...

Фон Штейніц визирнув у вікно, яке виходило на протилежний бік, але й там інший вартовий поводився як слід. Настрій псувався. Здавалося, ревне виконання служби солдатами не радує командуючого, а навпаки — псує нерви. Не знаходилося поруч нікого, на кого можна було вилити лють, яка застрягла в горлі колючим клубком. Здавалося, якби зараз помітив якесь упущення чи невідповідність форми у вартового, настала б розрядка і колючий клубок вийшов назовні.

Брезент, з якого виготовлено намет, зсередини обшито сіро-сталевою шовковою тканиною, що, відбиваючи світло, стелить по блідо-блакитному килиму срібні, тремтливі блики. Нечутно ступаючи по м'якому килиму, фон Штейніц підійшов до письмового столу, де біліли великі аркуші лискучого паперу. Верхній аркуш до половини списаний рвучким почерком генерала. Колючі літери налізали одна на одну, між словами майже не було проміжків. Потираючи долонею живіт, генерал навстоячки перечитував те, що написав ще три дні тому:

«Глибокошановний пане Гудеріан!

Зі всією серйозністю і відповідальністю я хочу звернути Вашу увагу на обстановку, яка склалася на ділянці фронту, що її обороняють ввірені мені війська.

Важкі бої, які закінчилися півтора місяця тому, призвели до того, що деякі дивізії втратили майже половину свого складу, багато зброї і техніки. Поповнення над-

ходило дуже повільно і не тієї якості, що потрібна в цей напружений час. Люди потомилися і зараз не здатні витримати чергового удару.

Звертаюся до Вас особисто, бо давно знаю Вас і вірю у Вашу високу відповідальність і розуміння всієї серйозності моменту, з проханням допомогти моїй армійській групі негайним виділенням боездатного пополнення, а також артилерією, танками, літаками. Для того, щоб я міг маневрувати пересувним резервом, мені потрібні зараз щонайменше три повноцінні танкові дивізії. Ближчим часом противник перейде у наступ, про що свідчить інтенсивне пересування його військ по всьому фронту і до фронту.

Незважаючи на те, що ми в цьому році тільки відступали, скорочуючи лінію фронту, в нас були й чималі успіхи. У боях росіяни втратили багато живої сили і техніки. Ми їх рішуче зупинили на рубежі, який зараз вперто обороняємо. Співвідношення сил на нашій ділянці фронту я б визначив як 6:1 на користь противника.

Всі дні я перебуваю в перших ешелонах військ. Посилено працюють наша розвідка і наш штаб. Ми прийшли до висновку, що росіяни мають намір почати з двох напрямків, а саме...»

Початок листа звучить переконливо. Стиль продиктований обстановкою. Все розраховано на те, щоб вплинути на мозок Гейнца Гудеріана, цієї людини-танка, а не на почуття, які, здається, йому зовсім чужі. На жаль, поки що не знаходиться аргументів, які б прояснили начальникові генерального штабу, та й самому фон Штейнці, наміри противника.

Погляд темних, текучих, як плями нафти на воді, очей вступився в наполовину списаний аркуш паперу. Фон Штейнц натужно роздумував, як закінчити лист, бо треба було його негайно відправляти. Схилився над столом і згадав те, що вже сказав генералу Талеману. Рішуче перекреслив цифри, що вказували на співвідношення сил, і замість 6:1 написав 8:1. Прикусив тонку губу, крутячи між пальцями ручку. Розумів, що зморозив дурницю (такий стріляний вовк, як Гудеріан, не повірить), але фон Штейнці здавалося, що так переконливіше і в разі нової поразки легше буде виправдатися.

Він сам вірив, що армійській групі протистоять величезні сили і тільки його талант воєначальника, тверда воля поки що стримують їх.

Він вимагає від полковника Клотца, щоб той доповідав йому тільки правду, саму правду, не прикрашаючи донесень, а тепер сам обдурює. І кого? Начальника генерального штабу сухопутних військ! Але це зовсім інша справа. Йому особисто, як командуючому, потрібні точні дані, щоб керувати військами, щоб зупинити більшовицьку навалу, а в даному разі йдеться про те, щоб випросити у командування сухопутних військ поповнення. Мета виправдовує засоби. Цим усе сказано.

Фон Штейніц навскіс перекреслив прізвище Гудеріана і вгорі написав: «Кребс». Виявляється, поки складав лист, у Берліні знову відбулися зміни. Якби тільки це допомогло! З головної ставки фюрера повідомили, що 28 березня генерал-полковника Гейнца Гудеріана на посту начальника генерального штабу сухопутних військ змінив генерал-полковник Ганс Кребс. З Кребсом вони давні знайомі, командували колись дивізіями, котрі діяли поруч, і тоді часто зустрічалися. Останнім часом багато змін відбулося у генеральному штабі, лише головнокомандуючий залишився той самий — Адольф Гітлер. Як змінив він у грудні 1941 року на цьому посту після невдач під Москвою і Ленінградом фельдмаршала Вальтера фон Браухіча, так командує і досі, хоч і безуспішно.

В дні перемоги над Францією, коли всі багатства зрадженої своїми генералами і тому легко підкореної країни опинилися в руках німецької армії, фон Штейніц остаточно повірив у Гітлера. Фельдмаршал фон Лееб якось сказав йому під час інтимної бесіди: «Гітлер — це демон, диявол, йому властива абсолютна відсутність всіляких етичних і моральних зобов'язань». Він тоді нікому не сказав про ці слова старого фельдмаршала, хоч не раз поривався це зробити.

І, мабуть, зробив би, якби фон Лееб у січні 1942 року не вийшов у відставку.

У 1944 році Гітлер вирізнив фон Штейніца з-поміж сотень інших генералів, нагородивши рицарським хрестом. Фон Штейніц дав собі благородне слово честі, що буде вірним фюрерові завжди. Гнівню осудив він липневу змову 1944 року. Йому здавалося, що якби Гітлер, борюнь боже, загинув, то відразу сталася б катастрофа на всіх фронтах, а в Німеччині запанував би повний хаос.

— Ні, ні,— казав собі у ті дні Штейніц,— фюрер повинен жити, а ті, хто хотів позбавити його життя, мають умерти найжахливішою смертю». І пізніше, злорадіючи,

дивився в колі наближених офіцерів і генералів кінохроніку, в якій показували, як накидають підборіддями на гострі м'ясні гаки генералів Гепнера і Віцлебена. Здається, вісім генералів стратили у такий спосіб, а понад чотири тисячі змовників було розстріляно й повішено, фельдмаршали Клюге і Роммель отруїлися.

Під час останньої зустрічі Гітлер сказав фон Штейніцу, поклавши йому руку на плече: «Мій генерал! Я вдячний вам за рішуче виконання моїх наказів. Обіцяю вам і надалі свою допомогу!»

Вірив фон Штейніц у просторікування фюрера про застосування нової, «надзвичайної» зброї, робота над якою буцімто завершується. Тоді настане час відплати всім ворогам, а найперше тим, що наступають зі сходу. Будуть зметені з лиця землі міста і цілі краї. Надія на нову зброю живила хижу уяву фон Штейніца, в ній він черпав додаткові сили для ненависті й жорстокості.

В обшитій сірим шовком кімнаті стояло трое столів — письмовий, телефонний, а на третьому, найбільшому, — лежали розгорнуті карти, покреслені синіми і червоними лініями і стрілами. Перед очима фон Штейніца попливли забарвлені у зелений колір ліси і гори, чорніли дороги, синіли ріки.

Де ж все-таки противник готує наступ?

— Де? Де? — сіпнув себе кілька разів за вилоги темно-зеленого шовкового халата. Лють клекотіла в ньому. Ніхто не може підказати — ні начальник штабу генерал Талеман, ні полковник Клотц зі своїми розвідниками. Клотц неспроможний робити самостійні висновки, аналізувати зібраний матеріал.

Напевне ж отут, у долині Грюневальде, буде завдано основного удару! Росіяни можуть у цьому місці приховано зосередити великі сили і, прорвавши оборону, швидко вийти на оперативний простір. Але ж і він, фон Штейніц, не ловить гав, створив у цьому місці надійну лінію оборони, розташував неподалік резерви. Ні, цей задум занадто прямолінійний, його розгадає і лейтенант! Генерал Рагузін, мабуть, підготував щось хитріше й несподіваніше. Але що?

Фон Штейніц лягнув по карті долонею. Від напруження до потилиці припливла кров. Відчував гнітючість, наче перед грозою, яка сповнює повітря задухою й липкою вогкістю. Чорні хмари насуваються з усіх боків, одна похмуріша від іншої, і не знати, котра першою опиниться

над головою і з якої загримить оглушливий грім і проллється важка злива з градом.

Настрій був кепський, в голові не з'являлося жодної свіжої думки. Можна з глузду з'їхати, розгадуючи те, що не можна розгадати. Здавалося, що болить не голова, а ниють навіть кістки черепа і сверблять щелепи.

Фон Штейніц належав до тих німецьких генералів, які уважно стежили за перебігом війни і самостійно аналізували кожну велику операцію, щоб уяснити для себе задуми обох сторін, обстановку перед битвою і розвиток наступальних дій. Коли сталася трагедія під Сталінградом і перестала існувати трьохсоттисячна армія фельдмаршала Паулюса, фон Штейніц довго роздумував, намагаючись з'ясувати для себе причини катастрофи. Здавалося, операція розвивалася за всіма класичними канонами: удар броньованим кулаком на вузькій ділянці фронту, де оборона виявилася не дуже міцною, вихід на оперативний простір й інтенсивне просування вперед без уваги на фланги і тили аж до рубежів, до яких вистачило пального в баках танків і машин. Підтягування всіх сил на зайнятий рубіж, створення нового броньованого кулака з тим, щоб завдати цього разу уже остаточного удару. Але десь щось не спрацювало, військова машина почала давати перебої. Мабуть, не треба було безперервно гамселити броньованим кулаком в одне і те ж місце, необхідно було залишити в Сталінграді сковуючі сили, а основною частиною військ наступати на північ і південь понад Волгою.

Найдужче мучило й досаждало фон Штейніцу те, що досвідчений і розумний Паулюс дався ввести себе в оману, не помітив зосередження великих сил росіян на флангах своєї армії. Чи погано спрацювала розвідка, чи був упевнений у власних силах, але не вжив своєчасно заходів для відбиття ворожого наступу.

Напевне, затьмарило голову те, що Гітлер уже вдруге у цій війні заявив про остаточне знищення Червоної Армії. А вона день у день міцніла в боях, і талант її воєначальників щоразу проявлявся не шаблонно.

Біля Сталінграда росіяни зосереджували свої війська на майже відкритій місцевості. Фельдмаршал Паулюс міг це своєчасно помітити і підготуватися до відсічі. Та не зробив ні того, ні того.

Біда фон Штейніца полягала в тому, що, аналізуючи факти і загалом правильно оцінюючи їх, він не міг від-

мовитися від думки про перевагу німецької зброї і німецького солдата над противником. Якщо вермахт і знає невдачу, то не через те, що в нього погані генерали і солдати, що вони не досить мужні і винахідливі, існує якась розбіжність між діями генерального штабу і вищих воєначальників з одного боку і Гітлера та правлячої верхівки його партії — з другої. Можливо, генералітет не перейнявся повністю ідеями фюрера. Загальний план війни з самого початку здійснювався не завжди цілеспрямовано.

Генерал-полковник аналізував й інші наступальні операції Червоної Армії: під Курськом, на румунському фронті, в Білорусії, на півдні України. Жодна з цих операцій не повторювала іншу, кожна розвивалася за оригінальним задумом і не була своєчасно розгадана німецьким командуванням. Йшлося ж бо не про застосування переважачих сил, а про високе мистецтво командування військами. Генерала Рагузіна, якому тридцять вісім років, можна віднести до середнього покоління радянських воєначальників, котрі проявили себе в наступальних боях як яскраві творчі індивідуальності.

Фон Штейніц відірвав погляд від карти, яка поки що нічого не могла йому підказати. Якби він не сподівався на застосування нової чудо-зброї, то, мабуть, остаточно примирився б з думкою, що війна безнадійно програна. Але коли й так, то солдатський обов'язок, пруські традиції військової служби й честі велять стояти до кінця!

В передпокої на генерала чекав перукар, він же й масажист. Поголивши, фельдфебель поперемінно прикладав до обличчя Штейніца то гарячу, то холодну серветки, масажував спритними пальцями щоки, підборіддя, шию, потилицю, розганяючи застоюну кров. Настрій у фон Штейніца поліпшився, і він на якийсь час забув про всі хвороби. З'їв два сухарики, запив їх молоком — щоденне снідання. Денщик допоміг вдягнути польовий мундир, оздоблений лише трьома барвистими рядами орденських колодочок, а також золотим значком НСДАП, який він одержав в січні 1943 року, коли війська вермахту стояли на Волзі, на північному Кавказі, займали майже всю Європу. Мав фон Штейніц і почесний значок організації «Гітлерюгенд». Нагородами і відзнаками не обділений.

Надворі, біля входу в намет, на фон Штейніца чекав генерал для особливих доручень Редігер. Територія

навколо старезного бука добре замаскована. Це не звичайний генеральський намет, пристосований до життя в польових умовах з мінімальними зручностями, а спеціально спроектована й виготовлена споруда, в якій парохувалося сім просторих, зручних приміщень. Були там похідна ванна, туалет, їдальня. З повітря вся навколишня територія маскувалася величезною сіткою з нашитими на ній барвистими клаптями, що імітували кущі, траву, квіти. Сапери спорудили під наметом глибочезний бліндаж і накрили його дванадцятьма накатами з товстих колод. У бомбосховище можна було потрапити прямо з намету, і як тільки в повітрі гули літаки, фон Штейніц опинявся там.

Супроводжуваний генералом Редігером, фон Штейніц ішов до будинку, що його займав начальник штабу генерал-майор Талеман. Вулиці містечка були порожні, але фон Штейніц бачив за вікнами будинків, що офіцери і генерали, схилившись над столами, напружено трудяться. Ніхто з них не звів голови, не розігнув спини, хоч усі відчували: вулицею йде командуючий.

Генерал Талеман зустрів фон Штейніца перед будинком. Мовчки козирнув. По обличчю начальника штабу генерал-полковник зрозумів, що обнадійливих новин не почує.

— Генерале,— сказав фон Штейніц, коли вони зайшли до кімнати,— накажіть негайно перевірити, чи розіслано повідомлення про дезертирів з тим, щоб у фатерланді місцеві власті негайно притягли їхні родини до найсуворішої відповідальності. Погано діє польова поліція! Фельджандарми ловлять тільки тих, хто втікає в наші тили, а дезертирів, які переходять на бік росіян, впіймати їм не вдається. От що, Талеман, передайте мій наказ штандартенфюреру Шмідту, щоб його люди доставили в польовий суд кількох солдатів, які підозрюються в намірі перейти на бік ворога. Вирок польового суду подати мені на затвердження через дві години, а надвечір зібрати представників від військ і в їх присутності розстріляти дезертирів і зрадників.

— Яволь, пане генерал.

Чорні і масні, як плями нафти на воді, очі фон Штейніца застрибали в орбітах так, наче були прив'язані ниточками, які хтось рвучко сіпав то в один бік, то в інший.

— Одного розстрілу мало,— сказав фон Штейніц, по-

думавши.— Накажіть, щоб таких груп було чотири і щоб вироки здійснювалися в один час по всьому фронту — легше й швидше буде доставити представників від передових частин. Показові страти застерезуть і злякають потенціальних зрадників. Це, сподіваюся, піднесе дух армії!

Генерал Талеман опустил голову і вийшов, обережно причинивши за собою двері. Фон Штейніц помітив на столі вузький, довгий конверт із синюватого блискучого паперу. Фрау Хільда досі пише листи на трофейному папері й заклеює їх у французькі конверти. Бажання читати лист не було. Давно збайдужів до дружини, і якщо згадував свій дім у Марбурзі, то тільки в зв'язку з багатствами, які там зберігалися. Іноді тривога холодом обдавала серце: а чи добре береже фрау Хільда французькі трофеї, чи не впали поблизу бомби і не потрошили порцеляну і кришталі?

— Слухаю вас, пане генерал,— цокнув підборами позаду фон Штейніца полковник Клотц.

Командуючий дивився крізь вікно на синіючі гори, на те, як сонце заливало їх золотом, тремтливим промінням. Клотц затиснув під пахвою пачку з паперами. Генерал Редігер, якого полковник спершу навіть не помітив, сидів за маленьким столиком під стіною, розгорнувши блокнот, приготувався записувати розпорядження й накази командуючого.

Мовчання тривало. Клотц стояв по команді струнко, задерши підборіддя. Не ворухився й генерал Редігер.

Обидва вкрай здивувалися б, якби в цю мить зазирали в обличчя фон Штейніцу. В лівому оці того блищала велика сльоза, вона повільно перекотилася по щоці й упала на мундир у тому місці, де був прикріплений золотий значок НСДАП. Звичайно, сльозу можна було віднести за рахунок склерозу. Але коли б це було так, то фон Штейніц не чекав би, дивлячись у вікно, поки вона висохне. Знав, що сльозу витисло душевне безсилля, втрата віри в свій розум, у те, що можна знайти якийсь вихід із становища. Кліпнув повіками, і ще одна сльозина бризнула на мундир. Це вже вдруге в своєму житті фон Штейніц плаче, якщо дві солоні краплі, що їх не втримали старечі повіки, можна назвати плачем.

Уперше подібне трапилося з ним у спальні фрау Хільди, коли він, п'ятдесятичотирьохрічний генерал, не зміг дати дружині того, чого вона ждала від нього. Ті сльози були ядучі й злі. Фрау Хільда не кинулася заспокоювати

чоловіка, втішати, а повернулася спиною і пирхала, мов кішка, яку облили водою. Фон Штейніц примостився на краю ліжка, згорбивши кістляву спину й поклавши підборіддя на долоні. Сльози безсилля текли тоді по його щоках. Майбутнє малювалося в трагічному світлі. А фрау Хільда, всупереч настрою чоловіка, раптом зайшлася сухим клекотливим сміхом, наче її хтось за горло здавлював. «Ких, ких, ких», — сіпалося її тіло, жінка сукала ногами, збиваючи на підлогу пухку перину. Це виглядало зневажливо і знищувально щодо нього. Ладен був провалитися крізь землю. Ніщо так не дошкуляє чоловікові, як власне безсилля, та ще коли про нього довідуються інші.

В спальні задушно пахло парфумами, якими дружина щедро скропляла широке ліжко, схоже на величезну ванну. Білосніжна постіль приймала тіло м'яко, як вода, огортаючи з усіх боків. Улюблені Хільдині парфуми діяли на нього, як келих старого «мозеля», а тепер від них нудило. У дзеркалі він бачив руду голову дружини, оголене плече, і воно йому здавалося рідким, як тіло медузи. Картав себе за те, що поперся у спальню, міг же знайти поважну причину, щоб не робити цього, й уникнув би ганьби. Але ніч із п'ятниці на суботу за традицією завжди належала фрау Хільді безроздільно. Розмірене спілкування з нею, здавалося, не віщувало подібного казусу.

Хільда могла м'яко покласти долоню йому на плече, приголубити і, заспокоюючи, сказати: не падай духом, Карле, все, мовляв, повернеться, як сказано в біблійі, на круги своя. Хай би він не повірив у її слова, а на душі полегшало б. Та Хільда, насміявшись досхочу, знесилившись від цього, сховала ніс у подушку і засопла заснувши.

А може, таки все повернеться на круги своя? Ні, добре знав, що подібного не буває. Згадав, як ще молодими офіцерами вони жартували. Курич, кинув і знову почав, вихиляв добрячу чарку, дав собі слово зав'язати і знову пив, любив, перестав любити, а знову почати вже зась!

Дружина й раніше не церемонилася зі своїм підстаркуватим чоловіком, а після цього випадку, залишаючись з ним удвох, гримала, як на хлопчика, що був у неї на побігеньках.

Втупивши погляд у вікно, фон Штейніц чекав, покисльози висохнуть, Добув із кишені білосніжну хустинку,

кілька разів обмахнув нею обличчя. Заспокоювало лише те, що про безсилля, яке травмувало душу генерала, про його зневіру у власний розум поки що знав лише він сам. Підлеглі не здогадувалися ні про що. Обернувся до Клотца й Редігера, заховавши безсилля під панциром холодності, під маскою удаваної зосередженості.

— З чим прийшли, пане полковник? — запитав суворо.

— Свої міркування я виклав у донесенні.

— Віддайте генералу Редігеру, потім перегляну. Коли ваші люди довідаються, де ворог зосереджує головні сили?

— Найінтенсивніші пересування помічено в районі гори Тарниці.

— Це мені відомо. Але біля Тарниці генерал Рагузін наступати не буде. Там може бути тільки допоміжний напрямок.

Клотц мовчав. Генерал Редігер крутив у руках гострий олівець.

— Що чути від Руменіге? — досить спокійно запитав фон Штейніц.

— Руменіге поки що мовчить.

— Ви, напевне, скажете мені, чому мовчить?

— Його група міняє дислокацію. Там, поблизу, знайшовся надійний будинок, звідки буде зручно стежити за штабом Рагузіна.

— Якщо так, — стиснув губи генерал, — тоді почекаємо. Як тільки відновите зв'язок із Руменіге, відразу доповісте мені.

— Буде зроблено!

Генерал-полковник відчував себе розбитим. Усі його підводять, ні на кого не можна спертися, довіритися. Начальник розвідки йолоп і дурень, генерал Талеман закопався в паперах, компонує архіви, збираючись по війні вдатися в науку. Ніякої науки не буде. Будуть смерть, руйнування, пожежі і підготовка до нової війни.

Згадав, як Хільда колись у Бордо, поцокавши язиком, промовила ту знамениту фразу, котра віддавна жила і в його серці. «Бом, бом, бом, — сказала вона, — яка це вигідна справа — війна, та ще коли ти генерал!» Хільдині пальці всі до одного були прикрашені перснями, а в руках вона колисала, як дитину, шкатулку, повну коштовностей.

Можна тільки згадувати ті часи. Ніяких трофеїв більше немає.

— На групу Руменіге,— сказав фон Штейніц,— я покладаю особливі надії,— і щодо збирання розвідувальних даних, і організації знищення генерала Рагузіна. Дивуюсь я вам, пане полковник. Надто ви спокійні, коли б не сказати байдужі чи інертні. Хіба не відчуваєте, що пахне смаленим? Наказую послати за лінію фронту всіх ваших людей, усіх до одного, без ніякого винятку. Хай ведуть розвідку, підривають мости, влаштовують пожежі. Посилайте їх негайно. І тримайте мене в курсі всього, що вам вдасться довідатися. А що робить ваш щасливчик Дерміцель?

— Група Дерміцеля за лінією фронту. Перебуває у районі Грюневальде.

— Накажіть, щоб група прочесала ось цей район,— показав фон Штейніц зелену смугу лісів на південь від ріки Бебжи,— пошукала там танки і артилерію.

— Яволь, пане генерал-полковник.

— Я перегляну ваші донесення. І якщо ви знову прикрашуєте обстановку, то нарікайте на себе!

Десь здалеку почувся гул літака.

— Подивіться, Редігері, куди він летить,— наказав фон Штейніц.

Генерал Редігер відчинив вікно, вихилився назовні, розглядаючи небо.

— Здається,— сказав він,— штурмовики полетіли бомбардувати залізничну станцію.

— Треба спуститися в бомбосховище,— похопився генерал-полковник.— Ви, Клотц, ідіть до себе. Забудьте про відпочинок і сон, про ловлю стругів.

— Та я...— хотів заперечити Клотц.

— Так, забудьте ловлю стругів, якою ви досі захоплювалися більше, ніж розвідкою, і посылайте у ворожі тили всіх, хто у вас є. Тотальна розвідка! Тільки таким чином ми про щось довідаємося. Тотальна розвідка!

Фон Штейніц з Редігером поспішили в бомбосховище. Генерал-полковник хотів вернутися за листом від дружини, який лежав на столі, але махнув рукою: зачекає!

Клотц підійшов до своєї машини. Глянув у небо, шукаючи поглядом літаки, але не побачив нічого. Тільки за горою чути було, як стріляли зенітки й вибухали бомби, але гуркотіло це так далеко, що ніщо не загрожувало населеному пункту, в якому розмістився штаб армійської групи.

Розділ одинадцятий

Сонце будило стомленого солдата спроквола, зате довго й настирливо, а він всіяко опирався, то затуляючи обличчя долонею, то натягуючи на голову сукняну, добре-таки потріпану ковдру. Остаточо й безповоротно визнав свою поразку лише тоді, коли спати стало зовсім неможливо: подушка пашіла жаром, сліпуче світло, вриваючись нестримним потоком у причілкове вікно, ущерть затопило кімнату, наче повенева вода зазеленілий луг. І стіл, і стільці, на яких увечері сиділи гості, та й Антонове ліжко, здавалося, плавали над підлогою, легкі й гойдливі, як порошинки, підхоплені на рамено сонячного проміння.

Мати, коли син ще міцно спав, розсунула навстіж фіранки, пам'ятаючи, що хлопчиком він завжди невимовно радів, прокидаючись від ніжних доторків сонця, вставав у такі ранки з усміхненим, зарожевілим личком, заряджений веселістю й енергією на цілий день.

І сьогодні, здається, все починається так само, як на чистій, неповторній зорі його життя, як у продзвонені радістю дні дитинства, від яких він недалеко відійшов, може, тільки на сувору відстань війни; дитинство ще, либонь, чатує за порогом, добивається разом із сонцем до нього в кімнату, кличе на вулицю до непогамованих дитячих ігриськ і забав, лунко озивається за вікном голосами пташок, загонистим співом півня, далеким, мелодійним гуркотом трактора, на якому весело проїхати, ставши на клепане крило поруч із трактористом.

Антон примружив на мить очі, рятуючись од сонячного блиску. Біла наволочка, шойно увечері надягнена матір'ю на подушку, пахла вітром і сонцем, найгарнішими запахами з усіх на світі. Рожеве проміння мінілося на білих стінах, одбиваючись од них, і стара ковдра, під якою він спав, сяяла ясніше, ніж коли ще вона була новою.

Малим, прокидаючись у порожній хаті від доторків сонця (дорослі давно вже були на роботі, а старший брат — у школі, тільки старий кіт, згорнувшись тугим клубком, безпробудно спав на лежанці, застеленій товстим рядном), Антон знаходив на столі миску пшоняної каші, жовті, як вершкове масло, грудки її плавали в теплому молоці. Глянув і зараз у напрямку вікна, сподіваючись побачити те саме. На столі, накритий білим

рушником, вгадувався якийсь посуд, можливо, там стояла й та, найсмачніша із днів його недавнього дитинства пшоняна каша, а може, мати приготувала на снідання щось краще.

Як це гарно прокинутися сонячного весняного ранку й побачити, що ти вдома, знаходишся під ніжною опікою матері, з якою не бачився майже чотири роки! Це найщасливіший день у житті! Антон енергійно зіскочив з ліжка на підлогу. Стрибаючи то на одній, то на другій нозі, натягнув галіфе, взувся.

У солдатській формі він, незважаючи на свій високий зріст і налите силою струнке тіло, виглядав не дуже показним. Принаймні далеко йому було до лейтенанта Гліба Павлова, командира взводу розвідки, який завжди одягався, сказати б, із шиком. Гімнастерку лейтенант носив коротшу, ніж дозволено, туго, до останньої межі перехоплював її в стані командирським паском, тканина тісно облягала плечі й груди. І носив лейтенант не галіфе, а розкішні, невідомо де добуті бриджі з такими бездонними кишнями, що в них влизали пістолет і граната. Гліб Павлов належав до так званих вродливих «хлопчиків», котрим минало у війну по вісімнадцять — двадцять два роки і які воювали із веселою злістю, шикуючи, балансували, як кажуть, на грані, і якщо гинули, то обов'язково зі славою, здійснивши подвиг.

Антон не раз із жалем констатував, що сам він не належить до числа таких відчайдухів — «хлопчиків». Одне те, що лейтенант Павлов був професорський синок, москвич, котрий, здається, знав і бачив усе на світі, а Антона тільки війна вирядила із села, робило їх несхожими. Антон знав те, що вчитав із книг, що бачив у своїх степах. А степ, яким він не є прекрасним, — це не Москва. Хлопець був прямо-таки закоханий у свого командира взводу, намагався наслідувати його.

Замріяна усмішка квітла на лиці Антона. Все те, що пережив, навіть недавнє поранення, перебування в шпиталі й несподівана, як подарунок долі, ніжність Люби Обойщикової, здавалися далекими, майже несправжніми. Хотілося запитати себе: а чи було все це, а чи не примарилося йому вночі й лежання на мерзлому снігу біля ворожих окопів, з яких розбризкували гарячий метал кулемети й автомати, і сліпучі спалахи ракет, під світлом яких почувашся ніби голий, і вибухи мін та снарядів,

і нагла смерть бойових побратимів, котрих не пощастило донести до медсанбату і з якими вже ніколи не зустрінешся? Але ж Люба не примарилася!

День почався мирний, сонячний, наповнений пташиним співом, голосами дітей, і хотілося вірити у будь-яку свою мрію-забаганку. Наблизився до етажерки, де стояли книги, що їх матері вдалося зберегти за часів окупації. Як інший на квіти, так він невідривно дивився на потріпані, зім'яті корінці обкладинок. Підручник історії СРСР для восьмого класу, хрестоматія української літератури і кілька, як кажуть у Қадомці, «прочотних» книжок. Що ж саме?

Ніжно торкнувся крайньої книжки. Це «Народжені бурею» Миколи Островського, далі стояли повість Петра Панча «Голубі ешелони», роман «Вершники» Юрія Яновського, оповідання Андрія Головка, збірки віршів Максима Рильського та Іллі Сельвінського, «Заколот» Дмитра Фурманова. Зосталася дешиця з того, що Антон із старшим братом Михайлом зібрали вдвох до війни.

«Те, що закопала з одежею, все загинуло, німаки попалили»,— розказувала мати. Книги, що стояли зараз на етажерці, читані-перечитані, вони ніби сонячний промінь із днів дитинства і юності, зі шкільних, найщасливіших літ. Зі святістю в серці взяв до рук томик віршів Рильського, свого улюбленого поета. Розгорнув навмання сторінки, шукаючи, як кажуть, рядки на щастя. Прочитав півголосно:

Він був із тих, що люблять коні,
Співучого базару блиск,
Жіночі пояси червоні
І рук жіночих теплий стиск...
Із тих він був, хто раптом кине
І спів, і коні, і любов
І для нещасної людини
Віддасть свою щасливу кров...

Замислився. Чи не стосується це і його? Розгорнув книжку в іншому місці.

Ні! Просте личко у хустині білій,
Тоненькі руки, злото довгих вій
І голос, півдитячий і несмілий,
Пронеслись тінню у душі моїй...

Вірші, так само, як рідну землю, як душі людей, не сплотивила фашистська навала, котра принесла горе, розлуку, але чистоти не відбрала.

« Степа! » — озвалося десь у грудях дівоче степове ім'я і довго бриніло там, немов заблудившись, як звук чутливої струни.

« А що ж Люба? » — подумки запитав себе. Не знайшов відповіді на це підказане серцем запитання.

Обережно поклав книжку на стіл, маючи намір перечитати дещо протягом дня. Роздягшись до пояса, вийшов у сіни вмиватися. Брязкнув умивальником, хлюпнув з долоні на груди і на плечі холодної води, а потім довго і старанно розтирався шорстким рушником аж до почервоління шкіри. У хаті вже одягнув гімнастерку, туго підперезався паском. Навмисне відсував свою зустріч із матір'ю.

Та крийся не крийся, а треба сказати їй, що в суботу йому знову рушати в путь, знову на фронт. Але там, де служитиме тепер, небезпека не загрожуватиме.

Ходив по кімнаті, добираючи слів для матері, не боявся її, а жалів, не хотів завдавати прикрощів. У цей час мати зайшла до нього сама. Була одягнута в старий батьківський піджак, у темну спідницю, видно, поралася на городі чи коло хати, лиш барвіста хустина на голові та ясно усміхнені очі свідчили, що у неї і сьогодні радісне свято.

Ось стоїть її меншенький, її Антось, частина її серця! На грудях у хлопця блищать ордени, а в очах радість, але й тінь якогось занепокоєння вловила мати.

— Доброго ранку, синку, — сказала вона, радісним поглядом пестячи всю його міцно збиту, молоду постать. — Як спалося вдома? Добре? Зараз будемо снідати. Я тебе не будила, хай, думаю, сонце розбудить, як колись. Не забув же? Покажи мені ще раз свою руку.

Антон закачав рукав гімнастерки, оголив лікоть.

— Ось сюди, мамо, куля ввійшла, а звідси вийшла.

— І рука розгинатиметься, кажуть лікарі? — Тривога відчувалася в її голосі.

— Звичайно. Вже й зараз вона трохи згинається й розгинається. Дивіться. Треба тільки частіше робити фізичні вправи.

— Ось почнемо парити в травах, — погладила мати долонею синову руку, — відразу краще стане. Я тобі її швидко вилікую.

— Та рука й зараз не турбує.

Невідривно дивився на матір (як вона постаріла за війну, волосся посивіло, по боках рота залягли скор-

ботні складки), і любов, і жаль до неї стискали його серце.

Ну як їй скажеш про все?

Мамо, мамо!

Антон обняв матір, прихилився щокою до плеча. Не сказав, а подумки попросив: «Зрозумій, мамо, що інакше я не могу вчинити!»

Відхилившись від материного плеча, попросив:

— Мамо, дайте прочитати батькові листи. Він вам частіше пише, ніж мені. Я дуже мало знаю, як служиться йому на тому пожежному катері. Служба там важка.

— Він і мені про це майже не пише. Та ось вони, його листи,— дістала мати чималенький згорток із шухляди столу.— Тут і твої, і Михайлові. Розбирайся сам.

Поки Антон розбирався й читав листи, мати приготувала сніданок. Сіли удвох за стіл. Син був ще якийсь час під враженням батькових листів і мовчав. Лише згодом запитав:

— Ви мало писали мені про моїх учителів. Хто з них зараз вдома?

— Про все, синку, не напишеш,— казала мати.— Кароліну Савівну окупанти повісили. Директор школи Іван Тимофійович сам себе підірвав гранатою, щоб не датися до рук ворога, а математик Юрій Сергійович та фізкультурник Степан Васильович — ці в армії, на фронті. Степан Васильович, здається, чи не полковник. Одним словом, у високих чинах...

— А Кароліна Савівна? — запитав Антон.— Як усе з нею трапилося?

Мати скорбно зітхнула.

— Кароліна Савівна часто заходила до мене, згадували ми з нею тебе. Все хвалила — і слухняний ти, і здібний, і сміливий. А якій матері не радісно таке слухати про свого сина? Все, було, заспокоює. Наші скоро, каже, вернуться, і Антон приїде, і Михайло, і чоловік ваш. Недовго, мовляв, німцям тут бути. І вони це відчувають, лютують. Багато полягло людей, особливо жінок і дітей... Ти б сходив на могилу Кароліни Савівни.

— Обов'язково піду, мамо.

— Два роки окупації минули, наче одна довжелезна ніч, яка, здавалося, ніколи не кінчиться. Якось і сонце тоді не так світило, як зараз. Фашисти нас за людей не вважали. У нашому домі жив якийсь час їхній офіцер, ще молодий, але завжди такий злий, як старий дідуган.

Ніколи не говорив із нами, а тільки зуби оскалював, як пес. В очі не дивився. Лише чула од нього «век», «век». Як іде через двір чи передню кімнату, то мерщій тікай з дороги, бо так і налетить, заштовхає. У мене за окупації ще родина жила з наддніпрянського села, жінка з двома маленькими дітьми, дівчатками... Її чоловік і син теж на фронті були. Сидимо з нею біля печі, варимо щось на вечерю, діти коло нас крутяться. Згадуємо про вас, сумуємо. Раптом одчиняються двері, виходить з кімнати офіцер, підходить до відра, яке стоїть коло печі, і починає, безсоромний, дзюрити при жінках і дітях. Багато чого я бачила в житті, а про таке й подумати не могла... Тьфу, безсоромний!

Мати сплюнула і витерла краєчком платка губи.

— Коли втікали вони з села, то офіцер забув свою сумку. Аж потім уже я нагледіла її, висіла вона на стіні, коло вікна. Взяла її, вийшла в сіни, а ляда на горище була відчинена, то я стала на драбину і пожбурила сумку у найдалший куток. Дуже вона смерділа отим порошком, що вони посипалися од вошей. Оце тільки зараз вперше згадала про сумку.

В Антонові відразу прокинувся розвідник. Що за сумка? А може, в ній якісь цінні документи? Вирішив після сніданку подивитися.

Мати прибирала зі столу, а Антон поліз на горище і, справді, за купою сухого листа знайшов припалу порошком польову сумку. Взяв її до рук. Та це ж радянська, командирська сумка! Де ж той німчик її поцупив? Коли зайшов у кімнату, мати замахала на нього руками:

— На стіл ти мені її не клади. Знову чую той осоружний запах.

— Я на лаві постелю газету і гляну, що тут.

Витягнув із сумки пачку поштового паперу, з десятків конвертів, чистий блокнот, безпечну бритву у футлярі із зеленого малахіту, згорток листів. Більше нічого в сумці не було. Листи списані однаковим почерком, писала їх одна людина. З листів випало дві фотографії. Першим впало у вічі обличчя молодого німця, одягненого у захисного кольору сорочку з полотняними погонями. Буйночубий, очі примружені, злі, над очима нависає важкий, м'ясистий лоб. На другій фотокартці — вродлива білява дівчина. Обличчя вузьке, довгасте, пишні губи випнуті наперед.

Очі великі, круглі, здається, налиті яснотою. Тільки ніс завеликий чи важкуватий на вродливому лиці.

На зворотному боці зеленим чорнилом написано: «Мужньому Ервіну від слухняної Йоахіми. Вересень 1935 року, місто Фюссен».

— Мамо,— обіззався Антон,— чи не той це офіцер, що у вас жив?

— Він.— Мати гидувала брати до рук чужу фотографію, роздивлялася її оддалік.— Ще молодим знімався. А очі такі самі злі. Викинь геть... У піч кинь, хай згорить усе.

— Так і зробимо. Нічого тут цікавого немає. Хіба що листи. Спробую розібрати, що в них пишеться, не дуже, але сьак-так кумекаю по-німецьки. Мав на фронті практику. Якими ж словами білява німкеня надихає свого героя на подвиги? Прізвисьце в офіцера не дуже благозвучне — Дерміцель... Ервін Дерміцель. Виявляється, листи не від дівчини, пише офіцерові його батько Вальтер Дерміцель з міста Фюссен, Фрідріхштрассе, 12.

«Велосипедну майстерню довелося закрити,— слово за словом важко, але все ж розбирав написане Антон.— Ніхто велосипедів зараз не ремонтує. Я тепер працюю на заводі, робимо міни. Мати вдома. Молимо бога, щоб він вам допоміг швидше перемогти більшовиків. Мати часто ходить на цвинтар, доглядає за могилою Йоахіми. Старий Клотц помер, пані директорша хворіє, а син їх, полковник, приїжджав кілька разів, але на цвинтар не ходив. Напиши нам, Ервіне, коли збираєшся у відпустку. Якщо будеш їхати, то пошукай там хутро на комір до маминого пальта. Вона тебе просить, Ервіне. Добре було б, щоб це була куниця. Поштою хутро не шли, бо цінні речі з посилок часто пропадають, а постарайся сам привезти. У сорок третьому році у відпустці ти ще не був. Цілуємо тебе.

Твої люблячі мати й батько Ельза і Вальтер Дерміцелі. м. Фюссен. Травень 1943 року».

Нічого цікавого не знайшов Антон і в інших листах. У кожному з них Вальтер Дерміцель згадував Йоахіму, певне, ту дівчину з фотографії, докладно описував, які квіти вони посадили весною на її могилі.

І листи, і поштовий папір, і блокнот, і фотокарточки Антон рішуче вкинув у піч. Витер сірник. Папір спалахнув увесь одразу, скоцюрбилися фотографії.

«Хай горить, щоб і духу їхнього не було на нашій

землі!» — подумав Антон. Сумка радянська, командирська, вирішив подарувати її синові дядька Гордія.

Палячи листи і фотографії, які належали Дерміцелю, Антон, звичайно, не сподівався, та й припустити не міг, що незабаром, вже через кілька днів, їхні шляхи перетнуться і доведеться йому спіткатися віч-на-віч з гітлерівським розвідником і диверсантом Ервіном Дерміцелем, стати з ним на смертельний двобій.

А поки що Антон був удома, сидів з матір'ю за столом, і яскраве березневе сонце освітлювало своїм промінням його юне, присмучене лице. Мати відчувала синів настрій, із тривогою ждала, що він їй скаже, чого так посмутнів.

Розділ дванадцятий

Уве Домбровські поклав на дно порожнього портфеля загорнутий у білий лискучий папір тоненький бутерброд, який, поки він одягався, приготувала йому турботлива дружина: одрізала дві скибки хліба, завтовшки з учнівський зошит кожна, намазала їх прозорим шаром жовтого, як морква, маргарину й рівненько склала докупи. Це не забрало багато часу, хоч цю щоранкову процедуру Інгеборг завжди виконувала з любов'ю й великою ретельністю, а крім того, — вже давно, — ще й з винятковою ошадністю. Приготувала чоловікові сякий-такий полуденок чи, можна сказати, й обід, бо з лікарні Уве повернеться після п'ятої години, а може, й пізніше, як там уже складеться день і обставини. Помічників поки що в нього немає. А Уве такий, що ніколи не кине найменшої справи, не завершивши її.

Домбровські клацнув замком портфеля, який нічого не важив. Узявши до рук капелюх, обвів поглядом кімнату, зустрівшись поглядом з Інгеборг, усміхнувся. Дружина підставила для поцілунку колись пещену, а тепер схудлу щоку, на вилицях жовтіла примерхла шкіра. Він нахилився, поцілував дружину, як і давніше, міцно й щиро, ласкаво провів долонею під гострим підборіддям Інгеборг.

— Як добре, люба моя, що ми з дітьми залишилися вдома, не поневіряємося зараз десь на дорогах, не шукаємо того, чого ніхто там не знайде, бо не загубив. Тепер уже й страх минув, можна спокійно працювати. А пам'ятаєш, як ми з тобою боялися і потерпали?

— Я теж про це часто згадую,— задумливо відповіла дружина.— Що б з нами було? Холод, дощ, голод, бомбардування! Де б ми знайшли притулок? А тут ніхто не утискує. Навіть на постій до нас нікого не призначили. Це, мабуть, тому, що ти працюєш у лікарні. Та й ні в чому не замішаний. Аж тепер я зрозуміла, чому тоді їхні літаки не кидали бомб, пролітаючи над нашим містом. Чуєш, Уве?.. Російські льотчики не стріляли, бо бачили внизу цивільне населення, нещасних людей, яких зігнали зі своїх місць лиха доля й поліція порядку. Я вдячна панові Руменіге з магістрату, який, маючи чуле серце, дозволив нам залишитися в своєму домі... А наш блоклейтер Акерман, певне, десь на заході і зараз ще вигукує своє незмінне «Перемога або Сибір!». Виявилось, що все не так страшно, як малював доктор Геббельс...

— Я хотів би не згадувати про блоклейтера і про пана Руменіге,— сказав глухим голосом Домбровський.— Краще бачало б, якби хтось жив у нашому домі. Місця вистачає.

— Про дочок ти забув, Уве? — наставницьки промовила дружина.— У нас з тобою дорослі дівчата і вродливі нівроку, а поселити можуть молодого офіцера, а він почне упадати за Габі чи Надіне. У дівчат теж серця не камінні. Я бачила серед їхніх офіцерів дуже вродливих.

— Однак волів би, щоб хтось із них у нас жив. Спокійніше було б на серці.

— Не хвилюйся, Уве, нічого вже не трапиться. Ти дуже схуд, любий. Пробач мені за той вчинок.— Вона приплющила очі, повіки в неї були помережані синіми жилками.— Тоді я жорстоко повелася відносно тебе.

— Не розумію, що ти маєш на увазі, Інге?

— Істерику, яку зчинила, коли ми збиралися в дорогу. Пам'ятаєш, ти спустився згори, несучи чемодан із медичними книгами. Я побачила тебе і пустилася берега. Нерви не витримали «Кни-ги, кни-ги!» — на всю вулицю репетувала. Фе, як це бридко! Я не мала ніякого права нападати на тебе. Ти трудишся вдень і вночі, утримуєш родину, будинок, забезпечуєш наш спокій... Невдячна я! Пробач, любий. Соромлюся самої себе за той вчинок!

— То пусте, Інге. Я давно вже про те забув. Голова тоді йшла обертом, і той, хто мав би й залізні нерви, не витримав би, а не те, що ти, ніжна моя дружина!

— Як добре, що ти пробачив мені. Ти не дуже охоче згадуєш доктора Руменіге з магістрату, а я про нього

думаю із вдячністю. Блоклейтер Акерман обов'язково здав би нас жандармам. А в доктора Руменіге виявилось добре серце.

— Облиш, Інге, доктора Руменіге. Не хочу його згадувати.

— Чому?

— Хіба це треба пояснювати? І так зрозуміло.

— Ти, любий,— з ніжністю в голосі промовила дружина й пестливо торкнулася долонею його щоки,— міг би там, у лікарні, колись і перекусити.

— У нас продуктів не вистачає на хворих і поранених. Якими я очима дивитимуся, коли щось уриватиму від їхніх пайок, і так урізаних війною? Ні, Інге, якось переб'ємося. Дзвонили з військової комендатури, обіцяли прийти в лікарню і вияснити на місці, що нам потрібно. Я вже йду, мила. Час!

Інгеборг залишилася в передпокої, де вони сьогодні прощалися довше, ніж завжди, і ждала, поки за чоловіком зачиняться парадні двері. Тоді можна буде розпочати прибирання, дочки допоможуть. Війна війною, від нестатків теж нікуди не дінешся, але чистота в домі завжди повинна бути ідеальною, інакше втрачається будь-який сенс життя. Вона не зможе прямо дивитися у вічі Уве, коли в домі щось буде негаразд.

Домбровські одчинив двері на вулицю й остовпів, бо раптом опинився віч-на-віч з Зігфрідом Руменіге, якого не зустрічав з того дня, як у місто вступили радянські війська. На Руменіге — сірий плащ, а під ним старий, з потріпаними рукавами темно-зелений костюм, де-не-де заляпаний олійною фарбою, наче одяг належав колись малярові і той використовував його як спецівку. Під костюмом грубошерстий светр. Руменіге широко, але якось криво всміхнувся, не сходячи з дороги. На обличчі його проступала настороженість.

— Добре, що застав вас удома, пане Домбровські. Приймайте гостя.

— Поспішаю на роботу,— перекинув лікар з руки в руку портфель і спробував обійти Руменіге.— Ходімте разом, побалакаємо.

— Ні, дякую. Не хочу розгулювати містом, у якому порядкують чужинці. Залишився дехто з тих, що легко видасть мене ворогові. Сподіваюся, росіяни тут ненадовго. Хотів би перебути цей день у вашій оселі, здається, вона поза всякою підозрою.

— Але ж удома залишилися самі жінки, Інге з дівчатами, а я йду в лікарню!

Уве Домбровські відводив погляд убік, а очі самі поверталися до голови доктора Руменіге і відзначали ненормальність розміщення його вух. Нащо це йому зараз було помічати?

— Я їм не заважатиму, — вперто доводив своє доктор Руменіге. — В якійсь із кімнат пересиджу і виходити не буду.

— Гаразд, — зітхнув лікар, згадавши про свій злосчастний підпис, і так потягнув ноги, повертаючись назад, ніби до них раптом прив'язали двопудові гири. Зневажав себе, що дуже легко підкоряється чужій, до того ж знав — лихий волі.

— Бачу, що ви, Домбровські, не виявляєте особливої радості від нашої зустрічі. Хіба ви забули про свою обіцянку посилено допомагати німецькому командуванню, своєму фатерланду, який опинився в біді?

— Тихше говоріть, — попросив лікар, озирнувшись. — Будь ласка, тихше.

— Хто там, Уве! — пролунав з-за дверей голос Інгеборг, яка почула не зовсім мирну чоловічу перепалку.

Відчинилися двері, і дружина з'явилася у вранішньому наряді. Побачивши гостя, знітилася й почервоніла. Зігфрід Руменіге мовчки вклонився, пронизуючи жінку холодним поглядом. Чи й вона буде опиратися так само, як її чоловік?

— Пан Руменіге просить дозволу перебути у нас цей день. У моєму кабінеті йому буде найзручніше. Там стоїть диван, можна відпочити. — Домбровські поглянув на годинник. — Прошу, пане Руменіге, проходите, бо я вже спізнююся. О дев'ятій у мене обхід, замінити нікому. Повернуся о п'ятій, а може, й пізніше.

Домбровські провів Руменіге до кабінету й залишив його там самого. Зачиняв за собою двері з гіркотою в серці. Руменіге сказав йому вслід:

— Про мене нікому ні слова. Це наказ! Попередьте дружину і своїх дівчат.

Інгеборг поглянула на чоловіка стурбовано й сердито, її скулде підборіддя тремтіло:

— Як ти міг, Уве? Нащо? Ти ж відаєш, хто такий пан Руменіге. Він же служив у магістраті!

— Іншого виходу не було. До побачення, Інге. — Він важко зітхнув і сказав ніби з дитячою образою: — Про...

сив же тебе не згадувати доктора Руменіге! От і наврочила. Нікому не кажи про нього.

— Кому мені казати, я з дому не виходжу! Вертайся швидше.

Природа, немов насміхаючись, різко контрастувала з його настроєм. Ранок засвітив над землею, здавалося, не одне, а десять сліпучих сонць, і вони залили вулиці й площі міста бурхливою повинню світла, яке, не стримуване ніякими перепонами, кипіло, мов розтоплений метал. Теплий вітер налітав із-за гір, туго напинав синє полотно неба, гнав по ньому пухкі хмарини, оторочені золотом, і ті гордо пливли на північ, наче білі лебеді, що поспішали на місця своїх одвічних гніздувань.

Дощ, що пройшов уночі, змив пил із дахів будинків та соборів, прополоскав брук вулиць, освіжив дерева, торкнувшись зеленим пензлем гілля, залишив на ньому маленькі клейкі листочки. Веселе птаство, рясно обсівши дерева, дружно й радісно складало гімн весні. А може, то й не південний вітер, не яскраве сонце принесли в місто весну, а птахи, котрі, здається, всі за один день вернулися з теплих країв додому?

Весна розпростувала над містом переможні крила, та разом із всеосяжністю було в ній щось інтимне й шире, немов вона призначалася всім одразу і в той же час кожній людині зокрема. «Як голос бога,— подумав Домбровськи, мружачись од яскравого світла.— Його чують усі, а видається, що бог звертається особисто до тебе».

Погожа днина хвилювала, але не радувала лікаря. Золоті нитки сонячного проміння, натягнуті над землею, проходили й через його серце, але викликали там лише сум і жалощі до себе, до своєї родини. Дзвінкий хорал птаства дзвенів не для нього.

У спогадах присутність логіки завжди менша, ніж вплив асоціацій. Уве Домбровськи згадав отакий самий сонячний, але давній весняний ранок. Уранці вони вийшли з Інгеборг на ясні вулиці, немов з головою пірнули в повінь світла і не пішли тротуаром, а попливли ним. Серця їхні бриніли, хода була легкою, немов тіла нічого не важили. Інгеборг не відводила сяючих, закоханих очей од чоловіка, міцно трималася за його руку. Він ішов на службу, а вона вперше проводжала його, як любляча дружина. Стільки радощів вмістилося в їхніх грудях, що, здавалося, серця не витримають цього солодкого тягаря.

Невеличкі пташки обсіли кучеряву липу, надсадно цвірінчали, стріпуючи крильцями.

— Інге, упіймаю тобі пташку. Хочеш?

— Милій! — Ще ясніше засвітилися блакитні очі дружини, біляве пухнасте волосся обрамляло її рум'яне лице.

Підійшов до дерева і спокійно взяв у долоню захоплену співом пташку, мабуть, так само знетямлену від щастя, як і молоде подружжя. Інгеборг склала разом свої долоні, простягнула до нього рухом вередливої дитини.

— Посади її сюди, — схилила набік голову.

Пташка, вмощена в рожевий, хиткий човник долонь, в ту ж мить знялася вгору. Сіла на те саме дерево, що й перед тим, стріпнулася й заходилася чистити пір'я.

Це діялося вісімнадцять років тому. Ніколи не питав Інге, чи пам'ятає вона той весняний ранок і маленьку пташку, яка злетіла з її рук. Тепер з її ласкавих долонь от-от злетять вродливі доньки Габі й Надіне, котрим зараз загрожує небезпека. Від цього найдужче болить серце. І де він узявся, цей розпроклятий доктор Румєніге? Що було б раніше вийти на роботу, тоді вони, може б, не зустрілися.

Уве Домбровськи, опустивши голову, йшов краєм тротуару, давав дорогу всім зустрічним. Тягнув поранену ногу. Цивільного населення на вулицях, здається, побільшало. Ідуть жінки різного віку, видно й дітей. Двоє старих водопровідників — давні знайомі лікаря — йшли назустріч, про щось жваво розмовляючи. Несли в руках труби, розвідні ключі, жмути клоччя. Ці працюють з першого дня вступу радянських військ у місто і не виявляють смутку від того, що влада змінилася, що на вулицях повно солдат і офіцерів, а може, й радіють з цього. Водопровідники, вклонившись лікарєві, пішли далі. Певне ж, їх ждала термінова робота.

В перші дні Уве Домбровськи кланявся кожному чужинцеві, який носив військову форму. Минув час, він уже вітався тільки з офіцерами, а далі і з-поміж них обирав лише найсолідніших, перед такими здалеку скидав капелюх. Останнім часом і цього вже не робив, бо ніхто з них не звертав уваги на те, вітається з ними старий кульгавий німець чи ні.

— Хо-хо! Кого я бачу! — пролунав поруч чийсь знайо-

мий, рипучий, немов у папуги, голос. Невже це Дітер Гольдман?

Підвів голову і справді побачив перед собою свого давнього приятеля, адвоката Дітера Гольдмана. Був до краю здивований зустріччю. І він залишився в місті? Яким побитом це йому вдалося? Може, теж дозволив доктор Руменіге, взявши підписку?

— І ви тут? — здивовано запитав Уве Домбровськи.

— І я... А що, хіба не можна? — У Гольдмана веселе обличчя, як і колись, тільки помітно схуд. В його одяг тепер вмістилося б два таких чоловіки, як він.

— Я не про це, — на широку усмішку лікар не спромігся. — Скажіть, Дітер, вам дозволив залишитися доктор Руменіге?

— Хто це такий?

— Доктор Руменіге з магістрату. Ще з того магістрату...

— Не пам'ятаю, щоб там працював коли-небудь доктор Руменіге. Може, гаупштурмфюрер Руменіге з поліції? Але я до нього не маю ніякого відношення. Це страшний тип!

— Доктор Руменіге — гаупштурмфюрер? — не приховав свого здивування й переляку Уве Домбровськи. — Я так і догадувався!

— Чому ви дивуетесь? Гаупштурмфюрер — людина відома в нашому місті, не одну родину він осиротив. Зараз десь на Заході робить своє чорне діло.

— Так, так, — протяжно промовив лікар. І повторив: — Десь на Заході...

Очі йому заслала імла, він ледь не випустив з рук портфель, де лежав тоненький бутерброд, що його приготувала добра Інгеборг. Як вона там зараз почувається?

Дітер Гольдман, не помічаючи стану свого співбесідника, розповідав далі.

— Ми з дружиною залишилися на власний розсуд, йти нам було нікуди, ніхто нас на Заході не ждав. Сховалися в підвалі, де я завчасно обладнав таємну кімнатку, і пересиділи небезпечний час. Тепер я працюю при комендатурі, незважаючи на свої шістдесят п'ять років. Я щось на зразок референта з питань культури.

— Але ж ви адвокат! Не побоялися, що вас розстріляють? Доктор Геббельс наговорив стільки жахів, що від одного виду росіян можна було вмерти.

— Як бачите, все виявилось брехнею.

— Хто тоді знав, хто міг передбачити? — розгублено повторював лікар.

— Ми з Ліззі прикидали і так і сяк, може, сотню разів усе обміркували, — розповідав Гольдман. — Можна було, звичайно, евакуюватися на Захід. Але хіба там рай? Хто б про нас турбувався? А ніхто! Кажуть же: мій дім — моя фортеця. У кожного свій дім, своя фортеця. В чію фортецю ми стукали б там, випрошуючи притулок? Гляньте, Уве, на мою долоню, — Гольдман розстувив перед ним широку, з товстими пальцями долоню лівої руки, правицею добув з кишені срібну монету і поклав її ближче до мізинця. — Дивіться. Де великий палець — це захід, а де мізинець — схід. Ми із сходу посуваємося на захід, але долоня, як і фатерланд, не безкінечна. Монетка сунеться все далі, далі, ось вона опинилася на краю долоні. Куди їй тепер діватися? Падати в прірву чи сунутися назад? Ми з Ліззі вирішили одразу скуштувати всього, що нам визначила доля, випити свою чашу до дна. У листівках-зверненнях радянське командування запевняло, що забезпечує цивільному населенню недоторканність житла, збереження майна тощо. Жодна волосина не впаде з голови цивільного населення, писалося в тих зверненнях, якщо воно лояльно ставитиметься до Червоної Армії. Чому було не повірити їм, тим більше, що під тими зверненнями підписалися й німці. Полковник Боген, наприклад. Я його знав ще з тридцятих років, зустрічалися в Мюнхені. Дуже серйозна і розсудлива людина, де завгодно свій підпис він не поставить. І ми з Ліззі залишилися і тепер не жалкуємо, що так зробили.

— В нас усе інакше склалося. Значно складніше і важче.

— Я ніколи не був наці, — Дітер Гольдман випнув груди, — а в тридцяті роки, якщо пам'ятаєте, захищав у суді соціал-демократів. Щоправда, за призначенням, не заперечую цього. Але жодного з моїх підсудних не скарали на смерть. А ви що поробляєте?

— Працюю, як і раніше, в лікарні. Люди хворіють і тепер, і треба їх лікувати, хоча навіть номінально. У нас немає ні ліків, ні харчів. Щось на перших порах було, але хворих побільшало. Я не нарікаю на свою долю. — Домбровські перекинув портфель з однієї руки в другу. — Могло бути гірше. Коли слухали доктора Геббельса, то в усіх нас завмирили серця...

— Скажу, Уве, чого вам особисто зараз не вистачає, — наблизив Гольдман до Домбровськи широко, енергійне обличчя. — Вам не вистачає бадьорості і впевненості. У вашому голосі чується стільки безнадії, що її вистачило б на десяткох німців. Якийсь древній філософ сказав: «Сонце показує на вечір, чорні хмари облягають небо, а жити треба!» Так, війну програно, ми переможені, але життя на цьому не кінчається. Згадайте, що говорить їхній Сталін: «Гітлери приходять і відходять, а німецький народ залишається». Хтозна, може, для Німеччини оце тільки в сорок п'ятому році й почнеться справжня весна. Я оптиміст і свій оптимізм черпаю у ставленні росіян до нас. А це ставлення гуманне й обнадійливе. Тож досить згадувати Геббельса, в нього зараз, мабуть, гірше становище, ніж у нас, і настроїв гірший. Ми, слава богу, живі й здорові, працюємо, і ніщо нам не загрожує. Хоч поки що й не вирішуємо кардинальних питань, але ми потрібні своєму народові.

— О, пане Дітер, ви стали політиком! — На сарказм у Домбровськи не вистачило духу. — Раніше я за вами цього не помічав!

— Раніше? — здвигнув плечима Гольдман. — Та за такі розмови колись одразу посилали на плаху... Отже, те, що ми з вами вільно висловлюємо один одному свої думки, теж благо.

— Дякую вам, Дітер, за моральну підтримку. Безнадія зараз справді не бажана. Вона проривається поза моєю волею... Так усе складається. — Домбровськи махнув рукою.

У цей час повз них проходив високий, стрункий офіцер з натхненним, як у актора, вродливим обличчям. Голосно стукотів каблуками по каменю тротуару. Гольдман, побачивши його, ще здалеку скинув капелюх, вклонився. Обличчя розпливлося в привітній усмішці.

— Гутен таг, пане капітане. Який гарний сьогодні ранок!

— Доброго дня, пане Гольдман. — Капітан узяв руку під козирок і теж привітно усміхнувся.

— Знаєте, хто це? — кивнув Гольдман головою в бік капітана, коли той відійшов од них.

— Звідки мені знати? Я не знайомий із жодним їхнім офіцером. Не дуже прагнув до цього, та й не випадало нагоди.

— Помічник коменданта міста з питань культури,— багатозначно промовив Гольдман, підвівши вгору брови.— Я працюю з ним. Добра й розумна людина. Теж адвокат у цивільному житті. Займається й питаннями охорони здоров'я. От до кого вам треба звернутися. Може, він і розвіє вашу безнадію. Всі росіяни, з якими я зустрічаюсь по роботі, люди ділові, енергійні, бадьорі і доброзичливі, що дивно, до нас, переможених.

Уве Домбровські нічого не відповів Дітеру Гольдману, бо з цікавістю і внутрішньою напругою стежив за впевненою ходою офіцера, що віддалявся в напрямку Ринкової площі. Сонце світило йому в спину, клало під ноги ясне проміння, немов стелило золоту соломку, щоб йому м'якше було йти. Голову капітан тримав високо піднятою, плечі широко розпростаними, чітко вимахував руками в такт кроків.

Домбровські мимоволі звернув увагу на руки офіцера, хоча безглуздішого заняття в цю хвилину не міг собі придумати. Руки в росіянина не сягали нижче колін, як про це твердив доктор Розенберг, головний ідеолог гітлерівської партії, а навпаки — мали ту, сказати б, бездоганну довжину, яка визначає високий ступінь розвитку народу, до якого належала ця людина, одягнена у військову форму. Назустріч капітану трапився стрункий, підтягнутий солдат. Порівнявшись із офіцером, він рвучко підніс руку до скроні, вітаючись. Щось запитав, зупинившись. Капітан (це було б дивом для німецького офіцера) теж став упівоберта до двох німців, які спостерігали оддалік за ними, і почав жваво пояснювати, показуючи рукою позад себе. Солдат хитав головою. Капітан усміхався. Ось він поклав долоню солдатові на плече і легенько повернув його обличчям до німців, за спинами яких, очевидно, знаходилося те, що шукав той і про що розпитував у капітана.

Якусь мить, очевидно вже порозумівшись, вони ще стояли один проти одного. Перед тим, як розійтися, обмінялися поглядами. Високі, молоді, осяяні сонцем озброєні люди, яких Уве Домбровські від сьогодні повинен був остерігатися більше, ніж вогню. Двоє життєрадісних, впевнених у собі чоловіків, одягнених у військову форму, являли собою відмінні зразки людської породи, були одухотвореними, яскравими представниками народу, котрому третій рейх готував роль безсловесного і покірного раба! Капітан і солдат виступали рішучим запереченням

однієї з головних тез расової доктрини фашизму, яка звинувачувала цілий народ у дикості й недорозвиненості. Особливо вродливим і юним видавався солдат.

Пам'ять підсунула Уве Домбровські інше видовище, різко контрастне шойно побаченому. Здається, та ні, так воно було насправді, на цьому самому місці навесні 1942 року він випадково, повертаючись удосвіта від тяжкохворого, зустрів колону російських військовополонених, оточених чорномундирними есесівцями і сірими злими вівчарками. Лікар аж здригнувся, навіч глянувши, немов крізь розчинене вікно в чужу квартиру, в той давній, оповитий туманом ранок. Цілком відмінними були ці дві картини. У вухах заклацали, застукотіли дерев'яні підшви липових довбанок, у які були взуті для більшого приниження військовополонені. Пам'ятає, як шукав тоді в пригаслих і палаючих очах полонених, доведених до відчаю, ненависть до себе й жадобу помсти.

Капітан і солдат, щедро осяяні німецьким сонцем, аніскілечки не були схожі на людей, які б горіли жадобою помсти, мали кровожерні заміри. Це були люди як усі, може, тільки трохи гарніші за інших, бездоганніші щодо породи, але ніхто їх спеціально не добирав для цієї зустрічі.

Усе було б добре, якби вранці не придибав гауптштурмфюрер Руменіге, не підстеріг, коли Домбровські буде виходити з дому. Ще вчора лікар міг спокійно дивитися на кожного росіянина, бо не почував за собою найменшої особистої (ось що головне!) вини, тепер усе різуче змінилося. У родовому будинку Домбровські переховується гауптштурмфюрер військ СС Руменіге, звичайно ж, непримиренний і лютий ворог росіян. І переховує його наляканий підпискою лікар Уве Домбровські, людина, яка завжди трималася чимдалі від політики.

Юні Габі і Надіне, добра Інгеборг наражаються на смертельну небезпеку! До сліз, до болю в серці стало шкода себе і їх, цілком беззахисних. А що було б, якби він зараз, у цю мить, побіг би за помічником коменданта міста, наздогнав його і, розпростерши руки, розповів про все, що краяло серце і сумління, насамперед про Руменіге. «Карайте або милуйте мене,— сказав би,— винну голову меч не рубає!»

Капітан і солдат, чітко козирнувши один одному, розійшлися. Коли солдат проходив повз двох старих, розгублених обивателів, то помітив, що той німець, який ви-

глядав значно старшим і був одягнений у просторий, немов не на нього шитий костюм (певне, дуже схуд), поглянув приязно, без ніякої ворожості, а худий, із запалими щоками, плюгавенький німчик чомусь відвів погляд убік, немов був у чомусь винний. Солдат не приховував своєї цікавості. Ці двоє, власне, були першими цивільними німцями, яких він зустрів за війну.

Скрушно зітхнувши, Уве Домбровські перекинув портфель із правої руки в ліву і сказав Дітеру Гольдману:

— Якийсь капітан уже двічі дзвонив у лікарню. Забув його прізвище. Обіцяв навідати нас.

— Капітан Резник, — підказав Гольдман. — Той самий.

— Справді, капітан Резник дзвонив мені. А що він може?

— Багато чого. Лікарні збільшать видачу продуктів, виділять потрібні ліки. Знаєш, Уве, а я таки побував у кам'яних кар'єрах Зефкова. Їздили туди разом з капітаном Резником.

— Куди їздили? — зробив вигляд, що нічого не розуміє, Домбровські.

— У кам'яні кар'єри Зефкова! — повторив із притиском Гольдман.

— Що ви там робили? Чи не думаєте добувати камінь? Ця робота не по вас, Дітер. Вік уже не той.

— Не прикидайтесь, Уве, що ви нічого не знаєте. Не уподібнюйтеся страусу, який ховає голову, а все тіло залишає назовні.

— Яке я маю відношення до кар'єрів Зефкова?

— Прямого відношення ви, Уве, справді, не маєте, але з вікон вашого будинку добре видно трубу, з якої ще недавно безперестанно курився чорний дим. У кам'яних кар'єрах Зефкова містився штрафний табір російських військовополонених. Через трубу, на якій вимурувано цифри «1933», щодня вилітали в небо життя сотень людей, отаких, як капітан Резник і солдат, що пройшов повз нас. Коли вітер повертав із заходу, в місті не було чим дихати. Хіба забули?

— Дещо я знав, Дітер, але справді вважав, що не моя справа цікавитися тим, що там робиться. Це могло призвести до небажаних наслідків.

— Страшні речі творилися в кар'єрах! Радив би вам, Уве, для завершення, сказати б, своєї політичної освіти, сходити туди і самому подивитися на все... Сходіть, ра-

джу.— Гольдман поглянув на годинник.— Йой, забалакалися ми з вами. Я спізнююся на роботу, капітан уже давно пішов... А він не любить, коли хтось запізнюється.

— І я теж спізнююся,— схитнув головою Домбровськи.

— Треба нам зустрітися родинами.— Гольдман поклав руку на плече лікаря.— Моя стара зрадіє, довідавшись, що ви тут. Якщо не будемо спілкуватися, то можна здичавіти. При наці некомунікабельність схвалювалася, а тепер вона шкідлива... Ауфвідерзеен, Уве... Вище голову, старий!

Якби-то він міг підвести вище голову! Це було понад його сили.

День тягнувся нескінченно довго. І хворі, і медичний персонал бачили дивну розгубленість і незвичайну забудькуватість лікаря, але відносили це за рахунок перевтоми. Хворих багато, а лікар один. Домбровськи не все чув, на що скаржилися хворі, переплутав навіть два приписи. Раз у раз поглядав на годинник.

За чверть до п'ятої він скинув халат, одягнув пальто, навіщось підняв угору комір і, затиснувши портфель під пахвою, поспішив з лікарні. До бутерброда так і не доторкнувся, однак голоду не відчував. Поспішаючи, майже біг додому, якомусь зустрічному не відповів на привітання.

Уявлялися йому картини одна страшніша від іншої. То Руменіге посварився з Інге, то налякав Габі і Надіне.

«Зараз, зараз,— шепотів Домбровськи крізь зціплені зуби,— зараз я випроводжу Руменіге з дому. Він наражає на небезпеку всю родину, а його, Домбровськи, передусім. Що Інге робитиме без чоловіка, своєї єдиної опори в цьому страшному жорстокому світі? Він так і скаже Руменіге: пане гауптштурмфюрер, моя оселя мирна, я лікар, маю дружину і дітей, і ніхто з нас не хоче встрявати у небезпечні діла. Перебули день, то й до побачення, ауфвідерзеен!»

Рішуче виповість нежданому гостю всі свої умови й вимоги.

Уве Домбровськи, який майже біг безлюдною вулицею, нагло зупинився, покрутив головою, озираючись довкола. Відгорнув комір, поправив капелюх.

Буде рішучим і прямим. Чого завчасно гарячкувати?

Пан Руменіге просив дозволу перебути тільки день, він сам, без ніяких нагадувань і вимог залишить їхню оселю.

Ніхто не довідається, що він був у них.

— Де він? — запитав задихано. Скинув капелюх, пальто, витер хустинкою змокріле чоло.

— У кабінеті... Не виходив звідти.

— Накривай на стіл, люба. Хай пообідає з нами. А потім я відверто скажу, щоб ішов од нас негайно. День перебув, то й годі. Хай іде, куди йому треба. Будинків, яких не зачепили бомби і вогонь обійшов, у місті багато.

— Хай іде. Чемно вибачся перед ним, скажи, що ми інакше не можемо, в нас дівчата.

— Де вони?

— Нагорі, читають. Удень гуляли, допомагали мені прибирати, нічого не знають. Коли вже та школа почне працювати? Габі й Надіне треба вчитися.

— Навчання в школах почнеться тільки восени. Я йду до пана Руменіге, а ти накривай на стіл. Незручно чужу людину, хто вона не є, випроводжувати з дому ненагдованою.

Інге поволі, знехотя, чоґо з нею ніколи не траплялося, накривала на стіл, за який треба саджати небажану людину. Святкового сервізу не виставляла, поставила прості фаянсові тарілки, розмальовані фальшивим золотом.

Подавати обід, який в усі часи вона готувала сама, подовгу чаклюючи на білосніжній кухні, для Інге завжди було маленьким щоденним святом і торжеством. Увє обов'язково говорив милі компліменти, високо цінуючи її кулінарські здібності і материнську турботу про родину. Інгеборґ щоразу густо червоніла, на носі виступали веснянки. За вісімнадцять років подружнього життя обіди для Інге ані на йоту не позбулися своєї первісної хвилюючої урочистості.

— А ось і ми, мамулю,— сказали дівчата, заходячи до їдальні. Поцілували матір в обидві щоки.

Дівчата були одягнені в нові сукні, пошиті з блакитної тканини, на плечах і грудях оторочені білим мереживом. Золотаве волосся Габі на потилиці перехоплене голубою стрічкою, а в Надіне — скріплене на тім'ї заколкою і розпущене «кінським хвостом».

— Де татко? — запитала Надіне, батькова мазуха.

— Зараз іде. Сідайте на свої звичні місця. У нас обідатиме пан Руменіге. Поводьтесь гідно при чужій людині, не витріщайтесь, не смійтеся за столом.

— Добре, мамулько. А що то за пан Руменіге? — запитала Габі.

— Татків знайомий. Досить розмов. По обіді він собі піде. А ви нікому не кажіть, що пан Руменіге в нас був, а то татко сердитиметься. Вони вже йдуть,— у материній руці задзвенів ополоник, яким вона зачепила судок із супом.

Одчинилися двері, і до кімнати зайшли Зігфрід Руменіге і Уве Домбровські.

— Сідайте, пане Руменіге,— припросила Інге гостя.— Сідай, Уве.

Обличчя чоловіка ще більше зблідло. «Знову щось трапилось?» — з тривогою подумала Інга.

Руменіге поведився за столом впевнено. Сказав комплімент дівчатам — щось про весну і їхню німецьку вроду, яку треба леліяти, наче найкращу квітку, похвалив Інге за смачний обід. Дивно, ті самі слова, що їх у сотий, тисячний раз чула від Уве, в устах Руменіге прозвучали сіро й казенно, не викликали вони ні радості, ні хвилювання. Воліла б їх не чути. А Руменіге поведився так, наче був бажаним і дорогим гостем, котрого в домі чекали давно.

Дівчата мовчали, посихлявшись над тарілками, в яких просвічувався наскрізь ріденький картопляний суп, злегка забарвлений морквою. Занепокоєння матері й батька їх гнітило і тривожило. Тато за весь обід не промовив жодного слова, сидів, втупивши очі в стіл, помішував суп ложкою, але до рота доніс її раз чи два.

У Інге краялося серце. Колись, ще до війни, Уве придбав для дівчаток акваріум. Великий скляний куб поставили в їдальні біля вікна. Коли не було нікого вдома, Інге подовгу простоювала біля нього. Барвисті рибки нечутно линули від одної скляної стінки до другої, часом розганялися й підскакували над водою. Вони подобалися жінці, можна було подовгу стежити за їх сновиганням, але після цього чомусь завжди наставала пригніченість і апатія. «Краще було б,— думала,— завести пташок, тоді б їдальня сповнилася щебетом, а так дивися на німих риб, і невідь-чому задумуйся й журися...»

Застигла тиша, яка заповнила їдальню, мовчазні люди за столом, нечутні, ніби скуті рухи,— все це нагадало

Інге акваріум. Їдальня була схожа на великий скляний куб, щоправда, заповнений не водою, а світлом, яке теж, виявляється, скрадає звуки, викликає пригніченість.

— Уве, їж,— звернулася Інгеборг до чоловіка, аби тільки порушити тишу.

— Ми вже підемо? — запитали в матері Габі і Надіне.

— Ідіть.

Дівчата, підвівшись зі своїх місць, зробили Руменіге кніксен і поважно вийшли з їдальні — Габі попереду, Надіне за нею. Та за дверима каблучки їхніх черевиків прудко затупотіли по дерев'яних сходах, що вели на гору. Незважаючи на бідний обід, енергії в дівчат не поменшало.

— Дуже дякую,— підвівся зі свого місця Руменіге, вклонився хазяйці,— хоч бідно, зате смачно. При більшовиках кращих обідів не буде, добре, що є й такі. Щоб внести остаточну ясність у наші стосунки, скажу й вам, пані Домбровські: кілька днів перебуду у вашому домі. І не сам, увечері сюди прийде кілька моїх людей. Ваш чоловік, пані, в подяку за те, що ми дозволили вам не евакуюватися, пообіцяв допомагати німецькому командуванню. Тепер настав час сплачувати по рахунках. Якщо з нами щось трапиться у вашому домі, то не зносити голови вам усім. Щоб остерегти себе від будь-яких несподіванок і можливих непорозумінь, знайте, що ці кілька днів, поки ми тут, ваші дівчата сидітимуть удома під нашою охороною, виходити можуть тільки у свій садок. А ви, пане Домбровські, на службі поведіться так, як завжди. Сьогодні ви схожі на утопленика. Пані Інгеборг може виходити в своїх справах. Гадаю, що й вона, як і пан Домбровські, правильно зрозуміла ситуацію і нічого поганого не бажає своїм дітям. Якщо хтось з вас насмілиться звернутися за допомогою до ворога, то знайте: першими загинуть ваші дівчата, ваші вродливі доньки.— Руменіге глянув на обох зловісно.— Застерігаю вас від вчинення якихось дурниць. А ви, пане Домбровські, зайдете потім до мене.

Руменіге перейшов їдальню скрадливою ходою, нечутно проплив, ніби риба в акваріумі, в дверях обернувся, і його погляд ще раз креснув холодною жорстокістю. І знову, в який уже раз, Уве Домбровські впало у вічі відхилення від норми в будові його голови. Праве вухо було розміщене значно вище лівого. Аномалія! Здається, такі люди не відповідають за свої вчинки. Чи якась

інша ненормальність виявляється в їхній поведінці? Колись читав про це у якійсь старій медичній книзі. Звичайно, тоді не надав цьому ніякого значення, бо розумів усю безглуздість подібних доказів поведінки людини. А зараз у нього майнула думка: а може, медики, що жили сто чи двісті років тому, мали рацію?

Розділ тринадцятий

Уранці мати довго не могла пробудитися Степи. Спершу стиха кликала, пораючись біля печі й поглядаючи в бік ліжка, на якому спала дочка, та не докликала й голосно. Тоді підійшла, рішуче стягла ковдру з плечей, поторсала за лікоть, та й це даремно. Обличчя в Степи запалене радісною усмішкою, горить рум'янцями. Губи шепочуть щось нерозбірливе, тільки повіки міцно склеплені, навіть не здригнуться. А руки — мати їх піднімає, а вони падають, як ватяні.

— Вставай, опівнічице! — почала сердитися мати. — Я з тобою зараз побалакаю. І батькові, як приїде з фронту, все розкажу про твою поведенцію.

— Мамочко, я ще трошечки посплю, — сонно благала дівчина, перевертаючись на другий бік і знову підгинаючи коліна аж до смаглявого круглого підборіддя, як звикла спати. Нарешті сіла на ліжку. Зеленкуваті видовжені очі глянули на матір довірливо. У білій трикотажній майці-безрукавці, вузькі шлейки якої врізалися в плечі, Степа видавалася й дорослою, й дитиною водночас. «Ну що ти їй скажеш?» — подумала мати.

— Ось я вже й встала, мамонько... Ой, нащо ж малу дитину доручала ти степам? — Цю фразу вона ніби проспівала.

— Що ти кажеш — не розберу. Раджу, Степо, викинути з голови кавалерів, візьмися ліпше за книжки.

— Я, мамонько, й так добре вчуся, тільки на «відмінно». Ви ж знаєте, — звела дівчина вгору голі руки, з'єднала долоні за потилицею, розставила лікті. Високі груди настовбурчилися.

Сонце окрайцем черконулося об причілкове вікно, дівчина вся, здавалося, була осяяна ним — плечі, груди, руки, обличчя рожево промінилися, світилися зсередини, — це й мати бачила. Не вірилося, що Степа її, Ганчина дочка. Скоріше дівчину, мабуть, породили сонце й

степ, а не вона, звичайна селянка із шкарубкими руками. Побачив би дочку Гнат, не впізнав би нізащо. За чотири роки, що він на фронті, цибате, довгошиє дівчисько обернулося на струнку, ніжну красуню з блискучим поглядом зеленкуватих, по-степовому видовжених очей. Як у тій дитячій казці розповідається: бридке каченя перетворилося в білого лебедя, який от-от залопотить крильми і полетить у далекі краї.

І шкода матері, коли подумала про це, і радісно, що дочка виросла.

— Ну, добре,— відтанула серцем Ганна Миронівна.— Снідай і йди до школи. А як прийдеш додому, то на городі позбирай торішній бур'ян, де ще залишився. Поскладай на купу — може, раз у печі витопимо.

Ганна Миронівна цілий вечір придивлялася до Антона. Хлопець гарний, спокійний, любить матір, слухається старших. Кращої пари, може, й не знайти Степці, але ж ще рано їй про це думати. Крім того, мати, не криючись ні перед ким, плакала зовсім інші надії щодо дочки. Ганна Миронівна поставила собі за мету і робила все, щоб так сталося: аби Степа закінчила, як і досі вчилася, на «відмінно» десятирічку, а після того вступила до інституту. Давно вже визначено, до якого саме. Степа Семенчукова стане лікарем. А коли, боронь боже, щось перешкодить вступити до медичного, то тут у матері, як каже дядько Гордій, є й запасні позиції — сільськогосподарський інститут. Професія агронома, вченого-хлібороба — теж не менш прекрасна й почесна, ніж лікаря. Степине серце, може, більше схильне саме до хліборобської праці.

І Антон якраз напередодні війни закінчив десятирічку. То чи не поїде він восени й собі до якогось інституту? Ганні Миронівні хлопець подобався, нічого не мала проти нього, але серцем потерпала, аби не закрутив голову дівчині, бо Степа влюблива, а крім того, знала мати, донька ще з сьомого класу потай закохана в Антона. Звичайно, то були дитячі забавки. А зараз, коли Степа налилася, як яблуко, коли вона, як суха солома, піднеси сірник — враз спалахне, за дівчиною треба ока та й ока.

Одягнувши фуфайку, мати поспішила до зерносховища, де з іншими жінками вже три дні перевіювала зерно для посіву, яке позичила колгоспові держава. Степа скочила на ноги, дзигною крутнулася по хаті, збираючи потрібні

їй речі — одержу, взуття, книжки. Критично оглянула своє стареньке, руде пальтєчко.

Хату вони з матір'ю білїтимуть перед Травнем, тому в них удома не так ясно й біло, як у Дивничів, не відчувається свята.

Оглушливо заспївав пївень прямо під вікном, йому у відповідь засокотали кури, тепле сонце грайливо заглядало крізь шибки.

Цюк та цюк, цюк та цюк, як безперервний дріб, долинало від стаєнь — то тєслярї вже завели свою щоденну музику-роботу. Дядько Гордїй, який по-доброму вчора насміхався — мовляв, знайдуть Антоновї наречену — й поглядав на Степу, сидить, напевне, верхи на колодї й тєше, тєше, підставляючи сонцю обстрижену, як у солдата, голову. Він не роззираєтьсє по боках, не витрачає часу на розмови. Сердитьсє, коли його запитують про щось під час роботи. Від господарського двору долинає рівномірне гудіння двигуна — і там уже працюють.

Степа причєсала коси, збила долонєю русьві кучерї над лобом, дивлячись у дзеркало, розрівняла пальцем і так рівні шовковисті брови. Шкіра в неї не пещена, тїнява, а по-стєповому тривка, смаглиє, як половіючі жита, і всє вона смаглява, наче вродилася серед літнього стєпу.

Обличчє досї пашить рум'янцем, очі виблискують. Вирішила йти городами, поки дійде до школи, охолоне, бо так, хто не зустрїне на вулиці, враз здогадаєтьсє про Стєпині почуття — всї її думки й радощі проступають на лиці гарячими барвами.

Накинула клямку на двері, заклала її паличкою, аби було видно, що нікого немає вдома, і пішла стєжкою через город. Земля гостро пахне вогким чорноземом. Де-не-де понад стєжкою стирчить сухе сонєшничиння. Сонце свїтить в очі, м'яко грїє крізь розстєбнутє пальто оголену шню, груди. Ще день-два такого тепла — і можна буде (до чорта!) скинути зимовий одєг. Змахнула полами, розвєла їх в боки. Так пожбурить його, що й сама потім не знайде. Цїлє літо робитимє в колгоспі й на осїнь спроможетьсє на новє пальто.

Хлюпають хвилі озимих, розтікаютьсє біля нїг, терпко пахне весною, земля співає. За ніч хліба, здаєтьсє, ще підросли й вирівнялися, стали густішими. Вітер розчісує їх ніжні гриви, сонце мінить барви. Тонко висвистує вітер над полем, часом розгорне зеленє аж до землі, пока-

зуючи білий низ стебел. Женуться хвилі-брижі одна за одною і зникають у далині.

Якісь незбагненні почуття, не знати звідки й беручись, прибувають до серця, виповнюють його через край тремтливою радістю і, здається, підносять, розгойдують над степом якесь легке сьогодні тіло, ну не важить воно ані скілочки, як пушинка на крилі вітру. Душа співає не перестаючи, і дівчина ніби не йде краєм степу, а летить пташкою над ним і вбирає очима зелену безмежність, чисту красу і все це, як пісню, переливає в серце, усе йому мало!

Степ! Степ!

Засіяне не для чужинців, а для себе рідне поле!

Немає нічого гарнішого в їхньому краю, ніж степове роздолля, залите зеленню озимих і де-не-де по видно-краю вивершене курганами прадавніх могил, на верхів'ях яких спочивають улітку орли, втомившись літати над рівниною. А по байраках, по ярах, у яких лежить село, навесні буйно квітнуть сади, заливають білою повинню хати, вулиці, тільки журавлі над криницями сухо стирчать угорі, ніби чийсь заломлені руки.

Незчулася, як ступила на гамірне подвір'я школи. В цей час прозвеніла дзвоник, і дівтора, а серед неї і такі переростки, як Степа,— у них війна відібрала два роки навчання,— сіли за парти. Двічі за цей день опитували Степу, і двічі вона одержувала відмінні оцінки. Відповідала впевнено, твердо, з якоюсь хмільною радістю від того, що добре знала урок і що щастя розпирало їй груди. Дівчині здавалося, що про її почуття ніхто й не здогадується, хоч усе село знало, що з фронту приїхав Антон Дивнич. Якби Степі на мить відмовила витримка, то, відповідаючи урок, вона б заспівала, як оперна артистка, котра співає, коли можна й говорити.

Після школи хутко прибігла додому, поклала книжки і скинула осоружне пальто. Знайшла стару материну фуфайку, на ходу вдягаючи її, помчала на город, тільки двері клацнули за нею. Сухе соняшничиння трішало під руками — виривала його з корінням і, переламуючи надвое, складала на купу. В дальньому кутку городу, за сливами, стелилася по землі пересохла гарбузова гудина. Як вхопила Степа її, рвонула, то відразу всю потягла за собою, як велетенську мережу. Вмить розправилася з усією роботою, як з лютим ворогом, якого треба було

брати тільки наскоком. Скинула фуфайку, помила руки. Їсти не хотілось.

«Іти чи не йти?» — запитувала саму себе. Дівоча гордість стримувала її, хоч тітка Василина й припрошувала приходити. Як бути?

Неприкаяно бродила по двору, не знаючи, куди дітись. Заирнула у вікно, шибки якого відбивали навколишнє оточення, як дзеркала. Звідти глянуло на неї чиясь чуже, незнайоме обличчя, заклопотане, із застиглим поглядом видовжених зеленкуватих очей, з прикрою складкою повних губів.

Вона ж не до Антона йде, а до тітки. То щоденно бігала, а тепер хіба не можна? Знала, що тітка сьогодні вдома, чула, як Сокура дозволив їй залишитися.

Забула? От голова, два вуха! Однесе тітці хустку, яку та вчора ввечері позичила їй. Кинулася до ліжка, зняла з бильця теплу хустку. «Якби не це, то й не пішла б,— подумала Степа,— треба однести, я ж обіцяла». Склала її конвертом. Одягла материне пальто, хоч і знала, що та буде сердитись, і пішла через берег, впізнаючи місця, якими вчора проводжав її Антон. Ось і той пеньок, де колись стояла суха верба, страшно риплячи по ночах. Пастушки розпалюють на ньому вогнища, і він вигорів посередині, чорніє вугіллям.

Тітка Василина стояла за хатою і пильно дивилася на город, наче щось цікаве там бачила. Степа глянула й собі, та нічого там не було.

— Я вам хустку принесла, тітко,— тихо промовила дівчина. Антонова мати обернулася, і на Степу глянули карі очі, зажурені й повні сліз. Губи тремтіли.

— Що трапилось, тітонько? — злякалася Степа.

— Вже нагостювався син! — якось глухо промовила тітка.— Післязавтра їде.

— Куди? У місто? — аж крутнулася Степа, і в очах її майнув чи страх, чи здивування.— В інститут треба їхати восени.

— Якби-то в місто, якби в інститут. Знову на фронт їде, ще не навоювався...

— У нього ж рука не згинається,— сплеснула в долоні дівчина, ще не вірячи в цю звістку.— Таких не беруть!

— Знайшов на фронті службу, де і з однією рукою можна справитись.

— Антон у хаті? — розгублено спитала Степа, враз наче поменшала на зріст.

— У хаті. Майструє. Табуретку лагодить.

— Ось я в нього запитаю! — з погрозою в голосі сказала дівчина.— Можна?

— Що вже запитувати, доню. Він такий упертюх, як і його батько...

— Я йому зараз скажу, як матір змушувати плакати!

Поки вони розмовляли, смутячись, з хати долинав безперервний і, здавалося, веселий стукіт. Та ось він змовк. Тиша ніби штовхнула на порозі Степу в груди, аж вона зупинилася у ваганні. Та дівчина пересилила себе й прожогом, як і розігналася, вскочила в хату.

Посеред кімнати, перекинута набік, лежала табуретка, а поруч з нею — молоток і пилка, бляшана банка з гвіздками. Антон дивився у вікно і при світлі сонця, яке зарожевило йому обличчя, осяяло чуб, читав, тримаючи перед очима невелику книжку. На етажерці ще виднілося кілька книжок у пошарпаних палітурках. Небагато їх вдалося врятувати тітці Василюні. І вранці, і вдень, і пізніми вечорами при світлі неясного каганця він годинами, коли був час, просиджував над книгами і не читав, а ніби пив, спраглий, із джерела. Ні батько, ні мати не перечили синовому захопленню. Він один у їхній родині ріс таким запеклим читачем. Часом дивував не тільки батьків, а й учителів своєю обізнаністю, тонким відчуттям краси, мови.

Певне, гадаючи, що то зайшла мати, Антон голосно продекламував:

Зелені вруна стеляться, як вовна.
Картинками старих дитячих книг
Здається далеч. До землі приліг
І слухаю тремтіння невгамовне.

Повернувся до порога й побачив, що то Стела. Здивовано ворухнув бровами, зрадівши з приходу дівчини. На вчора ще блідих щоках його грали плямисті рум'янци. Заклавши поміж сторінок палець, закрити книжку, притис до грудей.

— Ви любите поезію? — запитав тим же задумливим голосом, яким щойно читав вірш.

— Дуже! — сказала вона трохи сердито.

— Які ж ваші найулюбленіші поети?

— Шевченко й Сосюра.

— А я найбільше люблю Франка й Рильського. Ніхто в українській літературі не сказав стільки проникливих і точних слів про наш степ, як Рильський. Ось у цій

книжечці я міг би вам знайти десятки описів степу — поетичних, запашних і дзвінких. Мрію, Степо, про той час, коли знову сяду за парту, вірніше, на студентську лаву і розгорну підручник, почую голос професора. Ото буде щастя!

— Та ви ж їдете! Он мати плаче! — розгублена Степа подумала, що матір він надаремне схвилював. Куди йому їхати? І далі вже вона заговорила бадьоріше: — Мати ваша від баби Бурдунчихи нанесла всілякого зілля, щоб вам руку лікувати, враз би все й минулося.

— Степо, Степо,— подивився на неї задумливо,— зрозумій мене, дівчино. Товариші мої зараз воюють, наближається кінець війни, а я в цей час відсиджуватимусь удома. Молодий, здоровий, нагулюватиму карк. Ні, таке життя не для мене... Я хочу бути там, де пролунає останній постріл війни, і хочу його обов'язково почути, хочу бути серед тих, хто виборює повну перемогу, як каже дядько Гордій... А ти гадаєш, він би тесав оце колоди, якби не нога?

— У вас же рука болить! — сказала вона жалісливо.

— Болить? — Він поклав книжку на етажерку, підійшов до Степи, яка все ще стояла коло порога, розгублена, знічена й сердита.— Зараз тебе оцією рукою так обніму, що не вирвешся.

Вона подалася назад, закліпала віями, не знаючи, жартує він чи правду каже. А Антон справді наблизився до Степи впритул і міцно обійняв за плечі. Вона тріпнулася, як пташка, пробуючи вивільнитись. І раптом принишкла, мовби ослабла від зусиль, несподівано довірливо прихилилася до його плеча й приплющила очі, стріуючи лише віями. Антон розгубився, не знаючи, як оцінити її довірливу піддатливість. Степа підвела голову, глянула на нього зеленкуватими видовженими очима, які чомусь примерхли в цю мить, зіниці хиталися, як човни на нічних озерах.

— Пустіть! — рішуче запручалася й сердито розірвала плечима не дуже й міцне кільце його обіймів.— А ви злі!

— Злий!

Він поколисав поранену руку, вона в нього, видно, ще боліла, бо скривився.

— Коли ви їдете? — співчутливо глянула на нього.

— Післязавтра. Сокура обіцяв підводу до станції. Ходімо сьогодні у берег, Степо!

— Ні, туди я не піду,— похитала вона головою, в якій ще паморочилося від його обіймів. Ось про що вистукувало її серце: завтра, завтра, завтра!

Лише не думалося, що радість вродиться вже пригріченою сумом швидкої розлуки.

— Підемо краще в степ,— сказала вона, дивлячись Антонові у вічі.— У степу гарно, видно, як жита ростуть, як шепочуться. Простір без краю, без меж розстилається навсібіч. Можна йти безконечно. Дійдемо до скіфської могили, на якій улітку орли сідають. З могили видно далеко. А ви справді післязавтра їдете?

— Так. Але я вернусь у наші степи неодмінно. Війні вже не довго тривати.

Знадвору зайшла мати. Тихо причинила за собою двері й стала біля порога, мовчки спостерігаючи, як Антон одягає сіру шинель, підперізується ременем. Сама перед цим сказала йому, щоб одягався тепліше, бо надвечір щось почало холодніти. Син почувався ніяково перед матір'ю, йому здавалося — не переконав він її своїми аргументами щодо подальшої військової служби. Мати, зітхнувши, сказала:

— Бачу, сину, що рішення твоє остаточне і, як кажуть, обговоренню не підлягає. Ідеш?

— Так, мамо! — хитнув головою Антон.— Крім своїх бажань, тепер я знову підкоряюся дисципліні, бо перебуваю, як кажуть, на дійсній військовій службі. Наказ командира — закон для підлеглого. А мені наказано не пізніше першого квітня бути на фронті.

— Болить моє серце за тебе, Антоне. Не приховую, болить. Але, передумавши все, скажу: горджуся, що ти мій син, моя кров. Усе дужче й дужче стаєш схожий на свого батька. Не лише зовні, а й, сказати б, внутрішньо, душею, і якоюсь цнотливою суворістю, чим завжди відзначався наш батько. Якби він був зараз удома, то сказав би те, що я тобі кажу. Благословляю, сину!

— Спасибі вам, мамо,— вклонився Антон,— за те, що ви розумієте мене й благословляєте.

— Ти кудись зібрався? — перевела вона розмову на інше.

— Домовилися ось із Степою сходити до Круглого озера. На фронті весь час згадував його.

— Я ж розказувала тобі, що озера вже немає і, мабуть, ніколи не буде. Всю воду разом із рибою вихлюпувала фашистська бомба.

— Знаю про це, але однаково хочеться глянути на ті місця, де я проводив час малим хлопцем. Той берег, де стояв, уперше перепливши озеро, нікуди ж не дівся? І де колись восени я знайшов пораненого журавля?!

— Гаразд, ідіть, та не баріться, бо ввечері придуть дядько Гордій, Федько Краєвид і сусіди проводжати тебе.

— Ми тільки пройдемося із Степою до озера і відразу вернемося. Чомусь мені здається, що як тільки гляну на місця, пов'язані з найкращими спогадами дитинства і юності, то щось оживе, оновиться в душі, я стану дужчим. Не дивіться на мене, мамо, так скрушно. Я тепер служитиму там, де зовсім не стріляють, небезпека мені не загрожуватиме. Нашому батькові незабаром минає п'ятдесят два роки, а він ще служить і не де-небудь на тиловій службі, а на пожежному катері, де служба ой яка важка й небезпечна. Це майже те ж саме, що на фронті воювати.

— Не лякай мене, сину.

— Я, мамо, не лякаю, а лише констатую, що коли наш батько фактично воює, то соромно було б його синові, який на тридцять років молодший, перебувати в цей час за тисячу кілометрів від фронту. І батько і я — комуністи. Наше місце — на першій лінії.

— Може, Антоне, я щось не так сказала, що ти мене починаєш просвіщати, як ученицю? Висловила те, що думала, що почувала.

— Ми швиденько, тітонько Василю, — заблищала щасливими очима Степа, іскристо осяяла ними Антона і його матір, аж наче в кімнаті зробилося видніше.

Розділ чотирнадцятий

Генерал-лейтенант Рагузін любляв, щоб у кімнаті, де він працював, завжди були навстіж розчинені вікна, однаково, яка пора року стояла надворі — чи дихало спекою жарке літо, чи осінь поливала землю безперервним дошем, чи закипала лютими морозами зима. Миколі Миколайовичу подобалося, коли вітерець шелестів краями карти, над якою він схилявся, обпершись ліктем об стіл, а повітря вільно розгулювало по кімнаті. З власного досвіду знав, що працювати в таких умовах і продуктивніше, і просто приємніше. Та, незважаючи на свою, сказати б, щоденну наближеність до природи, він знаходив

годину, щоб прогулятися наодинці чи то лісом, якщо був поблизу, чи навіть степом. Ці години призначалися для відпочинку і... для обдумування найважливіших справ.

Вийшовши на ганок і глянувши на чисте небо над землею, Рагузін зрадів погоді й подумав, як гарно зараз у весняному лісі! Сонце ласкаво гріло щоку генерал-лейтенанта. Тінь якогось птаха ковзнула по зеленій траві. Микола Миколайович простежив за нею, але голови не підвів, аби побачити, що пролетіло в небі. Край тієї миттєвої тіні, що сковзнула по траві, йому здалося, торкнувся холодом грудей. Щось важливе чекало його неодмінного вирішення із самого ранку, але що саме — він не міг у цю хвилину пригадати. У думці відновив у пам'яті сторінки з блокнота, де було записано все те, що треба було виконати ще сьогодні. Та того, що легким холодом наповнювало груди, згадати не міг. Оце заковика!

«Старіємо, старіємо, Миколо Миколайовичу, запрацювалися», — подумав, іронічно посміхнувшись.

Легко осуджуючи себе, Рагузін подолав східці досить високого кам'яного ганку, хутко перейшов сад, помахуючи паличкою, і відразу ж за хвірткою опинився у справжньому лісі...

Микола Миколайович навпростець пробирався гушавиною, розсував куші паличкою, з якою не розлучався під час прогулянок. Підійшов до знайомого старого бука із сухим гіллям, на якому часто спостерігав дятла, зупинився. Птах і зараз десь вистукував поблизу твердим дзьобом, але залишався непомітним. Де ж він?

Рагузін задер голову, видивляючись, у нагрудній кишені кітеля шелеснув якийсь папірець. І Микола Миколайович згадав те, що не спадало на думку, коли стояв на кам'яних східцях високого ганку. Цього листа щойно одержав вранці.

Яким же чином підсобити Краєру?

Подзвонити в Москву комусь із знайомих, хто працює у відділі кадрів? Можуть не зрозуміти — скажуть, надумав Рагузін у той час, коли готується грандіозна наступальна операція, дзвонити в Москву і просити за сержанта, за шофера. Та чи не краще тому дослужити до кінця війни, водячи автомашину вулицями столиці?

Що ж, той, хто так подумає, а може, й скаже про це відверто, по-своєму правий. Ні, дзвонити не випадає. Що ж робити?

Рагузін засунув руку в нагрудну кишеню, дістав аркуш паперу, вирваний із учнівського зошита в клітинку. Перечитував його вже вдруге. Немов дитячим почерком там було написано:

«Здрастуйте, товаришу генерал-лейтенант!

Доброго дня, Миколо Миколайовичу!

Цього листа пише вам колишній ваш шофер Борис Михайлович Краєр. Я часто згадую вас і все, що пережив разом з вами, особливо ті фронтові дороги, по яких ми їздили у дощ і сніг, крізь вибухи снарядів і бомб, як це буває на війні. Зараз, як відомо мені з газет і чую по радіо, ви вже воюєте в Німеччині, й війна от-от закінчиться. Коли натрапляю в наказах верховного головнокомандуючого на ваше прізвище, Миколо Миколайовичу, то радію від душі.

Був у мене в шпиталі майор Коваленко, передав од вас вітання і ваші слова, що коли мені в чомусь потрібна буде ваша допомога, то я можу на неї розраховувати. Спасибі, Миколо Миколайовичу, що ви не забули про мене, щиро вам за це вдячний.

Так склалися обставини, що без вашої допомоги мені не обійтися. Лікування моє завершується. Все найгірше позаду, професор Потапов зробив мені дві операції. Скоро будуть виписувати. Полковник медичної служби каже, щоб я залишився служити в них. Уже й машину для мене підбрали. Два рази їздив через усю Москву — місто величезне і дуже мені подобається. Та що казати — столиця!

Можна, звичайно, залишитися і в Москві, але я прошу вас допомогти мені вернутися на фронт.

Я вас дуже прошу, Миколо Миколайовичу, допоможіть мені, зробіть так, щоб після шпиталю мене знову відрядили до вас. Як це зробити — не знаю. Та й моє місце у вас давно зайняте.

Якщо не побажаєте знову їздити зі мною, то я міг би возити кого-небудь іншого або піти в полк. Шофери, знаю, скрізь потрібні.

У шпиталі, де я перебуваю уже півроку, мені вручили орден бойового Червоного Прапора, до якого ви мене представили за той випадок на дорозі, коли ми з вами наскочили на німецьку колону з танками. Маю тепер аж дві нагороди: медаль «За відвагу» і бойовий орден. Якщо мені пощастить потрапити знову на фронт, то мрію вступити до партії.

Пробачте, що забрав у вас стільки дорогоцінного часу.
З привітом і повагою до вас

старший сержант *Краєр Б. М.*»

Не допомогти людині, яка звертається до тебе з такою щирістю і безмежною довірливістю, було б найгіршим вчинком, який тільки й можна придумати. Треба подзвонити в Москву. Чи допоможе це? Хто зараз буде займатися особистою справою сержанта-шофера, коли на фронтах воюють мільйони солдатів? І чому Краєру повинні робити виняток? За нього просить генерал-лейтенант. А чи немає у генерала важливіших справ?

Може, звернутися в шпиталь? Але туди, хоч зв'язок працює чітко й безперебійно, мабуть, не додзвонитися. А якщо й з'єднають, то ненадовго, може, полковника Потапова не встигнуть і розшукати, а щоб йому докладно все пояснити, на це потрібен час, а ніхто його не дасть.

Який же вихід? Написати в академію майору Коваленку? Але поки лист дійде, мине не день і не два.

Микола Миколайович нервував, що не може відразу допомогти Краєру, відчував через це душевну незручність. Ні, він таки мусить зробити щось конкретне, не відкладаючи справу надовго.

Микола Миколайович важко сходився з людьми, незважаючи на м'якість і чуливість своєї легко ранимої і доброї душі. Мабуть, через це він і не допускав, як кажуть, у душу першого зустрічного. Але якщо вже з кимось здружувався, то немовби прикипав до нього. Вже те, що Краєр врятував йому життя, багато важило, а треба додати до цього, що Борис Михайлович цільна натура, мужня й відважна людина, з якою цікаво спілкуватися. Він народився в місті Малині, Житомирської області. Петлюрівці знищили його рідних. Безпритульним мандрував по всій країні, часом і крав і в той же час вийшов із цих випробувань з чистою, незіпсованою душею. Добрий, працьовитий, коли треба, небалакучий. Міг крутити баранку й дві, і три доби поспіль, якщо в цьому виникала потреба, ніколи не скаржився, не просив заміни. Безвідмовний, невибагливий і дуже скромний. Іноді Рагузіну здавалося, що машина сама котиться дорогою, слухняно обминаючи вирви, повалені дерева, об'їжджаючи ковбані, а за кермом нікого немає, таким непомітним міг бути в разі потреби Краєр. Перед ним возив

Рагузіна шофер, який теж умів мовчати, але мовчав він демонстративно, мовчав ображено, на його обличчі проступав вираз: мовляв, ви генерал і тому не принизитесь до розмови з якимось шофером. Довелося замінити. А Краєр мовчав якось лагідно, затишно, необтяжливо, не перериваючи плину думок Миколи Миколайовича.

Рагузін пригадав випадок, який розлучив їх. Сталося це в липні минулого року в Білорусії, вже після того, як фронт рушив уперед, зім'явши оборону ворога. А перед цим довго готувалися до прориву, дивізія Рагузіна йшла в першому ешелоні наступаючих військ. Могутнього удару ворог не витримав, фронт розпався. Німці не встигли відступити, втекло, може, тільки їх високе командування, а ті, хто уцілів у боях, розбіглися по хащах меншими й більшими групами, а то й поодинокі, сподіваючись ночами з часом пробратися на захід. Багато гітлерівських вояк виходили з лісів і піднімали руки вгору, здаючись у полон. Але були й такі, що вибиралися з оточення з боями, маючи на своєму озброєнні гармати й танки.

Панував радісний, піднесений настрій. У декого з бійців складалося враження, що суцільного фронту вже не буде до самої Німеччини і можна вільно проїхати аж до Берліна, аби тільки вистачило пального.

Рагузін «вілісом» наздоганяв полки своєї дивізії, які вирвалися далеко вперед. Сонце пекло нещадно, над дорогою важкою хмарою зависла непроглядна курява, забивала подих. Звірившись із картою, Рагузін вирішив зрізати, як кажуть, кут і проїхати частину шляху лісом, до того ж попереду виднілася розвилка, де можна було звернути із запруженої магістралі. Машина із охороною їхала позаду.

В лісі обійняла прохолода і дихалося легко. Незабаром дорога завела в густі, темні хащі й довго тримала машину в чіпкому полоні. Колеса ковзали по сипучому піску, мотор часом захлинався, ревів, але тягнув. Сонце не проникало крізь густе гілля дерев, черкало промінням десь там, над верховіттям, на дорозі було темнувато й вогко. Тож, коли попереду почало розвиднятися, а незабаром і зовсім розсвіло і машини вискочили на сонячний простір, Рагузін звеселів. Край лісу, обіч ще зеленого поля, виднілося невеличке село — вйоска, як кажуть у Білорусії. Хати, здавалося, мирно дрімали, ніби отаборилося на полі стадо сірих перелітних гусей і заснуло серед дня. Але відчувалося, що птахів легко сполохати,

лиш гукни — й гуси вмить прокинуться, залопотять крильми, загелгочуть і здіймуться в небо, тільки їх і бачили.

Мащини наближалися до села, «додж» із охороною їхав метрів за тридцять позаду. Обабіч дороги перекочувалися полем хвилі рідко засіяного жита. Хати блимали тьмяними шибками. Спека притрусила гарячим маревом солом'яні й гонтові дахи, дерева в садах, зелень на городах.

Рагузіну впав у вічі буйний розлив соняшникового цвіту перед хатами, так наче на городах росли самі соняшники. Величезні голови, важко нахилені донизу, але однак повернені в бік сонця, безсило дрімали. Якщо здіймався вітерець, то ворухив тільки жовті пелюстки — вони оживали, немов маленькі язички полум'я. Палаючі соняшники здалеку були схожі на огненні круглі вікна, зазирнувши у які, можна було побачити все, що серцю бажалося, тільки треба було дуже захотіти. Колись Рагузін, як жив ще в селі, любив надовго прихилитися щокую до холодних, зарошених пилком голів соняшників, глибоко вдихаючи зелені пахощі цвіту, слухаючи, як гудуть бджоли над ними. І ті давні соняшники дитинства, і ці, що квітли зараз, були немов вичарувані з холодного полум'я й палкого сонця.

Ніде не виднілося жодної душі, все довкруги ніби вимерло чи заснуло глибоким сном. Крім гуркоту двох автомобільних моторів, нічого не було чути. Та ось попереду, либонь, за селом, а може, й у самому селі, почулося якесь воркотання — чи то танкісти десь випробовували мотори, чи трактористи, але рохнуло раз, і знову відновилася тиша.

Під'їхали ближче до села. Рагузін бачив, як повзали по соняшниках бджоли, повдягані у золоту парчу пилку, а над ними кружляли джмелі у барвистих кожушках, шукаючи місця, де б і їм можна було сісти. Десь поблизу голосно заспівав півень — це видалося дивом із див, бо там, де проходили гітлерівці, не залишалося жодної курки.

«Як до війни, виспіває!» — відзначив Рагузін.

Краер, минаючи крайню хату, круто повернув у вузьку вуличку. Щось попереду запрудило її. Рагузін побачив військову колону, що складалася з кількох танків і автомашин. Виднілися й мотоцикли. Першою виставила лобату башту «пантера», опустивши важкий хобот гар-

мати. Німецький офіцер у чорному комбінезоні, тримаючи головний убір в руці, подавав якись команди. Біляве волосся війнулося, коли він різко повернув голову. До нього біг, тримаючи на грудях автомат, солдат у мундирі мишачого кольору, біг з усієї сили, спотикаючись.

Краер різко загальмував, вдивляючись уперед, «віліс» гойднувся зупинившись. Голови німців, які сиділи в кузові першої автомашини, поверталися повільно, наче на затриманих кінокадрах. Можна було порахувати до трьох, до п'яти, не більше, поки тривала загальна скутість.

Про те, щоб розвернутися чи дати задній хід, нічого було й думати. Якби водій почав це робити, то «пантера» першим же снарядом рознесла б машину у друзки. У заціпенінні минали секунди. Першим отямився Краер. Натиснувши на газ, рвонув машину вперед, прямо назустріч колони. Рагузін, який не встиг слова сказати, зрозумів відчайдушний намір водія. Випадав, може, один шанс на тисячу, але він був, той шанс.

Повз білявого офіцера «віліс» проскочив умить. Німець розтулив рот, махнув рукою, але видобути голосу не зміг.

Тріщали сухі тини, під колеса летіли вогняні кружала соняшників. «Пантера», котра замикала колону, заревла мотором і почала висовуватися з ряду, щоб заступити дорогу. «Віліс», аж ніби підскачовиши, пролетів і повз цей танк. Тієї ж миті знялася стрілянина, кулі задзижчали вслід.

— Лягайте,— відчайдушно крикнув Краер.

Рагузін мигцем озирнувся назад. Офіцер із розпатланим чубом кинувся до мотоцикла, на якому був прикріплений кулемет, але не міг його швидко розвернути.

«Пантера» повертала хобот гармати, цілячись услід «вілісу». Автоматні кулі дзенькали по металу, тоскно скиглили над головами.

Збілілі пальці Краера прикипіли до керма, він витискав з машини все, на що та була здатна, але цього, здавалося, було не досить. Та ось водій різко кинув машину вправо, повернув її майже під прямим кутом і проскочив під захист цегляної стіни чи то школи, чи клубу. В ту ж мить пролунав гарматний постріл. Снаряд «пантери» прохурчав над вуличкою, ніби якийсь велетень махнув важезною пальцею, і зі свистом, шурхотом, розсікши

повітря, згустив його до твердості. Вибухнув десь на узліссі, захурчали осколки, розлітаючись на всі боки, стинаючи з дерев зелене листя...

Машина повільно котилася і, врешті, уткнулася радіатором у товсте дерево.

Охорона, яка відстала, зчинила позаду стрілянину. Ревди танкові мотори, шум їх почав віддалятися. Німці поспішали втекти, прагнули загубитися серед лісових хащів, не в їх інтересах було вступати в бій.

Чорнява голова Краера лежала на кермі, пілотка зсунулася набік, руки безсило звисали вниз. Генерал Рагузін, обійнявши шофера за стан, витягав його із машини. Ад'ютант допомагав. Удвох вони взяли водія на руки, обережно поклали на зелену траву. Груди Краера заливала кров. Дихання виривалося з хрипом, на губах виступила кривава піна.

Десь із лісу, з городів, з потаємних схованок почали з'являтися люди, переважно жінки і діти.

Підійшло кілька дідів з білими бородами і довгим волоссям. Із слізьми на очах дивилися вони на радянського генерала і молоденького лейтенанта, які вдвох перев'язували солдата.

«Додж» із охороною, об'їхавши село стороною, наздогнав Рагузіна, коли той із ад'ютантом вкладав Краера на задне сидіння. Начальник охорони, старшина, намагався якось виправдатись («В чому? Сам винен,— подумав Рагузін,— наїхав прямо на рожен»). Тільки рукою махнув — мовляв, не треба виправдань.

Краер здійснив принаймні три подвиги водночас. Велику сміливість і, звичайно, неабияку кмітливість треба було мати, щоб блискавично зорієнтуватися в тій обстановці і зважитися кинути маленький «віліс» прямо назустріч танкам, та іншого виходу, мабуть, не було. А коли мчав повз німців, стискаючи кермо, то рука водія ні разу не здригнулася, провів машину повз броню на відстані, може, леза бритви.

І третій подвиг Краер здійснив, уже будучи тяжкопораненим, знайшов у собі сили і волю, зливши їх воедино, круто вивернути машину і поставити під захист цегляної стіни. Цим врятував життя свого генерала. Чи житиме Краер?

— Я поведу машину,— запропонував молоденький ад'ютант із симпатичним, майже дівочим обличчям.

— Прямо в медсанбат! — наказав Рагузін.

За якусь неповну годину домчали вони до медсанбату — помітили його ще тоді, коли звертали з шосе на лісову дорогу. У той бік показували дерев'яні таблички з намальованим хрестом і словами «Господарство Сабанеєва». Поранених в останні дні майже не було, бо війська просувалися вперед без боїв, наздоганяючи втікаючого ворога. До Рагузіна вийшов сам підполковник Сабанеєв.

— Допоможіть, товаришу підполковник. У нас важкопоранений.— Руки Рагузіна були залиті кров'ю.

За-за спина підполковника з'явилося двоє санітарів. Вони підійшли до «віліса».

— Негаймо в операційну,— сказав хірург. Він зник за дверима, за ним пронесли ноші з непритомним Краєром. До Рагузіна підійшов ад'ютант, він уже встиг знайти відро води. А з чемодана, який возив постійно з собою, дістав рушник.

— Дозвольте, товаришу генерал, я вам зіллю на руки.

Рагузін глянув на нього відсутнім поглядом.

— Руки? Ага, руки? Не будемо наливати перед порогом, відійдемо подаль, от сюди, до дерева.

Полоскав у холодній воді руки. Чи житиме Борис Михайлович? Перев'язуючи, нарахував на його тілі аж чотири рани. І всі в груді. Чи немає серед них смертельної? А може, кожна із ран — смертельна? Краєр так і не опритомнів за всю дорогу...

Витерши новеньким вафельним рушником руки й віддавши його ад'ютантові, Рагузін аж тепер роззирнувся по боках. Медсанбат цей не належав його дивізії, і Микола Миколайович уперше зустрічався з підполковником Сабанеєвим. Розміщався медсанбат у кількох уцілілих хатах, на узліссі виднілися величезні намети, нап'яті під тінню дерев. Ад'ютант десь зник. З'явився, несучи в руках стілець.

— Присядьте, товаришу генерал,— сказав лейтенант, ставлячи стілець у затінок дерева.

— Нащо ви його притарабанили? — сердито запитав Рагузін.— Люди працюють, а ви до них лізете.

— Я ні в кого не просив,— сказав ад'ютант,— стільці стоять за хатою. Я й узяв один з них.

— Добре, добре. Помовчіть!

Ад'ютант одійшов набік, здається, розсердився. І Рагузіну стало незручно перед ним. В ситуації, яка склалася там, де був тяжкопоранений Краєр, молоденький, щойно

із училища лейтенант повівся мужньо, навіть ризиковано, намагався заслонити своїми грудьми його, Рагузіна. Вчинок благородний, але заохочувати за нього лейтенанта, мабуть, не варто. Взагалі, Микола Миколайович не любляв, щоб хтось маячив перед очима.

Лейтенант стояв, не приховуючи образи на лиці, але коли Рагузін поворухнувся на стільці, він увесь стрепенувся, готовий кинутися до нього.

Солдати охорони, які супроводжували Рагузіна, розмістилися оддалік. Старшина з комендантського взводу не осмілювався наблизитися до генерала. Віддано, як і ад'ютант, поглядав на нього здалеку. Рагузін вирішив пожаліти свого ад'ютанта, бо в того був такий вираз, наче він збирався заплакати.

— Товаришу лейтенант,— стиха покликав.

— Єсть, товаришу генерал,— стрепенувся ад'ютант, зрадівши.— Слухаю вас!

— Розшукайте, де тут телефон. Якщо зможете, додзвоніться у наш штаб. Скажіть, де я знаходжуся.

— Єсть, товаришу генерал.— Лейтенант повернувся за всіма вимогами статуту і побіг виконувати наказ.

Відчинилися двері, на порозі з'явився хірург. Глибоко вдихнув повітря, розпрямив плечі, як після важкої роботи. Рагузін підійшов до нього.

— Ви ще тут? — здивувався підполковник.

— Не міг же я поїхати, не довідавшись, у якому стані перебуває мій боєць.

— У важкому, у важкому стані,— втомлено сказав хірург.— Дві кулі я вже витягнув, а з двома відправимо його в тилловий шпиталь. Там ще раз прооперують.

— Зробіть усе, що можна.

— А як же інакше? Цим живемо. Вам в атаки ходити, нам рятувати людей!

— Він нам із лейтенантом,— кивнув головою Рагузін у бік свого ад'ютанта, який у цей час підходив до них,— щойно врятував життя. Я вам, товаришу підполковник, зателефоную.

— Зателефонуйте. Хоча додзвонитися до нас нелегко, бо ми не з вашої дивізії. Наш позивний — «Настурція».

— До побачення. Дякую вам.

— До побачення, товаришу генерал...

...Все це згадалося Рагузіну, коли він перечитував лист від Краера.

Все далі й далі забирався Микола Миколайович у ліс.

Листяні дерева передгір'їв почали по-справжньому пробуджуватися від зимового сну наприкінці березня, коли ще змінювалися припливи й відпливи тепла, перемежовані холодом. Тепер сонце гріло, не перестаючи, й іноді добре-таки припікало. За один день чи, може, й ніч, Микола Миколайович того не помітив, у природі стався ніби раптовий вибух: враз розцвіли різнобарвні лісські квіти, порозпускалися жовто-зелені сережки на деревах, закружляли поодинокі метелики й жуки. Згорн, здається, з піднебесся, сіявся дрібний кольоровий дощ,— вітер струшував пилок з розквітлих вільх, тополь, берестів і ще якихось порід дерев, назви яких генералу Рагузіну не були відомі.

Весняний ліс не схожий на той, яким він буває влітку, коли густе листя затримує на собі весь потік сонячного світла, заступаючи йому шлях до землі. Навесні сонце щедро прогріває, як кажуть, дно лісу, посилаючи живлюще тепло і світло травам, квітам, розбуджуючи дочасно гризунів і комах. Торішнє листя пронизують тоненькі мечі стебел молоді трави. Рясно цвіте вовче лико, темно-рожеві квіти здалеку впадають у вічі. На залитій сонцем галявині ясніють зірочки барвінку (і як він потрапив до лісу?), далі цвіте цілою колонією копитняк,— поміж круглого, справді схожого на слід копита листя видніються невеликі червоно-бурі квіти. Завзято вистукує дятел, попискують ще якісь інші птахи, перегукуються по-весняному весело. Ліс оживає на очах, сповнюється щебетом і гомоном, що радує, хвилює, додає сил людині, яка в цей час опиниться на лісовій стежині і зачарується красою пробудження природи.

«Лісове повітря,— думає Микола Миколайович,— впливає на людину навіть краще, ніж морське. Воно чисте, як і біля моря, а крім того, ще й напоєне силою-силенною запахів і ароматів: духмяною прохолодою дихає весняна земля, вітер доносить терпкий дух ялиць і сосон, які ростуть вище в горах. Запахи весняних дерев ледь відчутні, здається, їх не сприймаєш наяву, а вони живуть у тобі самому, і тому буває так, що серед дня, коли ти знаходишся далеко од лісу, часом відчуваєш їх тонкий аромат. Лісова мандрівка — не розвага, а найкращі хвилини для думання, і водночас відпочиваєш душею і тілом».

З лісу Микола Миколайович повертається сповнений сил, з рум'янцями на смаглявих щоках, енергійний і діяльний, з новими думками про майбутню операцію. Кар-

та в нього завжди перед очима, надивився на неї так, що вона чітко відкарбувалася в зоровій пам'яті, а обстановку знає досконально. Разом із начальником штабу полковником Лагутіним і членом Військової ради генерал-майором Волинським, утрюх, десятки разів обговорювали деталі майбутньої операції, приміряючи так і сяк, співставляючи, аналізуючи, відкидаючи, заперечуючи і знову повертаючись до відкинутого, покладаючись на дані розвідки, на свої передбачення й висновки, на фронтовий досвід. Поки що тільки втрюх, та ще маршал зі своїм начальником штабу, знали, де буде завдано головного удару і які для цього зосереджуються сили. Секретність суворо дотримувалася.

День наступу наближався, а війська поки що пересувалися по всьому фронту, рокадними дорогами перекидалися з одного флангу на інший, і ніяка розвідка, навіть така тотальна, як німецька, нічого не могла відгадати. Танки стояли далеко від передової, а тільки по пересуванню танкових колон і скупченню артилерії можна було довідатися про місце прориву.

Полковник Лагутін, призначений начальником штабу замість пораненого генерал-майора Чумакова, засів за складання бойового наказу. Поки що до цієї справи він не залучав своїх підлеглих. У Лагутіна, як кажуть, усі карти в руках — і в прямому і в переносному значенні — він цілий рік працював начальником оперативного відділу. Рагузін придивлявся до його роботи не день і не два, а потім звернувся до маршала, щоб полковника затвердили на посаді начальника штабу, наказав послати відповідні документи для присвоєння йому чергового звання — генерал-майора.

Полковник Лагутін — людина посидюча, не знати коли й спить, а щоб отак, як командуючий, пройтися лісом, то ні-ні-ні, бо йому здається, що відірватися від паперів і карт означає відсторонитися від найважливішої справи. Якось Рагузін, глянувши на втомлене, посіріле обличчя Лагутіна, порадив йому робити хоч коротенькі прогулянки до лісу. Той розвів руками, на обличчі з'явився вираз занепокоєння:

— Що ви, тсваришу командуючий, у мене немає ані хвилини вільного часу. Не встигаю переварювати всю інформацію, яку одержую.

— То виходить, що я нероба? — пожартував Рагузін.— Бо знаходжу час для лісових прогулянок. Якби ви

надихалися лісового повітря, то потім зробили б удвічі більше, ніж зараз. Запевняю вас.

— Рада б душа в рай, та гріхи не пускають,— не здався Лагутін.— Без карти я мов без рук...

— Гаразд,— звільнив Рагузін свого начальника штабу від дальших виправдань.— Проведемо цю операцію, і я наказом примушу вас щодня робити годинну прогулянку лісом, і не тільки вас, а всіх працівників нашого штабу. Побачите, що це дасть!

Рагузін усміхнувся, згадавши цю свою розмову з полковником Лагутіним. Ішов лісом, ляскаючи паличкою по торішньому листю папороті, наступав на сухе, тріскуче галуззя, трошив його чобітьми, піднімаючи вгору голову, шукав поглядом дятла — взагалі, поводився, як хлопчак, котрий усьому, що бачить, радіє, всім цікавиться, все йому приносить насолоду, в той же час генерал думав нелегку думу воєнну. Натрапивши на сонячку галявину, де чисто, як дитячі очі, голубів барвінок, який здивував його тим, що опинився серед лісу, зупинився, зняв кашкет, підставивши сонцю срібно-сиву голову, приплющив на мить очі.

Порученці, ординарці, охорона мали суворий наказ триматися подалі від тих місць, де гуляв генерал. Охороняти й оберігати командуючого треба було, але так, щоб ніхто цього не помітив, а особливо він сам. І охорона діяла, як належить. У ліс, що починався прямо від міста, бо крайні будинки стояли вже в оточенні лісових дерев, хоч би хто й хотів, не пробрався б непоміченим.

Рагузіна не полишала думка про те, як повніше дезорієнтувати ворога. Пересування військ по всьому фронту, безперечно, заплутало фон Штейніца. Але ж не будеш до цього вдаватись постійно, треба колись і зупинитися, і почати зосереджувати сили в кулак. Лютує зараз пруський юнкер, гризе лікті, засилаючи все нових агентів у наші тили, а ті один за одним потрапляють у руки армійських контррозвідників. Звувся простір для їхньої діяльності. Раніше вони вешталися по лісах, переховувалися в нетрях, а тепер більшість масивів, великих і малих, зайняті військами, блоковані охороною. Ворожі агенти в силу обставин змушені з'являтися на дорогах, у населених пунктах або відходити глибше в тили, де військ взагалі немає, і там їх затримують бійці контрольно-пропускних пунктів, а також спеціальні групи по виявленню і знешкодженню ворожої агентури.

Поки що в гарячковій, поспішній діяльності фашистської розвідки не відчувається руки самого фон Штейніца, котрий, як відомо Рагузіну, полюбляє ще й дешеві, хоч і злі ефекти. Перед наступом противника він обов'язково наказує засилати численні диверсійно-терористичні групи для підриву мостів, блокування вузлів доріг, отруєння водоймищ, заміни табличок на дорогах фальшивими, для організації нападів на склади боеприпасів і продовольства. Ефект від цих генеральських «сюрпризів», звичайно, незначний, бо пильність радянських воїнів висока, але все ж це завдає чимало мороки.

В районі Фріштадта запеленговано ворожу радіостанцію, яка трічі на протязі тижня виходила в ефір. Радіограми поки що розшифровуються.

Микола Миколайович вертався з лісу бадьорій, у доброму настрої, сповнений бажання працювати. Почувався так, ніби в нього перед цим був вільний цілий день, а не одна година. Будинок, у якому він жив, стояв на околиці міста і колись належав адвокату, котрий накивав п'ятами при наближенні радянських військ, залишивши все своє добро напризволяще. За склом сервантів мирно білили чайні сервізи з тонкої порцеляни, розмальовані небесними барвами, із золотими коронами й вензелями. Будинок був великий, але одноповерховий, стояв в оточенні старих крислатих лип. Позаду садиби, відразу біля паркану, стіною здіймався ліс, і, щоб прогулятися, далеко не треба ходити.

На східцях Миколу Миколайовича зустрів капітан Азятянс, ад'ютант. Він зовсім не схожий на того молоденького лейтенанта, з котрим торік їздили дорогами Білорусії. Рагузін поклав на вішалку кашкет, поставив у куток паличку, з якою прогулювався.

Генерал Біляк зайшов одразу, ніби чекав за дверима, хоч Рагузін не призначав йому точної години. Начальнику контррозвідки сорок чотири роки, але постаттю, вдачею він схожий на юнака — стрункий, поривний, з волошковими очима. Рагузін часто дивується з чутливості Біляка: той завжди опиняється там, де найпотрібніший. Жодного разу командуючий не зустрів його, коли не виникало потреби, навіть у штабі цілими днями не бачив, хоч він працював десь поруч, але як тільки Біляк знадоблювався, то з'являвся тут як тут, наче передчував виклик. Микола Амвросійович Біляк почав службу в органах ЧК в 1919 році на Кубані. Друзі його тоді

жартома прозивали Червоний Біляк. Ще в громадянську війну був нагороджений орденом Червоного Прапора.

Рагузін обмінявся з ним міцним рукостисканням.

— Чай будете пити? — запитав, дивлячись у небесно-ясні, нічим не затьмарені очі Біляка. — А-а-а... Знову забув, що ви п'єте тільки каву. Сказати, щоб приготували?

— Дякую, товаришу командуючий. Я щойно пив.

— Тоді приступимо до діла. Сідайте. Хочу висловити вам ось які свої міркування. Фон Штейніц ламає голову, намагаючись розгадати, де саме, в якому місці, якими силами і коли ми завдамо головного удару, — сказав Рагузін, сідаючи за круглий столик, на якому стояла скляна ваза з лісовими квітами. — Засилання в наші тили великої кількості агентів свідчить, що Штейніц нервує. Відомо, що останнім часом абвер і армійська розвідка хочуть узяти не якістю, а кількістю, а що з того виходить — ви самі знаєте. Які у вас останні дані?

— У березні в тилах нашої армії, — доповідав генерал Біляк, — затримано п'ятсот одинадцять ворожих солдатів, а також сімнадцять офіцерів і сто шістнадцять агентів абверу і служби СД. Тільки за три дні, двадцять шосте, сьоме і восьме березня, знешкоджено двадцять дев'ять свіженьких, щойно засланих у наші тили агентів. Всім їм було дано завдання виявляти місця зосередження радянських військ, скупчення танків, артилерійської техніки, і ці відомості негайно передавати в розвідувальний центр, рації якого перебувають на цілодобовому зв'язку. При найменшій нагоді групи повинні захоплювати «язиків», допитувати їх із застосуванням найжорстокіших засобів примусу, а потім знищувати.

— Отже, ведеться тотальна розвідка, — сказав Рагузін. — А от що вона дасть, не знає і генерал фон Штейніц. На мою думку, він ще не сказав свого слова. Фон Штейніц ніколи не рахувався із втратами, своєю жорстокістю й безжалісністю, очевидно, і завоював довіря біснுவатого Гітлера. Треба організувати цілодобове патрулювання уздовж найважливіших доріг, посилити контрольно-пропускні пункти досвідченими сержантами й офіцерами. Диверсійно-терористичні дії ворожих агентів — то, може, комарині укуси, та не хотілося б, Миколо Амвросійовичу, щоб і комарі пили нашу кров. Розумно?

— Так точно, товаришу командуючий. Вчора ми затримали групу ворожих агентів, захопили їхню радіо-

станцію. Радист згодився допомагати нам. Будемо через нього постачати фон Штейніца інформацією. Йому кортить довідатися, де саме і коли ми наступаємо. Та цього навіть я, начальник управління, поки що не знаю. Вдалося розшифрувати радіограми, перехоплені двадцять восьмого і двадцять сьомого березня.

— Щось важливе?

— Я б не сказав. Дані про пересування наших військ. Агентів дезорієнтують наші заходи по маскуванню,— дивився на Рагузіна небесно-голубими очима Біляк.

— Миколо Амвросійовичу, інколи хочеться запитати вас: як ви допитуєте ворожих агентів? Мабуть, вони приймають вас за ангела і розповідають усе, як на духу?

— Коли я їх допитую,— з серйозністю на обличчі пояснив Біляк, але з ледь відчутною іронією в голосі,— то очі мої стають сталеві-сірими. Та й не в очах, мабуть, справа. Потрапивши до наших рук, кожен розуміє, що програв по великій.

— Прийміть мое запитання як жарт. Отже, наголошую: пильність, пильність і ще раз пильність. Ваші люди ретельно чистять наші тили, але ворог не заспокоюється, засилає нових агентів. І не забувайте про те, що я вам казав про фон Штейніца! Зверніть особливу увагу на охорону перехрестя шляхів. Особливо мене цікавить ось це перехрестя — Грюневальде.

Генерал Біляк вийшов. На порозі з'явився хвацький капітан Азятянс.

— Слухаю...

— Тепер просить полковника Самохіна.

— Він уже чекає.

Начальник розвідувального управління, кремезний, лобатий полковник Самохін, на перший погляд справляв враження неповороткої людини, тугодума. Але насправді це було не так. Хто зустрічався з поглядом його маленьких, схованих у глибоких надбрів'ях очей і бачив, яким вогнем вони горять, той одразу змінював свою думку про полковника. Незважаючи на дебели постать, кривуваті ноги, Самохін вважався найкращим спортсменом у штабі армії, найвлучнішим стрільцем з будь-якої зброї. Якимось виявив снайперську влучність навіть у стрільбі з вісімдесятидвохміліметрового міномета.

— Сідайте, Степане Васильовичу,— запросив полковника Самохіна за свій стіл генерал Рагузін.— Давайте

разом розберемося в ситуації, яка складається в тилах ворога. Але перед тим, як це обговорювати, я ось що хотів вам сказати. Ви самі добре знаєте, що німецькі солдати й унтер-офіцери, які щоночі перебігають до нас десятками, нічого корисного посвідчити не можуть. Вони знають лише свої окопи і найближчих командирів. А нам зараз конче необхідні свідчення людей добре поінформованих. Треба точніше встановити місця зосередження резервів ворога. Якщо фон Штейніц почне їх пересування, то це означатиме, що старий лис щось надумав. Хоча на його місці я поки що не чіпав би пересувних груп, бо розміщені вони на однаковому віддаленні від обох флангів. Треба пошукати ворожій війська, які або знаходяться в резерві і нами ще не виявлені, або ж підходять до фронту. Не такий фон Штейніц дурний, щоб не виплакати Гітлерові в жилетку. Може, вивпросив уже у біснுவатого підмогу? Наша розвідка повинна працювати зараз як ніколи чітко й оперативно. На правий фланг, у район Грюневальде, виїжджають танкісти. Хай ворожі спостерігачі помітять їх. Гляньте, Степане Васильовичу, на карту. Треба негайно розвідати місцевість ось у цьому районі. Авіаційна розвідка не помітила тут великих зосереджень військ, але треба переконатися, що це саме так. Потрібен «язик» не з передової, а з глибокого тилу противника, звідси...

— Якраз у цьому районі, — нахилив над картою лобату голову полковник Самохін, — зараз перебуває група полкових розвідників з дивізії полковника Орешникова. Очолює групу старший лейтенант Павлов, чудовий розвідник, кмітливий і відважний. Я вірю в його успіх.

— Як тільки розвідники повернуться, одразу доповісте мені.

— Буде зроблено, товаришу генерал-лейтенант.

— А тепер поговоримо докладніше про ті дані, які збрали ваші розвідники. Радий вам сказати, що працювали вони добре...

Розділ п'ятнадцятий

Час, здавалося, й за довгі віки не зоставив ще своїх чітких відбитків на прадавніх могилах, вишикуваних вічною вартою довкруги села Кадомки. Серед літа навколо конічних горбів безмеж плюскочуться колгоспні поля,

вітер жене одну пшеничну хвилю за другою, колосся дзвенить і співає, заколисуючи і рівноту степу, і високі могили, і синій дзвін неба, приклепаний до сонця, і навіть голосистих жайворів, що чорними цятками застигли вгорі, й ні тобі з місця!

Мало-помалу трактори все ж розорюють підніжжя могил, а колись, у юнацькі, поспіль осяяні сонцем, радісні дні, коли Антон просто з вікна класу задивлявся на таємничу степову сторожу, прислухаючись до мелодійного голосу Кароліни Савівни, вони здавалися йому вічними.

І улюблена вчителька Кароліна Савівна теж здавалася вічною і навіки молодю та вродливою, як зелена земля, як степ, як пшеничне море, що шумить із літа в літо, не відаючи обміління. Думав про вчительку зі святим почуттям обожнювання, бо помічав, що навіть сонце, зазираючи в широкі пройми шкільних вікон, цілувало юне лице Кароліни Савівни надто обережно, залишаючи на ніжній шкірі лише легкий золотистий слід, схожий на той, яким восени іноді вкриваються білі яблука, прихоплені першим холодом.

Немає вже Кароліни Савівни... Доля жорстоко розпорядилася її молодим життям, а могла б же, здається, пощадити юну, незахищену красу. Гукнути б зараз учительку, може, почує: «Кароліно Савівно! Озовіться! А-а-а-ге-ей! Вас кличе Антон Дивнич, ваш учень... Кароліно Савівно! Дорога моя вчителько!»

Тихо, так тихо, що чути тільки власне дихання. Ніхто не озивається. Кароліна Савівна ніколи не розімкне занімілих уст. Яка це несправедливість і жорстокість — її загибель!

Вчився Антон у Кароліни Савівни лише рік. Прийшла вона в їхню школу прямо з інститутської лави і з'явилася в селі незвичайним способом. Вік Антона був радісний і переломний; не минуло йому ще й сімнадцяти, і ждав він од життя тільки доброго. Якраз почав відчувати на собі (ця здатність до кадомців приходить разом із дорослістю) незбагненний, таємничий вплив гостроверхих могил, над сутністю яких досі не задумувався. Ці стародавні вивершення в степу, який через свою рівноту проглядався од краю до краю, були не знати ким, коли і над ким або над чим насипані з твердої, як камінь, глинистої землі. Казали, що їх насипали якісь скіфи. Казковими й могутніми видавалися вони в гро-

зу, коли смарагдовий, обважнілий степ, щойно ясно осяяний сонцем і нагрітий ним до гарячого, враз чорнів, нишкнув, придавлений до пласкості вагою грозняних хмар.

Ніде, мабуть, не проливається таких швидких, шумливих злив, як над застиглою рівниною південного степу, може, й вирівняного за віки якраз дошовою водою.

Над гарячим, стихеним степом хмара пливе й пливе, ніби сунеться повагом із тертям і сухим тріском, схитуючись під вагою водяних мас, які вона накопичила на своїх розбухлих раменах, звернених до сонця. І враз, несподівано, важка хмара мовби перекидається, як віз із збіжжям, що наїхав на горб, тягар води із шумом, вітром, блискавками й громом проливається на степ суцільним потоком. Трави вилягають, пташки ховаються, пручається лише тендітне колосся пшениці, тільки воно гідне захоплення й схиляння, бо вистоєє перед нестримним наступом шаленої стихії.

Жовті нагаї дощу безжалісно шмагають круті схили могил, змиваючи з них м'який, як пташиний пух, пил, тверді орлині пера, погублені птахами на ярих світаннях; потоки води немилосердно розчісують густу траву, рівняючи її, наче довгу кінську гриву. І звивиста, покручена блискавиця, мовби одірваний од пужална батіг, востаннє сліпучо зблиснувши, підстрелено й м'яко падає то на ту, то на ту могилу і чи то губиться в траві, а чи знаходить собі давно покинуту звіром нору і легко сковзає в її чорну глибину, ховаючись там безслідно, як і струмені жовтої води, вилитої з перекинутих хмар. І холодно, й жаско стає в степу. Не позаздриш людині, яка там опиниться в грозу.

Сиві діди розказують, що на верхів'ях могил копни на штих, то й вигребеш цілу лопату не білого коріння і не дрібних камінців, а справжніх чортових пальців, обпалених до синього і схожих на маленькі розщеплені надвое ратиці кіз...

До живого проймають прадавні могили чутливе серце тим, що їхні верхів'я одвіку пропечені жагучими краплями материнських і дівочих сліз, зронених тут незліченно. Звідкіля ж серед рівноти степу виглядати своїх суджених і близьких, як не з високих могил?!

Не одна кадомська жінка чи дівчина на сході сонця, коли небо починає тільки рожевіти і земля немов схлипує після сну, видихаючи сивий туман, а з могил без-

шумно злітають сиві орли,— не одна стражденна жінка в таку пору, мерзлякувато кутаючись у теплу хустку, вибирається на гострий белебень, завмирає там кам'яною скіфською бабою і тулить тремтячу, як осиковий лист, долоню до заломлених сумом брів, і дивиться, дивиться вслід сонцю, никає поглядом по широкому ромашківському шляху — чи не мелькне на ньому, чи не зазоріє хоч тінню вдалині рідна постать?

Чує далекий, немов підземний, шум поїздів, тривожні гудки паровозів. Вдивляється до різи в очах, тамуючи в грудях поривне, як упіймана пташка, наболіле серце. І гарячі сльози самі течуть по щоках і падають важкими краплями на землю, глибоко пропікають її, а по їх слідах навесні проростають палкі маки, і коли зацвітуть вони — верхів'я могил немов дишуть трепетним полум'ям.

Антон пам'ятає страшну грозу, що вибухла в один із серпневих днів, одразу після жнив, коли степ їжився колючою, свіжою стернею. З хати йому було добре видно, як над могилами, верхів'я яких курілися сивим димом, немов кратери діючих вулканів, над притихлим степом, з якого лише вчора зійшли комбайни, перекинулася важка чорна хмара й залила все довкруги водоспадами води. Крізь водяну запону юнак раптом помітив на шляху чийсь маленьку, вутлу постать, котру ледь не збивала з ніг злива, хитаючи на всі боки, немов молоденьке деревце.

Хто б то міг бути? Невже людина не могла перечекати негоду на станції, бачила ж, що заходить з-під сонця?! В руці у неї, здається, чемодан. Постать хитається, гяється, а дощ немилосердно лле, а блискавиці стрибають прямо в траву під ноги подорожньому, а грім так гримить, що вухам боляче. Антон схвилювався: треба виручати! Не можна кидати людину в біді!

Од села до станції всього-на-всього шість кілометрів рівної степової дороги, і ніхто з кадомців, звичайно, не їздить до залізниці возом, усі ходять пішки, може, інколи тільки голова колгоспу прокурить однокінкою на нараду в район. Та кожний, вибираючись із дому чи вирушаючи із станції, неодмінно погляне на небо — а чи не збирається гроза, чи не висувається десь на обрії краєчок чорної хмари? Якщо ні, тоді можна йти спокійно. Отже, застукана дощем людина чужа в цих краях, ніхто її не попередив про обережність.

— Куди, навіжений? — гукнула вслід Антонові мати, коли він у самій сорочці і босий вибіг під дощ. Чимдуж дременув у степ. Ураз змокнув до нитки. Біг вистрибом по колючій стерні, скорочуючи відстань до одинокої постаті, що безпорадно борсалася серед негоди. Ой, та це ж жінка! Звідки вона тут узялася? До кого приїхала? В руках тримала важкий чемодан, який хитав її на всі боки.

— Драстуйте, — гукнув Антон з усієї сили, намагаючись перекричати гуркіт грому. Може, це йому і вдалося.

Крізь мокре біляве волосся глянули на нього сині, як блавати, очі. Не криючись, незнайомка щиро, наче мала дитина, заплакала, схлипуючи і сіпаючи плечем.

— Будете знати, що таке наша степова гроза! — несподівано для себе з якоюсь аж наче зловтішністю підколвав Антон розгублену і налякану незнайомку. Скільки разів потім жалкував за цією дурною, вимовленою під'юджуючим тоном фразою, яка так легко зірвалася з язика, хоч за своєю природою був він хлопцем добрим і слухняним. Але сказано ж: слово не горобець, випустиш — не впіймаєш. Зрозумівши, що бовкнув дурницю, просто-таки вирвав з маленьких рук важкий чемодан (чи не каміння в нього накладено!), завдав його собі на плече і крикнув, приховуючи розгубленість:

— Біжіть за мною, бо маленький дощ перестає, а починається великий!

Одбігши метрів за п'ять, обернувся, бо не почув за собою хляпання по калюжах чужих кроків. Дівчина стояла, безпорадно опустивши руки, й плакала. Потoki води падали їй на голову, збігали по білявому волоссю на плечі, полоскали квітчасте, обвисле плаття.

— Чого ж ви стоїте? — розсердився Антон. — Що мені з вами робити?

Важкий чемодан давив плече.

— Скидайте черевики й біжіть за мною.

Нарешті послухалася. Схлипуючи, нагнулася, скинула туфлі, затиснувши один в лівій руці, другий — у правій, побігла за ним по високій стерні, залитій водою, і хоч би тобі ойкнула, до крові здряпуючи шкіру на кісточках. Аж ось і подвір'я Дивничів. Як добре, що до хати із шляху недалеко. Стурбована мати стояла на порозі, похитуючи головою.

Син зупинився на дощі, пропускаючи наперед себе

худеньку незнайомку, котра якось боком наближалася до ганку.

— Дайте, мамо, їм у щось сухе переодягнутися. Допоможіть обсушитися,— сказав Антон захриплим голо-
сом.

Легке розчарування прийшло до Антона аж тоді, коли з малої кімнати, з хатини, як її називали, з'явилася дівчина в материній кофті зі зборками, у рясній, обшитій понизу стрічками, спідниці. Це вбрання аж ніяк не применшило її краси, хоч одяг виглядав старомодно, розчарування настало, коли незнайомка повідомила, що вона вчителька німецької мови, призначена після закінчення педагогічного інституту у Кадомську середню школу.

Справді, ніхто їй не казав про підступність степових гроз. Чорну хмару вона бачила, проте думала, що подолає відстань у шість кілометрів швидше, ніж гряне гроза. Вона щиро вдячна своєму рятівникові. Такому молодому, такому мужньому. І йому довелося відразу признатися, що він навчається у десятому класі і що вона викладатиме в них німецьку мову.

Так у Кадомці з'явилася Кароліна Савівна Шуст.

Школа містилася в одноповерховому будинку, перебудованому в кінці двадцятих років з колишнього панського палацу, що був зведений посеред села ще не за пам'яті тих, хто зараз топтав ряст. Палац згорів давно, запалила його якась бунтарська душа, і пан більше в село не потикався. На узвишші сумно стриміли посічені вітром, снігами й дощами червоні цегляні стіни, які, незважаючи на міцну кладку, на фортечну товщину, вже загрожували розвалитися. Дітям коло стін гратися було заборонено. Ці стіни і стали основою будинку школи. Добре, що одна, на той час новітня, риса переважила всі старожитності цієї давньої споруди — вікна прорубали (не знати, хто це й підказав) на півстіни кожне. У класних кімнатах було по двоє вікон, але яких? Крізь осяйні, голубуваті шибки світло не те що вливалось в класи, ні, воно вільно розгулювало, не знаючи ні меж, ні перепон. А коли навесні розхилили наростіж високі рами, пофарбовані зсередини білою, а знадвору — синьою фарбою, то яка погода стояла надворі, така була і в класах. Звичайно, це створювало відповідні труднощі для вчителя, ускладнювало його роботу. Сидіти над книжками, слухати урок чи поскрипувати пером у той

час, коли все цвіте, зелене і нестримно тягнеться до сонця, коли повітря настояне на пахощах квітів, озвучене гулом бджіл і джмелів, веселими голосами пташок, дзвінким kleпанням у кузні, скрипом колодязних журавлів,— вибачте, в такий час, щоб учитися, треба мати міцну натуру.

Антону назавжди запам'ятався один із днів початку травня лиховісного сорок першого року, коли, звичайно, ніхто з кадомців ще й подумати не міг, що мине трохи більше місяця — й у світі закрутиться страшна колотнеча і почне поглинати людей, як ненажерливий страшний хижак, не розбираючи, хто перед ним — старий чи молодий, дитина чи жінка.

Атон сидів за партою біля самого вікна і то дивився на Кароліну Савівну,— вона опитувала когось біля дошки,— то поглядав у двір, де по зеленому моріжку стрибали невгамовні горобці і походжали поважні шпаки із жовтими лапами. Крислаті вишні оддалік хлюпали білою пахучою піною, і аж у клас було чути, як дружно й могутньо гули над вишневим цвітом бджолині хори, які за довгу зиму знудьгувалися за роботою.

М'яке сяйво відбитого од квітучих дерев світла огортало тендітну, але міцну, як степовий колос, постать Кароліни Савівни. Зараз Антонові не вірилося, що це вона так безпорадно плакала під час серпневої грози. Була одягнена в шовкове, блакитного кольору плаття, пошите, здавалося Антонові, з небесної, найтоншої тканини. Ноги вчительки взуті у нові черевички-човники на високому каблучці. Пасмо золотавого волосся відтіняло чи, точніше, осявало високий лоб, на якому не помітно було жодної зморщечки. З очей Кароліни Савівни теж вихлюпується голубий цвіт — очі в неї того ж самого кольору, що й травневе небо, що й м'який шовк її плаття.

У десятому класі йшов урок німецької мови. У деяких школах учні не завжди серйозно ставилися до вивчення іноземних мов, вважаючи їх за другорядні предмети. Ці уроки проходили шумливо й гамірно, як і години креслення чи заняття фізкультурою. Та нічого подібного не допускала Кароліна Савівна, хоч учителювала перший рік.

Юна, тендітна, чутлива, добра і водночас сувора й вимоглива, Кароліна Савівна була оточена загальним обожнюванням як з боку хлопців, так і дівчат. А Антон,

який вивів її з-під грозного дощу, мовби врятувавши життя, взагалі вважав мало не своєю особистою вчителькою. І вона його іноді називала при всіх рятівником. Вимовляла це слово без усмішки, як кажуть, на повному серйозі, а йому хотілося, щоб зверталася до нього веселіше й інтимніше. Весь клас був закоханий у Кароліну Савівну, але, що дивно, найпалкіше вчительку любили дівчата, намагаючись у всьому наслідувати її.

Неподалік од вікна, на шкільному подвір'ї, ріс старезний клен, можливо, посаджений ще тоді, коли будувався панський палац. На одній із гілок біля свого будиночка-шпаківні сидів чорний шпак і аж захлинався од пісень. Кого він тільки не наслідував своїм голосом: висвистував, як хлопчак, тьохкав солов'єм, кричав, як іволга на дощ, щebetав ластівкою, видавав звуки, які чути, коли точать косу.

Стрімкий обрис птаха із задертою головою був ніби висічений чи вичаруваний із суцільного шматка антрациту, до якого доточені жовтий дзьоб і жовті, як вимочене стебло коноплі, лапи. Пір'я птаха поцятковане білими крапками, але це не применшує його схожості із шматком антрациту. На станції Антон бачив на залізничних платформах вугілля, побризкане краплями вапна,— чи не з такого самого антрациту природа й виточила цього співучого птаха?! Антонові не подобалося віддавна лише саме слово «шпак». Хіба не можна було інакше назвати цього веселого співака?

— Що ми мали повторити на сьогодні? — запитала Кароліна Савівна.— Скажи, Дивнич...

Антон підвівся з-за парти, високий і нескладний. Шпак під вікном заспівав ще голосніше, відчайдушніше, немов хотів заглушити всі звуки.

Кароліна Савівна підійшла до вікна і сказала з усмішкою, прихилиючи рами:

— Це як у Шевченка: «А мати хоче научати, так соловейко не дає...»

Вона перейшла кімнату і знову опинилася коло свого столу, запитала вимогливо:

— Ми тебе слухаємо, Антоне!

А той не почув повторного запитання, бо занімів від подиву. На шкільне подвір'я з вулиці заходив молоденький льотчик у темно-синьому кітелі з відкладним коміром, у білій сорочці під краватку. Ясно-блакитні, наче

аж переливчасті петлиці, і в кожній червоніють по два квадрати, золотиться розкрилений пропелер. Льотчик підійшов до клена, шпак, побачивши його, замовк. З-під темно-синьої, як і кітель, пілотки вибивалося пасмо пшеничного волосся. Лейтенант стрункий, вродливий, з рум'яними щоками і ясноокий. Немов уродився із юнацьких найпалкіших мрій. Клас повернувся до вікон, лише Кароліна Савівна поки що не помічала лейтенанта.

Хлопці не приховували німого захоплення. Оце так-так! Не може бути! На шкільному подвір'ї стояв справжній льотчик, той, що вишугує на швидкому літаку біля самого сонця! Із якої прекрасної країни див, із якої чарівної казки він тут з'явився?

То був час загального схиляння перед авіацією, захоплення людьми, які літали в небі на червонозоряних літаках. Гучною славою гриміли тоді імена. Чкалова, Белякова, Кравченка, Ляпідевського, Коккінакі, Марини Раскової, Поліни Осипенко... Врятування челюскінців, висадка папанінців на Північному полюсі, переліт через Північний Льодовитий океан в Америку,— чие серце не сколихнуть ці вікопомні віхи розквіту радянської авіації!

На молодого льотчика, який несподівано з'явився на шкільному подвір'ї, десятикласники дивилися з таким самим захопленням, з яким би вони розглядали, скажімо, марсіанина чи таємничого жителя якоїсь іншої планети, якби він неждано опинився перед їхніми очима. Різниця була б лише в тому, що марсіанина розглядали б дивуючись, а льотчик був оточений гарячою любов'ю і глибокою шаную.

Хіба розкажеш, що твориться в таких випадках у юних серцях? Десятикласники вперше навч бачили справжнього пілота. Його висока внутрішня окриленість була помітна всім. До кого він прийшов? Кого видивляється у вікнах школи? Весь клас був готовий зірватися з-за парт і бігти на вулицю, щоб допомогти льотчику в його пошуках.

— Ро-ля! — гукнув він стиха, ставши проти вікон десятого класу.

Кого кличе? В десятому класі не було дівчат з таким незвичайним ім'ям.

— Ро-ля! — голосніше гукнув лейтенант.

І тут його почула Кароліна Савівна. Підбігла до вікна, розчухнула навстіж рами.

— Олесь,— крикнула і тут же перейшла на шепіт, що його чув увесь клас: — Мій цвіт, моя воля, Олесь... Друзі мої, Олесь приїхав...

Як вона бігла до нього, скочивши із шкільного ганку, бігла через зелене широке подвір'я, заросле густим шпорихом! Ніби летіла, не торкаючись стрункими ногами землі, розкинувши, як крила, тонкі руки. Блакитний шовк плаття маяв від бігу, щільно огортав стегна, ясно-золотаве волосся піднялося над лобом. І він рвонувся назустріч їй. Серед подвір'я, на виду у всієї школи, припали одне до одного, вона — з налитими радісними сльозами очима, а мокрими віями, він — з тремтячим губами. Він, він, він! Вона, вона, вона!

— А-а-ах! — дружно зітхнула дівоча половина класу, заливаючись рум'янцями, а хлопці поопускали очі.

Вже й любов достигла під промінням теплим,
І її зірвали радісні уста,—
А тепер у серці щось тремтить і грає,
Як тремтить на сонці гілка золота,

— Дорогі мої дівчатка й хлопчики,— сказала Кароліна Савівна, повернувшись знадвору.— До кінця уроку залишається десять хвилин. Посидьте тихо. А я піду, бо Олесь приїхав лише на два дні. Дивіться, щоб потім Іван Тимофійович, наш директор, не дорікав, що залишила вас без нагляду. Добре?

— Сидітимемо тихо,— відповів хтось із першої партії.

У дівчат радісно розчервонілися лица, а хлопці — ті просто-таки не зводили поглядів із льотчика, коли він, взявши Кароліну Савівну під руку (для багатьох вона відтепер теж стала Ролею. Чому не називати улюблену вчительку, коли вона не чує, цим ласкавим і ніжним ім'ям), ішов сільською вулицею, залитою сонцем. Сади буйно цвіли обабіч, вітерець, що прохопився, сипнув білого цвіту на щасливу пару. Зеленів кожний клапоть землі під ногами...

Надвечір хлопці-десятикласники гуртом надумали провідати Кароліну Савівну. Дівчата їх одмовляли від цього, вони вже щось розуміли в стосунках закоханої пари. Дайте, мовляв, поговорити молодим, побути наодинці. Дуже вас там виглядають, ждуть! Аякже, зрадіють, коли нагряне така орава. Та хлопці не зважили на опір і застереження дівчат, пішли всі разом, як намірялися. Дівчата, висловивши своє невдоволення, теж гуртом посунули оддалік од них, ішли назирці.

Кароліна Савівна жила неподалік од ставу, знімала кімнату в старій вчительки Кармазанихи, яка давно перебувала на пенсії. Наталія Максимівна Кармазан прийняла молоду вчительку до своєї хати радо й привітно, дивилася за нею, як за рідною донькою, а крім того, ще й передавала свій багатющий педагогічний досвід. І Кароліна Савівна платила їй щирою любов'ю, хоч вікова різниця сягала п'ятдесяти років — Наталія Максимівна розміняла сьомий десяток, а Кароліна Савівна закінчила педагогічний інститут на двадцять першому році життя.

Хлопці, озираючись по боках, несміливо вступили на подвір'я. Вікна з кімнати, яку займала Кароліна Савівна, виходили в сад, і вчителька не могла побачити непроханих гостей. Зустріла хлопців Наталія Максимівна Кармазан, пов'язана теплою хустиною, незважаючи на вечірню задуху. В руках вона тримала решітце, а в ньому біліло кілька яечок.

— Ви до мене, хлопці? — запитала жінка.

— Доброго дня, Наталіє Максимівно! Ми до Кароліни Савівни.

— Не могли вибрати інший час? — похитала головою стара вчителька.

— Власне, ми до льотчика, до лейтенанта Олеся, — виступивши наперед, сказав Антон Дивнич.

Почувши голосну розмову, із своєї кімнати вийшла Кароліна Савівна. І лейтенант з'явився за нею.

— Це мої учні, — пояснила вона йому, дивлячись променистими очима на хлопців.

— Ми до вас, товаришу лейтенант, — сміливо промовив Антон, — хотіли б поговорити про авіацію.

— Хочете бути льотчиками? — запитав він, привітно усміхаючись.

Хлопці теж усміхнулися й ствердно закивали головами.

— Ходіте в сад, — запропонував лейтенант. — Ні, краще підемо он на той високий горб, з нього буде видно степ, як з літака.

— То не горб, — сказав хтось, — а Савур-могила.

Хлопці оточили Олеся з усіх боків. Тісним гуртом ішли вулицею. В цей час десь узялися й дівчата. Очевидно, вони невідступно чатували оддалік. Забігли на подвір'я, заойкали, засміялися, обіймаючи свою вчительку.

...Проводжали на станцію лейтенанта всім класом, ішли тією самою дорогою, на якій торік Кароліну Савівну застукала гроза. Вона, сміючись, переповіла ту пригоду в гумористичному плані. Не сказала лише, що плакала тоді, як мала дитина, і не хотіла йти за Антоном. А про те, що він нагримав на неї, поскаржилася жартівливо. Лейтенант щиросердо сміявся, усміхалися й дівчата із хлопцями, хоч ця історія була їм давно відома.

Тоді минав щасливий однозначний час, довкруги були самі тільки однодумці, друзі, а вороги знаходилися далеко, як кажуть, за тридев'ять земель, в їх існування якимось навіть не вірилося.

Олесь насилу одірвав од себе Кароліну Савівну — поїзд уже рушав. Вона не плакала, але й говорити не могла, очі її стемніли, поглибшали. Лейтенант стояв на вагонній приступці, тримався однією рукою за поруччя, а другою все махав і махав, прощаючись із нареченою, із своєю доброю і вродливою Ролею.

Поїзд зник вдаль. Дівчата обійняли вчительку, хто за плечі, хто за стан, повели до села. Йшла мовчки. Хлопці заговорили лише тоді, коли відстали од загального гурту. Звичайно ж, предметом розмови був льотчик, якого щойно посадили на поїзд, і авіація. Про любов Олесь і Ролі ніхто з хлопців не говорив. Їх хвилювала героїка висотних і швидкісних польотів, можливість людини відриватися, як птах, від землі, а любов здавалася їм дуже земним і звичайним явищем. Любити може кожен, а літають лише одиниці... Міркували вони так тому, що ніхто ще з них по-справжньому не любив, не був закоханий...

— На якому кладовищі поховали Кароліну Савівну? — запитав Антон у матері.

— На Високому цвинтарі. Коли ті посіпаки її повісили, то три дні не дозволяли знімати із шибениці. А почалося все другого дня, як прийшли окупанти. Сам районний комендант прислав у село машину. Хтось йому вже доніс, що Кароліна Савівна викладала в школі німецьку мову. От він і вирішив узяти її до себе перекладачкою. Надвечір я побачила на шляху, що йде од станції, — розказує мати, дивлячись на Антона скорботними очима, — тендітну, як пшеничний колос, постать Кароліни Савівни. Дуже вона поспішала, майже бігла. Вийшла я до неї на шлях. Не впізнала в першу мить.

Обличчя в неї зблідле, очі розширені, губи зціплені, пальці стиснуті в кулаки. І вся вона така напружена, така поривчаста, що я аж злякалася за неї. Нічим у той час не була схожа на добру, милу, веселу вчительку, якою ви знали її і любили. У мене, десь, як кажуть, аж за третіми стінами, майнула думка — чи вона це, чи не підмінили її там? По боках рота і на перенісці пролягли зморшки. «Дитино моя,— поклала я їй руку на плече,— що з тобою, квіте мій?» — «А що зі мною,— блиснули холодом її сині очі, і аж наче рот перекосився набік.— Зі мною нічого. Вони хотіли, щоб я плазувала перед ними, щоб радянська вчителька стала в їхній смердючій комендатурі за перекладачку! А дзуськи! Так прямо я їм і сказала. Не діждетесь! І не ходіть до мене, і не присилайте машину, я радше прийму смерть, ніж стану перекладачкою. Товстий комендант тільки головою покрутив і постукав себе пальцем по лобі. Мовляв, з'їхала з глузду дівка. Не вмовляв. Кров хлинула йому в обличчя, і він затупотів ногами. «Век, век,— закричав,— век, дурна дівко!» І ось я перед вами. Додому поспішаю. Наталія Максимівна, мабуть, переживає за мене, думає, що я вже не вернуся...» — «Та чи ти бігла від самої станції, що така задихана?» — запитала я її. «А бігла... І сама не знаю, чого бігла. Біжу, і лаюсь, і проклинаю їх... Як я заздрю вашому Антонові, що він у армії, зі зброєю в руках бореться проти підлих окупантів. І мій Олесь теж воює. Десь аж з-під сонця кидає на ворогів свій червонозоряний винищувач. Ну, та нічого... Вони ще почують і про мене». — «Дитино,— кажу їй,— будь обережною, не лізь, як метелик, прямо в огонь, бо спалиш крила». — «Хочете, щоб я була обережною!? — гірко засміялася. — І не подумаю». — «То хоч порадься з кимось?» — «А з ким радитися? Зараз не той час, щоб радитися. Зараз треба боротися з ворогом!»

— І Кароліна Савівна обминула мене і рішучою ходою, бігцем покуріла шляхом далі. Ну що я могла ще сказати їй? Шкода було, невимовно шкода її. Але я й думаю: коли б люди тоді думали про обережність, остерегілися, то й чи вигнали б ми окупантів? У години народного горя треба менше думати про себе, про власне життя. Кожній матері хочеться, щоб її дитина зосталася живою, але не доведи господи довідатися, що син став боягузом, діяв всупереч тому, чого навчали його батьки. Таку гіркоту важче пережити, ніж загибель ди-

тини. Може, Антоне, в мене голова не дуже розумна, але мені здається, що могла Кароліна Савівна все ж бути трохи обережнішою. Що я кажу? Сама собі суперечу. Іван Тимофійович, ваш шкільний директор, нащо вже був розумний і досвідчений, а теж загинув...

Қадомський цвинтар, який називають Високим, з давніх-давен вишикував дерев'яні хрести і скромні пам'ятники на узвишші. Звідси видно і село, і, звичайно ж, степ довкола нього, і горби, вивершені по видноколу. Антон швидко знайшов могилу Кароліни Савівни — маленьку, обкладену густим дерном. На дощечці, прибитій до пофарбованої в червоне тумби, прочитав короткий напис: «Қароліна Савівна Шуст. 1919—1941 рр. Загинула героїчною смертю від рук німецько-фашистських окупантів».

Мабуть, непотрібними й чужими були два віршованих рядки, написані на цій самій дощечці внизу:

Не нужно больше ни песен, ни слез —
С жизнью покончен вопрос.

Духовною слабкістю віяло від цих рядків поета Івана Никітіна. Але що поробиш? Той, хто їх писав, робив це з найкращих побуджень, він, звичайно, не сумнівався в духовній мужності загиблої, але, мабуть, слова поета здавалися йому дуже жалісними й сердечними.

— І я часто ходжу на могилу Кароліни Савівни, — казала Антонові мати, коли він вернувся додому. — І це тільки тому, що вона тебе вчила. Як зайшли наші, то приїжджав той самий льотчик Олесь, наречений учительки. Майор він уже, і Золота Зірка сяє на грудях. У Кармазанихи ночував з двома своїми товаришами. Я, як і багато жінок, ходила до Наталії Максимівни і бачила їх усіх трьох. Що вже побивався той майор — і сказати мало. А як сиділи за столом, то встав він, нащось постукав себе кулаком по підборіддю і сказав: «Ну, гади, тепер вам пощади од мене не буде». Затулив долонею лице і не сів, а впав на стілець, схилив голову на груди. Тут Наталія Максимівна вставила своє слово. «Пом'янемо, — каже, — світлу душу Кароліни Савівни». Пом'янули. «А ти, Олесю, — каже, — гордися своєю нареченою!»

— За що ж, мамо, — запитав Антон, — стратили Кароліну Савівну?

— За що? — наче аж здивувалася мати, що син цього

досі не знає.— Всього не розкажеш. Вона в нашому селі була найголовнішою підпільницею. Івана Тимофійовича, який усім керував, тут райком залишив! А Кароліна Савівна в нього була за комісара. Листівки писала та й сама розклеювала їх по селу, навіть у район носила. І нам, жінкам, чії діти й чоловіки перебували на фронті, теж дух піднімала. Розказувала, що в світі робиться, як на фронтах події розвиваються. Що вже страху натерпілися жінки за окупації, але як почули від учительки, що фашистів розбито під Москвою, враз зміцніли духом. Вистежив підпільників підла душа — староста. Іван Тимофійович не дався живим у руки, відстрілювався до останнього патрона, а на кінець підірвав себе й трьох посіпак гранатою. А Кароліну Савівну узяли прямо на вулиці, з листівками. Через усе село вели її до поліції і били. З двору я бачила, як вели сердешну. Стояв лютий холод, а вони роздягнули її, залишили в самому тільки платтячку. Лице геть було вкрите синцями, залите кров'ю. А вона хоч би тобі застогнала. З піднесеною головою пройшла через село. А коли вішали її, то зігнали перед церквою все село. Комендант приїхав уже не той, що був попервах, товстий, а інший — високий, худий, як гончак... Ти, синку, сходи до Наталії Максимівни, вона більше розповість. Та й сама буде рада, що ти не забув навідати її!

Ступив на струхлі дерев'яні сходи, що вели в темні сіни, стиха постукав у не зовсім прихилені двері, але ніхто не обізвався. А сусідка сказала, що Наталія Максимівна в хаті, нікуди з двору сьогодні не виходила. Тож де вона зараз перебуває?

Розчинив двері до кімнати, яку колись займала Кароліна Савівна. Побачив там стару вчительку. Сиділа за столом, підперши долонею щоку, і дивилася на стіну, на якій висіло два портрети: Кароліни Савівни і майоральотчика, колишнього юного лейтенанта, який у сорок першому році навідував свою наречену.

— Доброго дня,— стиха привітався Антон.

Наталія Максимівна немов проснулася з важкого сну, глянула до дверей смутними очима.

— Антоне! Дивнич! Звідки взявся?

— Приїхав на три дні до матері після поранення, а тепер знову відбуваю на фронт.

— Добрий син! А нашої Кароліни Савівни немає.

Стратили, нелюди, юну красу.— Наталія Максимівна перевела погляд на портрети.— Олесь оце прислав мені свою карточку. Хай, пише, перед вами будемо ми поруч, я і Роля. Дивіться на нас двох. Роля завжди житиме в моєму серці. Та ти сідай, Антоне... Немає раз перед ким виговоритися. Були в Івана Тимофійовича й помічники, й різні там зв'язкові. Він, побачивши, що Кароліна Савівна згорає, мов свічка на вітру, не міг не залучити її до своєї групи. Енергії у Кароліни було на десятьох, страху вона не знала. Була розумна, винахідлива, вродлива, а це теж щось значило в підпільній боротьбі...

Наталія Максимівна тяжко зітхнула, перевела на Антона тьмяний погляд.

— Коли мені кажуть,— вела далі,— той або той, хто вершить чужими долями, не спромігся на благородний вчинок у важкій ситуації, бо, мовляв, є ще люди й над ним, а вони можуть виявити своє невдоволення і позбавлять того чоловіка високої посади, то я вважаю, що в такий спосіб ці люди приховують власне боягузтво, відсутність мужності, духовну ницість і пристосуванство. Ясним прикладом постає переді мною коротке й чисте, як подих дитини, життя нашої Кароліни Савівни, котра, спираючись на любов до Батьківщини, на свою духовну чистоту, в перші дні окупації, коли людське життя нічого не важило, не побоялася вповісти окупантам те, що вона про них думала, і з рішучим запереченням, обуренням відкинула їхню пропозицію (суворий наказ,— так мені розповідала Кароліна) про співробітництво. Окупанти жартувати не любили, за найменшу провину застосовували один вид кари: смерть. Хто зна, чого комендант відпустив додому непокірну вчительку, чого відразу не запроторив її до буцегарні, не кинув за колючий дріт, де тоді голодною смертю вмирали тисячі наших людей. Ніхто подробиць не знає. Що мені казала Кароліна, те я кажу...

Стали перед порогом проти сонця, Наталія Максимівна потирала закоцюблі руки.

— Мое серце бачить усе це не як звичайно, в трьох, а, сказати б, у чотирьох вимірах. Не розумієш? Ну, то я тобі поясню. Ось моя хата, кімната, де жила Кароліна, є в ній ширина, довжина і висота, три виміри. А що в тій кімнаті? Ми з тобою сиділи, люди бувають. Оце і є той четвертий вимір... Не можу я тобі все пояснити до

ладу, сподіваюсь, що й так зрозумієш... Шкода, Антоне, що я дуже й дуже стара і не працюю в школі, а то, не стомлюючись, щоденно говорила б дітям, навчала їх, як писав поет, «делать жизнь с кого». Та хіба тільки я знала Кароліну Савівну?! Загинула вона на очах у всього села. Як вивели її під шибеницю, мороз тоді аж рипів, а вона в самому платтячку була, та й те порване, закривавлене. Обличчя — суцільний синець, лиш очі сяяли. І не біль я в них побачила, не розпуку, не страх перед смертю, а ненависть до ворогів, велику віру в нашу перемогу. Накинули їй петлю на ший, а вона крикнула: «Червона Армія скоро прийде! Люди, не сидіть склавши руки! Бийте фашистів скрізь, де тільки можна... Хай живе...»

У Наталії Максимівни перехопило подих. Вона судомно ковтнула слину, потерла долонею горло. Антон терпляче ждав, що стара вчителька ще скаже.

— «Хай живе...» — далі Наталія Максимівна не доказала.

Після довгої паузи продовжила:

— Матвій Сірокін, староста і поліцай, чорна душа, вибив у неї з-під ніг табуретку. Ой, нелюди, кати, пошли на них найстрашнішу кару! Кароліна Савівна часто згадувала вас, своїх учнів, котрі перебували на фронті. Бувало, надворі хуртовина свище, вікна понамерзають на палець, а ми повдягаємо все, що в нас було, сидимо і згадуємо, як гарно жили до війни, якими були щасливими. І твоє ім'я, Антоне, Кароліна Савівна не раз називала. Вірила в твою зорю. Ось війна скінчиться, казала, проженемо окупантів, і наше село ще почує про Антона Дивнича. Не знаю, ким він буде, але я впевнена, що це славний, талановитий хлопчина, наполегливий, такі в житті не відступають перед труднощами. Чуєш, Антоне? Сприйми ці слова як благословення Кароліни Савівни.

— Чую, Наталіє Максимівно!

У знаменитій битві під Прохорівкою 12 липня 1943 року, де в смертельному двобої із нашого і ворожого боку зійшлося майже дві тисячі танків, брав участь і могутній, новенький «ИС», за важелями якого сидів механік-водій Федько Краєвид, старшина за військовим званням. І досі, майже через два роки після тієї битви, чуються йому і гуркіт тисячі моторів, які двигтіли зем-

лею, і брязкіт металу об метал, і сухі сплески гарматних пострілів, бачить він іскрові спалахи від удару криці об крицю, коли, ніби від короткого замикання, між лобами сталевих машин викрешувалися звивисті стрічки вогню. Над знівеченим прохорівським полем здіймалися в небо або стелилися при самій землі чорні дими пожеарищ, і пахли вони не лише згорілим пальним та розжареним металом, а й видихали страшний запах обвуглених людських тіл. У тій танковій битві, найбільшій за всю війну, перемогла наша криця, переміг радянський характер!

«ИС», новітня тоді і досконала машина, самою своєю появою наганяв страх на ворогів. Зійтися із ним у відкритому бою, зустрітися віч-на-віч не відважувалися ні хвалені «тигри», ні камуфльовані, наче одягнені в маскхалати, «пантери».

Командував танком, у якому Федько Краєвид був за механіка-водія, метикуватий і хоробрий офіцер — лейтенант Павло Астаф'єв. Наче швидкохідний корабель морем, мчав їхній «ИС» прохорівським полем, трошачи все, що потрапляло йому під гусениці. Лейтенант стояв за гарматою. Сім ворожих танків знищили вони вогнем, а два протаранили, аж поки не впіймали під башту «свій» снаряд, випущений із засади «фердинандом». Танк ударило так, наче він з розгону налетів на кам'яну стіну і струснувся всім корпусом. Краєвид ударився лобом об триплекс і на мить втратив свідомість. Отямився від запаху диму. Рвонув комір гімнастерки, полетіли гудзики, але це не допомогло. Ідкий дим заповзав усередину танка, іззовні чулося шкварчання вогню. Над головою вистрелила гармата, почувся захриплий, надсаджений голос Павла Астаф'єва:

— Так вас! Так вашу матір і батька!

Упала вниз латунна гільза, клацнув замок гармати, і знову пролунав постріл. Краєвид узявся за важелі. Мотор запрацював, але куди їхати — Федір не бачив і рушив прямо, гадаючи, що на ходу зіб'є вогонь.

— Снарядів більше немає! — вигукнув угорі лейтенант. І в ту ж мить ще один важкий снаряд кліюнув по моторній частині їхнього танка. Мотор заглухнув. У машину почали проникати язики полум'я. Лейтенант Астаф'єв більше не озивався. Вогонь пахнув Краєвиду прямо в обличчя, затріщали, обгораючи, брови, вії, волосся. Нестерпний біль обпік тіло.

— А-а-а,— похлинувся стогоном Федір і скорчився на своєму сидінні, затуляючи долонями лице.

Полум'я огорнуло танк від гусениць аж до башти, гуготіло, нагріваючи метал. В середині палаючого смолоскипа крутився поранений у ноги Федько Краєвид, відчуваючи, що засмажується живцем. Повіки, обпечені вогнем, не розплющувалися.

— Хлопці! Хлопці, де ви? — лунав його здавлений голос.

У відповідь лише тріщав вогонь та гриміли неподалік постріли і вибухи. Навпомацки знайшов Краєвид нижній люк і вивалився крізь нього під танк. Горіла довкруги трава, вогнисті краплі зіскакували з танка і пропалювали землю. Вкрите пухирями обличчя боліло так, що Краєвид не давав собі звіту, що робить.

«Треба вибиратися із жахного пекла,— кволо ворухнулася думка і в ту ж мить погасла. Федір уже підсвідомо припав лицем до землі і поповз, обдираючи суцільний пухир шкіри об стебла рослин, об тверде груддя ріллі, забиваючи рани землею. Залишав позад себе борозну, скроплену кров'ю, позначену шматочками власної шкіри, яка розповзалася, мов перепріла тканина.

Санітари підібрали Краєвида неподалік от танка вже непритомного. Одежа на ньому ще димувала. Коли перевернули на спину, то жахнулися: замість обличчя у танкіста кровоточила суцільна рана, але серце билося в грудях. Згодом, у медсанбаті, лікарі, промиваючи лице Федора від землі, очищаючи від стебел трави, дивувалися, як не причепилася до мужнього танкіста газова гангрена. Випадок був винятковий.

Аж через два тижні перебування в шпиталі Федько Краєвид уперше опритомнів. Лежав він увесь перебинтований, схожий на велику матерчату ляльку. У білій кулі бинтів, накручених на голову, сестри залишили лише отвори для рота і носа.

У палаті лежало ще троє поранених танкістів, теж із обпіками, але вони були в кращому стані.

— Хлопці! Хлопці! — почули танкісти серед дня глухий голос Краєвида, який ледь долинав до них крізь білі замети бинтів.— Юх-ма! — Що це означало — поранені не знали.— Ну, хлопці, чого ви давите мої очі? Не жартуйте, прошу вас, пустіть! Я знаю, хто це. Пусті, Павле. Товаришу лейтенант, боляче. Зрозумійте, боляче! Це не ви, товаришу лейтенант? Тоді хто ж? А-а-а, це ти, Ре-

мез, хитра птиця! Знайшов собі жарти, давити на очі...

Поранені, не гаючись, покликали медсестру. Та прибігла з сусідньої палати, зрадівши, що Краевид нарешті заговорив. Перед цим сестра два тижні не відходила од його ліжка, бо перебував він на межі між життям і смертю. На тобі — отямився, коли її якраз не було в палаті.

Жінка долонею ласкаво торкнулася забинтованої руки пораненого.

— Заспокойтеся, Краевиде. Ви знаходитеся у шпиталі. Ніхто з вами не жартує. То пов'язка давить на очі.

— Що зі мною? — вже цілком осмислено запитав Федір. Голос його лунав уривчasto.

— Ви були поранені. — Сестра говорила спокійно і м'яко. — А тепер одужуєте.

— Розв'яжіть очі, боляче, — пошепки попросив Краевид.

— Не можна, — погладила сестра руку Федора. — Рани ще не загоїлися.

— Де я зараз? — після паузи запитав Краевид. — У якому місті? Чи далеко від Кадомки?

— У Воронежі.

— Далеко. А хлопці де? — знову захвилювався Федір. — Наш екіпаж теж у шпиталі?

— Ні, ви один потрапили до нас.

— Як? — видихнув крізь темну воронку між бинтами Краевид. І вже пошепки запитав: — А де ж лейтенант Астаф'єв, де Кирило Забіняк, Василь Ремез, Афоня Рвучкий? Де вони?

— Не знаю, — з жалем промовила сестра.

— Не знаєте? — перепитав Краевид, жахаючись.

Поступово, зусиллям волі, із темної глибини забуття він почав виборсуватися до ясного світла свідомості, впливати до нього, як піщинка, виштовхнута напруженою водяною струменем із джерела; але не очима, не зором побачив те, що краяло серце, а самою лише пам'яттю. Окреслився перед ним день 12 липня 1943 року на прохорівському полі. І тіло пропік, скорчив нестерпний біль, як і тоді, коли Федір вибирався з танка...

Гуготіло, підкидаючи чорні віхті диму, криваво-червоне полум'я, згорав у ньому їхній красень «ИС», а всередині машини обвуглювалися тіла екіпажу, його найрідніших, найдорожчих хлопців — Павла Астаф'єва, Забіняка, Ремеза, Рвучкого...

— Ох! — Федір Краєвид зайшовся у сухому кашлі-плачу, який стрясав усе тіло.— Як же так?

Засовався білою кулею голови по подушці.

— Заспокойтесь, поранений,— притримала сестра його голову.

— Що з моїми очима? — прохрипів Федір, відчуваючи, як під повіками розгорається те саме полум'я, в якому згоріли його друзі. Виявляється, вогонь досі не згас. Горіло серце Краєвида.

— Будете бачити,— сказала сестра, заспокоюючи пораненого.

І коли згодом лікарі знімали пов'язку, Краєвид справді побачив білий день і зраділих людей побіля себе. Але бачення те було якесь дивне, світ сприймався ніби крізь присмерк, і білі рами, коли глянув у вікно, здавалися йому чорними і покрученими.

— Дайте мені дзеркало! — гарячково попросив Краєвид і простягнув наперед руки.

— Немає в нас дзеркала,— сказав лікар.— Заспокойтесь, товаришу Краєвиде, все буде гаразд. На жаль, нам пощастило врятувати лише ліве око. З часом звикнете і будете бачити ним, як двома...

Коли Федора виписували із шпиталю, то лікар, який зшивав йому лице, сказав по-дружньому:

— Вважайте, товаришу Краєвиде, що доля подарувала вам друге життя. Почнете жити знову.

— А що-небудь із минулого можна мені взяти? — вже спромігся на жарт Федір.

— А чого ж,— підтримав жарт лікар.— Славне ім'я своє візьмете звідти.

— Я хочу взяти ще й пісню! — Єдине око Краєвида прямо-таки горіло.

— Обов'язково беріть. Не треба її там залишати,— згодився лікар, тиснучи руку на прощання.

Федір Краєвид теж прийшов проводити Антона на фронт. Тітка Василина перестріла його на вулиці й наказала неодмінно прийти. Не так для себе чи Антона запрошувала, як для самого Федька.

Краєвид сів за столом поруч із дядьком Гордієм, але за весь вечір не випив ані краплі горілки і не їв нічого. Узяв до рук квашене яблуко, крутив його поміж долонь, щось думаючи чи згадуючи. Всі говорили, а він слухав. Та настала хвилина, коли прорвало мовчання і Федька

Краєвида. Мусив теж виговоритися. Тоді вже хата замовкла, слухаючи його сповідь. А він розповідав про той бій під Прохорівкою, в якому згорів його танк, а в танку — бойові побратими.

— Пробачте, тітко Василю, — звернувся потім до Антонової матері, — що наговорив я тут, як кажуть, проти ночі стільки жахів! Не треба було про це згадувати. І хто мене за язик тягнув? Краще б ми заспівали... Правда ж, дядьку Гордію?

— Не картай себе, сину, — поклав дядько Гордій руку на плече колишнього танкіста, — ти розказав, бо болить. От у нас теж був випадок...

— Натерпілися люди горя — ви на фронті, а нам тут теж дісталося, — зажурено сказала тітка Василюна. — Давайте говорити про щось веселіше...

— Можна й про веселіше, — згодився Гордій Карнаух. — Але війна повік не залишить наших сердець. Там вона і житиме, аж поки вони стукотітимуть у грудях колишніх солдатів. Отака штука, Василюно! Це розуміти треба. Степо, — перехилився через стіл дядько Гордій, — заспівай веселої. У тебе голос як срібна струна, а ми підтягнемо своїми хрипунами.

На станцію Антона одвозив Краєвид, звичайно, не своїм трактором, який він склав буквально із залізнички і оживив, вдихнувши в його мотор душу, а парою худих коней — їх виділив Сокура. Коли прощалися, Федір теж улучив хвилинку і поміж материними словами вставив і свої.

— Заздрю тобі, Антоне! — сказав, міцно тиснувши руку. — Молодець, що знову їдеш на фронт добивати фашистського звіра. Бий його так, щоб із нього іскри летіли. Воюй і за нас із дядьком Гордієм. Бий ворога за Павла Астаф'єва, за Ремеза, за моїх хлопців дорогих, за весь наш танковий екіпаж! Те прохорівське поле горить у мені! Я вірю, Антоне, що ми ще зустрінемося з тобою. Бувай, друже!

Розділ шістнадцятий

Полковник Хельмут Клотц засидівся допізна, готуючи розгорнуте розвіддонесення генералові фон Штейнціцу, який тепер щоранку, перед тим як виїжджати в перші

ешелони військ, особисто вислуховував начальника свого розвідувального відділення і ставив перед ним усе нові й нові завдання, стривожений загальною обстановкою.

Даних про пересування радянських військ було зібрано чимало, та аналіз поки що не давав можливості розгадати наміри противника. Співставляючи все те, що надійшло від агентурної розвідки, від груп, засланих безпосередньо за лінію фронту, від даних повітряного спостереження, Клотц дедалі більше утверджувався на думці: а чи не приведені в рух усі без винятку війська росіян? Будуються нові аеродроми, обладнуються численні артилерійські позиції, хоч до багатьох з них гармати ще не підвезено, на всіх дорогах, на тих, що йдуть до фронту, а на рокадних — особливо, помічається рух танків. За останні чотири дні росіяни вісім разів проводили розвідку боєм, щоразу в іншому місці, щоразу силою до батальйону при підтримці двох чи трьох танків.

Групі Руменіге вдалося проникнути в місто, де, здається, розмістився штаб генерала Рагузіна. Те, що Руменіге, може, знаходився біля самого серця російських військ на цій ділянці фронту, вселяло надію, що врешті-решт вдасться розгадати наміри ворога.

Полковник вийшов на ганок в самих лише шкіряних шортах, з широких холош яких стирчали худі, зарослі рудим волоссям цибаті ноги. Взутий був у легкі, спортивного крою черевики, що зручно обіймали стопу. Вогкий холод огорнув голе тіло. На грудях настовбурчилося руде волосся.

Стоячи на ганку, зробив кілька гімнастичних вправ. Низько присів, випроставши наперед руки, дивлячись у бік стрімкого потоку, котрий, зірвавшись із гір, прудко ніс білопіняві води зеленою рівниною. Назбирана з підземних джерел, кришталево чиста вода грайливо скакала вузьким, проточеним у твердому камені руслом. Прибережна трава сивіла, вкрита тонкою памороззю. На траві чітко й темно позначалися сліди тих істот, які вже побували на березі в цей ранній час. Повітря, очищене водяними бризками, настояне на пахощах зеленої, хрумкої трави, вливалось в груди цілющою прохолодою, хмелило голову.

Там, де течія утворювала невеликі водоспади, з води час од часу вискакували блискучі, наче шаблі, сіро-голубі струги. Сяйнувши проти сонця вигнутим тілом, вони хапали в повітрі здобич і легко пірнали в білий вир,

під захист каменів, щоб там, на глибині, розібратися перед тим, як з'їсти поживу, що саме потрапило в колючу пащу: твердокрилий жук, барвистий метелик чи прозорокрила, великоока бабка, яка сама полювала в цей ранній час над водою і стала жертвою дужчого мисливця.

Коли генерал Талеман дозволив розмістити розвідувальне відділення на території колишнього лісництва, Клотц зрадив: по-перше, далеко від пильного ока фон Штейніца, по-друге, надто вже мальовничим виявилось це місце. До штабу відстань вимірювалася десятима кілометрами, і це дратувало командуючого, коли він викликав Клотца і хотів бачити негайно, але іншого виходу не було, бо в гірській долині, прорізаний холодновою річкою, не було великих населених пунктів, де б розмістилися всі відділи, групи, служби й відділення штабу. Для цього знадобилося б не менше, ніж триста великих, відповідно пристосованих приміщень. А де їх знайдеш?! Споруджувати в горах підземні сховища для штабу — для цього не було зараз ні часу, ні людей. Досвідчених саперів у військах залишилося небагато, і їх командування зобов'язане використати насамперед на будівництві оборонних об'єктів, бо розвідка щодня доповідає про інтенсивне пересування військ противника. Що це означає — і солдатів зрозуміло, не те що такому старому вовку, як п'ятдесятивосьмирічний генерал-полковник фон Штейніц, котрий носить військовий мундир ось уже сорок років.

Противник готується до великомасштабної операції, котра, коли не станеться дива, що його обіцяє фюрер, може виявитися останньою не тільки для армійської групи фон Штейніца, а й для всього вермахту, для всього тисячолітнього рейху. І фон Штейніц не дає ні хвилини спокою Клотцу, вимагає все нових і нових даних про зосередження та пересування російських військ.

Будинки лісництва стоять під високими крилатими буками, на яких уже шумить молоденьке листя. Колись тут, крім лісництва, розміщався ще й філіал якогось державного інституту по вивченню флори і фауни цих мальовничих місць. У глибині лісу стоять рядком два десятки присадкуватих дерев'яних сараїв, де вчені сушили зібрані рослини, розкладаючи їх на полицях. У деяких сараях, коли сюди прибули люди полковника Клотца, ще лежали оберемки сухих, пахучих трав. Довелося

змести їх на підлогу, а на вивільнених полицях розмістилися розвідники й диверсанти. Тут вони готувалися до рейдів у ворожий тил, зализували, як кажуть, рани, кому щастило повернутися звідти. Втрат зазнавали величезних, контингент постійно змінювався, досвідчених людей залишалося все менше й менше.

Головна дорога пролягала за два кілометри од лісництва, через що у вузькому зеленому міжгір'ї було напроцуд тихо й спокійно. Якщо й гриміла війна, то десь далі. Жодного разу не навідалися сюди літаки, не кидали бомб. Саме лісництво позначене на картах, але дерев'яні сараї, очевидно, будувалися вже після того, як тут востаннє побували топографи.

Фізичні вправи, які забрали в нього сім хвилин, зігріли худорляве підтягнене тіло Клотца. Полковник глянув у бік гір. Небо над вершинами вже ясніло. Наставав погідний день. Шулячись, Клотц подумав про те, що сьогодні на дорогах пануватиме ворожа авіація і важко буде проїхати машиною до штабу. Відігнав од себе похмурі думки.

Згадалися такі ж свіжі, прохолодні ранки в Альпах, де в мальовничому передгір'ї стояла вілла їхньої родини. Він, Хельмут Клотц, зазнав там чимало веселих, щасливих, як на його думку, днів. Коли родина була в місті, запрошував із собою одного-двох товаришів, а також дівчат, і машиною рушали на ніч у гори. Біля будинку снувала біло-прозорі води невеличка гірська річка, притока великого Леху. Місцевим жителям рибалити в ній категорично заборонялося. Ловля стругів — то найвищий ступінь рибальського спорту, і Хельмут ще тоді досяг великих успіхів.

Клотц перебіг росяною травою до річки. Стрибаючи з каменя на камінь, просувався руслом проти течії, іноді гілка, яка росла занадто низько, струшувала йому на голі плечі крижані краплі, але він не зважав на це, а тільки стенав плечима і біг далі. Відчував тугу силу в литках, дихав на повні груди, і серце билося розмірено й чітко. Біля великого каменя, де вода немов кипіла, зупинився. Зняв з дерева, яке росло тут, повішений учора спінінг і почав розмотувати волосінь. Одійшов подалі від берега, змахнув вудлищем, райдужна мушка, почеплена на гачок, зникла в білому вирі.

Десь у глибині на мушку, в якій був захований гачок, налетіла з наскоку рибина. В ту ж мить її удар пере-

дався через волосінь і вудлище руці Клотца. Він сіпнув вудлище вгору і викинув на берег великого сіро-голубого струга. Оширяючи пащу, риба намагалася виштовхнути з горла гачок. Вигиналася дугою, обпираючись об землю головою й хвостом, та даремне. Здавалося, струг зосередив у вигині тіла всі свої життєві сили, напружив їх до останку, прагнучи будь-що сковзнути в рятівну воду. Може, це б йому і вдалося, якби не рибалка в шкіряних шортах. Клотц зробив крок назад, наступив черевиком на голову рибини. В ту ж мить блискуче, довшеної форми тіло непорушно розпласталось на траві. Клотц так придавив його, що черевиком розчавив лише верхню частину голови, саме там, де знаходився мозок. Скліяли близько поставлені рожево-зелені очі красеня струга.

Новий змах вудлища, мушка знову пірнула в глибину. Новий струг, здається, б'ється ще відчайдушніше. Клотц спокійно розчавлює йому голову. Тепер уже дві бездиханні рибини лежать рядком на траві. За п'ятнадцять хвилин, а рівно стільки щодня виділяє полковник собі для риболовлі, було зловлено сім великих стругів. За ті двадцять днів, що рибалить тут, це рекордне число. Досі більше чотирьох рибин не вдалося впіймати. Що це, випадок чи везіння? Чи не почне тепер щастити у всьому? Може, черговий офіцер уже поклав на стіл радіограму від Руменіге, яку той передав, змінивши місце свого перебування!

Виставив наперед зігнутому в коліні злегка тремтячу ногу, дивився на мертвих стругів, як на трупи щойно повергнутих ворогів. Якби ж так легко давалися перемоги й на війні! Хтось дуже влучно сказав: «Труп ворога завжди гарно пахне». Здобуваючи й маленькі звияги, ми хвилюємося так само, як і під час здобуття справжніх перемог, може, тільки коротшою буває радість, але вона відволікає од похмурих думок, на хвилину дозволяє забувати про те, що гнітить і роз'ятрує душу.

Десь поблизу безперервно струмував запах якихось квітів, пахли вони так гостро, що Клотцу занудило. Озирнувся довкола, видивляючись, що могло так гостро пахнути. Біля каменя побачив буйні зарості фіалки. Рослини за вчорашній день вкрилися великими темно-фіолетовими квітами. Який огидний у них запах!

Поблизу альпійської вілли Клотців теж росли пахучі фіалки. Ніхто їх там не садив, а кожної весни вони з'являлися знову. Після смерті сестри він зненавидів їхній

запах. Аромат фіалок завжди навіює йому небажані згадки. Як не хотілося (намагався думати про те, з чим сьогодні з'явиться перед очі суворого фон Штейніца), а вкотре вже за останні дні згадалася сестра Йоася, що вмерла трагічною смертю на порозі своєї вісімнадцятої весни. Смерть Йоасі (вона сталася десять років тому) фактично знищила їхню родину, призвела її до зубожіння. Потім уже, коли й притупилася гіркота втрати, у великий, завжди повний веселощів і достатку дім Клотців не вернулися години родинного щастя, недільних гучних свят, на які запрошували найбагатших людей міста.

Згадка про смерть сестри болісна і через десять років. Однак і зараз він не вважав себе винним у її смерті.

Батька, директора банку в колись прикордонному з Австрією місті Фюссені, яке стоїть на берегах швидкоплинної холодноводого Леху, спіткав удар. З часом Вальтер Клотц одужав, але не повністю, вже до самої смерті тягнув ліву ногу і ледь-ледь орудував лівою рукою. Довелось розпрощатися з високою і грошовитою посадою в банку, а це відчутно позначилося на родинному бюджеті. Змушені були продати машину і віллу в горах, предмет особливої гордості всіх Клотців,— там родина зазнала найбільше щастя, звідти ж почався й її занепад. Старий Вальтер Клотц уже ні в що не втручався, всім розпоряджалася його дружина, колишня пані директорша. Добре, що батьків брат, генерал із штабу ОКВ, часом допомагав родині. Однак Хельмут залишив університет, розпрощався з думкою стати юристом і пішов служити у вермахт. Після закінчення офіцерської школи дядько влаштував його в одній із частин берлінського гарнізону, пильно стежив за просуванням по службі і через друзів-генералів сприяв, де треба.

Мабуть, Клотц рідше згадував би сестру, якби перед очима постійно не стовбичив той пройда й зануда Ервін Дерміцель, земляк із Фюссена. Колись він намагався звести з розуму Йоасю, докладав зусиль, щоб влізти в коло їхньої родини. А тепер обер-лейтенант Дерміцель служить під началом полковника Клотца. За два останніх роки здійснив кілька успішних розвідувальних операцій у ворожому тилу, але йому не підвищили військового звання, не одержав він і нагород. Дерміцель знає, звідки вітер віє, і не особливо приховує свої почуття до полковника, однак пнеться із шкіри, аби й зараз, через

десятиріччя після тих трагічних подій, довести, що він гідний Йоасі, заслуговував на неї, незважаючи ні на що, зокрема на відверту зневагу до нього всієї родини Клотців. Колишня пані директорша досі вважає, що саме він винний у смерті їхньої дорогої доньки. Якби вона згодилася вислухати Ервіна, він розповів би їй, що саме тоді сталося. Але з ним ніхто не хоче розмовляти навіть зараз, через десять років після смерті Йоасі.

Бо хто такий Дерміцель? Син власника майстерні по ремонту велосипедів — після занять у школі він теж працював, допомагаючи своєму батькові. Вчився з Йоасею в одному класі, разом ходили до школи, щодня проводжав її після уроків додому, несучи Йоасині книжки. Узимку ходили вдвох на міську ковзанку, де грав військовий духовий оркестр. Ервін допомагав дівчині взуватися, — з нестямною радістю обережно і ніжно брав маленьку ступню в білій вовняній шкарпетці у свою чорну від мастила долоню і легенько стискав її.

Думалося, з часом усе стане на свої місця! Розумаха, нічого сказати!

Садиба Клотців стоїть на тій же вулиці, що й банк, вона оточена металевою прозористою огорожею. В глибині доглянутого саду за великими крилатими деревами біліють колони двоповерхового будинку. В неділю із широких вікон лунають музика, сміх, чути веселі голоси. Родина Клотців розважається. Злий і похмурий Дерміцель никав у такі дні десь поблизу, зазирає крізь огорожу, тулився м'язистим лобом до холодного металу, не маючи доступу навіть на алеї саду. Знаючи, що Ервін вештається біля будинку, з дому часом вискакувала, одягнена у біле або блакитне плаття, русява Йоася і казала хлопцеві кілька ласкавих слів, поплескувала по щоці. Залишала щасливого юнака на вулиці, а сама верталася в дім.

— Найсолодша моя мутті, — сміялася наступного дня Йоася у відповідь на докори й застереження матері, поважної пані директорші, — Ервін зовсім не такий, яким ви всі його собі уявляєте. По відношенню до мене — він благородний лицар. Ервін — найкращий спортсмен гімназії, вродливий. Всі наші дівчата бігають за ним, а Соні, дочка аптекаря, прямо вмирає. А переді мною Ервін тане, як віск у гарячій руці. Мутті, солодка моя мутті, Ервін слухняніший за нашого пуделя Трезора. А це радісно! Це так гарно!

Сірі очі її поширилися, налилися тремтливою яснотою, затремтіли вії. На довгастому породистому обличчі з важкуватим носом малювалася щира радість. Матері не хотілося її розвіювати.

— Ти в мене розумна дівчина! — Пані Клотц поплескала Йоахиму долонею по щоках — спершу по лівій, потім по правій. Поводилася з власним чадом, наче строга дама-патронеса з закритого пансіонату, де виховують не дуже слухняних, але родовитих дітей. — Ніколи не забувай, що він син власника велосипедної майстерні, а ти донька директора банку. Між вами — бездонна прірва. Будь обережна і холодна як лід. Я все поясню батькові, скажу йому, щоб не хвилювався.

— Мутті, найласкавіша моя, — лабузниця до матері Йоахима. — Ервін ще не бував у нас. Я хочу йому показати дім і сад. Давай запросимо Ервіна, коли не буде вдома тата й Хельмута!

— Фі-і-і! — відкопилила нижню губу фрау Клотц. — А я щойно хвалилася, що в мене розумна донька... Ганьбися, дитино!

— Ну, мутті, — надимала рожеві губки Йоася, тягнучись лицем до матері. — Ну, солодка моя!

Фрау Клотц, аби підкреслити, що те, про що тільки-но мовилося, мізерне, не варте уваги, перевела розмову на інше.

— У Бурхгардів нова машина. — Непорушні, наче шматочки голубої емалі, очі пані Клотц захоплено зблиснули.

— Яка? — ще більше поширила очі Йоахима, і обличчя її знову просвітліло. Про Ервіна враз забула.

— Ще не знаю, здається, навіть американська. Тато говорив, що восени ми теж купимо нову, а стара залишиться Хельмутіві.

— Як гарно! — заплескала в долоні Йоахима. — Як добре! Як добре!

— Завтра по обіді нікуди не йди. Прийде кравчиня із журналами мод. Виберемо тобі крій плаття для випускного балу.

— Мутті моя, ти найкраща! — з безмірною вдячністю прошепотіла Йоахима. — Я хочу таке плаття, щоб гармонували мої найулюбленіші кольори — білий та блакитний.

— Гарзд. Так і зробимо. А зараз іди вчитися. Дівчина потяглася, щоб поцілувати матір у щоку.

— Ні, ні,— застережно наставила та долоню,— а то ще зіпсуєш зачіску, а я в місто зібралася. Завітаю до Бурхгардів, вони кликали подивитися машину. Як вернуса, то все розкажу тобі. Будь слухняною.

Радісно збуджена Йоахима зайшла в свою дівочу кімнату, наповнену сонячним світлом. Вона видалася їй на диво просторою, наче була без стін, аж очам стало боляче од світла.

Фрау Клотц ні словом не обмовилася чоловікові про свою розмову з донькою. Здається, все це пусте, не варте уваги і турботи. Нащо відволікати Вальтера від важливих справ? Своїми побоюваннями, дуже невиразними, вона все ж не забула поділитися із сином. Двадцятичотирьохрічний Хельмут, студент університету, більшість часу віддавав не навчанню, а заняттям спортом і розвагам. Він вправно фехтував, займався боротьбою, боксом.

— Мамо, я переговорю з цим зухвальцем! — хвалькувато пообіцяв Хельмут.— Бр-р-р, що за прізвище в нього!

— Тільки обережно, синку. Знаю, який ти гарячий..

— Будь спокійна, мамо. Я знаю, як поставити плебея на своє місце!

Через кілька днів Хельмут зустрів Ервіна на вулиці. Той ішов не тротуаром, а бруківкою, бо котив аж два велосипеди, після ремонту повертав їх власникам.

— Чекай, Дерміцель, хочу з тобою перебалакати,— сказав Хельмут замість привітання. Ервін зупинився, тримаючи руки на рамах велосипедів.

— Знаю, Дерміцель, що ти добрий спортсмен, бачу он нашивки шарфюрера на твоїй сорочці. Хлопець ти непоганий. Але хочу застерегти: моя сестра тобі не рівня. Не розраховуй на прихильність нашої родини. Зрозумій: кожному своє. Якщо хоч пальцем торкнеш сестру, зобидиш якомсь — нарікай на себе. Уб'ю, як пса, розірву надвое. Зроблю так, що й тебе, і твого батька виженуть з міста... Зрозумів?

Дерміцель, стоячи поміж двох велосипедних рам, вперто нахилив голову, роздув ніздрі. У свої вісімнадцять років зростом перегнав двадцятичотирьохрічного Хельмута, з усього видно, був і дужчий за того. Послав би цього чепуруна до всіх чортів, аніскілечки не боявся його, але ж перед ним стояв брат Йоахими, найпрекраснішої з дівчат, за яку б Ервін, не замислюючись, віддав життя.

Ервін, ще до того, як, на свою біду, полюбив Йоахиму, добре знав цього багатого гульвісу, який гасав вузькими вулицями міста батьковою автомашиною, тривожачи сонну тишу Фюссена голосними звуками клаксона. Раніше, коли бачив Хельмута в гурті таких самих, як і він, багатих марнотратників життя, то заздрість підкочувалася до горла і забивала подих. Ервін аж сичав од злості, що не має таких розкішних костюмів, як ці лобуряки, не може собі дозволити вільно вештатися вулицями, бо треба було допомагати батькові. Та коли Йоахима подала йому надію, він одразу змінив своє ставлення до Хельмута. Дивився вже на нього, як на майбутнього родича — його треба, може, якщо не полюбити, то хоч шанувати і слухатися обов'язково, бо інакше можна завдати прикрості Йоасі. Тож зараз, слухаючи висловлювані не дуже чемним тоном застереження молодого Клотца, Ервін Дерміцель тільки стискав зуби і мовчки слухав, нахиливши голову.

Уже довгенько стовбичили на перехресті, у Ервіна — він не міг дивитися на Хельмута прямо, бо цьому перешкождали велосипеди, — від натуги змокрів лоб і густо почервоніли вуха. Перехожі з цікавістю приглядалися до них, бо не рівня були вони один одному. Із аптеки, яка містилася в наріжному будинку, виглядало аж двоє цікавих облич: сам аптекар Вільгельм Шварцман, котрому власті передали експропрійовану у єврейської родини аптеку, його донька, товста, прищелепувата Соні, яка вчилася в одному класі з Ервіном та Йоахімою і була відома на всю гімназію тим, що мала товсті, як тумби, ноги і по черзі закохувалася безнадійно у всіх хлопців. Соні зараз аж рот роззявила від цікавості, а ніс приплюснула до скла. От уже буде що розповідати їй завтра, зчинить галас на всю гімназію! Здається, дівчина пицала від захоплення, соваючись біля вікна. Батько її відійшов у глиб аптеки. Молодики на вулиці от-от поб'ються, бач, як наїжилися. Соні теж, як і багато дівчат у їхній гімназії, не раз уже закохувалася в Ервіна, розчаровувалася повністю, бо він не помічав її, і знову закохувалася. Зараз у неї якраз був черговий приплив кохання.

— Дякую за пораду, — рвучко стріпнув головою Дерміцель. — Але я й сам знаю, як мені поводитись.

— От і добре. Здається, порозумілися. Сервус, — сказав, відходячи, Хельмут. Худорлявий, тонкостанний,

одягнений у костюм, пошитий найкращим кравцем, він одверто хизувався самим своїм виглядом і ставив Ервіна на відведене йому місце.

А Дерміцель, незважаючи на суворе застереження, і далі чекав ранками Йоахиму коло її дому. Разом ішли до школи. Щоденно проводжав дівчину після уроків і супроводжував у плавальний басейн. Але гіркота, мов іржа залізо, роз'їдала честолюбиве серце юнака. Найбільше мріяв у цей час про те, щоб швидше закінчити гімназію і вступити добровільно у війська СС, зайняти привілейоване становище. Бачив себе затягненого в чорний мундир, з одним срібним погоном на плечі, у кашкеті з височенною тулією, на якому біліють над козирком череп та дві схрещені кістки. Скільки разів на день, навіть під час зустрічей з Йоасею, повторював собі, як молитву, слова Гітлера про те, що світ належить таким, як він, німцям — молодим, дужим, готовим на все, не зв'язаним ніякими забобонами і зобов'язаннями, крім вірного служіння фюрерові і фатерланду.

Умерла Йоася, і намір піти у війська СС став зовсім нав'язливим. Він покаже зарозумілим Клотцам, на що здатен. І його справді по закінченні гімназії зарахували у війська СС. Але потім не пощастило — представники абверу відібрали дужого молодика для служби в своєму відомстві. Хоч це й бентежно лоскотало гордість його, він знав, що означає служба в розвідці: не бачити йому ні високих військових звань, не здобути гучної, щоб про неї знали всі, в тому числі й Клотци, слави. Служба в розвідці принесла саму гіркоту, бо, як почалася війна з Росією, Ервін потрапив у підлеглі до Хельмута Клотца, найненависнішого із своїх ворогів. Вважав його винним у смерті Йоахіми.

Навесні 1935 року, коли Йоахіма і Ервін закінчували гімназію, сталося те, про що не любить згадувати полковник Клотц і чого не може викинути із свого серця Дерміцель. Батьки Йоахіми всю вину за трагічну смерть доньки переклали на занудистого Дерміцеля. Це він під час негоди виманив дівчину в гори.

Трое дівчат і трое хлопців із випускного класу ввечері проти неділі вибралися на прогулянку в гори. Молодики навантажилися всіляким туристським спорядженням, а дівчата весело крокували поруч з ними, несучи тільки сумки з найдками. На березі річки, притоки Леху, неподалік од вілли Клотців (її було навіть видно звідти),

поставили два намети, розстелили на землі брезент, а на нього поклали пледи, розпалили біля води багаття. Співали, танцювали, бігали наввипередки. Хлопці пробували боротися, та всіх легко переміг Ервін. Він бачив, з яким захопленням оглядали його постать дівчата, і йому хотілося кричати, підстрибувати, взяти на руки сірооку Йоасю і понести її в темінь лісу, де нікого, крім нічних птахів, у цю пору немає.

Ервін втупив погляд у багаття, широко розставив ноги, роздумуючи, чим би ще більше вразити компанію.

— Чіпляйтеся всі за мене,— повів дужими плечима, випростуючи руки назад.— Я вас зараз розкручу, як на каруселі.

Хтось із хлопців засумнівався:

— Не витримаєш!

— Я не витримаю? — роздув ніздрі Ервін, очі його горіли. М'язистий лоб низько нависав над переніссям. Ніколи не почував себе таким дужим.— Чіпляйтесь, кажу! Поки не передумав.

— На каруселі! На каруселі! — заплескали в долоні дівчата.

П'ятеро повисло на Дерміцелі: хто тримався за плечі, хто за шию, а Йоахима вчепилася ззаду. Ервін, переступаючи напруженими ногами, почав обертатися, швидше й швидше, аж поки справді не розкрутив їх, як на каруселі. Дівчата верещали, хвицалися ногами, хлопці теж реготали, на всі заставки вихваляючи Ервіна. Найдужче заливалася Йоахима, уткнувшись носом у гарячу потилицю Ервіна, покушуючи зубами його за шкіру,— вона, здається, забула в цю мить все на світі, навіть про материні застереження. Один за одним відлітали набік хлопці, дівчата падали на траву, сміючись, і залишалися лежати там, не встаючи. Ервін уже крутив саму тільки Йоахиму. Та ось і вона прошепотіла так тихо, що її почув тільки він сам:

— Пусти, Ервіне. Пусти, мій богатир,— простогнала.— Фазольт!¹

Юнак зупинився. У нього теж паморочилася голова. Дівчина сіла біля подруг, простягла стрункі ноги до багаття, Дерміцель опустився на землю поруч із нею, не відводив захопленого погляду від дівчини. Радість і гордість розпирали його груди. Піднісся у власних очах

¹ Фазольт — один з героїв опери Ріхарда Вагнера «Золото Рейну» (тетралогія «Перстень Нібелунгів»).

тим, що вдалося йому зараз зробити. Йоахима повернула голову від багаття, в її зіницях ще спалахувало, мінилося полум'я. При всіх, не криючись і не соромлячись, вона міцно обняла дужий стовбур його шиї обома руками, поцілувала спершу в одну щоку, потім у другу, припала до його губів. І дві інші пари, побачивши, що виробляє Йоахима, теж кинулися в обійми одне одному, цілувалися до нестями.

— Мій богатир,— шепотіла Йоася, лежачи навznak на пледі, зволожувала язиком пересохлі губи і дивилась у зоряне, високе небо, яке дихало холодом.— Фазольт!

Ервін хотів поцілувати дівчину, нахилився до її розчервонілого лица, але вона насварилася пальчиком.

— Ні, ні, юначе... Без мого дозволу ти не маєш права це робити.

Однак Ервін ще витав на сьомому небі, думаючи про те, що в них попереду ціла ніч і весь завтрашній день. Про сон і їжу ніхто не думав. Весела компанія не помітила, як важко нахмарилося небо над горами, раптом зникли яскраві зірки і потягло пронизливим холодом. Почав накрапати дощ. Сховалися в наметах, але й там було холодно. У дівчат псувався настрій, котрась захликала.

І тоді Йоася рішуче взяла владу над усією компанією в свої руки.

— Панове! — сказала владним тоном.— У мене є ключ од нашої вілли. Здається, там зараз Хельмут із друзями, але ми їм не перешкодимо, гадаю, вони будуть нам тільки раді. А якщо ні — то кімнати знайдуться й для нас.

Йоасина пропозиція була одноголосно й гаряче схвалена. Наметів не згортали, залишили їх біля річки, а з собою забрали тільки пледи й кошики з наїдками. Бігцем поспішали до темної і мовчазної вілли.

— Мабуть, Хельмут вже поїхав до міста,— висловила припущення Йоахима.

Але біля гаража, під навісом, стояла машина. Отже, Хельмут на дачі. Очевидно, нагулявшись, його компанія вклалася спати. Йоахима провела всіх на кухню, нагодувала тим, що було в холодильнику і що дівчата принесли з собою. Хлопцям навіть виставила по пляшці пива. Відразу ж по вечері розвела всіх спати. Дівчата розмістилися в її кімнаті, а хлопців поклала в батьківій. Домовилися прокинутися на світанні і, якщо пере-

стане дощ, мандрувати в гори далі, продовжити прогулянку, яка так весело почалася, а зараз несподівано перервалася.

А Хельмут у цей час спав як убитий. Звечора добряче хильнули з Францом, не пам'ятав, коли й розійшлися. Серед ночі прокинувся, бо стало жарко й нестерпно, до нудоти боліла голова. Увімкнув нічник. Помутнілими очима втупився в дівчину, яка своїм тілом зайняла майже все ліжко, відсунувши його, Хельмута, на самий краєчок. Оголені плечі, руде волосся розметалося по подушці. Неприкриті пишні груди високо піднімалися. Дихала дівчина хрипко й важко. Як же вона опинилася в його ліжку? Добре пам'ятає, що увечері сидів за столом поруч із Гердою, тиснув їй коліна і вона багатообіцяюче опускала повіки, а за Кетрін упадав Франц. Так вони з ним попередньо домовилися: Хельмутові — Герда, а Францові — Кетрін. Нічого собі набрався, коли не пам'ятає, що замість Герди в його ліжку опинилася пухка, як здобний пиріжок, Кетрін.

Захотілося випити. В кімнаті не було нічого, тож спустився сходами вниз, запалив на кухні світло і, знайшовши пляшку пива, почав пити прямо з шийки. Здається, полегшало! Хельмута схитнуло. Підійшов до раковини і довго вивертав отруєне алкоголем нутро. Знесилений і очманілий від блювання, вирішив провітрити приміщення. Зайшов і в Йоасину кімнату і, не засвічуючи світла, одчинив навстіж вікно, давши доступ холодному, вогкому повітрю з гір.

Ервін, схвилюваний учорашньою поведінкою Йоасі, її поцілунками, з якими вона не крилася перед подругами, майже не спав цієї ночі. Він почув, що хтось ходить у коридорі, грюкає дверима. Вийшов з кімнати, щоб побачити, хто ще, крім нього, не спить на віллі. Спіткався лицем до лица з Хельмутом, котрий якраз зараз зачиняв двері Йоасиної кімнати. Ішов коридором, як сновиди, простягнувши наперед руки і напівзаплющивши очі. Ервін притисся до стіни, щоб пропустити його. Хельмут не помітив юнака.

«Ох же й набрався, чудило», — поблажливо усміхнувся Ервін. Цього гонористого, хвалькуватого Хельмута він зараз навіть любив. І хіба можна не любити брата дівчини, яка відверто, на очах у всіх, кидається тобі на шию і обдаровує поцілунками, за які можна віддати півжиття?

Хельмут поплентався нагору й, добравшись до своєї кімнати, важко впав на ліжко поруч із Кетрін. Відразу заснув, не давши собі звіту, де щойно побував і що робив.

Холодний вітер почав розгулювати по кімнатах. Йоася лежала спиною до вікна. Втомившись за день, міцно спала й прокинулася лише тоді, коли дрижаки пройняли її тіло. Встала й відкрила вікно, стиха лайнула того, хто його відчинив. Вкрилася з головою, але нагрітися не могла. Цокотіла зубами, міцно схрещувала руки на пругких грудях, але ніщо не допомагало. У примарнім сяві світання бовваніли оддалік темно-сині гори. Вони, либонь, дихали самим тільки холодом і вогкістю. Незабаром жар запалив тіло Йоасі. Злякавшись, вона розбудила подруг і попросила дати їй кави. Дівчата нагріли кави, а потім приготували гарячу ванну, та це не допомогло. Тим часом прокинувся Хельмут. Зійшов униз з пом'ятим, запухлим обличчям.

— Що трапилося? — спитав, зазирнувши до кімнати і, побачивши біля ліжка сестри стривожених молодят, зміряв ненависним поглядом Ервіна. І цей тут!

— Йоася захворіла. Хтось уночі розчинив вікно і застудив її, — пояснила котрась із дівчат.

І Хельмут, як не гула в нього голова з перепоею, однак згадав, що то він, власне, порозчиняв уночі всі вікна на віллі. Як же не помітив сестри з подругами? Треба менше пити.

Йоасі ставало все гірше, вона почала марити. Шоки її горіли, губи пересохли, очі сповнилися нездоровим блиском. Хельмут пішов заводити машину, він уже цілком прийшов до тями. Ервін на руках виніс загорнуту в пледи дівчину, її трусил пропасниця. Хельмут, прихопивши із собою одну з Йоасиних подруг, поїхав до міста. Машина зникла за крутим поворотом дороги, і всі вернулися на віллу. Тільки тоді з горішніх кімнат спустилися причепурені Герда і Кетрін, а також Франц, який встиг навіть поголитися, незважаючи на веремію, що зчинилася на віллі. Ніхто не припускав, що хвороба Йоасі серйозна.

— Не треба рюмсати, — сказала Кетрін. — Нічого з нею не станеться. Одужає. Я вас усіх зараз нагодую і напою...

Та ніхто з Йоасиної компанії не хотів ні їсти, ні пити — були приголомшені чи налякані. Хутенько зібрали-

ся, намети склали в гаражі, а самі пішли до міста пішки, обговорюючи в дорозі те, що сталося.

...Врятувати Йоахиму Клотц не пощастило найкращим лікарям Фюссена — за три дні згоріла в гарячці від двостороннього запалення легень. Ще як Хельмут привіз хвору сестру, він намірявся розповісти матері, що винен у простуді Йоахіми, але бачачи, що весь гнів, усю ненависть і мати, і батько спрямували проти Ервіна, який виманив дівчину в гори, прикусив язик — хай розплачується! А Ервін у дні хвороби Йоасі не відходив од вілли Клотців, втуплював тоскний погляд у вікна її кімнати... Настала трагічна розв'язка.

На пишній похорон, який влаштували своїй доньці Клотци, зійшлися всі найбагатші люди міста. Ервін побачив Йоасю в труні тільки здалеку. Стояв за якимось старим пам'ятником, тулився щокою до холодного каменя — плакав та скреготів зубами. Оддалік виднілася засипана квітами труна. Обличчя Йоасі видавалося білою плямою...

Полковник Клотц копнув носком черевика одну з рибин, які лежали на траві, і раптом здригнувся усім тілом і низько присів, розставивши в боки коліна. Над головою щось завищало, заскреготіло — кіц, кі-кі-кі! Цей звук немов прищипив його до землі. Обережно підвів голову, роздивляючись, що так моторошно могло кричати. Над річкою кружляв, очевидно, помітивши мертвих стругів, великий птах із сіро-коричневими крильми. Чорна каня, мов лиховісник, ширяла над ним. Вилаявшись і познущавшись із себе, Клотц змотав волосінь і повісив вудлице на те саме дерево, де воно висіло. Рибу не підбирав. Зараз прийде солдат і однесе її кухарю-тірольцю, котрий, як кажуть, зуби проїв, готуючи рибні страви в якомусь із гірських пансіонатів для багатих туристів.

Клотц сполоснув черевики, відмив з підшов риб'ячу луску та кров і легко, мов гірський козел (був чимось і схожий на нього), пострибав по камінню вниз за течією річки. Одним стрибком Клотц подолав дерев'яні сходишки будинку, де жив, і опинився в невеликій кімнатці, обладнаній під душуву. Скинув черевики, шкіряні шорти, одягнув на голову гумову шапочку і став під колючі, холодні струмені води. Через десять хвилин Клотц уже сидів у своєму кабінеті й переглядав матеріали, що надійшли протягом ночі. Їх було не густо, від агентів за ніч

одержано лише дві радіограми, в яких фактично не містилося важливих розвідувальних даних. Руменіге досі не обізвався. Що могло трапитися? Будинок, куди перемістилася його група, здавався надійним, був поза всякою підозрою. А фон Штейніц сьогодні обов'язково запитає про Руменіге. Що ж сказати?

Може, вдасться притишити генеральський гнів, коли розумно доповісти про дії групи Дерміцеля?

Пройшов у сусідню кімнату, де на нього чекав сніданок. Кухар-тіролець засмажив до золотистого кольору щойно пійманих стругів. Риба, яка ще годину тому весело пірнала в крижаній воді, була на диво смачною й соковитою. Кожну рибину кухар обволік борошном, потім яйцем і знову борошном, смажилася вона немов у щільному мішечку, з якого не витекло й краплини солодкого риб'ячого соку. Хай хоч ця маленька радість розважить його перед важким днем! Незважаючи на всі перипетії, апетиту полковник не втратив.

Папка з паперами, коли взяв її до рук, здалася такою холодною, що облекла долоні. Прихопив із собою маленький пакуночок — кілька щойно пійманих рибин віз генералові Талеману, котрий був тонким гурманом, як і полковник Клотц.

Насупившись, сів у машину, і водій, не чекаючи команди, помчав вузькою лісовою дорогою попід низько навислим гіллям. Незабаром вибралися на шосе. Клотц поглянув на небо. Воно було чисте і безхмарне і, звичайно ж, віщувало повітряну небезпеку.

— Швидше! — буркнув полковник, насуплюючись ще більше.

Розділ сімнадцятий

Збираючись у ворожий тил, де не тільки на кожному кроці, а й у повітрі підступно чигає смертельна небезпека, справжній розвідник теж у душі потерпає, бо йде не до тещі на пироги, та його хвилювання здебільшого пов'язані з думками про краще виконання бойового завдання, а не розбуджені вони страхом і крутіємством про те, як там, за лінією фронту, зберегти власне життя. Якщо про це починаєш думати, то, вважаєш, тебе вже немає, як полюбляє висловлюватися старшина Антипенко: такого розвідника корова язиком злиже.

Граматику розвідки Антон освоїв досконально; за обсягом знань, за тяжким досвідом, за розумною відвагою, яку виявляв під час кожного пошуку, розвідницька освіченість сержанта Дивнича дорівнювала, може, вищому учбовому закладу, якби, наприклад, не дай боже, постійно існував жорстокий інститут війни.

Зараз Антон не збирався вирушати у ворожий тил і знаходився далеко від фронту. До передових позицій від цього кам'яного, з вузькими поплутаними вуличками передгірського містечка пролягло кілька десятків кілометрів, а це, як на думку бувало фронтовика, чимало. На вулицях зрідка траплялися цивільні перехожі, але більше зустрічалося військових — солдатів, сержантів, офіцерів. Тихо й спокійно було в містечку, наче лежало воно десь за Уралом чи побіля Ташкента. Жодна куля чи снаряд сюди не долітали, і пострілів не було чути. Лише гули десь літаки. Однак Антон хвилювався не менше, ніж перед нічним пошуком.

На попутних машинах, а то й пішки добрався Антон до дорожньо-етапної комендатури, де мав проходити подальшу військову службу, як сказано було в його приписі. Вже в містечку показав регулювальниці свої документи, запитав у юної, проте суворої дівчини, де йому шукати коменданта. Дівчина, молодший сержант, вертаючи документи, без усмішки на рожевому личку, але приязно повідомила, що Гарненький (він подумав, що це таке прізвище) якраз на місці, пояснила, як знайти коменданта. З цікавістю приглядалася до сержанта. Як-не-як, а перед нею стояв майбутній товариш по службі, до того ж ще й вродливий юнак. Його покаліченої руки дівчина не помітила.

Комендатура містилася на території великої садиби з безліччю будинків і будиночків, флігелів, комор і стаєнь, вимуруваних, немов фортечні стіни, із сірого, прямокутного каміння; за крайніми будиночками, в глибині двору, за живоплотом із жовтої акації, яка розцвіла, починався шумкий ліс і вдалині чітко бовваніли гори, котрі то ніби віддалялися од міста, то насувалися на нього високою припливною хвилею.

Гори не скидалися, як це буває, коли на них дивитися здалеку, на темно-сині грозяні хмари, що зачепилися за землю, перед тим як розродитися дощем, — гірський хребет виразно позначався на обрії, видно було вершини всіляких обрисів, що скидалися то на округлі копиці

сіна з приплюснутими верхів'ями, то на степові кургани чи скіфські могили з Антонового степу, а ліворуч, до півдня, стриміли й курилися білуватим димом гострі бескиди з кам'яними осипами на раменах.

Схили гір заросли лісом, лише деякі вершини, здебільшого заокруглені й вирівняні часом та вітрами (а може, вони й вродилися такими у незапам'ятну давнину), сяяли проти сонця зелено-золотавими поверхнями — очевидно, це й були, припускав Антон, знамениті альпійські луки, вкриті метрової висоти травою, усіяні квітами рожево-пурпурових рододендронів, білими зірками нарцисів та синіми дзвониками тирличу.

Антон відчував м'які поштовхи в груди. Струмені повітря, спускаючись із гір, огортали серце хвилюванням. Було радісно й тривожно водночас, ніби його хтось кликав по-дружньому, але хто саме — він не знає й догадатися не може, бо не бачить того, кому належить привітний голос.

Дороги, море й гори для Антона здавна — як найщиріше одкровення, вони навівають задуму і, здається, роблять його кращим. Коли Антон у сорок першому році, вже в дні війни, уперше побачив море, то занімів, скорений його могутньою силою й красою. Синій безмежний простір загипнотизував сімнадцятирічного хлопця, і він ладен був годинами дивитися в неспокійні, мінливі очі глибини, прислухаючись до невгавного шуму і намагаючись вловити таємничий голос, який щось нашіптував, кликав кудись і застерігав водночас.

В Антона не було тоді часу, щоб милуватися морем, але воно й так весь час було перед очима, жило в серці.

А дороги змалечку стелилися під босі ноги Антона пухнастими, теплими полотнищами, на які він ступнув прямо з коліски. Пам'ятає сільську дорогу, яка починалася від рідної хати. З гарячого пороху, збитого, може, за віки ногами й колесами, випурхували горобці й, наполохано б'ючи крильми, пірнали в прохолодні печери, що їх повитворювали понад дорогою зарослі дерези. Антон ступав у м'які, щойно залишені птаством кубльська, і дорога видавалася йому безмірно ласкавою і рухливою, як коліска на довгих вервечках, що ще висить під сволюком комори. Не раз просив маму, і вона підсаджувала його туди. Зручно вмостившись, гойдався, аж поки не засинав. Так траплялося, як було йому чотири, п'ять і шість років. А далі вже коліска стала непотрібною, бо

навіювала сон, а замість неї він навіки полюбив дорогу, шлях, який цупко брав у міцні обійми, ніби стискав долонями за плечі, повертаючи обличчям у той бік, куди треба було йти.

А зараз перед Антоном — руку простягни — височіли гори, мінилися під сонячним світлом зелені верховини. Над ними струменіло нагріте повітря, сяяли золотом і зеленню альпійські луки. Десь там, за горами, пролягала лінія фронту і, напевне ж, закипала від вибухів, а нижня весняна зелень чорніла і в'янула...

Подвір'я садиби, як поле стадіону,— кругле й заросле в'юнкою травою. Будинки обліті сонячним промінням. Все довкруги мерехтить, сліпить зір. Аж тепер Антон відчув, що в шинелі й шапці-вушанці жарко, сонце припікало майже по-літньому, в повітрі кружляли якісь комахи, метелики, над будинками шугали швидкі ластівки, кулями пролітали вони над подвір'ям, знижуючись до самої землі.

Тепле почуття відчув Антон до капітана, який після дівчини-регулювальниці ще раз приязно й докладно розповів йому, де саме шукати дорожньо-етапну комендатуру. Капітан зацікавлено розпитав, звідки Антон їде, де воював.

Антон зупинився посеред подвір'я, розглядав будівлі одну за одною, прикидаючи в думці, де може знаходитися комендатура. Триповерховий, залитий тремтливим світлом будинок з білими колонами і високими округлими вгорі вікнами виглядав дуже розкішно, щоб його зайняла комендатура.

Стояв у ваганні. Поблизу височіло ще з півдесятка різного розміру будиночків, де, очевидно, колись розміщалися господарські служби.

Сонце пекло немилосердно, зелена, в'юнка трава росла, здавалося, на очах. Антон подумав, що і в них, у Кадомці, де залишилися мати і палахка Степка, в цю мить гріє це ж саме гаряче, добре сонце, якому, мабуть, любіше було б світити на мирну землю, аніж на обпалені, понівечені війною простори.

Вдома вже сіють повним ходом, дядько Гордій цілий день цюкає сокирою, сидячи верхи на колоді, час од часу витираючи долонею спітнілий лоб. Навіч глянув Антон на все, про що думав у цю мить, побачив звивистий шлях, що виводив за село, високу степову могилу, на вершині якої, наче тік, біліла вибита пташиними криль-

ми чиста місцина, де стояли вони вдвох із Степою. Чи не бовваніє і зараз там струнка постать зеленоокої степовички?!

Солдат, одягнений у злинялу до білого гімнастерку, переходив подвір'я, несучи в далеко відставленій руці закурений казанок. Смачно запахло гарячою пшоняною кашею, звареною на свинячій тушонці. У Антона слинка потекла, згадав, що з учорашнього дня не мав у роті ні ріски...

— Друже, де тут шукати старшого лейтенанта із комендатури? — запитав.

Ще далі відсторонивши казанок, обережно тримаючи його майже на витягнутій руці, солдат приязно й весело поглянув на Дивнича.

— А-а-а, Гарненького шукаєш, сержанте? Он у тій халупі комендант сидить, — кивнув солдат головою в напрямку другого за розміром будинку, що стояв по праву руку від входу. — До нас на службу?

— Так. Комендант у себе?

— Тама Гарненький. Іди швидше, а то обід прогавиш.

Перед ганком Антон поправив шинель, шапку. Двері в коридор були прочинені. Вони голосно рипнули, коли штовхнув їх рукою. Далі були ще одні двері, в які Антон уже постукав.

— Дозвольте?

— Хто там? Заходь! — пролунав високий голос.

Антон переступив поріг, підніс руку до скроні. За столом сидів старший лейтенант з глечикуватою головою і щось писав. На Антона уважно глянули маленькі сірі очі. «Оце так гарненький», — подумав Антон.

— Сержант Дивнич прибав для дальшого проходження служби, — відрпортував і простягнув коменданту зачасно приготовлені документи.

— Сідай, — м'яко припросив його старший лейтенант. — У ногах правди немає. На нашій службі більше настоїшся, ніж насидишся. Втямкував?

І зовсім по-цивільному він почухав п'ятірнею потилицю. Червоноармійську книжку переглянув уважно, наче тримав у руках не посвідчення, а принаймні якусь художню книжку, де було що читати. Припис, за яким сержант Дивнич надходив у розпорядження 207-ї дорожньо-етапної комендатури, теж уважно розглянув. Поклав на стіл спершу припис, а зверху червоноармійсь-

ку книжку, накрив їх широкою долонею. Розглядав сержанта з цікавістю — обличчя, руки, ноги, струнку постать, наче вишукував якийсь видимий гандж. Не помітивши нічого незвичайного, насупив брови, плямкнув губами.

— Гм, — прокашлявся комендант, — щось я не второпав відразу. Розвідник?

— Так.

— У ворожому тилу бував, «язиків» приводив?

— Звичайно.

— Гарненько, гарненько. От і вилізло шило з мішка. І нагороди маєш?

— Як усі. Розвідник, та не мав би нагород!

— Ану розстебни шинель, покажи свої груди...

— Якщо бажаєте глянути на мої ордени, то вони ось у кишені, — вийняв блискучий шкіряний гаманець на застібці-блискавці. — Показувати?

— Показуй...

Виклав на стіл ордени — Червоного Прапора, Вітчизняної війни обох ступенів, Червоної Зірки, дві медалі «За відвагу». Комендант тільки головою крутив, прищмокуючи язиком.

— Во, во... На нашій службі офіцери не мають таких нагород, які у тебе є. Я от що тобі пораджу: зараз же, при мені одягни свої ордени. Ти їх чесно заслужив, розвіднику, то й носи, хай усі бачать. Коли ж красуватись орденами, як не у війну! Гімнастерка спеціально пошита так, щоб гарненько було чіпляти нагороди. У мирному житті на цивільний піджак не дуже їх почепиш, може, тільки в дні найбільших свят, та й то не завжди. Тож носи зараз! Чого до нас потрапив? Невже надоїло в розвідці?

— Довго розказувати. Легше показати, якщо вже так треба.

— А ти розкажи, нам поспішати нікуди. Гарненько розкажи. Я охочий до цікавих історій. Признаюся тобі, сержанте, сам колись хотів стати розвідником. Не взяла за довгий зріст, як-не-як — один метр дев'яносто вісім сантиметрів. Не сховаєшся ніде. Видно, як кажуть, версту за версту. Служив у корпусній артилерії, після поранення послали сюди. Мене й поранило через те, що довгий. Тепер рух на дорогах регулюємо, шпигунів ловимо. А ти ж чого до нас?

— Рука. — Антон відвів убік ліву руку й показав, що

вона не згинається.— Куля пробила лікоть. Недавно виписався із шпиталю. Списаний з армії на шість місяців. Попросився до вас. Все ж ближче до фронту. Спасибі, один сержант надоумив. Хіба таких, як я, не приймає?

— Жартуєш, сержанте,— приязно усміхнувся комендант.— Такі, як ти, в нас ціняться на вагу золота. По правді сказати, я оце вперше із справжнім розвідником розмовляю. Ти відколи воюєш?

— В армії із сорок першого року, ще й вісімнадцяти не було, як узяв до рук гвинтівку. Перше бойове хрещення прийняв під Севастополем. Там був поранений, евакуювали підводним човном.

— Знаєш, сержанте, кого мені найбільше шкода? — підпер долонею підборіддя старший лейтенант.— Не знаєш! Звичайно, болить серце за всіма, хто поліг за ці майже чотири роки війни. Але найдужче шкода тих воїнів, котрі загинули в боях під Москвою і на Волзі. Вони полягли, не знаючи, коли прийде перемога. Вірили в те, що перемога буде за нами, за правдою й справедливістю, за комуністами, але ж, воюючи у засніжених полях під Москвою, біля гірських вершин Кавказу, вони не знали й не здогадувалися, скільки ще йти до перемоги. Вогні переможних салютів, на жаль, не осявали їхні геройські подвиги. Ну, досить лірики і спогадів. Подумаємо зараз, куди тебе направити. Залишу коло себе! Будеш помагати мені!

— Я хотів би потрапити ближче до передової.

— Хе-хе-хе,— тонко засміявся комендант, немов радіючи з чогось.— Є в нас такі гарненькі місця. Одне спеціально для тебе тримали. Тиждень тому розпроклята «рама» скинула бомби на перехрестя в районі Грюнсвальде. Загинуло двоє хороших дівчат, одна з них — начальник поста, молодший сержант Чумакова. Геройська дівчина була, хоч у розвідку посилай. Власноручно затримала трьох ворожих лазутчиків. До нагороди представлена. От тебе, сержанте, на її місце й пошлю.

— Я згоден.

Комендант мов не чув Антонових слів.

— Недавнечко, та позавчора, ми послали туди двох дівчат із свіжого поповнення. Обов'язки старшого на посту зараз виконує ефрейтор Мінаєва. Гарний солдат; але сором'язлива, м'яка, не наказує підлеглим, а просить їх. «Будь ласка, ставайте на пост». «Леонідо, прошу, зміни Галю, будь доброю». В армії так не годиться. Дисципл-

ліна є дисципліна. Запам'ятай, сержанте, що в нас із дівчатами не можна заводити шури-мури. Хай вона навіть закохається в тебе, кинеться на ший, а ти її легенько відсторонити і скамандуй: на пост кроком руш!!! А то можна в штрафну роту потрапити. Бувало вже таке в нас. А ти, я бачу, хлопець гарненький, будеш спокусою для дівчат.

— Товаришу старший лейтенанте, можете не хвилюватися за мене. Буду як кремінь

— От і гарненько, от і домовилися,— звеселів комендант.— Знаєш що, сержанте, зараз пообідаєш, одержиш зброю та ще дещо, і я тебе сам одвезу на пост.

— Скільки від поста до передової? — поцікавився Антон.

— Не так уже й далеко — п'ятнадцять кілометрів. Гарненьке місце — ліс довкруги, недалеко озеро, гори. Сам усе побачиш. По секрету тобі скажу: на нашій ділянці фронту незабаром відбудуться великі події. Війська передислоковуються за планами командування. Ну, та ти сам усе побачиш. У нас один наказ: бути пильними, працювати цілу добу, як годинник: тік-так, тік-так. Гарненько зрозумів?

На подвір'ї розгулював теплий вітер, що віяв з гір. Із розгону, але ласкаво налітав на лице, ніжно торкався шкіри. Небо синіло чисте, без єдиної хмаринки. Десь уже здалеку, ледь чутно долинали вибухи. Гули літаки. Тихо, тепло, сонячно — про війну думати не хотілося, але нікуди від неї не дінешся. Старший лейтенант Безгудов привів Антона на склад, де видавали зброю. Старшина, завідуючий складом, запропонував на вибір пістолет або автомат, він попросив і те, і те. Комендант дозволив. А коли Антон почепив кобуру на пасок, а ремінь автомата перекинув через плече, то старший лейтенант оглянув причіпливо постать сержанта.

— Тобі б ще фінку збоку — і ти знову розвідник,— промовив він.

Завідуючому складом, було, мабуть, десь під п'ятдесят, але порався він у своєму господарстві енергійно і хутко. Дивився на Антона з цікавістю. Гарненький сказав йому, що Антон перейшов до них із розвідки. Автомат видав новенький, хоч у складі зберігалася й стара зброя, для пістолета підібрав не брезентову, а шкіряну кобуру. Безгудов повів поглядом по стодолі, де розміщався склад, щось видивляючись.

— Ми одержали ще не все,— сказав старшині.— Чи не знайдеться в тебе міношукач?

— Ось тут вони лежать,— показав старшина рукою в куток біля дверей.

Старший лейтенант сказав Дивничу:

— Вибери собі міношукач, так званий щуп. Знадобиться. Там німці понатикали мін. При потребі доведеться тобі, сержанте, виконувати обов'язки мінера. Тебе проінструктують.

— Мені не звикати. Не раз доводилося розміновувати проходи під ворожим вогнем.

Антон у кутку, вказаному старшим сержантом, вибрав собі довгу рівну палицю з прикріпленим на кінці блискучим металевим стрижнем. Озираючись довкруги і тут же, коло порога, випробував її. Стрижень легко увійшов у землю.

— Годиться!

— То й бери, сержанте,— сказав Безгудов.— А тепер підемо далі.

Потім Антон одержав продукти, газети, листи дівчатам. Біля комендатури на них уже чекала машина — старенька, потріпана полуторка з брезентовою кабіною без дверей. «Якщо старший лейтенант сяде в кабіну,— майнула у Антона думка,— то головою прорве брезент».

— Ось що, Боб,— сказав Безгудов, звертаючись до шофера.— Поїдемо зараз до сержанта Чумакової.

Шофер здивовано подивився на нього.

— На пост сержанта Чумакової,— пояснив комендант.— Ми з тобою, розвіднику, сядемо в кузов... Все буде видно довкруги, і вітер провіватиме. Нас Боб, Борис тобто, провезе із вітерцем. Дорога удень хоч китись — ніде жодної машини. Нам можна їхати. Нашу машину всі знають. Нікого вона не здемаскує. Ох і помчимо зараз. Засидівся я в канцелярії. Другий день сиджу. Боб, уперед, повний хід!

Машина заскреготіла всіма нутрощами, хитнулася з боку на бік і, чого од неї не дуже сподівався Антон, справді покотилася дорогою спершу помалу, а потім усе швидше і швидше.

Старший лейтенант Безгудов, Гарненький і сержант Дивнич стояли, тримаючись за верх кабіни. Пружний вітер бив їм, як пташині крила, у груди, в обличчя, але подиху не забивав. Вони розпрямляли плечі, поглядом вбирали у себе простір, що налітав на них. Здавалося,

не машина, а рудувате, злегка закурене полотнище дороги стрімко бігло в напрямку гір.

Хвилюючі почуття огорнули Антона. Так із ним було щоразу, коли ступав на дорогу, яка вела в невідомість, у край, де ще не бував, але які прагнув пізнати. Не стримував своїх почуттів, бо відчував непереборне бажання швидше побачити те, що чекало на нього попереду.

Пам'ятає схожий на цей ранок, коли мчав він якимсь із хлопцями на конях, сидячи охляп, через порожній вологий степ, прямуючи до озера, — бригадир доручив напоїти тварин.

Припадаючи лицем до цупких кінських грив, дітлахи вимчали за село, де прямо до ніг коням, що роздували ніздрі, вбираючи пряні запахи степу, лягли подрібнені на скалки сонячні промені. І чи то роса так буйно парувала, чи від озера напливала досвітня мла, але вся рівнина була огорнена текучим маревом, і коні ступали, мов по воді, по бабки занурюючи ноги в неї.

Вітер прослизав хлопцям під сорочки, колов холодними голками тіло. Вже відчували дух води, запахи очерету й куги.

Хлопчаки стали свідками бентежного видовиська, яке сколихнуло, змусило швидше забитися їхні серця. Прямо від берега, з густих заростей буйного очерету, зненацька здійнялася в небо величезна зграя птахів. Сотні — а хлопцям здавалося — тисячі! — птиць оглушливо залопотіли крильми, закричали, гублячи пір'я й послід. Описавши над озером півколо (кожен птах ніби припадав на ліве крило), зграя круто пішла вгору, полишаючи сонце з лівого боку, котре своїм промінням ніби допомагало йому підніматися. Червоно яскріло пір'я, осяяне сонцем, немов горіло. Все вище й вище здіймалися птахи, на льоту шикуючись, як писав поет, «тим кутом традиційним, що малюють у хрестоматіях».

Ще раз, уже у вишині, птиці рожево засяяли, спалахнули, як омахи гаснучого полум'я. Загублені пір'їни, коливаючись у повітрі, м'яко падали на воду й гоїдалися на рівному плесі, мов чарівні кораблики.

Викидаючи з-під копит чорне ошмаття грязюки, шулячи вуха, коні з розгону вскочили в озеро й нагло зупинилися, вмочили шовковисті, тремтливі губи у воду й пили, пили, голосно сьорбаючи. Антон відчував, як під його коліними роздimalися боки коня.

Раптом кінь підвів голову, тривожно скосив око убік.

Хлопець і собі глянув туди. Очерети завмерли, немов були висічені з каменю, не рухався жодний листок. Десь несміливо задирчала, ніби терлося залізо об залізо, непомітна очеретянка.

Солодким щемом наповнилося маленьке серце Антона, чутливе до болю і до дива. На полеглих стеблах очерету, на зеленому довгому листі, котре на кінцях уже жовтіло, лежав, безпорадно витягнувши довжелезну шию, сірокрилий журавель. Череву його і спід шиї ніжно білили, око, спрямоване на хлопця, тьмяно блищало, мов у риби, витягнутої з води.

— Журавлику, журу, — стиха покликав птаха Антон, — що з тобою скоїлося?

Зсунувся з широкої, теплої спини спокійного коня. Босі ноги холодом обпекла крижана вода. Боком, боком, мовчки почав скрадатися до пораненого птаха.

Журавель дивився байдуже і ніяк не реагував на те, що відбувалося навколо нього, навіть коли Антон нагнувся, підійшовши впритул, і простягнув наперед руки. Гострий біль, велику муку виказувало кругле червонясте око. Хлопчиків стало шкода птаха. Обережно просунув руку під шию журавля, ближче до грудей, другою взяв під череву і підняв птаха на руки. Голова на довгій шиї безсило, як батіг, опала.

— Пташко золотенька, що з тобою? — шепотів Антон, пальцями обережно погладжуючи пір'я на череві.

— Антось щось упіймав! — закричав котрийсь із хлопців.

Під'їжджали хлопці один за одним на конях, роздивлялися знахідку і обмінювалися думками.

— Диви, гусак.

— А ні, то журавель.

— Антон, он кров у тебе на сорочці. Мати лаятиме.

— Журавель поранений.

— Крило в нього закривавлене.

— Мо', вичунає?

— Та він уже готовий! — охриплим голосом докинув Апатій Косенко, найстарший серед хлопців, йому вже минуло десять років, і він єдиний з товариства був одягнений у старий батьків піджак, інші, незважаючи на прохолоду, красувалися в самих тільки сорочках. Якби зараз Антон і Апатій опинилися вдвох, то той би й відняв птаха. Підставивши ногу, поборов би, надушив зверху і привласнив собі знахідку. Так не раз уже бувало.

— Журавель ще дише,— сказав Захарко Капустян.

Антон мовчав, ніжно притискаючи до грудей тепле тіло. Вибрався із води на суше, хтось із хлопців вигнав його із озера коня і потримав птаха, поки Антон вилазив на крупу...

Поверталися до села серйозні й задумані, немов відразу подорослішали, відчули відповідальність за чуже життя і здоров'я. Антон, уже немов командир (знайдений птах підніс його в очах товаришів), їхав попереду, тримаючи на руках журавля. Кров сочилася з пораненого крила; хлопець глянув в пташине око, і сльози покотилися по щоках. Не довів журавля живим додому, може б, батько чи мати зарадили біді...

Антон і сам не знав, чому саме зараз згадалася йому ця давня, сумна подія, той осінній день, коли натрапив він на підстреленого птаха, який не зміг прилаштуватися до стрункого трикутника.

Дорога пішла тепер лісом. Стало прохолодніше, запахло хвоєю і прілою травою. Антон з цікавістю розглядався по боках. Там і сям під захистом дерев помічав замасковані від спостереження із повітря гармати, міномети, автомашини, похідні кухні. На розстелених плащ-наметах покотом спали солдати.

— Ого! — мимоволі вихопилося в Антона. — Сила!

— А ти як думав? — заклекотів радісним смішком командант. — І ми не ликом шиті. Гарненько готуємося до прориву. Бачиш, сержанте, як замаскувалися, «рама» не засіче. На КПП треба проявляти особливу пильність. У лісі можуть вештатися всілякі люди.

— Розумію.

Знову ліс одступив від дороги, проїхали спалене, зруйноване дощенту невелике село. Проскочили, не зупиняючись, КПП. Регулювальниця привітала їх і підняла шлагбаум. Щось закричала вслід, але вони не розчули слів.

— До них ще заїду! — ніби виправдовувався старший лейтенант перед Дивничем.

Дорога знову пірнула в ліс і несподівано розділилась на трое — можна було їхати прямо, ліворуч і праворуч. Зелений шлагбаум попереду був опущений. Біля нього стояла дівчина з автоматом на грудях. Водій загальмував, ледь не штовхнувши радіатором шлагбаум.

— Но, но, Борис, не балуй. Приїхали. — Старший лейтенант Безгудов, обпершись рукою об борт, виліз із ма-

шини. Антон уже стояв на землі. Комендант задер голову, спостерігаючи, як над горами кружляє знавісніла «рама», срібно зблискуючи проти сонця двома тонкими фізеляжами. Літак-розвідник човникував над лінією фронту, помалу наближаючись до перехрестя, на якому вони зупинилися. «Рама» ніби підкрадалася до нього, скорочуючи відстань. Мовчали зенітки і німці все більше навісніли, знижуючись із кожним витком.

— Чує, триклята, що смаленим пахне,— промовив Безгудов,— небезпечна ця розкаряка.

«Оце і всієї небезпеки, що «рама»,— подумав Дивнич і осміхнувся в душі.— Тут можна сто років прожити!»

— Товаришу старший лейтенант,— підійшла до них регулювальниця, піднесла руку до пілотки,— на ввіреному мені посту все в порядку...

— Вільно, ефрейтор Мінаєва. А чого це ви стоїте на посту, а не ваші підлеглі? — І, не чекаючи відповіді, Безгудов наказав водієві:— Боб, зажени машину під дерево, замаскуй. Бачиш, «рама» кружляє, винюхує. Назад поїдемо через годину. А я тим часом розвідника введу в курс справ. Ефрейтор Мінаєва, додаткову землянку вже обладнали?

— Ще ні,— розгублено повідомила та.

Розділ вісімнадцятий

Частина відділів і служб штабу генерал-полковника фон Штейніца розмістилася у мальовничому гірському селі, з якого заздалегідь вигнали мирних жителів; і сам генерал працював тут у величезному плащ-наметі, нап'ятому під захистом крислатих дубів, що росли на околиці, в передгір'ї. Генерал-майор Талеман зайняв оселю фарара, сільського священника. Будинок стояв на узвишші, неподалік від церкви. З його широких вікон відкривався вид на село.

В будинку фарара фон Штейніц скликав ранкову оперативну нараду. Генерали й офіцери мовчки очікували командуючого, перебираючи в пам'яті те, за що їх міг покарати безжальний генерал. Були тут начальники відділів оперативного і особового складу, начальник розвідувального відділення полковник Клотц, начальники зв'язку, інженерних військ, транспортної служби, артилеристи й авіатори, а також командири корпусів та ди-

візій. Усе це воїнство, зосереджене на жданні, поведилося пихато й роз'єднано. Дехто вже в душі втратив упевненість і мужність, а переважна більшість — віру в перемогу, але ніхто з генералів і офіцерів не позбувся військової виправки й зовнішнього лоску. Всі були чисто виголені й, здавалося, мали ідеальні фігури, так коло них попрацювали вправні кравці. Червоніли нашивки за зимові походи й кампанії, блищали хрести й медалі, моноклі, окуляри із скельцями без оправ. Струменіли запахи одеколонів і парфумів.

Генерал Талеман, коротконогий товстун, про щось стиха перемовлявся з начальником оперативного відділу штабу, худим, жердинистим полковником Бутлером. Ще недавно, коли товстун Талеман і худий Бутлер з'являлися разом, це викликало веселі жарти, хай навіть такі, що їх мало хто чув, а зараз ніхто не всміхнувся, не промовив жодного слова. Всіх гнітила серйозність і критичність обстановки.

На сходах почувлися неспішні кроки. Фон Штейніц прибув на нараду в супроводі свого генерала для особливих доручень Редігера. Переступивши поріг, зняв кашкет з височенною тулією, не обернувшись назад, віддав його Редігеру. Той стояв позад генерала з двома кашкетами в руках (зняв і свій). Обличчя в обох похмурі, фон Штейніц трохи зарум'янився, нервовий тик сіпав йому ліву щоку. Складалося враження, що дорогою на нараду генерали полаялися чи принаймні гостро подиркалися. Кожен з присутніх розумів, що нічого подібного трапитися не могло, бо хто б посмів перечити командуючому, воля і влада якого на обширах, зайнятих його військами, були беззаперечні і здійснювалися зі всією невблаганністю і цілеспрямованістю. Тоді що ж трапилося?

Всі рвучко підхопилися зі своїх місць, завмерли виструнчившись. Талеман коротко відрепортував. Фон Штейніц нахилив сріблясту голову, в такий спосіб вітаючи підлеглих. Не подавши команди «вільно», заговорив:

— Панове, насамперед повідомлю радісну вість.— Обличчя фон Штейніца так і залишилося холодним і злим.— Щойно я мав по телефону конфіденційну розмову з фюрером німецького народу. В цей тяжкий для вітчизни час він знайшов можливість обговорити зі мною обстановку на нашій ділянці фронту. Я доповів йому про всю її серйозність. Фюрер обіцяв негайно виділити

в моє розпорядження дві танкові дивізії. Я запевнив його, що мої солдати, офіцери й генерали з честю виконають свій обов'язок. В подяку за це фюрер просив повідомити вам, що робота над виготовленням «особливої зброї» наближається до кінця. Час відплати недалеко.— Худе, аскетичне обличчя фон Штейніца набрало зловісного виразу, наче він уже тримав у руках ту «особливу», як казав Гітлер, смертоносну зброю. Генерал викинув уперед руку й вигукнув:— Зіг хайль!

— Зіг хайль! — дружно, в єдиному пориві загорлали генерали й офіцери, і це якимось трохи зняло з них скутість.

Фон Штейніц підійшов до карти, повішеної на стіні, присів на спеціально приготовлений для нього стілець, поклав праву ногу на коліно лівої. Присутні теж сіли. Якийсь час генерал мовчки дивився на своїх підопічних, похитуючи блискучим носком чобота і переводячи погляд з одного обличчя на інше. Все стискав, стискав губи, і мовчання ставало нестерпним. Але жоден з генералів чи офіцерів ані поворухнувся, лиш опускали очі, коли зустрічалися з поглядом командуючого, тільки очі, а не голови.

Просторе приміщення, мабуть, колишня попівська їдальня, було залите сонцем. На постаті генерала схрестилися промені, які снувалися із трьох широких вікон. Яскраве освітлення не прикрашало вроди фон Штейніца. Шкіра на його обличчі була суха, як у ящірки, не допомогли їй ні щоденне дворазове гоління, ні масажі, що їх робить перукар, ні пахощі витончених французьких парфумів. Генерал, хоч і тримає спину прямо, вже переступив той рубіж, коли, розпочинаючи якусь справу, можна розраховувати і на свої фізичні сили та витривалість, а не тільки на гостроту розуму.

Розмова з Гітлером в якій уже раз обнадіяла старого генерала. З приємністю згадував, як приймав його фюрер у своїй ставці. Літак прилетів пізно ввечері, до Гітлера запросили лише вночі. Розмова відбулася без свідків. Це була його перша особиста, віч-на-віч зустріч із фюрером. На столі перед Гітлером лежала розгорнута карта обстановки групи армій, в якій фон Штейніц командував однією з армій. Фюрер одразу запитав, що вчинив би фон Штейніц, аби виправити катастрофічне становище, яке склалося на півдні генерал-губернаторства. Переборюючи хвилювання (адже

запитував сам Гітлер), відповів відразу, бо не раз задумувався над цим і мав кілька обміркованих рішень.

Нащулене, землисте обличчя Гітлера прояснилося, нерухомі до того очі заворушилися, обмацуючи постать генерала. «Такої думки,— сказав він,— дотримується і Шернер. Вам, фон Штейніц, наказую негайно прийняти посаду командуючого армійською групою «Судети». Мій літак у вашому розпорядженні».

Гітлер узяв фон Штейніца за руку, засопів поруватим, завжди мокрим носом. «Мій генерале,— сказав урочисто,— обіцяю вам свою допомогу».

На «кондорі», який належав Гітлерові, в супроводі двох «месершмітів» фон Штейніц прилетів уранці на свій новий командний пункт. Під час зустрічі на аеродромі генерал-майор Талеман подав йому коротку телеграму такого змісту: «Цим присвоюю генералу від інфантерії фон Штейніцу чин генерал-полковника. Адольф Гітлер».

Однак телефонна розмова, незважаючи на всю, сказати б, прихильність фюрера, втішила ненадовго, бо, як тільки вийшов із плащ-намету, генерал Редігер доповів про нічне викрадення офіцера в одній з дивізій, про дезертирство солдатів.

— Панове! — зарипів голос Штейніца. — Я ще раз вимагаю від вас усіх, а від полковника Клотца — особливо, щоб мені подавали абсолютно точні, неприкрашені і своєчасні донесення про обстановку на фронті й у тилу. Тенденційних інформацій не потерплю. Полковник Клотц, готуючи вчорашнє повідомлення, так зобразив обстановку, наче готував не військове донесення командуючому, а різдвяний подарунок своїй нареченій. Полковнику Клотц! — Це пролунало як клацання рушничного затвора.

— Слухаю, мій генерале! — схопився на ноги молодий, вродливий полковник Клотц, прозваний у штабі «пестунчиком» за те, що мав у верхах надійну руку, — всю війну просидів по теплих місцях, одержуючи нагороди.

— Полковнику! — Голос фон Штейніца лунав погрозово. На сухому, аскетичному обличчі заметалися, готові вискочити з орбіт, темні, злі очі. Вони не гармонували зі склеротичними щічками генерала, з обвислою шкірою підборіддя, з тонкими поморщеними губами, їхній погляд був по-молодому чіпкий, а блиск темний,

як нафта.— Полковнику, чому досі не доповіли мені, що росіяни викрали вночі капітана Байера зі штабу дев'яного сьомої піхотної дивізії? І де викрали? — Голос фон Штейніца заклекотів.— За шість кілометрів від передових позицій, у штабі, який охороняють десятки солдатів!

Він замовк. А далі вже говорив тихіше:

— Виявляється, мало того, що кожної ночі з наших передових позицій утікають солдати. Вчора, наприклад, на бік ворога перейшло двадцять вісім солдатів і унтер-офіцерів. Генерале Талеман, ми з вами погано виконуємо наказ генерал-фельдмаршала Кейтеля від дев'ятого березня про жорстоке покарання родин солдатів і офіцерів, які здаються в полон. Наказую негайно повідомити по місцю проживання кожного перебіжчика, аби місцеві власті притягли їхні родини до судової відповідальності. Не забудьте, Талеман, у цей список включити й капітана Байера, і його будемо вважати за перебіжчика. Віддайте про це наказ, щоб його прочитали по всіх ротах, батареях, службах і командах.

— Слухаю,— підвівся генерал Талеман.

— Полковнику Клотц,— знову повернувся фон Штейніц до начальника розвідувального відділення,— що ви скажете про випадок з капітаном Байером?

— Ми гадали, що Байер заблудився в лісі або його, пораненого, підбрала випадкова машина.

— Не давайте волі своїй фантазії. Капітан Байер зараз розповідає росіянам усе, що знає, і навіть те, чого не знає, аби врятувати своє мізерне життя. За довгий язик треба якнайсуворіше покарати родину Байера. Командир дев'яного сьомої, полковник Хелль!

— Слухаю,— підвівся зі свого місця чорноволосий, невисокого зросту офіцер.

— З вами буде окрема розмова про капітана Байера. Ви віддали наказ про передислокування свого штабу?

— Ні, я гадав, що Байер...

— Мені не цікаво, що ви гадали,— скривився фон Штейніц.— Від вашого штабу тільки мокре місце залишиться, як налетить російська авіація. Негайно йдіть до телефону і віддайте наказ.

— Капітан Байер — член націонал-соціалістської партії, відважний офіцер,— намагався якось виправдати свою поведінку полковник Хелль.

Понуривши голову, він пішов до телефону.

— Панове,— сіпнув підборіддям фон Штейніц.— Перед тим, як вдатися до аналізу обстановки, скажу ось що. Очевидно, що таким складом, який зібрався зараз, ми зустрічаємось востаннє перед вирішальною битвою. Більше я вже не зможу, та й не посмію відривати вас від виконання ваших прямих обов'язків. Ворог підтягує великі сили, про це відомо всім, навіть солдатам. На жаль, ми поки що не знаємо напрямку головного удару противника, не визначили місця, де він зосереджує найбільші сили. Наступ може розпочатися ось тут,— майже не дивлячись, ткнув указкою в карту фон Штейніц,— або ось тут. У першому випадку умови для прориву нашої оборони не дуже сприятливі, зате відкривається можливість швидкого виходу танкових з'єднань на оперативний простір. У другому випадку — навпаки — оборона наша не така міцна, про це вже, напевне, постарався проінформувати росіян капітан Байер, але умови для виходу на оперативний простір тут гірші. Не виключені й інші варіанти. Наше розвідувальне відділення працює погано. Мене цікавить зараз особа командуючого росіян, генерала Рагузіна. Що знаємо про нього? Він кадровий військовий, в армії служить з вісімнадцяти років, зараз йому тридцять вісім років, службу почав з командира взводу, закінчив академію Генерального штабу. Неодружений, точніше — вдівець. Аналізу операцій, які розробляв би або в яких брав безпосередньо участь цей генерал, у нас немає, бо це були операції переважно на рівні дивізії і корпусу. Даних малувато.— Після тривалої паузи генерал-полковник сказав:— Я певен, що мої солдати, які не раз показували приклади героїзму і високого поняття про честь і обов'язок, а також офіцери та генерали битимуться відважно. Ми не відступимо з цих рубежів, хоч би й довелось нам усім полягти тут. Сподіваюся, матиму можливість з гордістю доповісти фюрерові, що дев'ятий вал росіян ущент розбився об кам'яний мур німецької оборони.

Впертістю і нещадністю фон Штейніц відзначався завжди. Як не скрутно складалися обставини, війська поки що тримав у руках, хоч авторитет його базувався виключно на страхові, який він вселяв у серця підлеглих. Не прощав найменшої провини чи промаху, карав зі всією

суворістю, перевищуючи міру покарань. Мабуть, за це Гітлер відчув до фон Штейніца якусь симпатію чи прихильність. Гітлер вважав, що на даному етапі війни саме такі генерали можуть врятувати становище, аж поки він не дасть наказу про застосування нової зброї. Генерали, подібні до фон Штейніца, не завжди добре стратегічно мислять, часом помиляються, незважаючи на свою хитрість і підступність, але вони готові битися до останнього патрона, воювати за кожну п'ядь землі, не шкодуючи крові своїх підлеглих.

Фон Штейніц вірив фюрерові більше, ніж собі, вважав, особливо після того, як йому було присвоєно звання генерал-полковника, що фюрер володіє даром божого провидіння. І слова про нову зброю, про час віддати сприймав за чисту правду і бадьорився, підносився духом, бо розумів, що армію і третій рейх може врятувати тільки чудо.

Фюрер вселяв надію, вимагаючи за це лише одного: потроїти зусилля військ, кожен солдат і офіцер повинен битися за трьох.

— Наша розвідка,— сказав фон Штейніц,— повинна нарешті проявити чудеса героїзму й винахідливості. Якщо я матиму своєчасно точні дані про місця зосередження противника, то визначу напрям його головного удару і зможу маневрувати резервами. Наказую, крім усього іншого, що передбачено, підготувати кілька локальних операцій у ворожому тилу. Полковник Клотц, доповідайте.

Стрункий Клотц ішов через кімнату, задерши голову. Усім своїм виглядом ніби говорив: «А нічого, старий шкарбане, ти мені не вдієш... Не вкусиш, бо зубів немає!»

— Готується кілька розвідувально-диверсійних груп,— сказав Клотц, дивлячись на карту.— Одна з них організує напад на російський штаб, а коли це виявиться неможливим, то здійснить замах на генерала Рагузіна! Інша група розвідників-диверсантів буде закинута планером ось сюди,— показав він на карті якусь точку,— пробереться лісами до перехрестя шляхів у районі Грюневальде. Коли танки почнуть підтягуватися до передової, завданням цієї групи буде захоплення перехрестя з тим, щоб, виставивши там своїх регулювальників, викликати плутанину.

— Не затримуйтеся з висиланням груп, Клотц. Росіяни можуть на світанні розпочати наступ, і тоді буде пізно посилати когось до них у тили, і доповідайте мені своєчасно про все, що відбуватиметься. Панове, звічайно, ці локальні операції не вирішують справи, але можуть якоюсь мірою полегшити обстановку. Ми знаходимося в такому становищі, що не маємо права гребувати нічим, треба використовувати найменший шанс.

Розділ дев'ятнадцятий

Інтенсивність руху через перехрестя з кожною ніччю наростала. З вечора і до світання дорога не знала перериху, в бік передової безперервною низкою їхали автомашини, які тягнули за собою гармати і міномети або були вантажені військовим спорядженням, узбіччями бадьоро крокувала піхота, обвішана зброєю, скатками шинелей, речовими мішками.

Іздові стиха, без зла погейкували на коней. Ніде не спалахувало жодного вогника. Гули, насаджуючись, мотори, іржали в темряві коні. Військові колони зосереджено, Антон сказав би, невблаганно, посувалися до лінії фронту. На день вони розосереджувалися по навколишніх лісах, поміж гір, у задалегідь приготовлених саперами місцях. Не видно було поки що тільки танків — вони підійдуть останніми, коли все буде готове до наступу; а танкісти в чорних шлемофонах не раз проїжджали через перехрестя на в'юнких «вілісах», очевидно, їздили на рекогносцирування місцевості, де належало проривати оборону ворога, виходити на оперативний простір.

Дівчата чергували позмінно, Антон ночами зовсім не спав, відчуваючи особисту, високу відповідальність за те, щоб на перехресті не створювалися пробки, не виникло якоїсь затримки, щоб кожна колона, кожна машина втрапили на свій маршрут. Господарство Богданова їде прямо, господарство Іванова звертає праворуч, прямо лежать маршрути господарств Сидоренка, Агеева, Альохіна, Ричагова. Скільки цих господарств! Збирається велика сила!

У сержанта Дивнича тенькнуло серце, коли комендант повідомив йому про те, що через перехрестя про-

ходитимуть підрозділи господарства Орешникова. Та це ж його рідна дивізія,— ледь не вигукнув він,— там його полк, його взвод, друзі й товариші, бойові побратими!

Пильно приглядався до кожної автомашини, але нікого знайомого з полку чи дивізії поки що не помітив. Та й що побачиш у темряві, не будеш же зупиняти машини. А командири, старші колон і самі добре відали свої маршрути, принаймні їм було точно відомо, куди звертати на перехресті. Мало хто питався у дівчат чи сержанта.

Ще одна причина змушувала Антона не спати ночами, беззмінно вистоювати на перехресті, придивляючись до тих, хто переходив чи проїжджав його. Старший лейтенант Безгудов, Гарненький, інструктуючи його першого дня, вводячи, як кажуть, у курс справ, сказав про те, що КПП, де він буде за командира, це ворота, крізь які намагатимуться проходити ворожі агенти, а якщо не проходити, то вештатися десь поблизу, спостерігаючи за пересуванням наших військ, підстерігаючи на дорогах та по лісах поодиноких і не дуже обережних військовослужбовців, щоб, захопивши їх у полон, виврати якісь розвідувальні дані і знищити потім. Отже, потрібна пильність і ще раз пильність! Розпізнати ворожого агента не легко. Як правило, він одягнений у радянську військову форму, має надійні документи, часто справжні, відібрані у необережних роззяв, які разом із документами розпрощалися із життям, до того ж агенти добре навчені.

— Ти розвідник, сержанте, око в тебе набите. Сподіваюся, не пропустиш повз себе чужака. Та й дівчата на КПП підбралися гарні. Їм теж, як кажуть, пальця в рот не клади. Гарненько засічи це собі. Я на тебе покладаюся...

— Буду старатися,— відповів коменданту Антон. І старався, але поки що нічого підозрілого поблизу не помітив.

На світанку рух через перехрестя припинився. Коли хтось відставав від колони, то таку машину заганяли в ліс, наказуючи шоферу замаскувати її зеленим гіллям, і випускали звідти, аж коли наставала темрява, як би не просилися водії. Вільний проїзд мали тільки машини із спеціальними перепустками, виданими штабом фронту. Але їх було небагато, може, три,чотири за день;

вони, звичайно, хоч і привертали увагу повітряних розвідників, але не могли розкрити місць зосередження військ.

Антон ліг спати, коли вже зовсім розвиднілося і рух на дорозі припинився. На лісову дорогу цього разу не загнали жодної машини, всі встигли пройти через перехрестя затемна. Це добре. Без затриманих спокійніше мине день, бо шофери замість того, щоб відсипатися, намагаються залицятися до дівчат, і турбот вистачає на цілий день. Тож на світанні Антон ліг спати зі спокійним серцем. У вогуку землянку не поліз, розташувався під деревом, на ложі із зеленого гілля, застеленого плащ-наметом.

Йому згадався радісний випадок із не таких уже й далеких днів дитинства. Перед очима наяву постало озеро в степу неподалік од Кадомки. Називалося воно Круглим, бо, справді, було таким. У дванадцять років Антось уперше й несподівано для самого себе і для товаришів переплив його. Досі він, як і його однолітки, купаючись, бовтався на мілководді, на глибину заходити боявся. Лише сидючи на конях, хлопчаки випливали іноді на середину Круглого озера, де глибина здавалася їм чорною і бездонною і могла в будь-яку мить назавжди поглинути і коня, і малого вершника.

— Ньо, ньо! — Дітлахи чимдуж били коней тремтливими колінми у мокрі, слизькі боки, змушуючи тварин швидше випливати на мілке.

У спекотний, курний день прийшов Антось із хлопцями купатися і, поки однолітки брьохалися в теплій воді на мілкому, він повільно й непомітно забрів на глибину. Поточився і, щоб не впасти, змахнув руками, й раптом несподівано для себе поплав, доволі легко тримаючись на воді. Незчувся, як опинився на протилежному березі, — озеро було невелике. Вибрів із води під глинистою кручею, став на міліні, приходячи до тям. Ноги в колінах тремтіли, серце калатало, кризь худенькі ребра видно було, як воно билосся. Голова радісно дзвеніла. Сам собі видався надзвичайно дужим і відважним, і радощам не було меж.

— Го-го-го-го-о-о!!!

Підстрибнув, закричав відчайдушно. Дзвінкий дитячий голос, відлунившись од поверхні озера, повернувся до нього, ніби голос уже когось іншого. З нір у глинистій кручі вилітали наполохані стрижі і роєм кружляли

над головою, надсадно цвірінькаючи, бо голий хлопчик, здавалося птахам, становив загрозу їхнім гніздам. Загаласувала на протилежному березі дітвора, криком вітаючи перемогу свого товариша, найвідважнішого серед них.

Відчував у собі такі великі сили, що переплив би, мабуть, і Чорне море, яке бачив тільки на шкільній карті, адже до моря підсвідомо і бентежно поривалася його душа. Думав не про те, як вертатися назад: плисти знову водою чи обходити озеро пішки, малював в уяві, як уже виходить з розбурханих солоних хвиль Чорного моря на турецький берег.

«Хто це такий?» — запитуватимуть там одне одного смагляві люди. І хтось скаже, пояснить: «Та хіба ви не знаєте цього хлопця? Це ж Антось Дивнич із Кадомки, син ланкової-буряківниці. Геройський хлопчина!»

Він заздалегідь заготував свою відповідь смаглявим людям: «Не хвилюйтесь, я зараз трохи відпочину, нагріюсь на сонці й попливу назад».

І поплив, здолав би солоні простори безоглядного Чорного моря. Принаймні так думалося, так мріялося, коли стояв на вперше скореному ним протилежному березі Круглого озера...

Відтоді сплигло багато часу, сталося чимало подій, які за своєю значимістю набагато переважають давній випадок, та радість од нього не потьмяніла й досі, не відступила в непам'ять, бо та перемога була першою в його житті. Радів тоді нестримно, був по-справжньому щасливий...

Згодом, постаршавши, Антон не раз переживав щось подібне, коли сідав на тесану лаву в просторому сільському клубі. Давніше це була куркульська стодола — суха, як тріска, наскрізь пропахла пшеничною й житньою соломою (її аромат аж дух забивав), з рівною, наче стіл, долівкою — колишнім током, який вибили до твердого мільйони ударів липових ціпів. Кадомці для того, щоб було де молотити снопи в негоду, виплітали з товстої лози високі круглі клуні, посередині вирівнювали й утоптували невелику місцину — тік. Куркуль Пантоленко замість клуні збудував довжелезну стодолу, склавши стіни із соснових колод, підперши високий солом'яний дах рожевими стовбурами сосон. Під стріхою, всередині стодоли, за ко́жним снопиком жили галасливі горобці.

Величезну будівлю в тридцятому році перетворили в клуб, тут і показували раз на тиждень, а коли й рідше, пересувне кіно. Стрекотав у стодолі апарат, потріскували електричні розряди, терпко пахло сухою соломою. Затишно й гарно ставало, як попереду засвічувався білий екран. Кожен сеанс ставав святом для старих і малих, для всіх кадомців без винятку.

Дужче за художні фільми любив Антон дивитися кінохроніку про військові паради на Красній площі в Москві. Тремтливо завмирало серце, коли по чисто вимитій, блискучій бруківці, стрясаючи гуркотом землю й небо, в чіткому строю проходили броньовані громади танків; трактори тягли за собою довгожерлі гармати; весело й швидко процокувала кіннота, в кузовах автомашин, які теж грізно гули моторами, рівними рядами сиділи молоденькі бійці в сталевих шоломах — червона мотопіхота. А потім усе небо, від обрію до обрію, заповнювали стрункі ключі літаків: швидкокрилі винищувачі проносилися як вітер, здається, пригнали все до землі; грізно і важко, затуляючи сонце, пливли у височині величезні, певні своєї сили і від того спокійні бомбовози.

Серце Антона, його свідомість, коли дивився на екран, переповнювалися радістю й гордістю за могутність Червоної Армії, і себе вважав причетним до її сили і нездоланності, бо був громадянином своєї країни, до того ж повсякчас пам'ятав, що незабаром і йому доведеться одягнути військову шинелю — чорну морську або сіру піхотинську. «И я этой силы частица», — часто повторював слова великого поета.

Ще навчаючись у дев'ятому класі, мав три оборонних значки і серед них — ГПО і «Ворошиловський стрілець».

Почесно служити танкістом, в авіації — теж добре, та найдужче хотілося стати моряком, може, тому, що вперше відчув себе дорослим і дужим, здатним на подвиг, перепливши жовтуваті води Круглого озера.

І коли проходив у військкоматі лікарську комісію (незадовго перед війною), то на запитання військового комісара, майора з сяючим на грудях орденом Червоного Прапора ще за громадянську війну, де б хотів служити, не задумуючись, твердо відповів: «У морфлоті». Хоча знав, що служба там триває п'ять довгих років...

Почуття піднесення й гордощів, яких він колись за-

знавав, дивлячись на кіноекран, натягнутий на воротах колишньої куркульської стодоли, оновлялися й міцніли в серці зараз, коли спостерігав за рухом військ на прифронтовій дорозі.

Могутню силу, яка рухалася в бік передової, здавалося, ніхто не зупинить, вона була підвладна тільки наказам. Що впадало у вічі, то це чіткий, залізний, сказати б, порядок у невблаганному русі колон і машин, либонь, техніка, як солдати, слухняно підкорялася наказам і командам, рухалася розумно й осмислено, усвідомлюючи свою силу і роль у здобутті перемоги. Пекуче хотілося і собі сидіти в одній з машин. Вдихав терпкий запах пального і душею, серцем благословляв кожну колону, кожну машину на перемогу...

Його розбудила «рама». Загула прямо над головою, спустившись так низько, що здалося — от-от зачепиться крилом за верхів'я дерев і впаде на землю. Антон розплющив очі і, справді, прямо над головою побачив фашистський літак-розвідник, який знижувався над перехрестям. Коли він піднявся вище, по ньому десь здалеку відкрила вогонь одинока зенітка. Снаряди вибухали, розцятковуючи небо кудлатими смушками білого диму. «Рама» падала на крило, відходила далі і знову наближалася, але вже на іншій висоті, як видно, зенітка не дуже лякала її. Часом літак спускався так низько, що було видно навіть пілота за скляним ковпаком. Зенітка чомусь замовкла, та натомість з'явився винищувач із червоними зірками на крилах, і фашистський розвідник чимдуж кинувся навітки, залишаючи позад себе дві смуги білого диму.

«Тепер фашистам довго вилитимуть переполох», — подумав Антон, підводячись із свого м'якого ложа. Поворушив пораненою рукою. Раз-два, раз-два, — робив вправи, яких учив його капітан Гальченко.

Удень дорога перекрита шлагбаумом. Біля нього, в затінку дерева, щоб не видно було з повітря, стоїть Шура Мінаєва, некрасива, широколиця дівчина, яка має на диво звучний і чистий голос — без неї жодна пісня не виходить. Шура вміє і любить співати, знає сотні пісень — і старих, довоєнних, і нових, фронткових.

За деревами, біля струмка, скрикують дівчата. Антон глянув у той бік. Поміж зеленого гілля забіліло чиесь плече чи рука. «Чого вони галасують?» — запи-

тав сам себе. І згадав, що на сьогодні в дівчат намічалось, якщо випаде сонячна днина, велике прання.

Причепурившись, підійшов до Шури Мінаєвої. Дівчина виструнчилася і чітко відрапортувала йому:

— Товаришу сержанте, на посту все в порядку.

Антон по-дружньому запитав:

— Не страшно було вночі?

— Що ви, товаришу сержанте, ні. Навкруги стільки наших солдатів, що ніякий ворог не підступить до перехрестя. Удень не так впевнено себе відчуваєш... Бачите, зараз навколо пусто й тихо. Іноді мені здається, що хтось із лісу за нами стежить. А вночі веселіше. Вночі ми не самі.

— Хтось їде підводою,— сказав Антон, дивлячись у бік дороги, що вела з тилів.

Мінаєва й собі глянула туди.

— То старшина саперів Іванов... Він тут щодня проїжджає. Дорогу вони доглядають. У старшини постійна перепустка.

Незабаром на перехрестя виїхав віз, накритий брезентом. В передку вусатий старшина з медаллю «За відвагу» на офіцерській гімнастерці недбало тримав у руках мотуз'яні віжки, на колінах у нього лежав автомат. Мінаєва заздалегідь підняла шлагбаум, не вимагаючи перепустки.

— Шурі наше комсомольське вітання! — усміхнувся з-під пишних чорних вусів старшина і приклав руку до новенького офіцерського кашкета.

— Проїжджай швидше, не демаскуй нас,— суворо наказала Мінаєва.— А то зараз «рама» прилетить і дасть тобі чосу.

Старшина привітався з Антоном, проїхав, показуючи в усмішці щільні білі зуби. Віз пошурхотів далі, і знову на перехресті настала тиша. Чути було, як дівчата перемовляються біля струмка, як вони весело сміються, немов і не на війні перебувають.

Антон уже відійшов від перехрестя, коли з боку фронту загула автомашини. «Полуторка»,— на слух визначив він. Розступилася зелена стіна лісу, і на дорозі справді з'явилася полуторка з брезентовою кабіною. Вона мчала з великою швидкістю. Мінаєва змахнула червоним прапорцем, і машина зупинилася. Чиясь рука простягнула з кабіни папірець, очевидно перепустку. В кузові сиділи солдати. Регулювальниця відпустила дріт,

і шлагбаум піднявся. Машина з місця почала набирати швидкість. Ось полуторка порівнялася з Антоном, проминула його. Здається, чиєсь знайоме обличчя забіліло в кабіні. Невже?

— Та це ж...— задивився Антон услід машині, відчуваючи, як холоде в грудях.— Та це ж лейтенант Павлов!

Машина, од'їхавши метрів сорок, раптом різко зупинилася, аж завищали гальма. З кабіни вискочив високий, тонкостанний офіцер, побіг до Антона, вигукуючи щось ще здалеку і розмахуючи правою рукою, лівою він притримував трофейний парабелум, який теліпався на паску. Сягнистими кроками офіцер біг до перехрестя, обличчя його розплилося в радісній усмішці.

— Антон? Ти, чортяка! От так зустріч!

У Дивнича стиснулося серце. Лейтенант Павлов, ні, вже старший лейтенант, командир його взводу, суворий і невластивий, нещадний до себе і до інших, коли це стосується виконання наказу, і справедливий, мабуть, як ніхто, кого досі зустрічав Антон. Обличчя Павлова прямо-таки світилося. Він не приховував своєї радості. Де й поділася його постійна суворість!

— А я дивлюся — ти чи не ти? Чого мовчиш, Антоне?!

У Дивнича спазми звели горло. По обличчю розповзлася ніякова усмішка, а слова витиснути не міг. Нарешті трохи оговтався.

— Здрастуйте, товаришу старший лейтенант. Здрастуй, Глібе!

— Ох же й чортяка ти!

І тільки тепер вони міцно обнялися.

— Хлопці тебе щодня згадують. Ех ти ж! — Павлов штовхнув Антона кулаком під ребро.

Дивнич просто не вірив своїм очам. Та невіглах діється насправді й він зараз розмовляє із своїм командиром взводу? В Павлова Антон був прямо-таки закоханий, намагався наслідувати його у всьому: пілотку носив, насунувши над саму брову, халяви чобіт збирав гармошкою, а пасок затягував, що аж дух перебивало, щоб виглядати, як і Павлов — тонкостанним. Але головне, в чому він намагався наслідувати свого командира взводу, так це у відвазі, суворості, хоч останнє не завжди вдавалося.

І ось перед ним стоїть тепер уже старший лейтенант

Павлов, відчайдух і професорський, виніжений синок. Антон пам'ятає, як той привіз йому від батька кілька книжок, одну з них Антон і зараз має при собі. Віддаючи, сказав ніби між іншим, але чомусь відвів погляд убік:

— Мого старигана дуже зацікавило твоє прізвище. Дивнич! Кілька разів повторив його. Згадав якийсь рядок із «Слова о полку Ігоревім». Дивнич! Цікаво! «На цьому слові,— сказав він,— лежить сивина століть, відчувається подих далекої минувшини. Здається, прізвище навіть не древньоруське, а старослов'янське, прама-тірне... Це з тих Дивничів, які колись у чернігівських лісах випалювали дерева й кущі, вивільняючи собі місця для хліборобства. «Див кличе зверху дерева...» Звідси й — Див-ни-чі! Звучить гарно й містко! Та-а-ак!» Розчарувався старий, коли я йому сказав, що ти народився в степах. Не хотів вірити. Наморщив лоб, і я почув, як під його черепком заскрипіли шестерні. «Дивно,— сказав він,— що Дивнич уродженець південного степу. Цікаво було б довідатися, які ще прізвища зустрічаються в цьому селі... Як ти його назвав? Кадомка? На жаль, зараз не маю можливості зайнятися цим. Поки що передавай своєму дивному Дивничу, доброму Диву, закоханому в книжки, моє вітання і ось ці книги. Певен, вони йому сподобаються».

Дивнич і Павлов дивилися один на одного і не приховували своєї радості.

— А як там Знаменщиков? Досі пише листи за весь взвод, освідчуючись дівчатам в коханні? — поспішив запитати Антон. — А сержант Носков? Іван Сотниченко, Слава Філіппов?.. А всі інші... Ти куди мчиш на цій розвалюсі? — кивнув головою в бік машини.

— Хіба ти не бачив, хто сидить у кузові?

— Не бачив. Ти так швидко проскочив, що я не встиг роздивитися.

— «Язика» везу в штаб армії. Офіцера німецького. Привели вночі із-за лінії фронту. Генерали хочуть і мене послухати, що я там бачив. Ось я і супроводжую полоненого. А так його могли б одвезти і ті двоє солдатів, що сидять з ним у кузові.

— А хто там із хлопців? Хоч би глянути на них. Як там Ваня Карпенко? Став уже справжнім солдатом?

— То не розвідники, то чубарики-чубчики з комендантського взводу. Ми ж полоненого вже були здали в

штаб. Я ліг відпочивати, бо не спав цілу ніч. А тут дзвінок: супроводжуйте Фріца в штаб армії. До речі, його ім'я справді Фріц, Фріц Байер, капітан. Балакучий «язик» попався і знає багато. А ти чого стоїш на перехресті? Давно виписався із шпиталю?

— Та ні, недавно. Восьмий день, як виписали.

— Додому заїжджав? Матір бачив?

— Був удома. Мати зраділа, побачивши мене майже після чотирьох років розлуки, і, звичайно ж, опечалилася, що я знову поїхав.

— Чого ж ти поспішав із дому? Міг би побути довше!

— Скажу тобі відверто: боявся, що війна без мене закончиться. Що ж виходить: усю війну провоював, а перемога без мене? Ні, на це я не був згоден.

— Ти запитував про Ваню Карпенка. Немає вже Вані, підірвався на міні, коли ми поверталися з нічного пошуку. Це трапилося ще місяць тому.

— Шкода хлопця.

— Що ти тут робиш, Антоне? Мабуть, чекаєш на попутну машину? Я тебе захоплю, як вертатимусь назад. Згода? Приїдеш прямо в свій полк. От хлопці зрадіють, чубарики-чубчики! Ще одна, дві битви — і війні кінець. Скажи хоч слово, чого мовчиш? Ти ж розвідник. Невже твоє серце не так б'ється, як колись? Ну ж бо, говори!

— Так що, Глібе, — знітився Антон, — ніякої машини я не чекаю. Тепер я тут служу..

— Тут? — перепитав Павлов, озирнувшись по боках. — Де тут? Навкруги тільки ліс!

— Охороняю перехрестя.

— Командуєш дівочим гарнізоном? — здивувався Павлов і навіть усміхнувся.

— Командую, — потупив очі Дивнич. — Доводиться командувати.

— Не захотів бути розвідником? — похитав головою Павлов. — Ех, Антоне, Антоне. А ще й Дивнич! Що з тобою? — посуворішав вираз обличчя старшого лейтенанта.

— Не можу бути розвідником. Та куля, що черкнула мене в лікоть, наробила біди, хоч рана й здавалася легкою. Рука не згинається.

— Он що, — покрутив головою Павлов. — Пробач, Антоне, а я погане подумав. Надто я швидкий на ви-

сновки, гарячий. Пробач. Зараз поспішаю, а на зворотному шляху поговоримо... Згода?

— Буду ждати тебе... Хотів ще запитати, Глібе, про твого батька?.. Що він пише з Москви? Як його здоров'я? Після війни мріяв би вступити до Московського університету на той факультет, де він завідує кафедрою, як ти кажеш, «изящної словесности».

— А море? Ти ж завжди снів морем. Тільняшку, либонь, досі носиш?

— Море любив, люблю й любитиму, цього із серця не викинеш. Але ж рука не дозволяє стати моряком. Хочу вивчати мови, літературу. А ти що думаєш робити після війни?

— Я до «изящної словесности» не маю нахилу. Дай боже, як усе скінчиться, вступити на геологічний факультет. Мене приваблюють мандрі. Отже, не міняти своєї професії й далі, буду розвідником. Ровідником земних надр! Про батька запитуєш? — Павлов глянув на Дивнича ясними, відчайдушними очима.— Знаєш, Антоне, що я тобі зараз скажу? Професора «изящної словесности» я придумав.

— Як придумав? — здивувався Антон.— А книжки звідки, а його зацікавлення моїм прізвищем? Ні, таке ти не міг придумати.

— Професор Павлов справді живе в нашому будинку, цікавився твоїм прізвищем і книжки передав для тебе він. Але професор Павлов не мій батько, а лише однофамілець. Ми живемо в одному будинку. Я ж маю лише матір, вона в мене медсестра в хірургічній клініці. А до професора Павлова, який, це правда, завідує кафедрою в Московському університеті, я вхожий ще з дитинства. Приїхавши з фронту, зайшов до нього і розповів про тебе...

— Отак? А я все думав, що ти професорський синок. Схожий на нього. Нащо ж фантазував?

— Сам не знаю, чому придумав я цю історію з професором. Мабуть, тому, що живемо в одному будинку і прізвища в нас однакові. Мій справжній батько, якщо його можна так назвати, кинув нас із матір'ю, коли я був ще немовлям, у колиці гойдався. Отака історія, Антоне. Пробач, друже. А з професором Павловим, з Миколою Олександровичем, після війни я тебе обов'язково познайомлю. Слово честі. Він до мене дуже добре

ставиться, може, так, як до рідного сина. А зараз бувай, поспішаю.

Павлов обійняв Антона за плечі, торкнувся його чола щокою. Повернувшись на місці, немов за командою, побіг до машини. Сідаючи в кабіну, помахав Дивничу рукою з приступки.

— Земляк чи служили разом? — запитала Мінаєва, яка під час розмови двох бойових друзів стояла оддалік.

— Це мій колишній командир взводу. Геройський хлопець... Суворий і гострий, як бритва, але справедливий безмеж. Про його відвагу і подвиги можна говорити безконечно.

— Гарний хлопець, це я побачила й сама. Мов на пружинах, — стільки енергії. І секунди не постояв спокійно. Що він вам вичитував?

— Не вичитував, а питав, чому я не вернувся в рідний полк. Мене поранило в нього на очах, але я досі не писав хлопцям, що рука не згинається. Тож він і здивувався, побачивши мене на перехресті.

Розділ двадцятий

Мерзлякувато шулячись, фон Штейніц ходив по м'якому килиму, який він возив з собою ще з сорокового року після перемоги над Францією. Це один із численних особистих трофеїв німецького генерала. Дивізія, якою він тоді командував, захопила французьке місто Бордо, де добряче поживився не лише генерал; офіцери та солдати теж тягнули все, що тільки могли. Везли трофеї з собою, їдучи додому у відпустки, посиляли поштою (відкрилися спеціальні відділення Пакет-Аукціон). Фон Штейніцу інтенданти напакували цілий вагон; самих тільки порцелянових сервізів — чайних і столових (їх генерал добирав особисто) — нараховувалося дванадцять. Фон Штейніц заповзято виконував свій солдатський обов'язок!

Фрау Хільді особливо сподобалися білий рояль і старовинний меблевий гарнітур на п'ять кімнат з якимись чи то графськими, чи то баронськими різьбленими гербами на спинках стільців. А скільки дісталось картин відомих художників, столового срібла, кристалу, сувоїв всіляких тканин, то про це й говорити не доводи-

лось. Якщо будинок не спалять американські фосфорні бомби, багатств вистачить до третього покоління, хоч прямих нащадків і немає.

Французьку кампанію фон Штейніц тепер згадує частіше, ніж кращі роки своєї юності. Все, здається, було в ті дні сонячним, блакитним і веселим: і час, заповнений розважальною війною, і небо, в якому гули тільки німецькі літаки, і горласті солдатські пісні, що лунали на всіх французьких дорогах. Навіть вибухи бомб і снарядів, здавалося, не вбивали на дорогах біженців, а тільки лякали їх, не загрожуючи нічийому життю.

Ах, старі, милі серцю часи! І в п'ятдесят чотири роки можна відчувати себе юнаком!

Привезений вагон речей фрау Хільда розбирала кілька днів разом із своєю сестрою, старою дівою, яка жила в домі фон Штейніців на правах приживалки. Допомогали жінкам прислані аж із Бордо солдати. Ретельно й доскіпливо оглянувши дармове багатство, фрау Хільда прийшла до висновку, що речі дібрані зі смаком, що всі вони високої якості й дорогі. Вабили око різноколірні чайні сервізи з тонкої, мов папір, севрської порцеляни, вона навіть не відчувалася між пучками. Одна з кришталевих ваз була така велика, що фрау Хільда ледь підняла її. Удвох із сестрою поставили вазу в кутку їдальні так, щоб на кришталю падало світло з вікна, виграючи на різьблених гранях. Коли все було розставлено й заховано, фрау Хільда відчула вдячність до чоловіка, якого давно вже не любила, не з своєї, звичайно, вини. Виявляється, її Карл ще чогось та вартий!

Якось після обіду фрау Хільда не лягла, як звичайно, спочивати, а нікала по кімнатах, роздивляючись порцеляну, кришталю, свої відображення в склі, картини, ніжно погладжуючи сухою долонькою різьблені герби на меблях. Перед столом, у ящиках якого зберігалося столове срібло, жінка зупинилася. Стояла якийсь час, нахмуривши брови й прикусивши нижню повненьку губу. Мозок її напружено працював. Раптом кров нестримно прилинула до щік, запалила жаром усе лице. Рот фрау Хільди розтулився, губи засіпалися, дихання зробилося хрипким.

Боже! Боже!

Спало на думку, вдарило в саме серце, що чоловік чогось там, у Бордо, недобрав найціннішого, а може, й

узяв, та побоявся передати з кимось, а тим більше за-пакувати до вагона, який супроводжували солдати. А що в солдата на думці — ніхто не знає. Солдат теж хоче щось поцупити для себе.

А раптом чоловік загине, на війні стріляють, і тоді все, що там у нього є, що можна ще взяти, буде втрачено назавжди. Ні, цього вона не допустить.

Вирішила негайно їхати в Бордо. Плекала надію, що по дорозі назад побуває і в Парижі, побачить, як там одягаються жінки, чим вони спокушають чоловіків. Ах, Париж, Париж! Це слово бентежно лоскотало її серце, сповнювало його тремтливим щемом.

Щупленька, плоскогруда, рудоволоса фрау Хільда в свої сорок років виглядала ще досить звабно. Рвучка у руках, повногуба, з-під напівопущених повік вискакували із зеленкуватих очей спокусливі бісики і промовляли виразніше будь-яких слів.

Швидко добула перепустку в зону діючої армії. В дорогу взяла з собою тільки білизну й несесер. Спершу їхала поїздом, а до Бордо вже добиралася машиною, яку дав їй генерал Брінкман. Палко дякувала йому, облизуючи червоним язичком пухкі губи. Коли машина пішла, Брінкман похитав головою. Ох і штука! З кістлявого фон Штейніца вона витрусить і душу!

Фрау Хільда була першою дружиною німецького генерала, яка пробралася в повержену Францію. Ще курілися спалені й розбомблені міста, дороги були заповнені юрбами біженців, які шукали собі притулку, і все це жінка спостерігала з цікавістю, але без ніякого жалю. Пізніше дружини генералів і офіцерів вермахту потоком хлинули в окуповану країну і разом з чоловіками накиннулися на її багатства, як сарана на зелене поле, грабували, тягли, віднімали і везли у фатерланд.

Фон Штейніцу нічого не було відомо про приїзд дружини, аж поки не подзвонив і не повідомив про це Брінкман — хай готується зустрічати дорогу гостю. Фон Штейніц звеселів і водночас рознервувався. Звичайно, трофеями він ублажить душу маленької Хільдочки, але самих подарунків не досить. І те, що він нічого не міг пообіцяти, принижувало генерала у власних очах, позбавляло його внутрішньої впевненості.

Перед вікна будинку, де жив фон Штейніц, машина з фрау Хільдою підкотила в полудень сонячного дня. Жінка прожогом вискочила на тротуар, хряпнула двер-

цятами й побігла сходами нагору, незважаючи на вартових. Заскочила до кабінету фон Штейніца, в нього був на прийомі підполковник із сивими скронями — командир одного з полків. Фрау Хільда ледь не налетіла на нього, обминула, крутнувшись, і кинулася на шию чоловікові. Офіцер, не питаючи в генерала дозволу, вийшов з кабінету. Фрау Хільда поцілувала чоловіка в підборіддя.

— Здрастуй, милий, — маніжилася, як кішка, коло підстаркуватого фон Штейніца. — Пробач, що я погано думала про тебе. Гадала, що ти, — розняла вона руки, які міцно стискали шию чоловіка, і відступила назад, глянула на нього з-під опущених повік, — що ти, як мужчина, тільки й здатний на те, щоб носити генеральський мундир і вселяти страх у солдатів і офіцерів. А мій славний генерал здобуває гучні перемоги! Сам фюрер називає його ім'я! Як добре, що ти потурбувався у цей час про свою маленьку Хільдочку. Але, дорогий мій повелителю, ти забув розміри вітальні у власному домі! Жодний з присланих тобою килимів не закриває повністю підлогу.

— Щось придумаємо, Хільдо. — Генерал чув, як б'ється в його грудях серце.

Провів дружину в спальню, підлога якої вся була застелена блакитним ворсистим килимом. Височіло ліжко, схоже на погребальний катафалк. Генерал наблизився до сейфа, який стояв у темному кутку кімнати, відчинив сталеві дверцята. Дістав звідти різьблену із жовтої слонової кістки шкатулку.

— Це тобі! — промовив, урочисто простягаючи скриньку обома руками наперед.

— А-а-ах! — вигукнула фрау Хільда, піднявши кришку шкатулки. Ледь не впала від радощів. Недарма ж вона сюди їхала. Зі свистом втягла повітря крізь червоні губи.

— Ха-ха-ха! — нервово засміялася, зацокала язичком. — Милий, славний мій Карл! Бом, бом, бом! Бом, бом, бом! Яка це прекрасна справа — війна, та ще коли ти генерал! Згоден зі мною, Карле?

— Згоден, мила! Війна збагатить нас!

Хапаючись, оздобила всі пальці перснями, тулила до набряклих кров'ю вух діамантові, рубінові й смарагдові сережки, наставляла їх проти світла, милуючись сяйвом і блиском.

— Недарма ж мое серце вішувало радість! — сказала фрау Хільда, пересипаючи дорогоцінності між пальцями. — Що це за килим у тебе?

Пройшлась кімнатою, приминаючи ногами голубий м'який ворс, шкатулку з дорогоцінностями колисала на руках, мов малу дитину. Фон Штейніц розгубився.

— Дозволь, пушиночко, залишити килим у себе. Проклята подагра крутить ноги... Знайдемо схожий на цей, і ти забереш із собою.

— Якщо ти вже такий добрий до мене, — скакнули бісики з очей фрау Хільди, — то хай буде так. Тільки бережи килим. Як заходитимеш у спальню, неодмінно одягай капці.

— Добре, серденько. Так і робитиму...

Тиждень пробула фрау Хільда в Бордо, висотуючи з чоловіка всі фізичні сили. Не дозволяла йому й на хвилину зайнятися вирішенням військових справ, хоч на його руках знаходилася піхотна дивізія повного складу — шістнадцять тисяч чоловік зі всіма службами й допоміжними частинами.

Інтендант підшукав дружині генерала солдатський мундир найменшого розміру. Фрау Хільда переодяглася перед дзеркалом. Чоловік стовбичив коло неї, мов суха, пряма щогла.

Жінка затягла широким паском тонку талію, клацнула білою пряжкою, на якій було написано «З нами бог». Пілотку одягла набакир, випроставши з-під неї пасма рудого волосся. Пройшлася перед дзеркалом, крутячи за дом і поводячи плечима. Піднесла долоню човником до скроні і відрапортувала тоненьким, дзвінким голоском:

— Мій генерал, Хільда фон Штейніц прибула у ваше розпорядження! — Поплескала іншою рукою по пряжці й додала голосніше: — З нами бог!

Фон Штейніц дивився на струнку, майже дівочу по-стать дружини, тісно затягнуту в новенький мундир. І йому хотілося крикнути їй: «Пригаси, блудяго, блиск своїх очей, ніхто не повірить, що ти солдат! І не облизуй безперервно безсоромні губи!»

Однак нічого не сказав, бо загалом схвалював приїзд дружини, вважав, що вона вчинила розумно і приїхала вчасно. Благами війни треба користатися!

— З нами бог! — ще раз поплескала фрау Хільда маленькою долонькою по випуклому напису на білій пряжці широкого солдатського ременя.

Фон Штейніцу чомусь здалося, що долонька дружини торкнулася не холодного металу, а голої шкіри живота, бо Хільда полюбляла, роздягаючись на ніч, плескати себе долонями по тілу, найбільше по стегнах і животу. «Масаж,— казала вона.— Масаж ніколи не шкодить».

Фон Штейніц поморщився, плескання по напису на солдатському паскові видалося йому якимось святотатством.

У супроводі чоловіка і численної охорони фрау Хільда ходила містом, наче фельдмаршал, який прибув, щоб учинити огляд військ на завойованих територіях. Заходила в будинки, які чомусь впадали їй в око, як хазяйка розчиняла двері магазинів, спускалася в глибокі винні підвали. Якби її повна воля, то запакувала б до машини ще й кількох молодих французів, на яких накинута оком, відвезла б їх у Марбург. Але близько лікоть, та не вкусиш.

Фрау Хільда добряче заганяла людей і чоловіка. Фон Штейніц пропонував їздити машиною, але вона щоразу відмовлялася, посилаючись на те, що не втомилася і що пішки більше можна побачити. Ще хоче пройтися он туди, де блищать суцільні вітрини магазинів, деякі з них уже торгували.

Третього дня, коли проходили вулицею, забудованою аристократичними будинками, несподівано пішов рясний дощ. Фрау Хільда не сховалася в машині, а підбігла до високих, оббитих блискучими листками червоної міді дверей і сіпнула за кільце, яке звисало з лівової пащі.

— Я хочу зайти сюди,— вередливо тупнула ногою.— Перечекаємо дощ!

Охоронці загрюкали чобітьми в двері. Вони швидко відчинилися, наче в будинку ждали їх. На порозі з'явилася молоденька покоївка у білій мереживній наколці. Зі страхом і нерозумінням подивилася вона на німецького генерала і озброєних солдатів.

Фрау Хільда долонькою відсторонила покоївку і рішуче вступила в передпокій. Опинилася перед широкими білими сходами, застеленими темно-синьою килимовою доріжкою. По-солдатськи карбуючи крок, пішла сходами нагору. На стінах висіли картини, переважно пейзажі, оправлені в золоті багетові рами. На підставках стояли вази.

Перед білими двостулковими дверима, трохи прочиненими, фрау Хільда зупинилась. Тут її наздогнали чоловік і перекладач, товстий лейтенант у золотих окулярах. Охорона йшла позаду. Перекладач широко розчинив двері, відкрилася простора, світла зала. Посередині сяяв і блищав сервірований до обіду стіл, за яким трапезувала велика родина — десь із десятиро чоловіків і жінок різного віку. Французи обернулися до дверей і передусім побачили високого, як щогла, пихатого німецького генерала. Його прихід, розуміли вони, не обіцяв нічого приємного.

— Встати! — гарикнув, надсаджуючи голос, перекладач. Усі встали, за винятком високолобого, сивого чоловіка, який сидів на чільному місці. Позад нього на стіні у важкій золоченій рамі висіла картина — барвистий натюрморт: просвічені наскрізь яблука, грона винограду з трикутними зернятками всередині, фужер з червоним іскристим вином. Під картиною, на різьбленій підставці стояв кошик із свіжими трояндами, блідо-блакитними й білими. Великий букет прикрашав також стіл, застелений білосніжною, з синюватим відблиском скатертю. Сивоголовий звів брови, на пешених щоках поволі з'явився рум'янець, чи то страх витиснув його, чи гнів, чи здивування з невихованості окупантів, та ще й у таких високих званнях.

У фрау Хільди округлилися очі. Вона втупила некліпний погляд у пешене обличчя француза.

— Що з тобою, люба? — запитав фон Штейніц. — Ти зблідла?

— Ось я вихльостаю цього нечому по щоках! Ні сорому, ні совісті в нього немає!

— Встать! — заверещав, підійшовши впритул до сивоголового, заповзятий перекладач. Від крику він теж розчервонівся. Французи стояли по боках столу мовчки, опутивши погляди. Перед ними парували, вицахаючи й поширюючи приємні аромати, гарячі страви. Сивоголовий, звертаючись до фон Штейніца, сказав бездоганною німецькою мовою:

— Пане генерал, я не можу встати, бо в мене немає ніг.

Перекладач знітився, ніяково відчула себе й фрау Хільда.

— Можете сидіти, — милостиво дозволив фон Штейніц. Аж тепер він побачив, що крісло сивоголового

поставлене на червоні гумові коліщатка.— Чий це дім?
— Мій,— з гідністю відповів безногий француз.— Я Шарль Дювальє, власник заводу сільськогосподарських машин.

— Де ви втратили ноги?

— На війні тисяча дев'ятсот чотирнадцятого року, пане генерал... Служив у кавалерії. Німецький снаряд убив коня і відірвав мені обидві ноги.

— Хм,— гмикнув фон Штейніц.— Бачите, наші снаряди бувають і милостиві! Нас загнав до вас дощ, пане Дювальє.

— Прошу вас, мадам, і вас, пане генерал, за наш стіл. Ми щойно почали обідати. Елоді,— звернувся безногий фабрикант до покоївки,— поставте столові прибори.

— Моя дружина,— відрекомендував фрау Хільду генерал.

Покоївка провела їх у велику, викладену блакитними кахлями кімнату, де було все для вмивання. Фрау Хільда скинула пілотку й засунула її за пасок, як це роблять справжні солдати. Струснула головою, розсипаючи по плечах руде волосся.

— Мені подобається! — сказала вона, намілюючи рожевим пахучим милом тоненькі пальці з гострими, нананікюренними нігтями.

В коридорі тупцювала охорона. Фон Штейніц наказав перекладачеві, послуги якого були не потрібні, залишатися разом із солдатами. Французька родина все ще стояла, сидів тільки господар, поклавши на стіл білі пещені пальці.

— Прошу, мадам,— вишуканим жестом руки показав фабрикант на вільні стільці ліворуч від себе,— прошу, пане генерал. Елоді, подавайте.

Фрау Хільда розгубилася. Вона також вважала себе аристократкою, хоч була лише дочкою марбурзького миловара і їй рідко коли доводилося сидіти за таким вишукано сервірованим столом. Елоді налила в кришталеві келихи червоного вина.

— Мадам,— підняв у злегка тремтячій руці келих безногий капіталіст.— Дозвольте випити за ваше здоров'я. Сподіваюся, що перебування в нашому місті буде вам приемним.

— Дякую, пане. Я завжди любила Францію, мріяла відвідати Париж, та мій чоловік такий зайнятий, що йому ніколи було супроводжувати мене. Коли б не оця щас-

лива нагода, то я б...— Фрау Хільда зрозуміла, що бовкнула дурницю, і, щоб якось виплутатися, сказала: — Я навіть не могла уявити, що ваше місто таке чудове і багате.

— Пане генерал,— заговорив після тривалої паузи господар дому.— Чи зможу я ближчим часом пустити свій завод сільськогосподарських машин? Сподіваюся, німецьке командування не чинитиме мені перешкод?

— Звичайно, ні! — Фон Штейніц приклав до губів білосніжну серветку.— Можете бути спокійні. Подайте в комендатуру відомості, що саме вироблятиме ваш завод, списки робітників, і я дозволю пустити його.

— Дякую, пане генерал. На інше я й не сподівався. Німці — ділові люди.

— Так,— схитнув головою фон Штейніц.— Ми у всьому любимо порядок. Якщо існує завод, то він повинен працювати.

Фрау Хільда покуштувала всі страви, які були на столі. Найбільше їй припала до смаку засмажена курка, і вона, вхопивши стегенце обома руками, гризла його гострими зубами. Фон Штейніц розмовляв із безногим капіталістом.

— Може, мадам хоче відпочити? — помітивши, що фрау Хільда куняє, запитав господар.

— Ні, ні,— заперечливо покрутила вона головою. І, звертаючись до чоловіка, сказала: — Ходімо вже, любий!

Фон Штейніц, прощаючись, цокнув підборами, приклав пальці до генеральського кашкета.

— Дякую, пане Дювальє. Обід був смачний. До побачення.

— До побачення, пане генерал. До побачення, мадам.

Всі, окрім господаря, підвелися зі своїх місць. Охорона чекала за дверима. По сходах, застелених м'якою доріжкою, фрау Хільда спускалася повільно, придивляючись до ваз.

— Любий,— вхопила вона чоловіка за руку,— накажи солдатам, щоб прихопили в машину он ті дві вазі... Оту зеленкувату із срібним розписом і темно-синю, голландську. Тут їх занадто багато, і всі дуже гарні.

— Добре, люба...

Завод Шарля Дювальє перший в окупованому Бордо почав випускати продукцію. Щоправда, крім сільськогосподарських машин довелося виробляти ще й міномети для потреб німецької армії. Фон Штейніц відчував

навіть симпатію до безногого фабриканта, бо той через свого секретаря в кінці кожного місяця передавав у конверті кругленьку суму, як він казав, для представництва. До речі, першим в окупованому місті загинув товстий перекладач, який колись супроводжував фрау Хільду в її мандрах по місту. Йому вкоротили життя робітники із заводу Шарля Дювальє... Звичайно, треба було нещадно покарати вбивць. А тому, що їх не вдалося впіймати, було розстріляно сто заложників і серед них навіть якогось далекого родича фабриканта. Але це трапилось вже після від'їзду фрау Хільди.

Коли в Бордо все було оглянуто і вантажна машина виїхала в Марбург у супроводі солдатів, фон Штейніц подзвонив у Париж до генерала Брінкмана і попросив його показати фрау Хільді місто, всесвітню столицю кохання і мод.

У Парижі Хільда фон Штейніц провела чотири дні. Вони запам'яталися їй на все життя. Ночами, здається, й не спала, відпочивала дві-три години вдень, не роздягаючись, солодко втомлена тим, що побачила і чого зазнала. Падала в ліжку і засинала.

Генерал Брінкман, земляк і товариш фон Штейніца ще з військової школи, був людиною зайнятою й похмурою. Він служив у якомусь важливому, цілком таємному штабі, зв'язаному з вивезенням промислових підприємств із Франції, і в нього не знайшлося вільного часу, щоб особисто зайнятися дружиною товариша, показати їй Париж, а головне — все те, що було в ньому прекрасного і привабливого для не старої ще жінки та ще з такою палкою вдачею, як у фрау Хільди. До того ж Брінкман, як і Карл фон Штейніц, перебував уже в тому золотому віці, коли ніякі сили не можуть примусити людину вештатися вулицями без діла. Спостерігаючи, як фрау Хільда крутилася перед ним, безперервно облизуючи губи, стріляючи навсібіч очима, хоч у кімнаті, окрім них двох, більше нікого не було, Брінкман із жалем і співчуттям думав про свого однокашника. Нелегко, мабуть, йому задовольняти примхи такої неспокійної істоти, як ця руденька жіночка!

З теплою вдячністю Брінкман згадав свою стареньку Ерну. Крім в'язання, у неї немає інших інтересів. Запрошував приїхати в Париж, оглянути місто, та вона відмовилася. Ерна полюбляє одне: сидіти вдома, потонувши в м'якому фотелі, худі ноги поставивши на

пизенький стільчик, і в'язати. Навіть за обідом у неї на колінах лежить в'язання або ж клубки вовняних ниток. Недарма ж близькі ласкаво прозвали фрау Ерну Павучком, бо в її руках безперестанно снується тонка, як павутина, нитка.

«Треба буде доручити ад'ютанту,— подумав генерал Брінкман,— щоб пошукав у Парижі гарних вовняних ниток. Ерна буде рада і вдячна».

Ще в Брінкмана майнула думка: «Як легко жити, коли подружжя старіється водночас. Не виникає ніяких родинних проблем. Увечері напишу Ерні ласкаво-го листа, пошлю якийсь подарунок. Вона заслужила!»

Брінкман, терпеливо вислухавши плутані теревені фрау Хільди, наказав супроводжувати її своєму ад'ютантові, молодому, вродливому капітану з доброї, як на думку генерала, родини. Чи не було це одвертим виявом неповаги чи навіть зрадою щодо давнього товариша? Хто зна. Генерал Брінкман просто хотів пошвидше спекатися неспокоїної, метушливої жінки, яка відволікала його від важливих справ.

Вродливого капітана фрау Хільда приголомшила першим же своїм поглядом, осипала блиском очей, мов жаром, і він уже був у її волі.

Дивлячись капітанові у вічі, близько нахилиючись до нього, вона облизувала гострим, немов зміїним, язичком розпухлі й червоні, наче припалені вогнем, губи. Офіцер робив усе, що наказувала й бажала фрау Хільда.

Як бджола, що видзвонює крильцями цілий день, шукаючи краплину нектару в кожній квітці, котру зустрічає на своїй путі, так і фрау Хільда грішила з кожним і щоразу охоче каялась, знаходячи насолоду і в гріхах, і в каятті, бо вважала себе ревною католичкою. В мурованому з червоного піщанику соборі святого Мартіна висіло її улюблене, якщо можна так сказати, розп'яття, перед ним вона вклякала на коліна на якусь хвилину і вважала, що черговий гріх відпущено.

Згадок, згадок з Парижа — на все життя, на кожний день і на кожну ніч, згадки наче постійно лежать під подушкою, тільки витягай їх звідти за своєю вподобою. Від них солодко завмирає серце і тіло прагне утіх, брилить, мов озивається на якусь чудесну музику. Зовсім мало треба жінці для повного щастя! Як цього не розуміє Карл!

Розділ двадцять перший

Перший по-справжньому тривожний сигнал, котрий сповістив про реальну небезпеку (після нього надовго закрутилася веремія навколо КПП-12), надійшов по телефонних дротах не вночі й не на світанні, в години найвищого напруження на дорозі, а тоді, коли безупинний рух військових колон через перехрестя давно урвався і дівчата й Антон відпочивали, відсторонившись на цілий день, як їм здавалося, від усіляких турбот.

Після гуркотняви й завивання моторів, диму й пилу, що розпливалися на всі боки від дороги, довкола встоялася лунка й глибока тиша, яка заспокоювала. Зрідка її порушували далекі й глухі, ніби підземні, і від того нестрашні вибухи та безугавне металічне дзижчання поодиноких ворожих літаків-розвідників, котрі, з'явившись на світанні і змінюючи один одного в повітрі, безперервно кружляли над лінією фронту, не дуже віддаляючись від неї, намагаючись віднайти, вловити найменшу зміну, що сталася за минулу ніч на зайнятій нашими військами території.

Небо синіло чисте, лише зрідка, мов вітрильники простором моря, пропливали в ньому білі поодинокі хмариши. Zenітки мовчали, хоч їх було рясно понатикано всюди в прифронтовій смузі. Коли Антон їхав разом із старшим лейтенантом Безгудовим на КПП, то бачив добре замасковані zenітні гармати, котрі, мов журавлі, що, засинаючи, ховають довгі шиї під крила, непорушно дрімали в глибоких земляних капонірах, схиливши стволи на м'які бруствери.

Коли пілоти вже дуже нахабніли і ворожі літаки аж занадто надокучали, спускаючись усе нижче й нижче, тоді десь з нашого тилу, з-під сонця несподівано з'являлася весела двійка червонодзьобих винищувачів, і німецьких розвідників як вітром вимітало з неба. Годину чи дві тривав спокій, а потім літаки підкрадалися знову.

Вночі від недалеких, незримих гір густою хвилею наповзає на рівнину вологий холод. Як не туго затягував пасок на шинелі Антон, а холод, здавалося б, навіть легкий морозець, заповзав під неї, насамперед дошкуляючи спині. Антон розмахував руками й дивувався, чому не мерзнуть дівчата,— і серйозна, як учителька, Мінаєва, і грайлива Алевтина Ситникова, і задумлива, мрійлива Леоніда Турбай. Вони ретельно виконували

все, що стосувалося службових обов'язків, а на холод не звертали уваги.

Антон ходив понад рокадною дорогою, не віддаляючись від перехрестя. Стежив за рухом колон, тішився численністю, силою і, здавалось би, якоюсь впертою, майже живою нездоланністю їхнього руху.

Ліг відпочивати, коли вже краєчок сонця з'явився з-за обрію, лагідне проміння торкалося обличчя, пахли хвоя і вогка земля. Здається, щойно склепив повіки, тільки відмежувався прозорою стіною від нічного шуму й гамору, як хтось покликав його.

— Товаришу сержант! — чувся стурбований дівочий голос. — Товаришу сержант!

Прокинувся по-розвідницьки вмить. Сонце приставило гарячі мечі проміння просто до очей, і він не одразу розібрався, хто перед ним стоїть і кличе його. У сні, здається, трохи присмажив лице, бо шкіра на вилицях поболювала, а на лобі була шорстко стягнута, ніби після вмивання на вітрі. І тут, у чужих горах, як і в рідному степу, весняне сонце щедре на засмагу.

Вогняний шар сонця завис у дівчини прямо над головою, і з нього, ніби з перевернутого глечика, лилося мінливе сєво, огортаючи струнку дівочу постать, робило її якоюсь особливо легкою і аж наче крилатою. Засліпленням очам ввижалося, що це не дівчина стоїть, а хитається золоте стебло пшениці, тонке й тремтливе, порушуване легким вітром. Чорняву голівку, підстрижену під хлопчика (та це ж Леоніда Турбай!), сонячне проміння вбирало в золото. На плечі у Леоніди стволом униз погойдувався автомат. Антон наказав дівчатам кроку не ступати без зброї. Ідеш умиватися до струмка — бери автомат із собою, причісуєшся, поставивши дзеркало на пеньку, — хай зброя лежить поруч, спиш — хай автомат муляє тобі бік. І так всюди й завжди. Без зброї ані-ні.

— Товаришу сержант, вас кличе до телефону старший лейтенант Безгудов. Щось важливе, по голосу чути. — Леоніда рухом плеча поправила автомат.

— Я зараз. — Дивнич сів на високому, м'якому ложі. «А таки справді присмажив шкіру», — відзначив, тернувши долонею по лобі.

Леоніда Турбай відійшла, а він миттю взувся, застібнув гудзики на гімнастерці, туго затягнув пасок. При підлеглих не дозволяв собі найменшого відхилення від

форми, якоїсь неохайності в одязі чи забудькуватості в дотриманні статуту. Тим більше, що підлеглими в нього були дівчата — особи, хоч і одягнені у військову форму, але часом вельми насмішкуваті й пустотливі. Навіть те, що недавно від бомби загинули їхні подружки, не спонукало дівчат стати іншими, усвідомити, що служба їхня хоч і проходить далеко від передової, але не схожа на веселу розвагу.

Після ночі дороги не впізнати; легко по ній крокувати, ще зберігаючи в пам'яті те, що тут творилося кілька годин тому. Ясно осяяна сонцем, вкрита жовтим м'яким пилом, незвично припишкла, дорога видається фізично втомленою, як людина після тяжкої нічної праці. Дорога теж, либонь, потребувала спочинку, прагнула набратися за день сил на нову, може, ще неспокійнішу і важчу ніч.

Сержантові вчувався нічний безугавний шум, перед очима миготіли машини, гармати, колони піхоти, йшла потужна, невідворотна сила...

Учорашня зустріч із старшим лейтенантом Глібом Павловичем боляче дошкулила йому. «Чого не знами? — знову виразно почув високий, ламкий голос свого командира взводу, зустрівся поглядом з його суворими візантійськими очима. — Невже в розвідці надочучило? А хлопці тебе згадують щодня... Не забули Дивнича. Чого підвів нас?»

«Рада б душа в рай, та гріхи не пускають, — знову подумки відповідав Павлову. — Баластом не хочу бути. У вас кожна людина на рахунку. Мене ніхто з такою рукою не візьме в розвідку».

«Вибачай за різкі слова, — чув голос свого колишнього командира взводу. — Ти знаєш, правду-матку я кожному ріжу в очі. Сподіваюся, ще зустрінемося. Ми знаходимося поруч. Не забувай старих друзів, не забувай своїх чубариків-чубчиків».

І поїхав старший лейтенант Гліб Павлов, колишній командир Антона, товариш його, повіз полоненого німця в штаб армії чи кудись там, суворий і палахкий, як вогонь, «хлопчик у офіцерських погонах», відважний, метикуватий у всьому, що стосується розвідки, нещадний у бою і надійний у дружбі.

Антон спустився в землянку, де стояв телефон. І в землянці світило сонце, бо плащ-намет над входом

дівчата підняли. Узяв у Мінаєвої трубку польового телефону.

— Сержант Дивнич слухає.

Старший лейтенант Безгудов озвався одразу, певне, не клав трубки. Голос його лунав стривожено:

— Між одинадцятим постом і вашим загубилася автомашина-полуторка, вантажена хлібом, її супроводжував начальник польової хлібопекарні лейтенант Савков. Хто у вас стояв на посту після четвертої години ранку?

— Леоніда Турбай, товаришу старший лейтенант, — відповів Дивнич. — Але я теж був на посту в цей час. Одинока машина-полуторка, вантажена хлібом, через наш пост не пройжджала. Знаю, як пахне свіжий хліб, відразу б почув.

— Тоді от що, сержанте.. Беріть когось із бійців і пройдіть дорогою до сімдесять восьмого кілометра, з одинадцятого поста вийдуть вам назустріч. Шукайте слідів машини по обидва боки дороги. Може, десь позадирали ноги з шофером і хрупуть, а мені дзвонять танкісти й питають про машину, про хліб. Де подівся цей недотепа-хлібопекар? Не заздрю я йому, як знайдеться. Негайно рушайте, сержанте, на розшуки. Прихопіть із собою телефонний апарат — підключитесь до лінії і доповісте про результати пошуку. Я чекатиму біля телефону.

— Буде виконано, товаришу старший лейтенант.

Антон поклав трубку на апарат, поскріб нігтем великого пальця чоло над лівою бровою, що в нього означало заклопотаність. Мінаєва і Турбай, які сиділи на застелених плащ-наметом нарах, очікувально дивилися на свого командира. На щоках Леоніди вигравали рум'яниці. Дивнич мовчав, роздумуючи, кого взяти з собою. Не відзначався особливою сміливістю і розгальмованістю у поводженні з жінками. Дівчата бентежили його, вони, здається, не діяли логічно щодо сержанта, який міг чи, на їхню думку, повинен був обов'язково в котрусь із них закохатися, але він чомусь не робив цього. П'ятеро дівчат різні за вдачею, не схожі одна на одну, хоч усі однаково одягнені і всі солдати. Коли б зустрічатися з ними тільки вдень і не мати постійно перед очима їхнього нехитрого, солдатського, але суто жіночого побуту, то ще б можна терпіти. Але ж він жив поруч з ними і цілі дні, й ночі бачив, як вони стояли на посту,

засинали після чергування, іноді кличучи вві сні мамочку, як уранці вмивалися, готували їжу, уважно стежили за своєю вродою, а це, звичайно, створювало додаткові, як йому здавалося, непереборні труднощі, коли треба було котрійсь із дівчат наказувати. Не підвищиш голосу, звівши брови докупи, бо це буде просто негарно. Але ж служба є службою, і вимагати треба. Леоніда Турбай, наприклад, заливається рум'янцем, коли він звертається до неї.

— Може б, ви, товаришу сержант, поснідали? — озвалася Мінаєва. — Ваш казанок ми загорнули в шинелю, щоб каша не вичахла.

— Ніколи зараз, — відповів стурбовано. І пояснив: — Десь загубилася машина з хлібом. Леонідо!

— Я, — підвелася дівчина з нар, і щоки її спалахнули густим рум'янцем.

— Візьміть, Леонідо, запасний телефонний апарат і підете зі мною. А ви... — звернувся Антон до Мінаєвої і затнувся, бо до Турбай шойно звертався, називаючи її по імені, але ж Сашею, Шурою Мінаєву не назовеш, вона вельми серйозна дівчина, а Олександрою звати занадто офіційно. — Ви, Мінаєва, залишитесь на КПП замість мене. Не відходьте від телефону. Якщо подзвонить Безгудов, скажіть, що ми з ефрейтором Турбай уже пішли. Подзвонимо йому з лінії.

— Гаразд! — підвелася Мінаєва з нар.

— Ходімо, Леонідо, — сказав Антон, пропускаючи дівчину вперед.

Швидким кроком віддалялися вони від перехрестя. Відійшовши метрів на п'ятсот, Антон сказав дівчині:

— Старший лейтенант Безгудов наказав на протязі восьми кілометрів оглянути з'їзди по обидва боки дороги. Може, в машині сталася поломка, бо лейтенант Савков має денну перепустку. Ви підете правою стороною, я — лівою. Дивіться уважно. Якщо помітите щось підозріле, одразу кличте мене.

— Зрозуміло, товаришу сержант!

Збита траками гусениць, копитами коней, випрасувана колесами автомашин, дорога м'яко, здавалося, привітно стелилася їм під ноги. Іти по ній було легко й приємно, то там, то тут виднілися на узбіччі відбитки коліс автомашин, що звертали з дороги в ліс, але все це були давні сліди, а на свіжі, шойно після цієї ночі, сліди не натрапляли.

Антон і Леоніда зрідка перемовлялися. Леоніда зверталася до сержанта, щоб погамувати тривогу, бо що не кажи, як не храбрій, а зрадливий холодок страху закрадався в серце.

Між стовбурів дерев, що зближалися до купи в темній глибині лісу, примарювалися якісь жаскі потвори, чийсь очі, здавалося, невідривно зирили з лісу. Леоніда переводила погляд під ноги, міцніше обхоплювала долонею цівку автомата і знову озивалася до сержанта, як надійної запоруки своєї безпеки.

— Товаришу сержант, — гукала дівчина, — розкажіть що-небудь про розвідку.

— Не відволікайтесь, Леонідо! — відповідав він їй, не повертаючи голови.

— Розкажіть, веселіше буде йти, — не відступалася вона.

— Вернемося на пост — цілий день буду розповідати. Ви полтавка? — запитав із цікавістю.

— Хочете пересвідчитись, чи я не з села Турбаї?

— Та ні. Я всерйоз запитую.

— З Алма-Ати я, — сказала Леоніда. — Не обов'язково ж, як прізвище Турбай, так повинна бути з Турбаї. Може, мої предки виходці звідти. Не знаю.

Антон усміхнувся.

— Що ви, Леонідо, робили до війни? Вчилися?

— Знову помилилися, товаришу сержанте. Щось ви сьогодні нічого не можете вгадати. Працювала в друкарні. В сороковому році закінчила поліграфічний технікум. А ви чим займалися?

— Напередодні війни якраз закінчив десятий клас. Випускний вечір у нас відбувся двадцять першого червня. Гуляли до самого ранку, веселилися, співали, не знаючи і не здогадуючись, що на західних кордонах уже ллється кров, гинуть люди, що там іде війна. Довідалися про це тільки після виступу Молотова о дванадцятій годині дня. Двадцять дев'ятого червня, хоч мені тоді не минуло ще й вісімнадцяти, я вже був на Чорноморському флоті, а потім потрапив на сухопутний фронт, добровольцем пішов у морську піхоту. Одним словом, воював.

Якийсь час вони йшли мовчки. Кілька разів Леоніда кликала сержанта, щоб показати йому виявлені сліди. Він переходив на протилежний бік дороги, схилявся

разом із дівчиною над ними, роздивлявся уважно, але все це було не те, чого вони шукали.

— Привал! — скомандував через якийсь час Антон.— Пройдено п'ять кілометрів. Відпочинемо ось тут. Роззуйтеся, Леонідо, ноги покладіть на пеньок. Хай кров відхлине. У походах солдати завжди так відпочивають.

— Не хочу роззуватися,— відповіла Турбай,— я й сидячи відпочину.

— Не бравуйте, нам ще йти три кілометри, а потім вертатися назад цілих вісім. Добре, якщо вернемося на пост о п'ятій годині. Робіть, як я кажу, слухайте бувалого солдата.

Леоніда підкорилася. Роззувшись, поклала маленькі, з рожевими ступнями ноги на пеньок, застелений онучами. Зелена санітарну сумку підклала під голову, пілотку насунула на лоб. Дивлячись у небо з-під примружених вії, запитала:

— Товаришу сержант, у вас стільки орденів і медалей, а ви чомусь досі не офіцер?

— Не всім же бути офіцерами,— відповів він задумливо.— На після війни в мене зовсім інші плани.

Леоніда більше ні про що не питала, мовчав і Антон, то розплющуючи очі, то мружачись, бо сонце світило йому в лице.

Дивився подумки аж у свою рідну Кадомку, бачив розлогий степ і могили на ньому. В'яв побачив Степу, засмаглу на весняному вітрі, з білим пушком на щоках побіля вух, з широко розплющеними зеленими, як весняний степ, очима, з розхиленими і теж засмаглими губами. Як чайні крила, зметнулися дівочі брови. Степа зникла, розливався степ, укритий яскравою зеленню озимих, вивершений по обрїю гостроверхими шапками прадавніх могил, над якими кружляли птахи...

— Де ділося Кругле озеро? — запитав Антон.

Дівчини не було видно, а голос її звучав.

— Чи то в землю вода увійшла, чи бомба розплескала всю воду. Ніхто не знає.

За три дні, що Антон провів удома, він все ж знайшов час, щоб сходити до Круглого озера, побачити, що сталося з таємничою водоймою.

Як усяке озеро, віддалене від населених пунктів і до ріг і тому позбавлене постійного спостереження недремного людського ока, Кругле здавна було оточене жаскими таємницями і красивими легендами, які ставали

надбанням кожного кадомця, як тільки той спинався на ноги. Розповідали, що в озері живе величезна щука, може, така стара й велика, як та, що її якось вилунали в одному з підмосковних озер і знайшли на зябрах срібне кільце. Очистивши, прочитали на ньому напис, що щука «пущена із царських рук року божого одна тисяча шістсот тридцятого», тобто три сторіччя тому. Слон — і той живе менше!

Про круглянську щуку ширився погос, що то вона, злодійка, і більше ніхто, вилулює в озері диких каченьят, а одного разу затягла на дно (знайшлися навіть очевидці) дурне лоша, котре відпливло далеко від берега. Називали й хазяїна того лошати, селянина із сусіднього села. Лоша справді існувало, але, не доживши до конячого віку, здохло, об'ївшись жита. Знаходилися готові битися в заклад, що постав одну на одну три найвищих хати, ну, приміром, Пантоленка, Капустяна і Мотузки, то й тоді не добудешся дна.

Село ревно дбало, щоб легенди не тьмянили, таємниці поглиблювалися, як і дно озера. Бо хто ж проти того, щоб хоч відбитий блиск та не осяяв села, не посприяв його славі й розголосу, хоч би в районному масштабі?! Слава ніколи не зашкодить, то тільки окремих людей вона іноді так здавлює за горло, що відбирає в них людський голос, а часом і зломлює людину, як буря міцне дерево, котрому вже не піднятися. А з селами чи містами подібного не трапляється! Взяти хоч би той же Карфаген, що про нього кожному поколінню кадомських школярів докладно розповідають учителі,— міста давно немає, більше тисячі років минуло, як його зруйновано, а слава живе. А підводний град Кітеж, а Атлантида? Достеменно невідомо, чи й існували вони колись насправді, а скільки про них розповідають і пишуть! З того лісу, що вже витрачено на папір, можна збудувати ціле місто. Та хай і далі пишуть. Люди не можуть жити без легенд!

Тож уявляєте, яку силу волі, яку мужність треба було мати дванадцятирічному хлопчикові, щоб відважитися перепливти Кругле озеро? А він, перепливши його, замірявся на Чорне море! Ач, яка велика душа в підлітка!

Тягар слави не зломив худеньких плечей Антона. Струсив він славу з русявої, обпаленої сонцем до біло-

го голови на дно озера, разом з нею впало туди і кілька лусочок з його задержуватого носика, який саме облязив від сонця. Слава опустилася на дно озера, щоб з часом спливати на поверхню і перетворитися в новітню легенду, додавши ще один листок до великого лаврового вінка, яким люди увінчали і Кругле озеро, і свою Кадомку. Не стане на заваді й те, що озеро зникло, як і маленька річечка, яка живила його віки, може, тоді, коли ще існував Карфаген.

Антон повернув голову в бік Леоніди. Дівчина лежала, заплющивши очі, вії її здригалися, і в кутиках повногубого рота таїлася лагідна усмішка, котрої не буває в сплячої людини.

Рожеві ступні дівочих ніг схитувалися на пеньку, ворухилися пальці.

— Рушаємо далі, Леонідо,— стиха озвався Антон.

— Я була задрімала,— сказала дівчина, притопуючи об землю чобітками. І ця маленька неправда (назовемо її вигадкою) в устах дівчини прозвучала так беззахисно й дитинно, що захотілося повірити, ніби вона справді заснула за цих коротких п'ять чи десять хвилин. Обернувся і побачив Леоніду вже одягненою за всією формою. Дівчина стояла, схитуючи стволом автомата, який висів у неї на плечі.

Дорога спустилася у вогкий, густо затемнений деревами видолонок. Ліс підступив упритул до її полотна, мовби взяв у полон, з якого дорозі не вирватися. Перейшли струмок, який ледь квилів у піщаному ґрунті, по дерев'яному, лункому містку. Колоди на ньому обчухрані, збиті, як коноплі в битниці. Обіч містка лежали два штабелі нових колод, завчасно приготовлених саперами для ремонту.

Дерева близько зійшлися одне до одного, як люди на бесіду. Струнки поодинокі сосни де-не-де вивисувалися над густим масивом берестів, буків та осик, вони виділялися, як соняшники серед городини. Антон зупинився, нахилив голову, пальці стиснулися в кулаки. Щось йому причулося. Стояв незрушно, мов занімів, прислухаючись. Леоніда віддалялася од нього.

Чи причулося, чи справді десь здалеку, здається, наче аж із захмар'я чи з найчорніших вогких нетрів, куди, певне, ніколи не заглядало сонце, донісся ледь чутний поклик або стогін. Чекав, чи не повториться. Звук, приглушений відстанню і шумом дерев, пролунав знову,

але ще слабкіше, ніж перше. Який не був кволий, невизначений, та вирізнявся поміж інших звуків.

Хтось злегшував криком нестерпний фізичний біль.

— І-і-і-е-е-ехх!

— Леонідо! — стиха покликав сержант дівчину.

— Я,— зупинилась вона, здивувавшись, що настільки віддалилась від сержанта.

— Чули? — запитав Антон.

Дівчина здвигнула плечем.

— Нічого не чула.

— Слухайте...

Знову, мов бліда іскра з-під кресала, випорснуло з далеких лісових нетрів безнадійне:

— І-і-і-е-е-ехх!

— Тепер чую,— сказала Леоніда.— Що це може бути?

— Кричить людина. Може, хтось підірвався на міні або потрапив у якусь іншу халепу? Ми повинні це перевірити.

Дивлячись на Леоніду, Антон питав себе: чому не когось іншого, а саме її, найтендітнішу, здавалося б, непристосовану до військових тягот дівчину, він узяв із собою на розшуки автомашини, яка загубилася по дорозі до передової? Чи стане Леоніда мужнім і надійним товаришем, коли щось станеться?

— Ходімо,— каже Антон.

Незабаром вони натрапили на сліди автомашини, котра звернула з дороги на зарослій травою і кущами лісовий путівець, яким давно вже не користувалися. Антон схилився придивляючись. Зворотного сліду не було. Отже, машина з лісу не виїжджала.

Йшли путівцем, прислухаючись і придивляючись довкруги. Пахло вогкістю, грибами і перепрілим листям. Шуміло вгорі гілля, часом тріскало під ногою сухе паліччя. Коли знову почули тонке скімлення, зупинилися, аби точно визначити напрямок.

Антон, як і Леоніда, міцно стискав автомат. Десь поблизу, думав він, творяться незбагненні речі. І крик чи стогін людини — не лише благання допомоги, але й острагога їм, попередження про реальну небезпеку.

Незабаром ніздрі вловили запах свіжоспеченого хліба! Це було так несподівано й приємно, що Антон мимоволі усміхнувся. У вогкому лісі хліб пахтів особливо гостро. За кілька десятків кроків побачили автомаши-

ну-полуторку, кузов якої був накритий брезентом. Стояла вона, уткнувшись радіатором у дерево, із відчиненими дверцятами. Антон наблизився. На сидінні виднілися зашерхлі сліди крові.

Ставши на колесо, сержант Дивнич зазирнув під брезент. Кузов доверху був навантажений великими хлібинами. Антон скочив на землю і нахилився, розглядаючи навколо машини сліди. Взуття у людей, що тут проходили, підбите густими рядками гвіздків. А може, водій автомашини і начальник польової хлібопекарні носять трофейні чоботи?

— Що ви розглядаєте, товаришу сержанте? — запитала пошепки Леоніда.

— Сліди людей, взутих у німецькі чоботи. Не розумію, нащо машині було заїжджати аж сюди. І де поділися лейтенант Савков і шофер? Чекайте мене тут, а я все перевірю. Тримайте зброю напоготові. Коли трапиться щось непередбачене, негайно зв'язуйтеся телефоном із Безгудовим.

— Може, зараз подзвонити йому? — запропонувала зблідла Леоніда.

— Зачекайте, поки я перевірю, куди ведуть сліди.

Антон, скрадаючись, пішов у гліб лісу. Кілька разів обертався в бік машини. Постать Леоніди в захисного кольору гімнастерці й такій самій спідниці зливалася з лісовою зеленню. Біліло лише дівоче обличчя, тонке, мов каменя.

Знову почувся людський крик. Важко було визначити точну відстань до нього, бо голос пробивався мов з-під землі. Можливо, людина, котра кричала, втрапила в глибоку яму, може, лежала обличчям до землі і ґрунт вбирав її крик.

Антон пішов далі. Ось тут невідомі зупинялись. Неподалік, під кущем ліщини, помітив купу свіжоналамано-го гілля. Ступив ближче. Кров шугнула йому до голови. З-під гілля виднілася чиясь неприродно вигнута нога в старому черевикові, в рівно накрученій обмотці.

Антон присів і обережно підняв гілку. Обличчям до низу лежав на землі солдат. Антон перевернув його на спину. На скроні виднілася кривава рана. Кишені гімнастерки і галіфе були вивернуті. Поблизу валялася бляшана маслянка, книжечка, згорнута з газетного паперу, — для курива.

— I-i-i-e-e-ex! — ятрачи душу, долинув ще раз крик

по допомогу, а далі встоялася лунка тиша. Більше ніщо не порушувало її.

Вернувся до Леоніди. Дівчина стояла бліда, стиснула автомат так, що й нігті на пальцях рук побіліли.

— Що ви там знайшли? — запитала, глянувши сержантові в очі.

— Водія автомашини, його вбито кілька годин тому. Ви, Леонідо, виходьте на дорогу й підключайте апарат до лінії. Доповісте старшому лейтенантові Безгудову, що тут сталося, і чекайте мене там.

— Може, разом підемо дзвонити? — Губи у дівчини тремтіли.

— Ідіть, Леонідо, і нічого не бійтеся. Все буде гаразд. Замаскуйтеся, щоб вас ніхто не бачив.

Дивнич знову пішов у глиб лісу. Поминув машину і забитого шофера, і тут відкрилася велика, осяяна сонцем галявина, місце давньої лісової вирубки. Він причаївся за деревами. Схитувалися під вітерцем молоденька трава й кущі. Здалеку галявина була схожа на заснуле озеро, в якому воду ніби припорошив сірий пил. Якби поверхнею цієї галявини-озера проскакав жук-стрибунець чи хрещатик, така комашка, і довго тремтіли, коливаючись, їхні сліди, то Антон би не здивувався. Він напружено вдивлявся в мінливу поверхню галявини, аж поки не віднайшов розгойдані відбитки чіхось слідів. Там, де хтось недавно проходив, зелень виглядала темнішою, ніж довкруги, хоч не полягла жодна стеблина, не було збито й листка.

Чомусь саме зараз, в дуже невідходящий для спогадів момент, згадався йому недавній морозяний ранок, коли Люба Обойщикова в далекому північному місті, де ще панувала справжня зима, проводжала його на вокзал.

Рипів сніг під ногами, з дерев осипався лапатай іній, а Люба, чіпко тримаючись рукава його шинелі, дріботіла поруч, роблячи маленькі, майже дитячі кроки. Коли вже підходили до залізниці, він сказав, що йому треба не на станцію, а на пересильний пункт до капітана Корольова, тільки він може вирішити його подальшу долю. Глянула ясними очима, в яких схитувалися краплі сліз, стріпнула заіскреними віями і ще міцніше стиснула рукав його шинелі. Як уже поминули шпиталь, де Антон пролежав три місяці, обійшли високу заводську трубу, обперезану вгорі написом «1928 рік», —

це про неї говорив одноокий сержант,— то олинилися коло воріт пересильного пункту, перед якими походжав вартовий. Люба сіпнула Антона за рукав, зупиняючи.

— Антосю, я тобі своєї адреси не даю,— ледь чутко сказала вона.— Не треба мені писати. Не треба. Розумієш?

— Напишу на шпиталь! Принаймні ця адреса мені добре відома.

— Дуже прошу, не пиши!— наливалися слізьми її сині очі, а лялькове, з незмінним виразом лице кривилося.

— Чого так, Любо?— нахилився, щоб зазирнути в очі.

— Не треба,— відвертала вона своє обличчя.— Так мені буде краще. Та й тобі. Не картатимемо себе за те, що між нами сталося. Запам'ятай: я тобі вдячна за ласку, дуже вдячна. Ти ні про що погане не думай, бо нічого поганого не сталося. На фронті бережи себе. Уявляю, як розстроїться твоя мати. А може, не треба йти до капітана Корольова?— потягнула вона його за рукав шинелі.

— Треба, Любо. Так вирішив, так і зроблю. Я б себе не поважав, якби зараз, коли мені підказали вихід із становища, знехтував цією можливістю. Ні, Любо... Коли б тільки капітан Корольов не відмовив!

— Може, тебе почекає тут? Я почекаю... Мені аж увечері на чергування.

— Не треба, Любо. Холодно, та й невідомо, скільки я пробуду в капітана. Якщо доведеться чекати на пересильному пункті, то я тобі обов'язково повідомлю у шпиталь. Добре?

Вона похитала головою, чи то згоджуючись з ним, чи сумніваючись, що він зробить так, як обіцяє. Зіп'ялася навшпиньки, обняла його за шию і міцно поцілувала спершу в одну щоку, потім у другу, а далі в губи. Вартовий відвернувся.

— Бувай, Любо!— Щось і йому стиснуло губи, немов вони змерзли, важко проривалися крізь них слова.— Іди!

— Ти перший іди,— хитнула вона головою.

І він пішов. Уже в воротях озирнувся. Відбив у своїй пам'яті її рослу постать, одягнену в чорне пальто із сірим заячим коміром, який щільно огортав шию,

черевики з високими халявами і білий вовняний платок...

...Терпіння й витримка сержанта Дивнича були винагороджені. На тому боці галявини, біля куща ліщини, до якого петляв розгойданий слід, ворухнулася людська постать. Найперше зіркі очі сержанта вловили блиск зброї. Диверсант, не сподіваючись, що за ним стежать, вийшов із-за куща, тримаючи в руках автомат. На голові в нього був сукняний кашкет з довгим козирком, насунутим на очі, на грудях хитався зачеплений за гудзик електричний ліхтарик, на поясі висів важкий ніж-тесак, біліли дерев'яні ручки гранат, засунутих у брезентову сумку...

Розділ двадцять другий

Обідали на просторій веранді, ясно освітленій нежарким полудневим сонцем. Прохолодний і водночас ласкавий вітерець поривами налітав з боку гір, надимав прозорі тюлеві фіранки, лопотів краями цупкої скатерті, що нею був застелений стіл. Із офіцерської їдальні, яка містилася за стіною, долинав дзенькіт столових приборів, чулися неголосні розмови, часом проривався сміх.

За довгим столом, де легко могло вміститися десять чоловік, сиділо двоє генералів, а навпроти них — смаглявий, вродливий підполковник. Стіл задалегідь накривали на чотири персони, але на місці четвертого столового прибора лежали лише виделка, ніж, ложка і стояла згорнута човником біла серветка.

Командарм Рагузін пояснив, що начальник штабу, полковник Лагутін, очевидно, на обід не прийде, бо виконує термінове завдання штабу фронту. Не чекатимуть на нього, а будуть починати.

Сонце відбивалося від накрохмаленої до хрусту скатерті, сяяло на білих серветках, освітлювало вологу, щойно вимиту підлогу. Посеред столу сяяла барвистою наклейкою пляшка вірменського коньяку. Коньяк був чи не тієї самої марки, що її полюбляв пригублювати склянками англійський прем'єр-міністр. Принаймні такі чутки ходили серед журналістського корпусу і, мабуть, небезпідставні.

«Добре пригосають генерали!» — подумав Кирилов і білозубо усміхнувся, хоч для усмішки, здається, не було причин. Блискучі, як чорні оливи, очі журналіста подовгу затримувалися на обличчях генералів, наче він хотів краще запам'ятати їх. Складалося враження, що Кирилов викликає співрозмовників на німе змагання поглядами. Усмішка його, незважаючи на веселість, видавалася холоднуватою. Вона нагадувала лід, освітлений яскравим сонцем. Промені на ньому грають, заламуються, іскряться, але лід від того не тепліє і не тоне.

Рагузін, поки мовчки всідалися й брали серветки до рук, намагався знайти у підполковника риси колишнього старшого політрука, з яким зустрічався ще в Монголії. Як він тоді дзвінко сміявся, дякуючи солдатів за те, що той дав йому флягу холоднющої води. «І д-д-ень цей, і вас, хлопці, пам'ятатиму за те, що дали напитися. І солону пустелю пам'ятатиму»,— відновлював Рагузін у пам'яті картавий голос тодішнього Кирилова. Здається, небагато часу минуло, а змінилася людина. Постає Кирилова й досі легка, підтягнута, та під очима з'явилися зморшки і іншим став погляд. Рагузін, розгортаючи серветку, сказав:

— Ви, товаришу підполковник, мало змінилися відтоді, як я вас уперше бачив.

— То тільки так здається,— відповів Кирилов, дивлячись йому у вічі,— а в мене таке відчуття, наче прожито не шість років, а не менше десяти. Зрештою, не все вимірюється часом! Так я вважаю. Ви тоді, товаришу генерал-лейтенант, носили в петлицях по шпалі, а тепер на ваших погонах сяють дві генеральські зірки. Шлях від командира батальйону до командуючого армією — довгий. Можу собі тільки уявити.

Волинський уважно слухав їх.

— Я ще в Москві,— сказав Кирилов,— збираючись у вашу армію, переглянув давні записи, відновив дещо в пам'яті. Знайшов згадку про батальйон, яким ви тоді командували. Записано в мене там і про таке диво, як цистерна з холодною водою, яку ваші солдати смакували серед розпеченої пустелі. Пам'ятаєте? І мене, до краю спраглого, пригосали. «Лечу до давнього знайомого»,— сказав я собі в літаку. Але не сподівався, що ви запам'ятали мене, бо ми ж тоді не розмовляли.

— Дуся несе обід,— сказав генерал Волинський.— Побачимо, чим нас сьогодні пригосає кухар. Про вас,

товаришу підполковник, він знає. Я йому сказав. Обіцяв постаратися.

Висока офіціантка в білому фартушку і білій наколці поставила посеред столу паруючий фаянсовий супник. Стукіт її каблучків дзвінко пролунав на веранді і затих. У офіціантки вродливе, рум'яне личко, високі, може, занадто пишні груди і лукавий вигин повних, яскравих губ.

— На перше сьогодні зелений борщ із сметаною, — урочисто сійнула вона усмішкою, яку відразу ж пригасила, прибравши серйозного вигляду.

— Із сметаною? — перепитав Рагузін наче аж здивовано.

— Так, — згідливо нахилила голівку офіціантка. — Ми не порушили наказу про те, щоб не брати в шпиталі ані краплини молока. Полковник Горегляд сказав, що оскільки зараз поранених у головному шпиталі лікується лише двоє, то частину молочних продуктів, що їх одержують від трьох корів, можна забирати для потреб ідальні.

— Начмед справу знає тонко. Дипломат! — по-доброму усміхнувся Волинський. — Тим більше, що зелений борщ без сметани не смакує нікому.

Офіціантка хутко налила в тарілку гарячого борщу. Щедро забілила його сметаною. По веранді поширилися смачні пахощі. Кирилов відчув, як у нього в роті почала збиратися слина. Здається, востаннє бачив зелений борщ у своїй тарілці ще напередодні війни. Рука мимоволі потягнулася до ложки, але не взяв її.

— Не поспішайте, Дусю, з другою стравою, — сказав Волинський офіціантці, яка збиралася виходити.

— Гаразд, — нахилила Дуся вродливу голівку і поцокала каблучками до виходу.

— Товаришу підполковник, звертатимуся до вас на ім'я і по батькові, щоб менше офіційності було за нашим столом, — сказав Рагузін, беручи до рук пляшку з барвистою наклейкою. — Наперед хочу вибачитися перед вами, Костянтинне Михайловичу, за одну незручність.

Дугасті брови Кирилова здивовано піднялися.

— Але ця незручність, — усміхнувся Рагузін, — аж ніяк не перешкодить вам випити чарку коньяку. Вона вас збадьорить, бо бачу, що втомилися. На жаль, ми з Михайлом Григоровичем не п'ємо. Ні краплі.

На веранді запала тиша. Кирилов нахилив голову, щось роздумуючи.

— Нечемно з мого боку запитувати вас про причини сухого закону,— сказав він,— але сподіваюся, що не стан здоров'я вам на заваді?

— Ні,— легко погодився з журналістом командарм.— Ми з Михайлом Григоровичем поки що на здоров'я не скаржимося. Сухий закон давно встановлено в нашому штабі, і всі дотримуються його. Вип'ємо, коли пролунає останній постріл у цій війні. Пляшку цього прославленого коньяку дістав мій ад'ютант у свого земляка на фронтовому складі. Довгенько чекав коньяк свого часу і, як бачите, дочекався.

— Якщо у вашому штабі встановлено сухий закон, то я теж не буду пити,— сказав Кирилов.— Сам ніколи не п'ю. До речі, у генерала Гусева, від якого я щойно повернувся, теж сухий закон.

— Не вмовлятимемо,— поставив на стіл невідкорковану пляшку Рагузін.— Раз швидко дійшли згоди, то припинимо дебати. А коньяк дамо вам у дорогу. В Москві з друзями розіп'єте. Ви коли повинні повернутися до своєї редакції?

— Діждуся початку наступу,— відповів Кирилов.— Побачу, як рушать уперед ваші війська, і тоді поїду чи полечу.

— Отже, наскільки я поінформований,— легка усмішка ковзнула по обличчю Рагузіна,— ждати вже недовго.

Так перемовляючись, вони поволі спорожнили по тарілці пахучого зеленого борщу.

— Може, ще підлити? — запитав у Кирилова Волинський.

— Не люблю наїдатися, але цього разу відмовитися не вистачає волі. Ще один ополоник такої смакоти я з'їм!

— Як вам вдалася поїздка у війська? — запитав трохи згодом Рагузін.

— Усе гаразд,— Кирилов притулив до губів серветку.— Коли я вибираюся у війська, безпосередньо на передову, до людей, які воюють, то, немов губка, все вбираю в себе. Щоб написати про одного героя, треба зустрітися з десятьма. Такий у мене принцип роботи. Кожний подвиг — це щось незвичайне. Всі повинні виконувати свій обов'язок до кінця, незажаючи навіть на смертельну небезпеку, а великі подвиги здійснюють

одиниці. Це при тому, коли ми кажемо, що на війні проявляється масовий героїзм.

— Ваші статті й оповідання дуже вірогідні,— промовив Рагузін.— Відчуваєш, що їх писала людина, яка понюхала й пороху, і толового диму, місила чобітьми фронтову грязюку, чула, як хурчать осколки, хоронила бойових побратимів. Одним словом, пише людина, яка сама воювала.

— Я не цілком згоден з вами стосовно того, що я воював,— сказав підполковник Кирилов.— Це не зовсім так. Справді, я з перших днів війни на фронті, потрапляв у складні й небезпечні перипетії, але я журналіст, не вояка. Я весь час на війні, а от чи воював безпосередньо сам? Ходив у розвідку! Сидів у сирому окопі! Лігав до партизанів! Та скрізь був кореспондентом, журналістом, пізнав десятки, сотні людей, бачив дуже багато всього, писав і писатиму про війну, але якось не відважуюся сказати, що я теж воював.

— Ваші статті й нариси принесли багато користі. Вони працюють на перемогу,— сказав член Військової ради.— Для нас, товаришу підполковник, ви воїн, і воїн мужній. Кажуть же, що куля поціляє в одного, а слово — в тисячу.

— Може, й так,— нахилив чорноволосу голову Кирилов. Помовчав якийсь час і заговорив роздумливо, немов прислухаючись до свого внутрішнього голосу.— Питання, хто воює, а хто, сказати б, перебуває в діючій армії, звичайно, в той чи інший спосіб сприяючи перемозі, зараз, на мою думку, не дебатуються, бо воно цілком очевидне. Та з часом, можливо, десь так років через двадцять, дехто з тих, хто обслуговував війну, пробуватиме іноді виходити на передній план у змаганнях з тими, хто ходив в атаки, хто, як співається в пісні, «замерзал на снегу... горло ломає врагу». Знайдуться й серед нашого брата-журналіста такі, що в президіях сидатимуть попереду справжніх фронтовиків, будуть описувати власні «бойові» подвиги, вихваляючись тим, що в роки війни побували на всіх фронтах від Баренцого до Чорного моря, одержали всі медалі за оборону, взяття і визволення наших міст і європейських столиць. Але це, як кажуть, витрати виробництва. Я особисто завжди схилив голову перед піхотинцем, який сидів у передовому окопі, перед танкістом, що горів у своєму танку, перед льотчиками, саперами, перед офіцера-

ми й генералами, які розробляли операції і водили війська у бої і битви.

— Костянтин Михайловичу, — після тривалої паузи сказав Рагузін, — читав я в «Комсомольской правде» рецензію на ваш роман про Сталінградську битву. На жаль, до нас ця книга не дійшла. Дуже хотілося б її прочитати, тим більше, що я теж був у Сталінграді.

— Мені приємно чути, що ви цікавитесь моїм романом, — схитнув коротко обстриженою головою журналіст. — Із собою, на жаль, не маю жодного примірника. Але як тільки повернуся до Москви, то обов'язково знайду okazію, щоб переслати вам книжку. Не забуду. І вам надішлю, товаришу член Військової ради.

— Наперед дякуємо вам з Михайлом Григоровичем, — сказав Рагузін. — Тепер давайте поговоримо про те, що вас найбільше цікавить у нашій армії. Запитуйте, а ми, якщо зможемо, даватимемо відповіді. Поки що тільки двох речей не скажемо: де будемо наступати й коли. Саме про це хотів би довідатися й генерал фон Штейніц, який командує німецькими військами на цій ділянці фронту.

— Мое перше запитання таке, — сказав Кирилов, — що ви можете сказати про фон Штейніца? Як проходить двобій між вами, двобій думок?

— Напруга у змаганнях з фон Штейніцом відчувається. Будь-якою ціною він намагається перехитрити нас, розгадати наші задуми. Засилає шпигунів, диверсантів, мабуть, годинами просиджує над картою, намагаючись передбачити хід подій. Гарячково переміщує резерви і слізно просить у фюрера допомоги. Одним словом, метушиться, кипить злобою.

— Здається, цей фон Штейніц раніше воював під Ленінградом? — запитав Кирилов.

— Били його там війська Говорова. Але не подумайте, що це легко вдавалося. Війна наближається до кінця, і фон Штейніц тепер як вовк, якому капкан затиснув лапу. Він нещадний до себе, а тим більше до своїх підлеглих. Кривавою ціною намагатиметься зупинити наш наступ. Та це йому не вдасться. Воювати ми вміємо, навчилися, а головне — моральний дух наших військ високий. Наш задум, у цьому немає секрету, передбачає зосередження на одній з ділянок фронту переважаючих сил для прориву ворожої оборони і виходу на оперативний простір.

— Здається, все дуже просто,— сказав генерал Волинський,— але скільки за цим солдатської праці, солдатського поту і крові, скільки напруженої роботи в штабах. Наші офіцери з оперативного відділу сплять, може, по дві-три години на добу. Війна — це і кров, і величезний труд, труд мільйонів людей на фронті і в тилу, де кується наша зброя. Та ми про це з вами вже говорили.

— Так,— згодився Кирилов,— наша розмова перед моїм від'їздом у війська була корисною й цікавою. Ви, як кажуть, ввели мене в курс усіх справ. Але в мене є тверде правило: обов'язково зустрінися, поговорити з усіма тими, про кого писатиму. Передусім побачити цих людей, відчути їхній настрій, зрозуміти, наскільки це можливо, їхні характери. Я чув про вас, товаришу генерал-лейтенант, багато доброго, знав, у яких операціях ви брали участь, але без особистої зустрічі я б звідси не поїхав. Тому так наполегливо добивався прийому. Радий, що зустрілися.

— Ваш приїзд, Костянтин Михайловичу, саме в нашу армію,— сказав після деякої паузи Рагузін,— для нас з Михайлом Григоровичем виявився приємною несподіванкою. Ми наступаємо не на годовному напрямку, а, сказати б, допоміжному. Звідси в нас певна недостача артилерії великих калібрів, та й танків хотілося б мати більше. Але Військова рада армії вважає, що й цих сил достатньо, щоб прорвати ворожу оборону, зламати її на всю тактичну глибину. Ми старанно й наполегливо готуємось до операції. Ще кілька слів про наш задум. На всіх можливих операційних напрямках, де зручно й вигідно наступати, на жаль, за кілька кілометрів від передової, у німецькому тилу протікає річка, точніше, навіть дві річки, і обминути їх аж ніяк не можна, треба буде форсувати. Ми маємо точні дані розвідки про те, що ворог підготував там ще одну укріплену лінію оборони. Отже, якщо гітлерівці, які вцілюють після артпідготовки, займуть новий рубіж оборони і фон Штейнці встигне підтягнути резерви з глибини, тим більше що до Берліна всього-на-всього сто сорок п'ять кілометрів, тоді станеться затримка і будуть втрати в людях і техніці. Ми передбачаємо цю відповідь фон Штейнца, стріляного вовка. Тому разом з піхотою відразу йдуть сапери-мостобудівники. Вони добре підготувалися до операції. Їхні розвідники докладно вивчили

береги річок і можливі місця наведення переправ. Отже, сапери теж ідуть за вогневим валом і відразу ж, не чекаючи захоплення плацдармів на протилежному березі, починають наводити переправи. Насамперед, шістдесятитонні для танків. Танкові з'єднання, переправившись через річку, доламують оборону ворога, стрімко обганяють його уцілілі бойові порядки, остаточний розгром яких довершуватиме піхота...

Підлогою веранди зацокали каблучки вродливої офіціантки. Вона несла на таці другі страви. Розмова урвалася, щоб через деякий час продовжитися.

Розділ двадцять третій

— Добрий день, дівчатонька! Чи приймаєте гостей? — почув Антон самовпевнений хрипуватий голос, який порушив денну тишу у лісі.

Ні в чому так повно і яскраво не виявляється характер людини, як у її голосі: хай звучить він весело чи задумливо, награно або щиро, гучно або притишено, однаково, як кажуть, шила в мішку не сховаєш. Можна уявити власника хрипуватого голосу. Вочевидь, це високий і вродливий, років двадцяти п'яти, бувалий солдат чи сержант, може, старшина. Він джэнджуристий і намагається одягатися, як офіцер. З усіма тримається запанібрата, це підносить його у власних очах. У цивільному житті розбалуваний жіночою увагою і зараз вважає, що ніхто йому не дасть відкоша. Слухняними й покірними видаються оці дівчата, які скучно й тихо живуть на КПП, загубленому серед лісу. Мабуть, ще раніше, проїжджаючи перехрестя, хрипуватий примітив і пост, і вродливих дівчат на ньому, а коли підрозділ зупинився на днювання десь неподалік, то вирішив прийти сюди пошукати розваги. Та й не сам прийшов, а з товаришем — чути по розмові. Груди у хрипуватого рясно прикрашені медалями, що дзвенять, як брязкальця, навішані на бубон.

— Здрастуйте! — привітно відповідає хрипуватому Алевтина Ситникова. Жінка вона чуйна і дуже добра, полюбляє веселі жарти і незлі кпини.— Тихше говоріть, товаришу старшина, бо як розбудите нашого сержанта, то він нажене на вас страху. В нашому містечку був такий випадок. Прийшов якийсь хлопець до дівчини..

— А чи ми когось боїмося? — Дзвенять медалі і не дають договорити Алевтині. Хриплуватий голос все ж стишується.

— Нашого сержанта злякаєтесь! — підсміюючись, каже Алевтина, забувши те, про що хотіла розповідати. Так у неї часто буває.

Антон виразно чує цю розмову, а прокинутися повністю не може, власне, вже й не спить, а перебуває в якомусь напівзабутті. Крихка, як найтонше скло і, здається, така сама прозора межа пролягла поміж сном і дійсністю. Слух працює чітко, а очі не мають сили розплющитися. І свідомість притуманена. Антон ще переживає жахливу картину мук і подвигу начальника польової хлібопекарні, лейтенанта Савкова.

Грайливий, хриплуватий голос медаленосця прямо-таки бринить, виспіває, як на посиденьках. У відповідь звучать дівочі голоси, щоправда, не такі захоплені. Антон розуміє, що треба встати і, мабуть, добре пужнути балакучого залицяльника або ввічливо попросити його йти подальше від поста, але немає сили це зробити. Голова гуде, як після контузії.

Фашисти припікали лейтенантові Савкову ноги, кололи ножами його груди, затилювали на шиї петлю, і від усього залишилися на тілі жахливі знаки.

Багато страшного бачив на своєму фронтовому віку Антон, і все це відкарбувалося в пам'яті й серці. Пам'ятає, ніби це діялося вчора, зиму сорок третього року на Калінінському фронті. Щойно відгриміла Сталінградська битва, і німці, коли їх брали в полон, уже одверто не виказували пихи, а, як заведені, повторювали: «Гітлер капут! Гітлер капут!» і піднімали вгору руки. Чомусь в усіх вони були брудні, немов закурені. Та по очах, що уникали погляду, по жовнах, котрі перекочувалися під брудною шкірою щік, було видно, що злість свою, звірину зятятість фашисти не применшили ні на йоту, таїлася вона, як вода під тонкою кригою, виплеснутися назовні обставини не дозволяли. От якби трапилося навпаки, коли б у полоні опинилися росіяни, крига враз би скреснула, і вояки в мундирах мишачого кольору дали б вихід і злості, і зятятості, а насамперед холодно розрахованій жорстокості, яка не чутлива ні до сліз, ні до благань, ні до чужої крові, ні до чужої смерті, ні до материнства, ні до батьківства.

В останніх числах лютого на одній з ділянок Калінінського фронту почався наступ місцевого значення. Чи то треба було вирівняти лінію фронту, чи захопити командні висоти в низинній місцевості, а може, якийсь із генералів подумав, що війська довго засиділися в обороні і треба їх розворушити,— які б там причини не були, а на світанні після ріденької артпідготовки бійці пішли в атаку. Мороз прямо-таки облікав шкіру, забивав дихання, а мерзла земля, коли солдати падали на неї, гула, як дзвін, і снаряди лише мілко колупали її, а після вибухів мін зовсім не залишалося воронок, лише чорною кіптявою вкривався сніг. Про цей наступ не писали в газетах, не згадувався він у зведеннях Інформбюро. Після Сталінградської битви і переможних боїв на Кавказі й Дону це виглядало б украй мізерно. Та в найвищих штабах, мабуть, точно не знають, де більше загинуло людей і здійснилося героїських подвигів: у великих битвах, яких було не так і багато за війну, чи в безперервних боях місцевого значення, котрі точилися, не пригасаючи ні на день, усі чотири довгі роки війни на всьому довжелезному фронті від Льодовитого океану аж до Чорного моря.

Сипався дрібний сніжок, танучи на стволах гармат, на автоматних кожухах, нагрітих від стрільби. Дивізія генерал-майора Гур'єва за три дні запеклих боїв визволила з десяток населених пунктів, перерізала рокадну дорогу фронтового значення. Одне з сіл під високою горою вціліло, фашисти, відступаючи, лише потрошили вікна й двері в будинках, напустили в хати холоду — хай мерзне «рус Іван». На горі, неподалік від села, виднілися довгі й присадкуваті, як амбари, будівлі, вкладені з червоної цегли. Товщина стін дозволяла припускати, що будувалися вони ще до революції, а точного їхнього призначення ніхто не міг визначити, та й у цьому не було потреби. Те, що бійці там побачили, обпало їхні груди холодом, пекучим, ніж мороз, який лютував у цей час надворі.

Розчинили нарозтіж широкі, як брама, обкуті залізом двері однієї з будівель. У солдатів перехопило подих, хтось зойкнув, хтось поточився. На долівці в самих лише гімнастерках покотом лежали молоденькі, обстрижені наголо бійці. На плечах у них синіли погони — чи то кавалерійські, чи то авіаційні. Не видно було ні солдатських шапок, ні шинелей, ні чобіт, ні пасків. У кожного

на потилиці чорніла страшна рвана рана. Фашисти розстрілювали полонених, приставляючи зброю впритул до голови. Розстрілювані спершу відчували, як метал обпікав холодом шкіру, а після цього вже лунав постріл.

Цегляну підлогу вкрив шар замерзлої, почорнілої крові. Страшну розправу вчинили фашисти в цегляному амбарі. Придумали й виконали її, звичайно, не люди, а холодні, жорстокі автомати, навчені безжалісно убивати, принижуючи людську гідність страчуваних.

Страхали рани на головах мертвих, але найдужче врізалися в пам'ять босі ступні ніг забитих, що білили якось по-дитячому беззахисно, жалібно й безсило, знекровлені, запущені інеем.

Розстріляним було не більше як по вісімнадцять-девятнадцять років. Юна поросль потрапила до рук фашистів! Як сталося, що вони далися обеззброїти себе? Ніхто цього не знав.

На закривавленій долівці в цегляному амбарі лежали гнучкі, як лоза, молоді, зелені хлопці. Ніколи їм вже не побачити сонця й соняшників, синьої річки й синього неба, не вернутися додому ні навесні, ні влітку, ні зимою, ні восени — до матерів, коханих, рідних! Нічого цього для них не буде!

Трупи почали виносити надвір і складати рядком коло амбара. Сніг, не перестаючи, сипався, заповошуючи вбитим очниці. Босі ноги видавалися білішими, ніж сніг, що падав із неба. В найдальшому кутку приміщення під стіною виявили тіла двох замучених дівчат, руки яких були скручені за спинами червоним телефонним дротом.

— Нелюди! Що вчинили? Падлюки! — хтось із бійців пошепки вилаявся, але в тиші, яка панувала довкола, ці слова виразно почули всі. І не один із солдатів похилив голову, тяжко зітхнув, не в одного зайшлося від болю серце, а в деякого сльози блищали на очах.

На дівчат, яких поклали окремо і накрили плащ-наметом, солдати поглядали здаля, не наважуючись підійти ближче, бо ж фашистські бузувіри роздягнули їх до нитки і познущалися над голими.

Того ж дня приїхали на гору люди з комітету по розслідуванню фашистських злодіянь. Одягнувши на цивільні пальта білі халати, подовгу обдивлялися кожного з забитих, вели записи.

Надійшов наказ наступати далі. Солдати знову пішли в бій і на цей раз, здається, були нещадніші, ніж завжди. Та чи можна їх звинувачувати за це?!

— У вас тут гарно.— Подзвонюють медалі і перебивають спогади, повертаючи до дійсності.— Служив би, дівчата, разом з вами сто років. Але ж треба війну кінчати, без нас вона не кінчиться. Мрію неодмінно побувати в Берліні, в чортовому барлозі. Дозвольте, білявенька, сісти поруч з вами!

Алевтина піджартовує:

— Сідайте, якщо у вас ноги болять. Могли б привести з собою цілу роту — місце для сидіння в лісі вистачить!

— Не дуже ви привітні, білявко. Хіба я вам не подобаюся? Дозвольте відрекомендуватися: старшина танкових військ Степан Болдирев. Можете називати мене просто — Стьопа.— Задзвеніли медалі, поплив їхній малиновий дзвін, аж Антонові у вухах засвербіло.— Вас як звати?

— Алевтина! — пропищала Ситникова, чим викликала вибух сміху.

Сержант Дивнич роздумував над ситуацією, яка несподівано склалася в його невеличкому підрозділі. Чи має він підстави й право відразу і рішуче порушити цю фронтову ідилію? Чи не образить дівчат? Не хотілося б завдавати їм прикросів. А як сприймуть його втручання хвацькі танкісти?

Старший лейтенант Безгудов прочитав сержантові суворий наказ за певним номером, в якому було сказано, що пост зобов'язаний затримувати всіх солдатів і офіцерів, які вештаються прифронтовими дорогами по одинці або групами з двох-трьох чоловік. У наказі обмовлено, що, зупиняючись на днювання, ніхто з бійців чи офіцерів не має права відлучатися від місця розташування свого підрозділу. Карою за порушення цього наказу могло бути віддання до суду військового трибуналу. Отже, право втручатися Дивнич має, і він мусить це зробити.

Сміялися Алевтина і її подруги. Не чув Антон тільки голосів Мінаєвої і Леоніди Турбай. Олександра занадто серйозна, аби реготати безпричинно, а Леоніда, певне, ще не оговталася від того, що бачила в лісі, що довелося їй пережити кілька годин тому.

— Алевтино, я вам подобаюсь? — доскіпується хрип- луватий.

— Ви занадто пронозуваті, щоб всерйоз сприймати ваше освідчення.

— Ти мені не віриш?

— Уже й «ти»?

— Ми ж солдати. Може, завтра в бій, а в бою, сама знаєш, коли летітиме твій снаряд або твоя куля, відли- ті на особисте замовлення Гітлера, не заховаєшся й за танковою бронею.

— Я теж солдат,— хоч із смішком, але чітко карбує Алевтина слова,— а ви, бачу, старшина. Отже, звертай- тесь до мене на «ви», тихіше балакайте, бо ми, здаєть- ся, вже розбудили нашого сержанта.

Заворкував голос танкіста:

— На що ми можемо розраховувати?

— На відвертість,— відповідає йому Алевтина.

— Так мало?

— І цього, як для вас, забагато.

— Відвертості у нас своєї скільки завгодно.

— Тоді чого ж ви добиваетесь?

— Ай дівчина, ай квітка, ай троянда,— це вже голос іншого зальотника, чується виразний кавказький ак- цент.— І ви, така гарна, не боїтесь уночі чергувати в лісі?

— По-перше, я не сама, і з нами ще й сержант. По- друге, вночі не страшно. Є кому нас захистити. А вдень ось ви прийшли, хоч цього й не треба було робити, бо наш пост секретний.

— Зрозуміло,— знову чути хрипуватий голос.

— Без рук, без рук,— пищить Алевтина.

Антон туго затягнув пасок на гімнастерці, зробив це машинально, не відчуваючи, як раніше, звичної готів- ності діяти й розпоряджатися швидко й рішуче, як нале- жить військовій людині, коли вона одягнута за всією формою. Щось застопорилося в нього всередині, упо- вільнився, здається, біг крові, глухо й важко проштов- хувало її серце по жилах, удари його віддавалися в скронях. Сміх танкістів і дівчат, що звучав весело й розгальмовано, здавався йому зараз майже кошунст- вом. Танкістам хочеться розважитись, і дівчата теж не від того, щоб посміятися, відчувши чоловічу увагу. Зви- чайно, подібні загравання далеко не заведуть, та зараз вони не бажані.

Порожня, тиха дорога насторожено ждала ночі. Біля землянки, на осонні сиділи Алевтина, Леоніда, Таня Аверкієва. Неподалік походжала, тримаючи руки на автоматі, Олександра Мінаєва. Дивнич побачив двох незнайомих бійців. Пружною ходою підійшов до них.

— Здравія бажаю! — привітався без усмішки.

Танкісти хвацько козирунули, випинаючи груди. Антон відразу визначив власника хриплого голосу. У високого плечистого старшини з-під офіцерського кашкета вибивається буйний смолистий чуб. Груді обвішані нагородами. Але, виявляється, не тільки медалі заробив танкіст. На грудях погойдуються орден Червоного Прапора, а також орден Слави, медаль «За відвагу». Повоював танкіст хоробро.

— Здравія бажаємо, товаришу сержант, — прокричали танкісти, немов стояли на плацу.

— Тихіше! — промовила Алевтина. — Як півні!

— Товаришу старшина, — офіційно звернувся до танкіста Антон, — прошу пред'явити ваші документи...

— Це — будь ласка. — Танкіст простягнув червоноармійську книжку так швидко, наче завчасно приготував її. Обернувся до свого товариша-кавказця і сказав: — Покажуй теж... Ви, товаришу сержант, контрольно-пропускний пост, вам і належить перевіряти документи. Будь ласка! Ми завжди готові. Документи в нас у повному порядку, як усе в танкових військах!

— Так, — промовив Антон, беручи до рук червоноармійські книжки танкістів.

— «Так» говорять тоді, коли нічого сказати, — підморгнув старшина більше дівчатам, ніж Дивничу...

— Чи відомий вам, товаришу старшина, — не сприйняв жарту танкістів Антон, — наказ про заборону вештатися лісом, відлучатися з місця розташування свого підрозділу?

— Наказ нам зачитували, — відповів старшина, простягаючи руку по документи, та сержант їх не віддав. — Але ж ми поруч зупинилися, за якихось три кілометри звідси.

— Все одно не слід відлучатися. Чули сьогодні стрілянину?

— Ні, не чули.

— Чому ви без зброї?

— Ми не без зброї, — заперечив старшина. — Наші

автомати он під деревом стоять. У мене ще, крім автомата, і пістолет є.

— На перший раз,— Антон простягнув старшині його червоноармійську книжку,— на перший раз не будемо вас затримувати, щоб не підвести під трибунал. А ваші прізвища, номер польової пошти на всякий випадок я запишу.

— Буквоїд ти, сержанте! — На обличчі танкіста малювалося відверте роздратування.— Якби ми знали, що зустрінемося з тобою, то не потикалися б на ваш КПП...

— Спокійно, товаришу старшина, я ж сказав, на перший раз не доповідатиму про те, що ви порушили наказ. Лише запишу ваші прізвища, це на випадок того, якщо ви десь загубитеся. Тоді вже нас покарають за те, що ми вас не затримали і не передали куди слід.

Танкісти швидко поховали свої документи, наче боялися, що сержант знову забере їх.

— А зараз от що зробимо! — Дивнич повернувся до Алевтини Ситникової.— Дайте нам, Алевтино, чаю. Хлопці вип'ють гаряченького, та й підуть собі до своїх танків. Буде що згадувати їм.

— Зараз,— заметушилася Алевтина.— У мене якраз чайник гарячий стоїть. А ви, хлопці, кажете, що ми не привітні.

Старшина поклав руку на флягу, яка висіла в нього на поясі, труснув нею.

— Не порожня,— сказав, прискалюючи око.

— Ні, товаришу старшина, не треба.

— Зрозуміло,— хитнув головою старшина.— Пиймо, Зурабе, чай, та й гайда, бо вже вечоріє...

— Спасибі за те, що провідали нас,— усміхнулася Алевтина.

Пригнічені танкісти побрели узліссям, автомати висіли в них за плечима. Кілька разів оберталися, махали руками, але не дуже енергійно.

Сержант Дивнич здвигнув плечима. А як же інакше можна було повестися в даній ситуації? Побалакали, напоїли танкістів чаєм, справді смачним і пахучим — такий уміє заварювати тільки Алевтина. Старшина, ставлячи кружку на пенюк, сказав: «Вас за самий чай можна полюбити!» Алевтина відповіла: «От якби мені самовар дістати. Отоді б уже ви скуштували, що таке справжній чай!»

Танкісти зникли за деревами. Антон обернувся до дівчат. В очах Леоніди Турбай застигла печаль.

— Ми на вас, товаришу сержант, не ображаємося,— сказала Алевтина, певне, відчувши вагання Дивнича.— Дуже вони нам потрібні, ті танкісти! Отому чорночубому, що всі груди в сріблі, хоч і красень, але далеко до мого Юрочки. Правда, в чомусь вони навіть схожі. Коли я побачила танкіста здалеку, в мене серце тенькнуло: Юрочка йде, мій улюблений. А як підійшов, то побачила, що це не Юрочка, не він. Хлопці, звичайно, розстроїлися, що ви налякали їх, записавши прізвища.

— Довелося. Так треба! Мінаева! — покликав Антон.

— Я,— підійшла до гурту Олександра.

— Чому це ви пускаєте на пост незнайомих людей? А якби диверсанти? Чужинці?

— Тих би я одразу впізнала. А старшину, Степана Болдирева, як він себе назвав, я ще вночі бачила і навіть розмовляла з ним. Проїжджали вони на кількох машинах. І старшина нахвалявся навідати нас. Стою на посту, аж бачу — йде він. Що було робити?

— Добре, що ви знали старшину. А якби ні? Що тоді робили б? Теж підпустили б до поста? Треба подвоїти пильність!

— Більше вже нікого не підпушу,— сказала Мінаева.

— Скажіть, товаришу сержант,— запитує Алевтина Ситникова,— що трапилося в лісі? Ми од Леоніди не можемо добитися й слова. І ви мовчите, наче нам ні про що не можна знати!

«Чи треба саме зараз,— подумав Антон,— розповідати дівчатам про лісову трагедію, жертвами якої стали лейтенант Савков і водій автомашини, вантаженої хлібом? Але тримати підлеглих у невіданні теж не можна, бо обстановка напружена».

І Дивнич коротко розповів про те, що сталося в лісі. Леоніда слухала його уважно, але не додала до розповіді сержанта жодного слова. Дівчата були приголомшені і вражені.

...Вони з Леонідою довго, мабуть, з годину, чекали автомашину, якою обіцяв негайно приїхати Гарненький. Чекали мовчки, небезпека зблизила їх, але якось і скувала, тому будь-які слова здавалися зайвими.

Дорога дрімала поруч, м'яко вгорнувшись у тишу, ніжила помережене слідами автомашин полотно під лагідним промінням сонця. Часом поривами налітав віте-

рець на верхів'я дерев, висвистував серед гілля й затихав, немов знесилившись, опадав униз, гаснучи. Десь далеко, незримі звідси, дзижчали ворожі літаки. Долинали глухі вибухи. Війна нагадувала, не дозволяла забути про себе ні на мить.

Нарешті Антон і Леоніда почули гул автомашини, яка їхала з нашого тилу. Ось вона з'явилася з-за повороту, мчала, закручуючи за собою хвіст жовтуватої куряви. Здається, це та сама полуторка з брезентовою кабіною, в якій старший лейтенант Безгудов привіз Антона на КПП-12. А он і він сидить, впираючись головою в брезентовий дах. Антон вийшов на дорогу. Машина зупинилася. Хряпнули дверцята, на узбіччя вискочив довготелесий Гарненький.

— Доповідай про все старшому лейтенанту Крилову, — сказав, показуючи головою в бік кузова, де сиділи бійці в накиннутих на плечі плащ-наметах.

З кузова першим пружно скочив на дорогу невисокий, але плечистий крем'язень із суворим лицем. Під плащ-наметом впоперек грудей висів автомат, на поясі в брезентових сумках — круглі автоматні диски. Коли крем'язень стрибав, плащ-намет війнувся від руху і Антон примітив погони старшого лейтенанта. Вслід за офіцером стрибнуло на землю щось із десятка бійців. Вони вмить зійшли з дороги і мовчки стали в затінку дерев. Старший лейтенант підійшов до Антона, креснув по його обличчю важкуватим поглядом сірих очей.

— Сержанте, — сказав півголосно, — коротко скажіть, що бачили, що знаєте.

Лоб у крем'язня розсічений навпіл рожевим шрамом, який ховається під пілоткою. Погляд у офіцера чіпкий.

— Слухаю! — низько звучить його голос.

Антон доповів.

— Все ясно, як удень, та ще й при лампі, — сказав Крилов. — Диверсанти! Оточенці давно вийшли або потрапили до наших рук. Товаришу старший лейтенант!

Гарненький виструнчився. Який же він був довготелесий, як мало набув за чотири роки війни військових рис!

— Ви залишаєтесь із дівчиною біля машини. Будете на зв'язку. Сержант іде з нами. — Крилов повернувся до Дивнича: — Комендант каже, що ви в розвідці служили.

— Служив,— відповів Антон.

— Візьмете участь в облаві.— Крем'язень оглянув постать Антона.— Що у вас із рукою?

— Це після поранення.

— Стріляти можете?

— Звичайно!

— Гарзд, рушаємо.

Крилов не подав своїм людям ніякої команди, але як тільки він зійшов із дороги, вони одразу вишикувалися довгою вервечкою за ним. Не чулося жодного слова, не тріснула гілка, не шелеснуло торішне листя; чотирнадцять зелених тіней поринули в ліс — ішли поміж дерев так непомітно й скрадливо, що справді здавалися тіннями. Плащ-намети, накинуті на плечі, приховували зброю, а кожний з бійців ніс на собі цілий арсенал: автомати, запасні диски, гранати, десантні ножі, а в декого були ще й пістолети, ракетниці, електричні ліхтарики, приторочені до верхніх кишень гімнастерок. Тіні нечутно прослизали через ліс, немов пливли чи летіли над весняною, ледь зеленіючою землею.

Нечутно пробирався поміж дерев старший лейтенант Крилов. Ішов він якось боком, виставивши вперед праве плече. Віддалено це скидалося на правосторонню стойку боксера, який на рингу приготувався зустріти суперника і навмисне зменшив площу свого тіла від можливої небезпеки. Антон теж умів ходити безшелесно, нечутно, але люди, яких Крилов привіз ловити диверсантів, робили це краще. Дивнич відчув до них легку заздрість.

Підійшли до машини з хлібом. Старший лейтенант Крилов двічі обійшов її, придивляючись до слідів на землі. Ударив чоботом по скату — той задзвенів, туго накачаний. Зазирнув у кабінку, оглядав її, хмурячи брови, шрам на лобі почервонів. Не зронивши ні слова, старший лейтенант рушив уперед. Антон не відставав від нього. А позаду них тіннями прослизали поміж дерев бійці.

Біля трупа водія затрималися. Старший лейтенант уважно оглянув рану на голові вбитого.

— Одним ударом покінчили з ним,— сказав коротко і наче з натугою.

Розгорнув карту, яку дістав із кишені галіфе, втупив у неї незрушний погляд.

Причулося Антону чи справді? Наче комариний писк, здається, знову долинуло з глибини лісу безпомічне «і-і-ієх». А може, це пам'ять оживила його?

Антон глянув на Крилова, обличчя того залишалось непроникним. «Мабуть, причулося»,— подумав Дивнич.

— Просіку бачу,— промовив Крилов.— А де та галявина з вартовим?

— Ось вона,— показав Антон, дивлячись через плече офіцера в карту.

Крилов заховав її в кишеню, обсмикнув плащ-намет. Підняв над головою широку долоню з короткими пальцями, зробив ледь помітний жест. Бійці перешикувалися з вервечки в шеренгу, розійшлися по обидва боки від свого командира метрів на десять-п'ятнадцять один від одного і знову легко, мов на крилах, попливли лісом, обходячи дерева.

Та ось Антон торкнувся рукою плащ-намету Крилова, прошепотів:

— Це поруч!..

Рука старшого лейтенанта застережно піднялася, і бійці зупинилися, злилися з деревами. Ще один ледь помітний жест, і вони залягли. Крилов і Дивнич, скрадаючись, просунулися вперед. Залягли також, почали спостерігати.

Тіні на галявині гоїдалися, як і раніше, але той куш, з-за якого виходив німець у маскхалаті, мав тепер зовсім інший вигляд, він уже не просвічувався наскрізь, а непримітно темнів.

Галявина, місце давньої лісової вирубки, де ще догнивали старі пеньки, наче барвистою хусткою була вкрита весняними різноколірними квітами. Красувалася синя фіалка, яка росла гніздами, зрідка біліли прив'ялі квіточки білої сніжиці, фіолетовий цвіт медуни мінився під сонячним промінням. М'які долоні вітерцю, що падав звідкись зверху, обережно торкалися квітів, повертали їх то в один, то в другий бік. Ліщина вже одцвіла, лише подекуди з гілок, укритих молодим листям, звисали присохлі сережки червоного цвіту.

Чекання Крилова було винагороджене. На протилежному боці галявини, здається, щось ворухнулося за ліщиновим кущем, схитнулася якась непевна тінь і знову завмерла. Але цього було досить, щоб старший лейтенант відповідним чином зреагував на зміну обстановки. Він підняв руку, двоє бійців, полишивши плащ-наме-

ти там, де щойно лежали, поповзли в бік галявини, скрадаючись за кущами, за нерівностями місцевості...

Минали тихі, але напружені і якісь аж наче пекучі хвилини чекання. Та ось зненацька, хоч Антон і ждав чогось схожого, похлинувся горловим криком якийсь лісовий птах, і Крилов тієї ж миті скочив на ноги. По-клавши праву руку на автомат, пішов уперед відкрито, перетинаючи галявину навскіс. З-за куща, де недавно вони примітили ковзку тінь, вийшов один з бійців. Підняв руку і жестом щось показав. Старший лейтенант, нахмурившись, пришвидшив крок, шрам на його лобі дужче почервонів.

Антон підійшов до куща. Німець у плямистому маск-халаті лежав навznak, на грудях його розливалася темна кривава пляма. Бійці стояли поруч, відводили погляд убік. Крилов нічого не сказав їм, тільки сердито, не знати на кого, насварився пальцем. Один з бійців розвів руками.

Ворог, який незрушно лежав на ліщинових, примерхлих сережках серед синього цвіту фіалок, видався чужим землі, що, завітчавшись, дихала по-весняному. Був він чужий і синьому небу, і п'янкій напрузі тепло-го вітру.

— Припускаю,— сказав старший лейтенант Крилов, відійшовши на кілька кроків від убитого і повернувшись до нього спиною,— основна група диверсантів знаходиться неподалік. Це їхній передовий пост. Оточуємо квадрат і за моїм сигналом атакуємо ворога. Пам'ятайте про те, що хоч одного з них треба обов'язково захопити живим. Гаркуша!

— Я,— відповів той боець, що скрушно розводив руками над убитим німцем.

— У вас є змога ще сьогодні виправити халатність, якої ви щойно допустилися. Із сержантом проберетесь ось сюди, в кінець просіки, і влаштуєте там засідку. Коли хтось прорветься з нашого кільця, то беріть його живим. Якщо йтиме група — січіть їх на капусту.

— Зрозуміло,— бадьоро прозвучав голос Гаркуші.— Ходімо, сержанте!

Просікою Антон і Гаркуша пройшли з кілометр, аж поки не натрапили на високий чи то насип, чи то древній вал. Гаркуша вибрав місце для засідки. Чекати довелось довго. Та ось почувалася автоматна стрілянина,

загупали вибухи гранат. Застрочив, забухикав німецький МГ, скорострільна машина.

— Хлопці затисли пройд! — Гаркуша глянув звеселилими очима на Антона.— Зараз порішать їх. Не рота ж там ховається!

Земля дихала духом перепрілого листя, тонким ароматом лісових квітів, солодкуватим пилком, що його струшував із дерев вітер. Ці пахощі дурманили голову, час од часу застинали очі прозорою імлюю. Антон не раз переживав хвилини, коли треба чекати визначеного часу або сигналу, причаївшись у засідці. Тоді не думаєш ні про що, а тільки ждеш, ждеш, зібравши тіло в тугу пружину, ждеш, коли ж з'явиться ворог, якого мушиш узяти живцем,— іншого правила для розвідника не існує. Перебуваєш у напруженому чеканні годину, три, іноді більше, аж поки випаде зручний момент. Тоді кидаєшся на гітлеряку, заштовхуєш йому в рот кляп, пеленаєш мотуззям, як небезпечного звіра, і тягнеш через передній край до своїх, оберігаючи дужче, ніж себе,— така висока ціна захопленого «язика». Отже, чекання в засідці знайоме Дивничу, і Гаркуша, з усього видно, теж звик до цього. Насторожено поблискують його карі, золотисті очі. Світяться брови Гаркуші, русявий чуб і край пілотки..

Стрілянина не вщухала. Звідси, з височини, чутно було, як ті, хто нападав, і ті, хто відчайдушно оборонявся, зійшлися впритул і густі, джеркотливі черги наших ППШ змішалися з розважним татаканням німецьких шмайсерів. Гаркуша, зустрічаючись поглядом з Антоном, підморгував — мовляв, усе йде, як треба. Нарешті стрілянина вщухла, ще пролунали дві-три розрізних черги й настала тиша.

— Genug! — промовив Гаркуша.— Тепер пильнуймо! Увага!

Ліс не доходив до насипу метрів тридцять. На цій голій місцині і годилося підстерігати німців, коли хтось вирветься живий з оточення. Біле, наче розтоплений метал, світло драгліло між деревами, мінилося золотими й синіми просвітами, обіймало шерехаті стовбури кільцями, схожими на ті, що западають навколо стебел очерету, коли їх скитує в прозорій озерній воді тихий вітер. Гаркуша й Антон почули звірине виття, яке лунало здалеку, поступово наближаючись.

— Гі-гі-гі... Гі-і-льфе,— насилу розібрав Антон хоч

одне слово в нестямному крикові. Припав щокою до холодного ствола автомата, напружив зір.

Трое німців, одягнені в плямисті маскхалати, пробіралися між дерев, двоє були без головних уборів, мали білястими губами. В того, що біг останнім, кров заливала лице, він нестямно кричав, забувши про обережність.

— Передній — офіцер! — прошепотів Гаркуша.— Він твій! Бий його по ногах.

Антон прицілювався, та, перше ніж пролунав постріл із його автомата, диверсант немов відчувши небезпеку, раптом метнувся назад, а потім убік, і випущена черга не зачепила його. Гаркуша стріляв влучніше. «Свого» диверсанта він зрізав першою чергою.

Гаркуша скочив на ноги і, не звертаючи уваги на підстреленого німця, який звивався на землі, побіг насипом навперейми тим, що втікали. Антон поспішив за ним. Бігли насипом, шукаючи поглядом утікачів. Але ті виявилися хитрішими, ніж про них думали. Виявляється, неподалік насип прорізав тунель і диверсанти, які, певне, знали про це раніше, прослизнули ним на другий бік валу й загубилися в густому лісі. Годі вже думати було перейняти їх чи відсікти дорогу до передової. Диверсанти зникли, як у воду впали.

— Візьмемо того, що я зрізав,— сказав Гаркуша, спльовуючи від злості.— Ми не винні! Випустили з обклави аж трьох, а ти їх тут переймай. Ходімо, сержанте!

На жаль, не пощастило й зі стриноженим німцем. Коли вони підійшли до нього, той уже конав. Закотив під лоб очі, нагріб повні жмені землі, немов хотів взяти її із собою на той світ, на губах пузирилася кривава піна. Якась сліпа куля прострелила німцеві груди. Обшукали диверсанта, але нічого, крім зброї і плитки шоколаду, не знайшли. Диверсанти не носять із собою візитних карточок.

Над лісом зашипіла, сухо потріскуючи, зелена, хитка ракета. Описавши півколо, залишивши по собі білястий слід, згасла, розсипалася над верхів'ями дерев.

— Треба йти,— сказав Гаркуша.— Вже вдруге сьогодні не щастить.

— Може, спробуємо догнати тих, що втекли,— запропонував Антон.— Один з них поранений!

— Гай-гай, сержанте! Не доженеш. Підемо краще за покарою. Заслужили. Покірну голову й меч не бере. Ти,

сержанте, не втручайся, я все візьму на себе. Он і наші, — показав він рукою ліворуч од себе.

Антон побачив старшого лейтенанта Крилова, який стояв, дивлячись собі під ноги. Його оточували ще розпалені боєм бійці, всі без плащ-наметів, а дехто і без пілотки.

Крилов не звернув уваги ні на Антона, ні на Гаркушу. Біля його ніг, у глибокій вирві, лежало восьмеро забитих диверсантів. Маскхалати на них порвані, закривавлені, посічені вибухами гранат і автоматними чергами. Над краєм воронки зависло два зелені, довгасті металеві ящики — рація і живлення до неї, розтрощені вибухом і не придатні вже ні на що, крім як бути речовими доказами.

— Засипайте! — коротко скомандував Крилов і відвернувся від вирви.

Ті, хто мав із собою малі саперні лопатки, видобули їх із чохлів, заходилися сипати землю вниз, вкриваючи нею трупи.

— Ех, Гаркуша, Гаркуша! — пожурих солдата Крилов після того, як вислухав його короткий рапорт. — Більше нам тут нічого робити.

І він одступив від вирви, пішов широким кроком од неї, тримаючи напрям на дорогу. Бійці на ходу підхоплювали з землі зронені під час бою плащ-намети, поспіхом накидали їх на плечі, пришвидшували крок, щоб не відстати від свого командира. Антон замикав цю своєрідну колону. Незабаром наздогнали групу з чотирьох бійців, які обережно несли людське тіло, загорнуте в плащ-намет. Антон не наважувався питати, кого саме несуть, але, порахувавши бійців, зрозумів, що то лейтенант Савков, начальник польової хлібопекарні, якого якимось чином захопили німецькі диверсанти.

Проминули машину з хлібом і підібрали тіло водія. Гаркуша сів у кабінку і, що дивно, враз завів її мотор. Заднім ходом, обережно почав виводити полуторку поміж дерев до дороги.

Леоніда Турбай, старший лейтенант Безгудов і водій автомашини вийшли назустріч печальній процесії. Бійці поклали тіла лейтенанта Савкова і водія на землю. Цей ясний весняний день був для них останній.

Розстібаючи санітарну сумку, Леоніда Турбай підступила до тіла лейтенанта Савкова, взялася за плащ-намет.

— Що вже дивитися? — похмуро зронив старший лейтенант Крилов.— Мертвим допомога не потрібна!

Та Леоніда все ж відгорнула край плащ-намету. Антон побачив одутлувате, синювате обличчя літньої людини з туго склепленими повіками. Вузька долоня дівчини опустила на шию лейтенанта.

— Йой! — вигукнула вона, і обличчя її, хоч і було сповнене тривоги, проясніло.— Серце б'ється! Слабо, але б'ється. У пораненого глибокий шок. Треба негайно доставити його в шпиталь.

Леоніда оглянула запечені рани на грудях Савкова. Чи не треба якоїсь перев'язки?

— Телефон! — вигукнув Крилов, простягаючи руку до трубки, яку йому вже подавав старший лейтенант Безгудов. Прямо-таки вирвав її в нього.

— «Береза»! — Голос Крилова якось приглух.— Негайно з'єднайте з третім. Доповідаю,— після короткої паузи заговорив офіцер.— Завдання виконано. Прошу перекрити напрям південний захід, квадрат шістдесят чотири. Маємо тяжкопораненого. Уже веземо в шпиталь. Єсть, товаришу третій.— Крилов віддав трубку Гарненькому.

— Кладіть лейтенанта в кузов, та обережно,— наказав бійцям.— Гаркушо, машину з хлібом доставиш танкістам.

— Єсть,— відповів солдат.

— Підвезеш до КПП сержанта і дівчину.— Звертаючись до Леоніди і Антона, Крилов додав: — Дякую вам. По машинах!

Бійці в накинутих на плечі плащ-наметах, під якими ховалася зброя, вмить опинилися в кузові. Неприятний лейтенант Савков уже лежав там. Старший лейтенант Крилов, ставши на колесо, перекинув туге, міцно збите тіло через борт. Поглянув на ліс, немов прощаючись із ним.

— Сідайте в кабину,— припросив Гаркуша Леоніду, відкриваючи брезентові дверцята. Антонові ж сказав: — А ти, земляче, поїдеш на приступці.

Два потріпані фронтові грузовики загули старими моторами. Виїхавши на дорогу, вони помчали в протилежні боки. В кузові автомашини, що йшла в тили, везли лейтенанта Савкова, який приходив до свідомості. А Гаркуша вів до фронту полуторку, вантажену випеченим уночі хлібом.

Антон аж тепер згадав, що не їв з учорашнього дня. Від хлібного духу рот наповнився слиною. «Духмяні, досі теплі буханці, якими заповнений кузов,— подумав він,— випікали в польовій хлібопекарні, начальником якої був лейтенант Савков!»

Чи врятують йому життя? Лейтенант перебуває в надзвичайно тяжкому стані. Добре, Леоніда помітила, що серце його б'ється. Бійці, загортаючи пораненого в плащ-намет і виносячи з лісу, були цілком певні, що несуть мертвого.

Розділ двадцять четвертий

— Фрау Віммер, на тому тижні ви зможете піти додому. Практично запалення легень у вас уже немає. Ви здорові, якщо не зважати на слабкість, викликану довгим лежанням та недостатнім харчуванням. Але це речі поправні.— Уве Домбровські хотів підбадьорливо усміхнутися старій жінці, бо завжди надавав неабиякого значення терапії словом, лікуванню настроєм і прикладом особистого бездоганного здоров'я, але цього разу на усмішку не спромігся, губи його судомно скривилися, очі примружилися. Вже кілька днів у лікаря був такий вигляд, наче він остерігався нападу іззаду, мовби до нього хтось підкрадається з-за спини.

Фрау Віммер, котра знала лікаря чверть століття, здивовано поглянула на нього, намагаючись зрозуміти, звідки походить особлива скутість і якась хворобливість його вигляду. Може, пан Уве Домбровські сам захворів, із затятістю і впертістю віддаючись роботі, з котрою раніше не справлялись шестеро лікарів? Зараз усієї обслуги в лікарні — шістдесятирічна медсестра фрау Зігель, яка повернулася на роботу після довгої перерви, одноногий пічник Бюллер, що виконує і обов'язки посильного, а також молоденька, чорнява Ілона Гертнер, котра веде канцелярію, і він, Уве Домбровські, якого знає все місто, бо не один рік працює тут.

— Якби не ви, пане Домбровські, мені б кінець,— тихо промовила фрау Віммер, загортаючись у халат.— Дякую вам за все...

— Немає за що,— похмуро відповів він.— Я виконував свій обов'язок.

У супроводі фрау Зігель, товстої медсестри з астматичним диханням, він підійшов до сусіднього ліжка, на якому сиділа, вже роздягнувшись, стара, худа жінка, її спина була поцяткована синіми плямами — сліди поставлених банок. Дивлячись на хвору, Домбровські з гіркою подумав, що, власне, в його розпорядженні зараз немає інших засобів для лікування, вся надія на безвідмовні, надійні традиційні банки. Ними лікували і сто років тому, і двісті, і зараз вони не підводять.

Притулив до худих ребер стетоскоп, жовта, зморшкувата шкіра жінки сіпнулася. У легенях щось хрипіло, булькало. Банки поки що були безсилі повернути перебіг тяжкої хвороби.

— Вас, фрау Шумахер, виписувати ще рано,— промовив Домбровські,— лікування продовжимо. Одягайтесь, прошу вас.

Прочинилися двері, Домбровські здригнувся, але в палату зазирнув одноногий Бюллер. Він енергійно захитав головою, показуючи лікареві, щоб той вийшов до нього в коридор. Що потрібно старому?

А може, вони вже прийшли?

Біди слід чекати кожної хвилини, а нагряне вона як землетрус — неочікувано. Метляючи полами халата і припадаючи на скалічену ногу, Уве Домбровські вийшов у коридор.

— Що трапилося? — запитав стривожено.

— Вас кличуть,— повідомив таємниче Бюллер.

— Хто кличе, Карле? Хворий?

— Ні, російський офіцер питає вас.

Домбровські сторопів. Судомно глипнув ротом, наче йому не вистачало повітря. Розстебнув комір сорочки під вузлом краватки, відчув на дотик, що шкіра на шиї вкрилася дрібними крапельками поту.

— Де він? — зі свистом втягнув у себе повітря Домбровські.

— У канцелярії,— спокійно відповів Бюллер.

— Ще хто з ним? — запитав після паузи лікар, трохи оговтавшись.

— Сам... Розбалакує з Ілоною Гертнер.

У коридорі під стіною білів ряд стільців. На один з них опустився знесилений переляком Домбровські. Що мало трапитись — трапилося. Сам винен... Так йому й

треба. Губи тремтіли. Тепер уже не відплата переможців, не їхня помста за чужі злочини загрожувала йому, а справжня покара за те, що він пригрів у своєму домі вбивць і диверсантів.

— Ходімо, пане Домбровськи... Офіцер чекає,— стукотів дерев'яною ногою Бюллер, не помічаючи настрою лікаря.

— Зараз, зараз,— відповідав ледь чутно Домбровськи. Покусував губи, стримуючи їхнє тремтіння, торсав поли халата, то застібаючи їх, то розстібаючи, невидючий погляд втупив у протилежну стіну. А може, не йти в канцелярію, де на нього чекає офіцер, а через двері, які ведуть у сад, вискочити з приміщення і чимдуж утікати куди очі дивляться? Але куди втікати?

Чи далеко втече?

Якщо прийшли сюди, то, мабуть, вони вже побували й удома, заарештували дружину і дочок. І все через його слабкодухість, через те, що не вистачило відваги рішуче вказати зловісному Руменіге на двері. Міг же не пустити його й на поріг. А той зі своїми людьми поведився в його, Уве, домі як господар, навіть гірше — як бандит.

Переживав за дружину, за себе, а найдужче — за дівчаток, за Надіне і Габріелу, за своє єдине щастя в цьому жорстокому і невідпорядкованому, а тепер ще й розтрощеному війною світові.

Хіба можна наражати на небезпеку, а може, й на смерть ласкаву, мрійливу Надіне і сміхотливу Габріелу? Доньки в нього як дві щойно розквітлі троянди.

Думаючи врятувати дівчаток, потрапив у тенета, з яких тепер один вихід: тюрма. Що роблять із шпигунами і тими, хто їм допомагає, Уве Домбровськи знає. Під час війни ні шпигунів, ні їх посібників не милують. Вони одержують те, що заслужили. Смерть!

— А-а-а! — махнув безнадійно рукою, вдарив себе по коліну. Пізно заднім числом шукати виходу. Настав час розплати. Треба набратися мужності і спокутувати свій злочин.

— Ходімо, пане Бюллер,— сказав Домбровськи, важко підводячись зі стільця. Якби поруч із ним ішов хтось інший, а не стукотів по підлозі дерев'яною одноногий інвалід, то, мабуть, лікар сперся б на його плече, щоб легше було йти.

Чорнява, більше схожа на італійку, ніж на німкеню,

молоденька Ілона Гертнер звела на лікаря стривожені очі, але обличчя її було веселе, дівчина щойно сміялася. Широкоплечий офіцер у темно-зеленій діагональній гімнастерці, котрий сидів біля столу, підвівся. Він був високого зросту, стрункий. Його обличчя теж було усміхнене. Уве Домбровські пересмикнуло. Прийшли заарештовувати, та ще й сміються, розважають секретарок, певні в своїх правах, у своїй силі. Недарма кажуть, що першими із завойовниками знаходять спільну мову діти й молоді жінки. Ілона могла б не загравати з ним так одверто.

— Пан Уве Домбровські? — привітавшись, запитав досить гарною німецькою мовою російський офіцер.

— Так! — ледь чутно відповів лікар. — Я тільки халат скину. Не затримаю вас надовго. Зараз буду готовий. Пальто одягну, і можемо йти.

Він схитнувся, і йому враз полегшало, відчув приплив нових сил, немов у задушливу кімнату впустили кризь відчинені двері холодний струмінь свіжого повітря: Пліч-о-пліч з ним стала його добра і турботлива Інгеборг, але не теперішня літня жінка з прив'ялою вродою і згаслим поглядом, а та давня, колишня Інгеборг, якою була вісімнадцять років тому, коли вперше проводжала його на службу, щойно ставши дружиною.

На них тоді дивилося все місто. Був тоді сонячний день, і він їй казково легко упіймав пташку, зняв тріпотливу, співучу грудочку з дерева, як із яблуні беруть стиглий плід, підставляючи долоню. Іскристо сяяли блакитні очі Інгеберг, біляве волосся обрамляло лице. Вона склала до купи долоні, простягла їх наперед рухом вередливої дитини.

О-о-о Інгеборг, любов моя, о мої дівчатка, Надіне і Габріела, щастя мое і мука! Згадка про них крає серце нестерпним болем.

— У вас не знайдеться зручнішого місця для розмови? — десь дуже здалеку прозвучав голос російського офіцера. — Може, пройдемо у ваш кабінет? Треба все докладно обміркувати.

— Що вже нам обмірковувати? — здвигнув плечима Домбровські. Перед його очима почало розвиднюватися, обличчя дружини кудись відступило. — Але якщо вам хочеться пройти в мій кабінет, то прошу. Це тут, ось у ці двері.

У кімнаті стояли білий стіл, двоє білих стільців і по-

рожня біла шафа з розбитим склом. На вішалці самотньо висіло старе пальто лікаря. Увє Домбровські вступив тоскний погляд у вікно. Йому здавалося, що от-от заплаче. «Посади пташку сюди»,— знову почувся голос Інгеборг. Стало шкода себе і водночас зневажав себе за боягузтво. На очах виступили сльози, а слова запеклися каменем у грудях.

— Прийшов із вами познайомитися,— привітно промовив офіцер, підсуваючи до столу стілець.— Я помічник коменданта міста, капітан Резник. Крім інших обов'язків, відповідаю ще й за медичну допомогу цивільному населенню. З цього приводу завітав до вас.

У Домбровські заціпило губи, вони немов змерзли на пекучому морозі й не слухалися. Замість простого «бітте», яким хотів припросити капітана сісти, з рота вирвалося зовсім незрозуміле «бі-і-і...»

Аж тепер упізнав офіцера, бо досі очі сприймали все довкола немов крізь туман. Та це ж той самий капітан, про якого говорив Дітер Гольдман, коли вони зустрілися на вулиці й обмінювалися новинами й думками, радіючи з того, що вціліли у страшній круговерті війни. Капітан проходив вулицею повз них, чемно привітався. «От до кого вам, Увє, треба звернутися. Може, він і розвіє вашу безнадію»,— сказав тоді Гольдман.

— Чув багато доброго про вас, пане Домбровські,— привітно говорив далі капітан Резник.

— Дуже приємно, дуже приємно,— спромігся на слово Домбровські, руки в нього тремтіли, він хотів їх засунути в кишені халата, але не міг втрапити туди пальцями. Зрадів, що вернулася здатність говорити.— Сідайте, прошу пана капітана. Чим можу бути корисним? Це ви мені дзвонили позавчора?

— Я. Вирішив сьогодні особисто завітати до вас. На самий телефон надія мала.

Зручно всівшись на стільці, капітан приязно глянув на лікаря широко розставленими темними очима, над якими нависали чорні густі брови.

— Ви, пане Домбровські, добре зробили, що самі, без нічийого наказу і примусу, почали працювати в лікарні, де, крім вас, немає жодного лікаря. Про вас дуже добре відгукувався доктор Гольдман. Я приїхав, щоб побачити все на власні очі, довідатися безпосередньо від вас, яка допомога потрібна лікарні від військової вла-

ди. Пан Гольдман казав, що ви не насмілюєтеся до нас звернутися. А треба було, хоч попереджаю: з медикаментами і продуктами харчування зараз туго. Але в розумних межах ми виділимо все, що потрібно. Із сьогоднішнього дня призначаємо вас головним лікарем, ви відповідаєте за все, що тут робиться. Треба підібрати персонал. Чи є ще в місті лікарі, ваші колеги?

— Не знаю, пане капітан... Може, і є.— Домбровськи витяг хустинку, протер очі.— Відколи прийшли ваші війська, то я буваю тільки в себе вдома і в лікарні.

— Поцікавтесь і скажете мені. Цю справу я доручу ще й доктору Гольдману. Лікарям, якщо знайдемо їх, ми запропонуємо роботу, а коли вони спробують ухилитися, то зобов'яжемо працювати під вашим керівництвом. Війна продовжується, але хворих і поранених треба лікувати. Скільки хворих у вас?

— П'ятдесят вісім чоловік. Переважно жінки і діти. Половина з них була випадково поранена під час бою за місто.

— У вас є списки?

— Так. Показати вам?

— Потім. Якщо у вас п'ятдесят вісім чоловік, то на таку кількість людей виділимо і медикаменти, і продукти. Сідайте за стіл і давайте на папері підрахуємо, скільки і чого треба.

— Потрібно багато чого.— Обличчя Уве Домбровськи розпашіло, немов нагрілося після морозу.— Ті, що відступали, забрали з лікарні все, що могли. А чого не забрали, те знищили. Медикаментів немає ніяких. Залишилося тільки дещо з моїх особистих запасів. А харчування? Хворі їдять те, що їм приносять з дому, а в нас є кілька таких, у кого немає нікого з близьких... Як з тими? Важко, важко... Скажу відверто, мені, німцю, соромно просити все це у вас.

— Пишіть точно й конкретно про свої потреби. Сульфамідних препаратів потрібно стільки-то, аспірину — стільки, йод, бинти, вата і все інше. Пишіть. А я вже буду клопотатися, щоб це вам дали.

Бюллер, що сповістив Домбровськи про прихід російського офіцера, а також Ілоґа Гертнер, якій з першого погляду припав до вподоби веселий і чемний капітан, та хвора на астму фрау Зігель — всі зібралися в канцелярії, коло Ілоґиноного столу, і прислухалися, що ро-

битися в кабінеті. Одноногий Бюллер потерпав за лікаря, бо бачив, як той розгубився, коли він сказав йому за офіцера, Ілона нічого страшного не чекала, вважаючи, що такі люди, як капітан, на погані вчинки не здатні. А фрау Зігель, задихаючись від ядухи, прийшла сюди, аби не бути в сестринській самій — на людях їй легше дихалося.

Минула година, аж поки за дверима почулися чийсь кроки. Бюллер, фрау Зігель та Ілона підвелися із своїх місць. Важко й хрипко дихала фрау Зігель.

В кабінеті тим часом відбувалося ось що. Капітан тримав у руках список, уже складений лікарем, а Уве Домбровські, нахиливши голову, обхопив підборіддя худою рукою і, стоячи над столом, схитувався тулубом, не наважуючись на рішучий вчинок. Далі критися не можна було!

— Пане капітан, маю до вас ще особисте прохання,— сказав ледь чутно.— Зв'яжіть мене з вашим командуванням, маю повідомити дещо важливе. Справа стосується безпеки вашого війська.

Капітан Резник посерйознішав. Заховавши в кишеню гімнастерки папір, запитав:

— А мені ви можете сказати про це?

— Ні, пане капітан. Справа занадто серйозна.— Тепер уже Домбровські випростався.— Хотів би потрапити до генерала. Може, не до найголовнішого, але до такого, який зможе вислухати мене. Справа термінова.

— Ну що ж, пане Домбровські,— схитнув головою капітан Резник.— Я тут з машиною. Поїдемо зараз до генерала.

Домбровські скинув халат, повісив його на вішалку, але не за петлю, а просто за комір. Одягнув старе пальто, натягнув низько на вуха капелюх, немов збирався виходити під дощ чи вітер. Взяв був під пахву портфель, згадавши, що ще не з'їв бутерброда, який приготувала зранку дружина, потім, подумавши, залишив портфель у шафі. Був упевнений, що він йому скоро не знадобиться. Радий був, що склав список усього необхідного для лікарні. Допоможуть, якщо захочуть, і без нього. Свій обов'язок щодо хворих виконав повністю!

Машина швидко домчала капітана Резника і Уве Домбровські на північну околицю міста. Заїхала у двір, коло якого стояв вартовий.

— Зачекайте хвилинку мене,— сказав капітан, висідаючи з машини.— Доповім про вас генералові.

Через кілька хвилин він вернувся і сказав:

— Генерал чекає на вас. Ідїть за мною.

Вузьким, ледь освітленим коридором вони пройшли в кінець, до білих, щільно зачинених дверей. Капітан показав рукою на них:

— Заходьте сюди.

Домбровські, у якого отерпли ноги — чи то від сидіння в машині, чи від переживань, озирнувся довкола.

— Де б роздягнутися? — запитав розгублено.

— Там і роздягнетесь. Вішалка праворуч біля входу. Мій водій почекає вас, щоб потім одвезти до лікарні.

— Ні, дякую... Не треба, пане капітан.— У нього мало не вирвалося: якщо він і поїде звідси машиною, то не тією, а вже спеціальною, тією, в якій возять ув'язнених. Несміливо натиснув на ручку, відчинив двері. В яскраво освітленій кімнаті за широким столом у дальньому кінці між двох вікон, що виходили в сад, схилився, пишучи, білявий генерал.

— Можна? — запитав тремтячим голосом лікар.

— Прошу вас, заходьте,— підвівся стрункий генерал.— Роздягайтесь.

Уве Домбровські повісив на вішалку пальто, капелюх, пригладив долонями рідке волосся.

— Проходьте ближче, сідайте ось у це крісло,— припросив генерал, пильно дивлячись у вічі Домбровські.

«Це він тому привітний зі мною, що нічого ще не знає... Ось як тільки розповім про Руменіге, то його ставлення до мене відразу зміниться»,— думав лікар, сідаючи в глибоке, оббите шкірою крісло. Провалився в нього і, здається, втратив здатність керувати рухами свого тіла. Затис руки між колін і глянув на генерала сумними, загнаними очима.

Весь його вигляд ніби промовляв: «Робіть зі мною, що хочете. Заслужив! Тільки доньок моїх і дружину не чіпайте, вони ні в чому не винні!»

Золотаве хвилясте волосся відтінювало високий лоб генерала.

— Генерал-майор Біляк,— відрекомендувався німецькою мовою генерал.— Я вас уважно слухаю...

— Я лікар, Уве Домбровські... Живу по Вільгельмштрассе, десять.

— Знаю, що ви лікар і що самі, не чекаючи нічиїх розпоряджень, приступили до роботи в міській лікарні,— підбадьорливо усміхнувся генерал.

— Це мій обов'язок. Як же інакше?

— Не всі зараз розуміють, у чому полягають їхні обов'язки,— з притиском сказав генерал Біляк.— Давно живете в цьому місті?

— Все життя. Виїжджав тільки тоді, коли вчився.

— Що ж вас привело до нас? Слухаю.— Генерал відсунув на край столу папери.

— Вибачайте, пане генерал.— Уве Домбровський спробував підвестися.

— Сидіть, сидіть.— Жестом руки Біляк затримав цей рух Уве Домбровський.

— Давно мав прийти до вас,— потупив той очі.— Прийти до вас і про все розповісти. Страх помутив мій розум. Повірте,— приклав він руки до грудей.— Не за себе боюся, за своїх дівчаток.

— Що ж їм загрожує? — здається, стурбувався й генерал.

— Пане генерал,— все ж підвівся з крісла Домбровський і далі говорив стоячи.— В моєму домі, на Вільгельмштрассе, десять, переховуються диверсанти. Вєрвольф. Чули про таке слово? Лихі люди. А найстрашніший серед них — Руменіге, гауптштурмфюрер.

І Домбровський, заспокоївшись, докладно розповів про те, як блоклейтер Акерман привів Руменіге під час евакуації, як той потім, уже коли вступила Червона Армія, прийшов і змусив впустити його в дім. А наступного дня привів ще чотирьох бандитів.

— Пане генерал, врятуйте моїх доньок,— благально дивився Домбровський на генерала.— А мене карайте, як хочете. Заслужив. Та про себе я найменше турбуюсь.

— Заспокойтесь, пане Домбровський,— спокійно промовив генерал.— Це добре, що ви самі, без принуки, прийшли до нас. Сідайте. Як у нас кажуть, в ногах правди немає.

— Що мені тепер буде за це? — Домбровський сів на краєчок крісла.

— Розберемося. Якщо ви їм не допомагали, то будете працювати й далі.

— Заберіть їх негайно,— схопився на ноги Домбровський.— Заарештуйте, знешкодьте. Але будьте обережні,

бо вони озброєні до зубів, постійно на чатах. Зробіть це так, щоб врятувати моїх доньок. Бо Руменіге каже, що першими загинуть мої дівчатка, мої Надіне і Габі. А я, коли їх не стане, не житиму й дня.

— Не бійтеся,— твердо сказав генерал.— Зробимо так, що вашим донькам небезпека не загрожуватиме.

— Я допоможу всім, чим зможу... Я хочу допомогти.

— Заспокойтесь, випийте води.— Генерал подав Домбровськи склянку.— Заспокойтесь.

Лікар зацокав об скло зубами. Напившись і подякувавши, заговорив уже спокійніше:

— Я лікарюю двадцять п'ять років. Якийсь час вивчав психічні захворювання. Що я вам хочу сказати? Пробачте, я, певне, забираю у вас дорогоцінний час, пане генерале?

— Я уважно слухаю вас, пане Домбровськи.

— Можна говорити? Дякую. Звичайно, ми вас, росіян, боялися, як вогню, і не хотіли, щоб ви сюди приходили. Міністр пропаганди доктор Геббельс так розписував вас, що ми думали — йдуть не люди, а звірі, всі у ведмежих шкурах, зарослі бородами, довгоруки. А ви такі самі, як і ми. Ні, ви кращі за нас. Найгірші часи для нашого краю, здається, зараз уже минули. Тепер кожен хоче, щоб війна швидше закінчилася. Що я вам хотів сказати? А-а-а!.. Є така поширена хвороба — шизофренія, роздвоєння особи. Хвора людина живе немов у двох світах — реальному і вимисленому, і вона не може визначити, який з цих світів справжній. Шизофренік водночас може бути і звичайним Гансом, і великим Наполеоном.— Домбровськи, відчуваючи, що говорить довго й нецікаво, заспішив: — Так от, при Гітлерові я прийшов до висновку, що ми, так звані нормальні люди, громадяни третього рейху, нічим не відрізнялися від людей, вражених цією хворобою, а де в чому навіть переважили їх. Більшість з нас, коли не всі, теж були тяжкохворі на роздвоєння особи: одне думали, а зовсім інше, кардинально протилежне, говорили. Дуже хочеться, щоб подібне з нами, німцями, більше не повторилося. Довго я з вами балакаю і нудно. Вибачте.

— Мені цікаво вас слухати, пане лікар. Все залежатиме виключно од вас, німців,— з глибокою задумою сказав генерал Біляк.— Такі уроки, як війна, даром не минають. Стануть вони наукою і для переможців, і для переможених.

Уве Домбровські відчував довіру до свого співбесідника, який так ввічливо розмовляє з ним, уважно слухає. А він, мабуть, верзе дурниці. Тривога трохи послабила лещата довкола серця. Подумав про те, що не тільки діти й молоді жінки знаходять спільну мову з російськими солдатами й офіцерами, а й такі навчені життям і досвідом люди, як він, дипломований ще в двадцяті роки, в часи Веймарської республіки, лікар Уве Домбровські. Таку тяжку хворобу, як роздвоєння особи, можна лікувати, але для цього потрібен час. Час і життя будуть найкращими ліками.

На столі зазмерив телефон. Звук був схожий на далеку сирену, якою ще недавно в місті подавали сигнал повітряної тривоги. Генерал підніс трубку до вуха, і обличчя його, щойно привітне і ясне, враз спохмурніло, набрало суворого вигляду. Брови зійшлися на перенісці.

— Чую.— Після тривалої паузи генерал додав: — Савкова негайно в шпиталь. Я зараз під'їду.

Генерал Біляк глянув на Уве Домбровські далекими очима, ніби пролік його поглядом. Той, знітившись, засовався в кріслі. Відчував підсвідому провину за той, певне, неприємний випадок, про який щойно повідомили російському генералові.

Генерал Біляк беззвучно поклав трубку на зелений польовий апарат. Підвівся і, прибираючи папери, суворо сказав:

— Пане Домбровські, прошу поїхати зараз зі мною. Одягайтесь, рушаємо негайно.— Генерал Біляк підвівся з-за столу.

Коло дверей він пристояв, пропускаяючи наперед лікаря. Той, опинившись у коридорі, не знав, куди йти далі, праворуч чи ліворуч. Забув, звідки заходив, а коридор простягся в обидва боки як довжелезний, напівтемний тунель з далекими, тьмяними прямокутниками світла, котрі в першу мить видалися йому якимись круглими отворами, наче справді були виходами з тунелю, з того давнього, ще з днів отрочтва тунелю, в якому він колись опинився через власне безрозсудство разом із своїм шкільним товаришем Гансом Регнером. Було їм тоді по дванадцять років. Ганс загинув ще на першій світовій війні, отруївшись німецькими газами. Командування мало намір викурити з шанців францу-

зів, але вітер несподівано змінив напрям, і загинули дві німецькі роти. Ганс служив в одній з них.

Лікар мимоволі перенісся уявою в старий, закинутий тунель, який пронизував кам'яну гору на західній околиці міста. Колись через нього проходила залізниця, залишені рейки і зараз іржавіють на дні, а дерев'яні шпали давно зогнили й перетворилися в порошок. Залізниця пізніше пройшла в іншому місці, а тунель покинули, під його високим склепінням удень виснуть головою вниз кажани. Коли зайти в нього і глянути в напрямі протилежного отвору, то він видається білою монеткою завбільшки в десять пфенігів і світиться чомусь угорі, хоч тунель проходить на рівному місці.

Дванадцятирічні хлопчакі, Уве і Ганс, рушили в мандри, як досвідчені спелеологи. Прихопили з собою бутерброди, газовий ліхтар і палиці, щоб відбиватися від гаддя, якщо воно зустрінеться. Зайшли в тунель, весело посвистуючи, вимахуючи ліхтарем і голосно перемовляючись. Кажани відривалися від кам'яного склепіння і перед тим, як полетіти, чомусь падали майже на голови хлопчаків, обвіваючи їхні обличчя духом гарячого, важкого повітря. Хлопці вбирали голови в плечі, затулялися долонями, розмахували палицями.

Все темніше і теміше ставало в тунелі, срібна монетка попереду оповилася імлою, здавалося, от-от зникне. Постудово чи страх, чи невпевненість огорнули хлопчиків.

Поки що Уве і Ганс бадьорилися, хизувалися один перед одним відвагою. Рахували заглибини на місці зогнених шпал, зупинялися й перечитували якісь слова й цифри, написані на стінах тунелю, піднімаючи вгору газовий ліхтар. Але незабаром страх стиснув юні серця в тремтячі грудочки. Здавалося, не стало чим дихати, а відстань була однакова, чи йти вперед, чи вертатися назад. Хлопці, не змовляючись, побігли чимдуж уперед. Ганс упустив ліхтар, але не нагнувся, щоб підняти його, і той погас. Стало ще страшніше. Бігли, провалюючись у ями, де колись лежали шпали, наштовхуючись один на одного. Важко дихали, хрипіли, здавалося, тунелю не буде кінця.

Солоний піт заливав обличчя, щипав очі. Уве з розгону впав, простягнувся через рейку на весь зріст і якийсь час не ворухився, бо забив коліно. Обпираючись руками об землю, підвівся, біль не давав ступити кроку. Десь із темряви вернувся до нього вірний друг

Ганс, захопив за руку і, плачучи, потягнув за собою. Шкутильгаючи, Уве все ж спромігся дійти до виходу...

Тунель ніби видмухнув хлопців із себе, як повітряна труба. Біля виходу вони знесилено впали на теплу, м'яку траву й довго дихали, як загнані коні, швидко й хрипко. Не наважувалися глянути один одному у вічі. Забруднені, мокрі від поту й сліз, в Уве з розбитого коліна текла кров. Сяк-так при допомозі Ганса перев'язав рану носовою хустинкою. Згадали про рідних, уявили, як вони все це сприймуть.

У цю війну в покинутому тунелі було обладнано надійне бомбосховище, але Уве Домбровські жодного разу в ньому не побував.

— Ходітьте,— сказав російський генерал, який давно стояв поруч. Торкнув долонею за лікоть, бо помітив заціпеніння і нерішучість лікаря. Перед виходом Уве Домбровські озирнувся назад, наче справді хотів побачити позад себе довжелезний і темний тунель, з якого щойно пощастило вибратися. А чи пощастило?

— Дякую, пане генерал,— вклонився Домбровські.

— Не розумію,— сказав той, глянувши на лікаря при сліпучому світлі дня.— За що дякуєте, не розумію.

— Я й сам не знаю, за що дякую. Ви мені дозволите побачитися з дружиною і моїми дівчатками?

— Щонайменше через годину побачите їх, якщо у вас у лікарні немає термінових справ. А зараз я запрошую вас проїхати зі мною до шпиталю. Хотів би, щоб ви оглянули одного нашого пораненого.

— Я готовий, але...— Домбровські здвигнув плечима,— але ж знаєте, я не хірург. Скальпеля давно не тримав у руках.

— Там хірургії не вимагається,— сказав генерал Біляк.

Легковою машиною вони швидко доїхали до шпиталю, котрий містився в будинках колишнього лісового інституту. Машина підкотила прямо до ганку, на якому їх уже чекало троє офіцерів.

— Прошу,— запросив генерал Домбровські виходити. І запитав когось із тих, що зустрічали:— Як Савков?

— Так само. В шоківому стані.

— Житиме?

— Невідомо.

— Спитайте, товаришу Крилов, у майора, чи можемо ми пройти разом з німецьким лікарем, паном Домбровськи.

Один із офіцерів, плечистий крем'язень, зник за дверима. Через кілька хвилин він з'явився разом з низеньким товстим майором медичної служби в білому халаті, накинутому наопашки. Обличчя майора було зосереджене і похмуре.

— Слухаю вас, товаришу генерал. Ви відносно Савкова? Робимо все, що можемо в наших умовах. До пам'яті поки що не прийшов. Глибокий шоковий стан, але якихось серйозних ушкоджень на тілі не виявлено. Шок настав внаслідок болю: лейтенанта кололи ножами, припікали йому п'яти вогнем, одним словом, позвір'ячому мучили. А лейтенант немолодий — сорок вісім років.

— Товаришу майоре, я ось привіз до вас німецького лікаря, пана Домбровськи. Він працює в міській лікарні. Хай огляне лейтенанта.

— Про лікаря Домбровськи я чув. Прошу заходити. Беріть на вішалці халати.

Незабаром Уве Домбровськи і генерал Біляк опинилися у великій світлій кімнаті. Посередині на столі, застеленому білим простирадлом, навznak лежала непритомна людина, роздягнута догола. Уве Домбровськи підійшов ближче. Йому відкрилося жахне видовище. За багаторічну лікарську практику він спостерігав багато поранень і травм, страшних наслідків хвороб, але це ні на що не було схоже. Біляве волосся повиривано жмутами, груди вкриті кривавими численними ранами, ноги здулися пухирями від жорстоких опіків. Людина лежала непорушно, не подавала ознак життя.

Уве Домбровськи відступив крок назад.

— Боже мій, боже мій... Що з ним сталося? Потрапив в аварію?

— В аварію? — Майор нахилився над пораненим. — Побував у фашистському полоні... Допитували його, а він, мабуть, нічого не сказав...

— Які обезболюючі засоби ви вже вводили? — запитав Домбровськи у майора.

— Все, що маємо, вже вводили. Новокаїн...

— Треба спробувати ввести ще наркотики...

— На жаль, зараз не маємо. В місті кілька аптек. Може, там пошукати?

— Було дві аптеки, але їх вивезли. Мізерна кількість опіуму в мене є. Я дам.

— Це треба робити негайно,— сказав майор.— От-от відмовить серце.

— Чи давно він перебуває в шоковому стані?

— Давно? Точно мені не відомо, а гадаю, що години чотири...

Уве Домбровський озирнувся по кімнаті, натрапивши поглядом на генерала Біляка, котрий з непроникним обличчям спостерігав за всім оддалік, увібрав голову в плечі. Страх обійняв його душу. Ледь ступаючи кволими ногами, наблизився до генерала.

— Пане генерал, що вони зробили з людиною?— нахилив голову до плеча.— Пошліть когось у лікарню, хай він скаже фрау Зігель, щоб вона передала опіум, який лежить у моєму столі. Вона знає де. Пробачте... Ай, ай...

— Бачили, що гітлерівці роблять з полоненими? То чи не повинен кожен чесний німець відмежуватися од них?

— Повинен, безумовно повинен. У моєму домі перебувається Руменіге. Поможіть, пане генерал.. Врятуйте моїх дівчаток!

— Зараз моя машина доведе вас до лікарні. Передайте шоферу ліки, а самі залишайтеся працювати...

— Доки?

— Доки вам треба там бути.

— А Руменіге?

— Всьому свій час...

— Пане генерал, чи немає у вас сигарет?

— Візьміть цигарку.

— Дякую...

Він узяв з люб'язно простягнутої пачки «Казбеку» одну цигарку. В коридорі, коли вже йшов до виходу, офіцер контррозвідки, який супроводжував його, запалив вогонь. Вперше за двадцять п'ять років Уве Домбровський закурив. Глибоко затягнувся гірким димом. На очах виступили сльози, в грудях заклекотіло. Кашляв довго й натужно, аж поки не заболіло в скронях і не занудило. Видихнувши отруйний дим з грудей, затягнувся ще глибше, хотілося чимось одурманити себе.

Старший лейтенант Крилов, бачачи, як мучиться лікар, забрав у нього цигарку, кинув на землю.

— Теж мені курець знайшовся,— зронив стиха.

— Ви щось сказали, пане офіцер? — запитав у нього Домбровські.

— Прошу в машину. Мухамедов, одвезеш його в лікарню. Швидко... Він дасть тобі ліки, а ти їх умить дамчи сюди. Зрозумів?

— Єсть, товаришу старший лейтенант. Усе буде в ажурі.

Крилов допоміг Домбровські сісти в машину, бо той перебував у такому стані, що сам цього не зробив би. Офіцер зачинив за ним дверцята, і автомобіль рушив.

Розділ двадцять п'ятий

У той самий час коли генерал-полковник фон Штейніц сушив стару голову, намагаючись розгадати наміри радянського командування, і відважно, як йому здавалося підставляв свої груди під удар ворожого меча, готуючи війська до відсічі, «від вищого командира і воєначальника і до останнього солдата,— було сказано в підписаному ним наказі,— кожен повинен проїнятися прагненням обороняти свої позиції до кінця. Противник, який вторгається в головну смугу оборони, повинен бути розгромлений контрударами й контратаками»; в той самий час далеко на заході тривала «дивна війна», яка почалася ще в 1939 році після нападу Гітлера на Польщу, відбувалися події, які теж в певний спосіб впливали на її подальший хід. Генерал піхоти Отто Брінкман, командуючий гарнізоном міста Марбург, однокашник і земляк фон Штейніца, теж перебував у скрутному становищі, з якого намагався вийти, як йому думалося, з честю й гідністю, не заплямувавши мундира німецького генерала, безмежно відданого фюрерові й фатерланду, ще раз виявивши при цьому виняткову вірність обов'язкові і присязі...

Німецькі офіцери тісно обступили круглий стіл, домашньому застелений лискучою, як старе срібло, льняною скатертю; старші офіцери намагалися триматися якомога ближче до генерала, який притягував їх до себе, немов магніт залізні ошурки; майори й капітани, переважно працівники штабу, стояли ближче до

вікон і дверей, не осмілюючись порушувати субординацію. Всі були одягнені по-похідному, наче офіцерів щойно вернули з дороги: в шинелях або плащах з перелинами, незважаючи на квітневе тепло, в низько наслунутих, мовби завеликих на них кашкетах. По-кажаниці стовбурчилися хрящуваті вуха.

Похідний настрій витав у кімнаті. Здається, всі, не приховуючи цього, були роздосадувані небажаною затримкою, одверто виявляли своє нетерпіння й незадоволення, прикипівши поглядами до присадкуватої постаті коменданта міста, п'ятдесятивосьмирічного генерала Отто Брінкмана. А той досі вагався робити те, чого од нього чекали підлеглі, а може, й вимагали без слів. Чулося поривчате людське дихання.

У вікно, що виходило на захід, зненацька прорвалися, мабуть, останні й найгостріші промені вмираючого сонця. Наскрізний золотий меч, якимось дивом прослизнувши поміж згромаджених людських постатей, ясно висвітлив срібну скатерть, що нею був застелений стіл, а посередині — білий аркуш з надрукованим на ньому коротким текстом. Очі присутніх, мов у оптичному фокусі, сходилися на тому магічному аркушеві, немов притискали його до скатерті.

Сонячний промінь поволі сковзнув по сухій, білястій від пудри щоці Брінкмана, на коротку мить висвітлив збоку праве око генерала, опукле й фосфористе, налив його мерехтливою золотизною, воно заіскрилося, спалахнуло, як загоряються вночі вовчі очі на порожній дорозі. Генералове око згасло, а натомість рівно засвітився плетений із срібних ниток холодний погон на круглому, як у жінки, плечі.

Полковник Лаш, із обличчям немов укритим лишаями, догідливо схилившись, тримав аркуш двома, широко розведеними пальцями лівої руки так, начебто вимірював п'ятірнею його довжину. Сонячний промінь невідворотно сунувся далі, ось він досяг середини столу. Генерал Брінкман нарешті зважився, крутнув головою, наче йому перешкоджав тісний комір, простягнув руку вбік і назад, і капітан Олен, який стояв наготові позаду генерала, в ту ж мить втиснув поміж товстих генеральських пальців автоматичну ручку. Брінкман з натугою нахилився над столом, засопів, його гладка потилиця почервоніла. Лаш дужче притиснув папір пальцями. Перо скрипнуло, але не писало.

Як видно, ад'ютант довго тримав ручку із знятим ковпачком, і чорнило засохло.

Брінкман сердито тріпнув нею, краплі чорнила розбризкалися по скатертині, потрапили на руку полковника Лаша, але той не ворухнувся. Підписуючись, генерал здряпнув папір — якась із ниток на скатертині була товщою за інші чи, може, щось інше спричинило це. Порваний папір міг свідчити про рішучість старого генерала, а також і про його вагання. Ті, хто пізніше, через роки, писатиме історію цієї війни, вивчатиме бойові накази німецьких генералів, можуть розцінити підпис Брінкмана, як їм буде вигідно.

Генерал ніби зруйнував незриму греблю, яка стримувала шумливі маси: першим голосно зітхнув полковник Лаш, офіцери зарухалися, заговорили, підступаючи до виходу, і в той же час вивільняючи дорогу генералові. Але Отто Брінкман несподівано попрямував до дверей, що вели в дальні покої будинку, в якому розміщався штаб востанне перед здачею міста ворогу.

В цій історії, окрім наказу, який щойно підписав генерал, вартим уваги було й те, що Брінкман виконував неприємну, хоч і не дуже обтяжливу для нього місію у власному домі, в кімнаті, де вечорами і в неділю збиралася вся велика родина Брінкманів. У цьому самому будинку генерал народився, звідси пішов служити в армію. Примхлива доля розпорядилася так, що місто здавав якраз він, генерал піхоти Отто Брінкман.

У щойно підписаному наказі, який поклав до папки полковник Лаш, було сказано, що всі війська, дислоковані в Марбурзі та його околицях, залишають свої позиції і ладнаються в похідні колони. Напряму рух колон визначався на південний схід трьома дорогами, що вели до гір, у вузьку річкову долину. Наказ було підписано щойно на заході сонця, а війська почали збиратися в похід ще з самого ранку. Артилерія і танки залишили місто три дні тому. Мабуть, вони вже воюють на східному фронті проти росіян, які становлять найбільшу небезпеку для третього рейху.

Зачинилися за Брінкманом високі двері, немов проковтнули присадкувату постать генерала, і офіцери, тепер уже не дуже дотримуючись субординації, кинулися до виходу. За якихось дві хвилини кімнату ніби вимели. На льняній скатертині сиротливо лежала за-

бута автоматична ручка, чорнильна пляма на полотні розповзалася далі.

У великій кімнаті, куди зайшов генерал, зібралася вся родина Брінкманів. Прийшли шукати притулку й захисту навіть далекі родичі. Всі з надією глянули на обтяженого високою владою представника свого клану, котрий щойно зважився на те, про що вже думав не один день і до чого готувався заздалегідь.

Генерал пошукав поглядом дружину, фрау Брінкман. Маленька й сива бабуся, як завжди, сиділа біля каміна, тримаючи в руках в'язання. Глянула на чоловіка майже білими очима. Фрау Брінкман була настільки худа, що здавалася наче аж плюскою, висохлою до останку, такими бувають навесні зернята кропу або моркви, які зберігалися в сухому місці всю зиму. Глянеш на таке зерня — і в душу западе сумнів: а чи треба кидати його в ґрунт, а чи хоч тліє ще в ньому найменша живинка, чи прокинеться, напившись вологи, живий росток? Та, незважаючи на свій зовнішній вигляд, фрау Брінкман була ще дужою і меткою жінкою. Руки її зберігали якщо не силу, то принаймні чіпкість і швидкість. Жінка так вправно і невпинно орудувала в'язальними спицями, що збоку здавалося, ніби метал гнеться в її руках.

Сива, маленька, висохла жіночка з розставленими в боки ліктями видавалася таким собі сірим, прудким павучком, який вчепився тоненькими лапками за випрядену ним самим павутину.

— От і настав наш час! — сказав Брінкман, підходячи до дружини.

Фрау Ерна підвелася з фотеля, тримаючи в руках в'язання з м'якої кролячої вовни. Чіпкими пальцями порівняла його і приклала до живота генерала.

— Ще накину з десяток петель, і начеревник буде готовий. Одягнеш у дорогу.

Брінкман забрав із її рук спиці й поклав на крісло, де щойно сиділа фрау Брінкман.

— Обов'язок наказує мені рушати в цю ж мить, — сказав генерал голосніше, дивлячись дружині в міжбрів'я. — Охоронні листи на вас і на родину фон Штейніца я одіслав генералові Патону ще вчора із спеціальним нарочним. Він постарается передати лист із рук в руки. Такого ж листа, теж зверненого безпосередньо до генерала Патона, я залишаю вам. Ось він. —

Генерал розстебнув шинелю, витягнув синій конверт із нагрудної кишені мундира. Озираючись довкола, шукаючи, куди покласти його. І поклав у кругле решітко із в'язанням.— У разі потреби передасте лист старшому американському офіцерові, а він, сподіваюся, не забариться доставити його до самого Патона. Між нами, генералами воюючих сторін, існує неписана, джентльменська угода: оберігати родини своїх противників. Так що, дякувати богові, з ваших голів не впаде ні одна волосина!

Брінкман застебнув шинелю, взяв руки дружини в свої долоні, підніс до губів і нечутно поцілував.

— Може б, ти, Отто, повечеряв з нами? — втупила фрау Брінкман у чоловіка погляд своїх світлих, аж наче білих очей.— Від обіду залишилася пороссяча ніжка, яку ти так любиш...

— Не маю часу,— обливав язиком губи генерал. Провів долонею по голові дружини, прощаючись із нею в такий спосіб. Підходив до кожного, хто сидів у кімнаті, й тому тиснув руку, того цілував, а перед деяким тільки нахилив голову, але все це робив мовчки, не зронивши жодного слова. Лише перед кріслом тестя, вісімдесятип'ятирічного генерала піхоти Розенбаха, затримався. Генерал Розенбах вийшов у відставку ще за часів кайзера Вільгельма. Тесть був глухуватий і кричав, гадаючи, що його ніхто не чує.

— Програла війну? — закричав Розенбах, бризкаючи слиною. Він висох ще більше, ніж його донька фрау Брінкман.— С... треба на таких генералів. От коли ми воювали, то такого не траплялося. Я завжди казав, що далеко вашому фюрерові до Бісмарка. Ото був канцлер так канцлер. А це крикун, та ще й вегетаріанець.

— Дозвольте йти, фатер? — Брінкман стояв перед старим генералом, шанобливо нахиливши голову.

— Що? Що ти кажеш? Голосніше! — кричав вісімдесятип'ятирічний генерал піхоти.— Я кажу, що ваш фюрер — лайно...

Брінкман повернувся через ліве плече, ще раз попрощався очима з дружиною і попрямував до виходу.

— Хальт! — закричав Розенбах і замахав сухими ручками.— Прос... війну. А що ж іншого можна було чекати, коли генерали довірили командувати собою ефрейтору...

Щось ще лементував вижилий із розуму Розенбах,

але Отто Брінкман уже зачинив за собою двері. При виході його чекав капітан Олен, який, певне, все це чув.

— Пане генерал, машину довелося замінити, відмовив двигун.

— Погана прикмета,— буркнув Брінкман, у вухах якого ще лящав голос тестя. Вмостившись на шкіряному сидінні, запитав:— Не повернулася розвідка?

— Ні ще,— відповів капітан Олен.

— Ідьмо до будинку генерала фон Штейніца.

— Яволь,— відповів капітан Олен, який сам сидів за кермом. Важкий, чорний «майбах» посунувся вулицею, яку вже оповивали вечірні сутінки. Позаду їхала машина з охороною. Щоб добратися до будинку фон Штейніца, треба було перетнути майже все місто. Добре, що це було по дорозі.

Склавши руки на животі, генерал Брінкман плавно похитувався на м'якому шкіряному сидінні і вже вкотре запитував сам себе: а чи не поспішив він, а чи не завчасно віддав наказ про залишення Марбурга?

Від наміру обороняти рідне місто Брінкман odmовився давно, мабуть, ще тоді, коли після Парижа зайняв посаду коменданта і начальника гарнізону Марбурга. У його розпорядженні було достатньо сил, щоб зупинити хай не головні, а принаймні передові частини американської армії, якою командував на цій ділянці фронту генерал Патон. Брінкману було відомо, що американці, натрапивши на найменший опір, відразу зупиняються або взагалі повертають назад і не йдуть далі день, два, три, довго й марудно підтягують важку осадну артилерію, танкові з'єднання, аж поки не створять на цій ділянці фронту кількаразової переваги. І навіть тоді ще не наступають, надаючи вирішальне слово авіації. А бомб американці не шкодують, буквально стираючи на порошок все, що височить над землею, не думаючи про те, що німецькі частини, які були вчинили необачний опір, давно відійшли, а в місті залишилися лише мирні жителі. Американське командування не цікавлять такі дрібниці. Якщо віддано наказ три дні бомбардувати місто, то це й робиться три дні, пунктуально і старанно. Знищуватимуть будинок за будинком, вулицю за вулицею, квартал за кварталом. То чи мав Брінкман право наражати на знищення рідне місто і свій власний багатенький будинок?

Підписуючи наказ, генерал, окрім власних бажань

і обміркованих намірів, керувався ще й таємною директивою, одержаною із ставки фюрера. Згідно з нею на схід ще раніше було відправлено танкові підрозділи і механізовану артилерію, фактично фронт на заході командування відкривало, як відкривають у театрі завісу.

Проїжджаючи затемненими вулицями, Брінкман в особливо пам'ятних для нього місцях висував голову з машини, крутив нею, намагаючись роздивитися знайомий будинок чи площу з фонтаном, біля якого колись збиралося вечорами все місто. На розі Вільгельмштрассе і Кірхештрассе містилася кондитерська Зеппа Меркена, де колись ще зовсім юний кандидат в офіцери Отто Брінкман призначав побачення не менш юній Ерні Розенбах, яка тихенько і радісно вишала, поїдаючи по п'ять і більше тістечок за раз. Її тоненький голосок, рожеві щічки, рожеві ручки з гостренькими, як у кішки, пазурами на пальцях, ефірне плаття — все це викликало захоплення у закоханого Отто.

Зараз біля кондитерської стояв патруль із трьох солдатів. Поблискували в темряві сталеві шоломи і автомати на грудях. Гофровані жалюзі на всіх вікнах і дверях кондитерської були опущені до самого низу. Будинок наче був покинутий господарями і занімів, осліп. І взагалі все місто здавалося безлюдним, німим, мовби Брінкман проїжджав раннього ранку, а не вечірньою порою. Тільки патрулі голосно цокали по брукові підкованими чобітьми.

Жителі вже знали, що війська відступають, що біля стін міста з німецького боку не пролунає жодного пострілу, — і всі залишалися в домах, чекаючи американців. Ні радіо третього рейху, ні газети не закликали жителів втікати на схід. Не лякав Геббельс так, як це він робив відносно Червоної Армії, страшними жахами і розправами над мирними жителями.

Підписуючи наказ, Брінкман потерпав лише за одне: хотілося, щоб між відходом німецьких військ і вступом до міста американців минуло якомога менше часу, щоб не спричинений обстановкою відступ виглядав змушеним. На війні завжди так буває, що одні наступають, а інші в той час відходять. Але, поспішивши, можна легко пошитися в дурні, як це трапилося з генералом Гершельманом. Він вивів свої війська із Вількендорфа 21 березня 1945 року, доповівши в ставку фюрера

про те, що відступати доводиться під натиском переважаючих сил противника, а американці ввійшли до міста лише 29 березня і широко оглосили про це по радіо. Вісім днів у місті тривало безладдя, діяли, розперезавшись, грабіжники й іншого роду злочинні елементи.

Шкода, що один з кулеметників необачно повівся три дні тому. Американці під'їжджали під самі стіни Марбурга ще 29 березня. Вискочили на горб, з якого проглядалося все місто, три камуфльовані бронетранспортери. Якийсь час стояли незрушно, а потім чи то помітили щось, чи для перестрахи дали кілька черг із важкого кулемета по млину Шульца, що стояв на околиці міста. І треба ж було якомусь кулеметнику відповісти на це «привітання» американців короткою чергою з кулемета. Бронетранспортери не стали випробувати свою долю, а розвернулися на місці і помчали дорогою на захід, тільки їх і бачили! І тепер третій день не показують носа. Яка досада!

Щоб уникнути ганьби, подібної до тієї, яка трапилася з генералом Гершельманом у цій химерній, дивовижній війні, Отто Брінкман очікував. Щоправда, безрезультатно. Побоювався, щоб американці не почали бомбардувати місто. Ще вчора послав двох офіцерів назустріч, наказав будь-якою ціною добитися до когось із старших офіцерів і доповісти, що він, тобто генерал Отто Брінкман, здає Марбург на милість переможців без жодного пострілу. Одному з офіцерів він вручив охоронні листи на свою родину та на родину генерала фон Штейніца для передачі генералові Патону. Але офіцери досі не вернулися, і Брінкману було невідомо, що твориться навіть на ближніх підступах до міста.

Одна із рот залишалася для дотримання порядку. Будь-яку спробу непідкорення наказам буде припиняти найрішучішим способом: винних розстрілювати на місці.

Аж ось і мовчазна, темна брила будинку фон Штейніца. Отто Брінкман і фон Штейніц товаришували ще зі школи. У вересні 1906 року того ж самого дня стали кандидатами в офіцери, а через рік уже носили лейтенантські погони, а потім одержували звання рівномірно — тільки після французької кампанії, коли дивізію фон Штейніца було відправлено на східний фронт, а Брінкман так і залишився служити в Парижі, настала розбіжність у їхніх званнях, але це не

вплинуло на дружні стосунки генералів та їхніх родин.

Отто Брінкман добре пам'ятає приїзд Хільди фон Штейніц до Парижа і дзвінок Карла до нього, щоб допоміг їй побачити місто. Брінкман був зайнятий, і руду Хільдочку довелося доручити ад'ютантові. Чи не було це зрадою щодо давнього товариша? Хто зна, може, й так, але сама Хільда залишилася задоволеною, і Карл потім щиро дякував.

Машина під'їхала до парадного входу. Брінкман важко вивалився з неї, намацав на грудях охоронний лист. Капітан Олен вже стукав у двері. Їм відчинила сестра фрау фон Штейніц із свічкою у піднятій руці.

— Нарешті! — простогнала вона. — Хільда вже собі місця не знаходить.

— Проведіть до неї.

У коридорах стояли чемодани, лежали якісь згортки. З'явилася Хільда фон Штейніц, теж із свічкою у піднятій руці.

— Спасибі, що не забули.

— Я на коротку мить, — сказав, відсапуючись, Брінкман, — Ерна і всі мої залишаються вдома. Все буде гаразд. Я привіз вам охоронний лист. Ручуся, що жодна волосина не впаде з вашої голови. Я прошу генерала Патона взяти наші родини під свою охорону. Він не відмовить... От побачите!

— Отже, залишаєте нас? — перепитала фрау Хільда.

— Так, ви залишаєтесь, а ми поки що відступаємо. Візьміть лист. Передайте його першому ж американському офіцерові, який прийде у ваш дім.

— Дякую вам, пане генерал. Дякую, що знайшли час заїхати до мене. Спасибі за турботу. Ви зняли камінь з моєї душі. Я так хвилювалася, так хвилювалася... Боже мій, боже мій! Місця собі не знаходила. Пам'ятаєте, як весело і щасливо жили ми в сороковому році? Скільки незабутніх вражень! Які то були радісні дні! Я заїжджала тоді до вас, у Париж... Пам'ятаєте?

— Пам'ятаю, але мені треба їхати.

— Зараз, зараз. Хвилююся за Карла. Що буде з ним? Росіяни не американці. До речі, а чи справді американці вступають у наше місто? Часом не французи? Боронь боже. Французи на нас злі.

— Місто займуть американці, — відповів генерал

Брінкман, невдоволений тим, що жінка затримує його.

— Коли вони прийдуть?

— Ми відступаємо сьогодні вночі. Гадаю, що американці будуть у Марбурзі завтра. Їхні передові групи вже з'являлися на околицях. Спокійно ждять їх. У місті я залишив роту для підтримання порядку, але ви, фрау Хільда, однаково позачиняйте всі двері і віконниці і нікого не пускайте в дім, аж поки не прийдуть американці. Ауфвідерзеен.— Генерал нахилився і доторкнувся до її руки сухими колючими губами.— Молить бога за свого Карла. Не занепадайте духом. З часом усе владнається. Пам'ятайте, що я вам залишив охоронний лист.

У пориві вдячності фрау Хільда поцілувала Брінкмана в білясту припудрену щоку.

Загули надворі мотори автомашин, їх звук швидко віддалився, фрау Хільда дмухнула на свічку, по кімнаті поплив гарячий запах згорілого воску. Відсунула чорне полотно-фіранку на вікні. На вулиці було порожньо і тихо. Жінка притулилася гарячим чолом до холодного скла і дивилася в темінь, яка густішала. Через якийсь час внизу пройшов, голосно тупаючи по брукові чобітьми, патруль, трое озброєних солдатів.

Фрау Хільді здалося, що вона надовго й не відходила од вікна, бо коли визирнула крізь нього ще раз, то побачила, що вулицею котяться низенькі, короткі машини, на яких сиділи солдати в мундирах кольору хакі. Це були американці. Так швидко й несподівано?

Але між тим вечором, коли від'їхав генерал Брінкман, і вступом до Марбурга американців минуло три доби, які фрау Хільда чомусь не пам'ятає, забула. Три дні і три ночі! Що вона робила в цей час, чим займалася,— не пригадує.

Американці їхали на «вілісах» і стріляли в повітря. Височезний солдат, який підносився над усіма на цілу голову, широко усміхався, білозуба, осяйна усмішка, здавалося, кидала відблиски на все довкола. Раптом негр ні з того ні з сього застрочив з автомата по вікнах вілли фон Штейніца. Брязнуло скло, посипалася глина із стелі. Йй здалося, що американець жартує, розважається, та коли поруч дзизнула куля, жінка нестямно заверещала і пластом упала на підлогу. Відповзла під стіну, шукаючи порятунку й захисту.

Американці проскочили на машинах через усе місто, проїхали його із заходу на схід, розвернувшись на околиці, верталися назад, до центру. На площі біля магістрату рота охорони вже склала на купу всю свою вогнестрільну і холодну зброю. І старий, сивий лейтенант, який щойно командував усім гарнізоном Марбурга, стояв, приклавши пальці до кашкета, шукав поглядом офіцера, якому можна було б відрапортувати про складання зброї. Лейтенант у душі саркастично усміхався, думаючи про здачу символічних ключів од міста. Підійшли два американські солдати і знаками показали, щоб рота йшла попереду них. Сивий лейтенант, який за віком давно міг би бути генералом або ж принаймні полковником, коротко скомандував, і рота рушила, а купа зброї залишилася лежати посеред площі. Солдати здавалися в полон ніби аж весело. Війна в Марбурзі скінчилася без жодного пострілу, якщо не зважати на кілька розбитих вікон у будинку генерала фон Штейніца.

Наступного дня американські війська валом валили через місто. Їхали високі, схожі на коробки, танки, які смердюче чаділи бензиновим гаром, величезні машини тягнули на причепах довгостволі гармати, але найбільше було критих автомашин з радіостанціями, різноманітними польовими крамничками, майстернями. Фрау Хільда втомилася спостерігати, а крім того, вона ще й боялася, щоб хтось не примітив її у вікні і ще, чого доброго, не подумав, що вона шпигунка, військова розвідниця.

По Кірхештрассе йшло трое солдатів. Вони зупинилися перед будинками, дивилися на номери, а потім заглядали в аркуш паперу, який тримав у руках один з американців. Фрау Хільда, крадькома виглядаючи з-за фіранки, стежила за їхніми діями. Солдати прикріплювали до парадних дверей білі папірці. Зупинилися й перед оселею фон Штейніца і весело зареготали. Один із солдатів піднявся сходами на ганок і щось там орудував біля дверей, певне, теж прикріплював папірець, як і на сусідніх будинках.

Американці пішли далі, а фрау Хільда, почекавши трохи і ще більше розпаливши свою цікавість, збігла сходами вниз. Затримуючи дихання, наблизилася до парадного входу. Прислухалася. На вулиці було тихо. А її немов лихоманка трусила, будь-що хотілося гля-

нути, що за папірець вони прикріпили на дверях. Не в силах перебороти спокуси, тихенько прочинила двері і, не виходячи надвір, висунула саму тільки голову. На стулці білів прикріплений липким пластиром аркуш паперу. На ньому були виписані якісь цифри і прізвища. Прочитавши його, фрау Хільда розгубилася до краю.

Невже? Та не може бути!

Якщо це правда, то тоді її, фрау фон Штейніц, виселять із власного дому. Не згодиться ж американський головнокомандуючий жити в одному будинку з дружиною німецького генерала. Фрау Хільда згадала про охоронний лист, що його залишив генерал Брінкман. Перше ніж її виселять звідси, вона спробує передати цей лист якщо не самому головнокомандуючому, то принаймні комусь із його найближчих помічників. Але ж лист адресовано генералові Патону?!

Фрау Хільда згадала слова Брінкмана про джентльменську угоду між командуючими воюючих сторін. Та душею відчула, що тут щось негаразд, що не все йти-ме так, як запевняв генерал Брінкман. Одне те, що в їхньому будинку зупиниться американський головнокомандуючий, все докорінно міняє.

На папері, прикріпленому пластиром до дверей, фрау Хільда прочитала не менше, не більше, як ім'я самого головнокомандуючого військами союзників генерала Ейзенхауера. Було від чого розгубитися. Ще подумала, зачиняючи двері: «Старий чи молодий цей Ейзенхауер?» Ім'я його добре відоме. Воно щодня з'являється в газетах, лунає по німецькому радію.

Зайшла до вітальні. Що робити? Синій конверт з листом, адресований генералові Патону, поклала на видному місці. Хто прийде перший, тому вона і вручить. А там що буде, те буде.

День минув без ніяких пригод. До сусідніх будинків під'їжджали на автомашинах американці, вивантажували якісь речі (переважно картонні коробки), зі сміхом і реготом заносили їх у дім. Як видно, розташувувалися на постій.

Сестра фрау Хільди — ще одна жива душа в домі — занедужала, в неї почався жорстокий приступ радикуліту, і вона не могла навіть стати на ноги, не виходила із кімнати.

Ще один нестерпний для чекання день минав у тривозі й страхові. Всі будинки на Кірхештрассе вже за-

йняли американці, щоправда, господарів не виганяли, а до будинку фон Штейніца ніхто не під'їжджав. Фрау Хільда, доглядаючи за сестрою, зовсім перевелася, обличчя її почорніло, під очима залягли глибокі тіні. Виходячи в коридор, стискала маленькими долонями груди й ждала, що ж воно буде.

Серед дня німотну тишу порушив пронизливий дзвінок. Телефон уперше озвався після вступу в місто американців. Фрау Хільда підступила до апарата навшипиньках, простягла, чогось остерігаючись, тремтячу руку. Хто ж дзвонить? Сигнали лунали довгі й голосні. Притулила трубку до вуха. Впізнавши голос фрау Брінкман, видихнула з легень повітря, враз ослабла тілом. Виразно й чітко чувся голос старої Ерні Брінкман, сивого павучка, який визнавав у житті лише одне заняття — в'язання.

— Фрау Хільда? Це ви?

— Я,— стиснула телефонну трубку затерплюю рукою.— Я, фрау Ерна. Що чувати?

— Все гаразд. А у вас як?

— Так,— видихнула вона гаряче повітря.

— Не розумію,— розтягнула слово фрау Брінкман і відразу ж заспішила: — Скажіть, що з вами? Ви самі в будинку чи до вас когось підселили?

— Поки що сама.

— От і добре. Я дзвоню вам, щоб сказати, що ті охоронні листи, які Отто писав американському генералові, діють. Все буде добре. До нас приходив полковник, посланий самим Патеном, і запевнив, що армія бере нас під свою охорону. Так що не хвилюйтесь.

— Як на біду, в мене сестра захворіла.— Фрау Хільда наморщила чоло, ніби пригадуючи, що ще сказати Ерні Брінкман.— Приходили американські солдати й наклеїли на дверях папірець, на якому написано ім'я генерала Ейзенхауера. Не знаю, що це означає. Чи не збирається американський головнокомандуючий зайняти наш із Карлом будинок? Якщо подібне трапиться, то мене з сестрою виселять звідси.

— Ейзенхауер? — здивувалася фрау Ерна.— Та не вже? Але ви не хвилюйтесь, душечко. Ніхто вас не зобидить. А коли щось трапиться, то відразу дзвоніть мені. А я вже зателефоную, куди треба.

— Щиро дякую вам, фрау Брінкман. Цілую вас.

— Добре, добре. Заспокойтесь, душечко.

Поклавши трубку, фрау Хільда підперла гарячими кулачками підборіддя. Біля парадного входу пролунає дзвінок. От і настала її смертна година! Дзвонити фрау Брінкман? Ні, мабуть, спершу треба глянути, хто це там добивається, чого йому треба.

Визирнула крізь вікно. Біля дверей стояло двоє американців. Перемовляючись, вони стукали по черзі. Фрау Хільді впало у вічі, що обидва були темношкірі й височенного зросту. Відкривати двері чи ні? Була налякана тим, що обидва американці — негри. Вирішила відчинити. Але все ж вона найперше була жінкою, представником слабкої статі — проходячи повз дзеркало, оглянула себе. На щоках рум'янци, очі блищать. Здається, все гаразд.

Поправила вилогн сукні, збила над вухом волосся і аж тоді пішла до дверей. Вийшовши на ганок, видалася сама собі дуже маленькою перед височенними постатями американців. Один із блискучою, як хром, шкірою обличчя височів перед нею, наче гора. Маківкою голови вона сягала йому до грудей. Глянула вгору, в чорне обличчя. Негр усміхнувся, саянувши білими, наче відлитими з цукру зубами і, дивлячись на жінку зверху вниз, сказав:

— Капітан Ейзенхауер!

Відрекомендувався також і другий американець, трохи меншого зросту, теж негр, але не з чорною, а якоюсь жовтуватою шкірою.

— Ей-зен-хауер? — по складах перепитала здивована до краю Хільда.

— Капітан Ейзенхауер, — з гідністю повторив високий негр і скромно пригасив усмішку, мабуть, не вперше зустрічаючись з тим, що люди дивуються, що він, звичайний армійський офіцер, до того ж темношкірий, носить те саме прізвище, що й головнокомандуючий союзницькими військами.

Лейтенант Стівенс відрізнявся від свого товариша світлішою шкірою і намагався триматися мовби на другому плані. Не дуже калічачи німецьку мову, він сказав так, що його можна було легко зрозуміти:

— Будемо жити у вашому домі... Нам потрібні дві кімнати, бажано на першому поверсі. Мені і капітану Ейзенхауеру.

Фрау Хільда мовчала, не сходячи з дороги. Роздумувала, як повестися. Показати цим чорношкірим воя-

кам охоронний лист генерала Брінкмана чи захвати його подалі?

Вона дружина генерал-полковника фон Штейніца! Чи не шокує саму фрау Хільду те, що під одним дахом з нею житимуть, хоч і офіцери, але все ж темношкірі? Фрау Хільда пам'ятає, як на Олімпійських іграх, що відбувалися 1936 року в Берліні, фігурер демонстративно не потиснув руку олімпійському чемпіонові, негрові Джесі Оуенсу, хоч інші спортсмени-чемпіони удостоювалися такої честі. Як не дивно, а самій фрау Хільді було байдуже до кольору шкіри американців.

— Прощу, панове, заходити, — відійшла вбік і сама ж першою переступила поріг. У прихожій показала долонею на двері праворуч: — Це їдальня, там кухня, а далі інші зручності. Ключ від входу ось. А це ваші кімнати, панове офіцери. Вибирайте, яка кому припаде до вподоби.

— Дякуємо, пані — сяйнув білозубою усмішкою капітан Ейзенхауер. Очі в нього були каштанового кольору, від їх погляду у фрау Хільди холодом війнуло поза спиною, і їй здалося наче хтось підбив під коліна. Оце мужчина так мужчина. Насварилася в душі на себе за грайливі думки.

Поки американці обдивлялися свої кімнати, фрау Хільда непомітно залишила їх і пішла до себе нагору. Ідучи сходами, роздумувала: дзвонити фрау Брінкман чи не дзвонити? Вирішила не турбувати стару жінку, бо, хоч як дивно, не відчувала в душі найменшої тривоги чи навіть неспокою. Ці двоє, які прийшли оселитися в її домі, не завдадуть зайвого клопоту. До того ж вона не дівчина, щоб боятися чоловіків. Цінні речі надійно сховані, а те, що стоїть на видноті, громіздке і нікому не потрібне.

Наступного дня офіцери приїхали в дім надвечір, і фрау Хільда не спускалася вниз. Хай господарюють, як їм хочеться. І вони бряжчали посудом, голосно розмовляли. Рано-вранці за ними приїхала автомашина, шофер якої теж був негр. Офіцери, веселі і впевнені в собі і зовсім не страшні, як на думку фрау Хільди, сівши в автомашину, поглянули на вікна другого поверху, де за фіранкою одного з них причаїлася господиня дому. Відсахнулася, щоб не помітили.

Удень фрау Хільді нічого було робити, і вона, як

заведена лялька, никала по коридорах і кімнатах, шукаючи те, чого не треба було шукати.

День сонячний, але прохолодний. Незважаючи на це, жінка виходила в сад не дуже тепло одягнена і, очевидно, повелася необачно, бо застудилася. На неї напав нежить. Ніс заклало, і вона дихала, як риба на піску, розтуленим ротом. Глянула на себе в дзеркало і жажнулася. Очі хворобливо блищать, ніс почервонів і розпух. Чхнула раз, удруге. Не вистачало ще простуди! Надворі ясно світить сонце, дерева зеленіють, а в неї од нежитю гуде голова.

Увечері американців приїхало аж четверо, і всі — темношкірі. Голосно розмовляючи, висідали з машини, брали на руки картонні коробки, підіймалися з ними на ганок і заходили в дім. Година минула спокійно, а потім знизу почулися звуки рояля і низький горловий спів. Хтось із американців дуже гарно співав. Фрау Хільді, яка хоч і не розуміла всіх слів, чомусь здалося, що пісня ця була про темну, як шкіра в негра, ніч, про жарке кохання і гарячий шепіт пересохлих губ, які зволожити можна лише поцілунком. Ця думка сколихнула серце жінки. Фрау Хільда безперервно нюхала парфуми, та ніс був міцно закладений. Коли спробувала заговорити сама з собою, гугнявила, як справжня парижанка.

У двері обережно постукали. Фрау Хільда припудрила розпухлий ніс і вийшла в коридор. Там стояв усміхнений капітан Ейзенхауер, тримаючи в руці англо-німецький розмовник. Він височів над жінкою, як величезна чорна гора, від якої пашіло силою і жаром. Вона відчула на своєму лиці його гарячий подих. Йй здалося, що й нежить попустив. Можна було дихати через ніс.

— Слухаю пана капітана,— промовила заінтригована фрау Хільда.

— Запрошуємо пані до нашого солдатського столу,— сказав капітан Ейзенхауер, зазирнувши до розмовника.— Будемо раді, якщо розділите з нами вечір. Просимо вас. У мене торжество — день народження.

І він ще ширше, ще привітніше усміхнувся. Білі, як порцеляна, зуби сяяли, і з них наче аж випорскували сині іскри. Волосся в капітана дрібно покручене, прилягає до шкіри і цупке навіть на погляд. Фрау Хільді

закортіло доторкнутися до нього рукою. Мабуть, воно тверде, як дріт.

— Я простуджена, хвора,— промовила фрау Хільда.

— Так, так,— зраділо захитав головою Ейзенхауер.— Усі будуть раді вашому приходу.

Він поступився, даючи їй дорогу. І вона більше не відмовлялася, а слухняно пішла попереду, відчуваючи, як чомусь лоскотно затерпли в неї литки. Троє темношкірих американців встали при її появі, і в кожного на обличчі засяяла призначена спеціально для неї усмішка. Капітан Ейзенхауер посадив фрау Хільду коло себе. Лейтенант Стівенс, який досить пристойно говорив німецькою мовою, налив келихи і проголосив перший тост:

— За переможену і переможців.

Фрау Хільда переплела пальці маленьких сухих долонь і стримано промовила:

— Дякую. Я застуджена.

Капітан Ейзенхауер, не кажучи ані слова, а тільки дивлячись на жінку гарячими блискучими очима, величезною рукою розтис пальці фрау Хільді і вклав поміж них ніжку келиха із золотистим напоєм. Всі четверо простягнули свої келихи до жінки. Вона дивилася, як зблискувала, колихаючись, золота рідина. Не знала, що їй налили і якої міцності напій. Чи годилося його пити жінці, та ще й у товаристві чотирьох чоловіків, від яких так і пашіло жаром!

Притулила тонке скло до сухих губів, заплющила очі й сьорбнула чогось у край міцного й пахучого. Перед очима зметнулися райдужні кола, але вона хоробро пила. Поставила порожній келих на стіл. Подумала: як зараз виглядає з розпухлим, почервонілим від простуди носом.

Лейтенант Стівенс, перехилившись через стіл, щось заговорив до неї, але у вухах дзвеніло так, що жінка не почула жодного слова. Ворушилися губи лейтенанта, та слова не доходили до її свідомості. Ром гаряче розтікся по тілу, зробилося весело і млосно. Хотілося спертися на когось ослабим плечем, відчути надійну підтримку, і вона прихилилася до капітана Ейзенхауера, відчула, що й крізь мундир його тіло палить вогнем. А капітан, здається, не помічав її слабкості, підсунув тарілку з ковбасою. Вона довго штрикала виделкою, але ковбасу не підчепила. Тоді він сам наштрикнув

шматочок рожевого м'яса в білих цятках жиру і подав їй. Ром бушував далі, виплеснув рум'янець на щоки. Низький, трохи хрипливатий голос капітана заколисував її, обволікав гарячим туманом, сповнював тіло приємним теплом.

Лейтенант Стівенс сів за рояль, ударив по клавішах, наповнюючи будинок музикою. Негри заспівали ту саму пісню, яку вона чула, перебуваючи в своїй кімнаті. Пісня накочувалася хвилями і гойдала її. Пили ще, щоправда, фрау Хільді наливали вже лише на денце келиха. І поступово до неї повернулася здатність чути і розуміти те, що діялося довкола. Лейтенант Стівенс, перехилившись через стіл, говорив їй:

— Капітан Ейзенхауер, — показував лейтенант рукою на сусіда фрау Хільди, — капітан Ейзенхауер — багата людина. Він мільйонер. Чуєте, фрау Хільдо? У штаті Орегон має власний пивний завод. Мільйон доларів... Розумієте?

— А мій чоловік, — гордо скинула вже добре-таки п'яненку голову фрау Хільда, — мій чоловік — генерал-полковник. Воює на східному фронті. Може, чули про нього? Генерал-полковник фон Штейніц!

Капітан Ейзенхауер ствердно хитнув головою і промовив:

— Генерал — це добре!

Стівенс ще не раз сів до рояля, Американці по черзі запрошували фрау Хільду до танцю. Найкраще було кружляти з капітаном Ейзенхауером — він її прямо-таки носив на руках. Спину обіймала гаряча тверда долоня. А коли вона підводила голову, то десь угорі, високо над нею, наче мерехтливі зірки в нічному небі, сяяли його блискучі очі і білили рівні, немов вилиті з порцеляни, зуби.

Фрау Хільда, заплющивши очі, нечутно шепотіла: «Він мільйонер». І ще піддатливішим, м'яким, наче теплий віск, ставало її тіло в дужих чоловічих обіймах. І сміялася фрау Хільда, і пила вже не пам'ятає скільки, і губи її злипалися від рому. Сідаючи після танцю на стілець, похитнулася і мало не впала. Капітан Ейзенхауер підхопив її під руку і повів сходами нагору, дерев'яні східці змовницьки рипіли під вагою його тіла. Штовхнув ногою двері в спальню, довів жінку до ліжка і посадив на нього, підспівуючи:

Спи, мій бебі!

Вона обхопила чорний стовбур його шиї своїми слабкими руками й не відпускала. Із солодкою млостю, терпнучи серцем, зціпивши зуби, штовхнула Ейзенхауєра маленькими грудьми з такою силою, наче хотіла відтрити його од себе. З ненавистю і мстивою радістю подумала про фон Штейніца, згадала його сухе, з колючою шкірою тіло, а головне — його нездатність приносити радість будь-кому, в тому числі і власній дружині.

На мить уявила себе прибережною, одинокою скелею, котра примхою долі опинилася на шляху океанських хвиль, щоб зупиняти їх біг або хоч стишувати невпинне поривання до берега. Чорні і важкі, наче з нафти, але з білими, запіненими хребтами вали, вкриваючи все довкола зеленою товщею води, обрушуються на самотню скелю, та розсічені нею надвое і назавжди упокорені, відповзають у море із шипінням і дитячою слухняністю.

Що поробиш, коли рудій, невгамовній Хільді, не старій ще генеральші, пан бог приготував долю стриміти одинокою скелею на пустельному березі, щоб перепиняти біг припливам і хвилям.

Фрау Хільда подумала (уявляючи себе скелею): чи вистачить їй сили, щоб упокорити чорний, високий вал, який невідворотно накочувався не неї?

Солодким актом одвічної жіночої помсти готова була відплатити своєму Карлові, а в його особі і всім чоловікам, усім-усім німцям за те, що ті остаточно й ганебно програли війну! Ось вам за це! Ось вам! Ось!

Сказала собі так, наче в цю хвилину чув її Карл: «Ви самі штовхнули нас на зраду. Не підказали іншого виходу. Ми ні в чому не винні! Не треба було програвати війну!»

Наче блаженський вогник свічки, на племін якої дмухнули повітрям із дужих легень, так і її свідомість погасла. Та фрау Хільда від того не стала нещасною.

Розділ двадцять шостий

Обер-лейтенант Дерміцель завжди спав надчутливо, в нього був, як він сам з гордістю вихвалявся, вовчий сон. «Звір, коли спить,— пояснював Дерміцель,— одне вухо тулить до землі і вловлює найменший шерех, ящірка проповзе — й ту почує, я сплю, теж припавши

вухом до землі, та, на відміну від вовка, у мене постійно чатують обидва вуха...»

На перший сторонній звук обер-лейтенант умить прокидався і ще з заплющеними очима блискавично орієнтувався в навколишній обстановці. Досі ця звичка, яку він набув у Оранієнбурзькій школі розвідників-диверсантів, не раз рятувала життя йому і його підлеглим, з котрими вибирався у ворожі тили. Приводив звіди полонених, приносив цінні розвідувальні дані. Та останнім часом Дерміцелю не щастить: втрачає людей, і вони, здається, зневіряються в ньому. Чи то росіяни стали вкрай пильними, незважаючи на свою силу і переможний наступ, чи то він позбувся зухвалості і впевненості? Зробився причіпливим і в'їдливим до підлеглих. «Вовчі вуха» вже не раз підводили його, перестали бути «надчутливими», і він про це знав, що йому особливо дошкуляло.

Ординарець завів зв'язкового, який прибув від полковника Клотца, до кімнати, де у важкий сон поринув обер-лейтенант. Удвох почали будити його. Зв'язковий торсав Дерміцеля за плече, кликав; нахилиючись до самого вуха, згадуючи ім'я оберста Клотца, та даремне, обер-лейтенант лежав мов непритомний, ні на що не реагуючи. Врешті, якось посадили офіцера.

Обер-лейтенант, сівши на ліжку, струснув головою, проте очей не розплющив. Стиснув долонями скроні, застогнав, заскреготів зубами, похитуючись тулубом. Зв'язковий та ординарець відступили до дверей, Дерміцель почувався вкрай кепсько, йому ніби хтось насипав розжареного піску під повіки. Перед заплющеними очима пливли червоні кола, розповзаючись ушир. Здавалося, досі перебуває в тому киплячому пеклі, з якого дивом вирвався вночі.

Знову кричав не перестаючи фельдфебель Крогман з обличчям, залитим кров'ю. Куля влучила йому у верхню щелепу — увійшла в ліву щоку, а вийшла через праву, вилушивши з десяток зубів. Фельдфебель, оциряючи криваве провалля рота, благав не кидати його напризволяще. Кров чорними, драглистими згустками застигла на мундирі. Обличчя Крогмана лякало не менше, ніж стрілянина. Очевидно, й росіяни чули цей нелюдський, нестямний крик-воляння. На коротку мить (фельдфебель завивав і далі) стрілянина вшухла, щоб розгорітися ще з більшою силою. Автомати стро-

чили безперервно, вибухали гранати. Кулі летіли так густо і так низько, що не можна було підвести голову.

І тут розвідникам-диверсантам пофортунило. Щастя,— може, в останній раз, як подумав обер-лейтенант,— не зрадило його. Один із солдатів, що заривався поглибше в землю, натрапив на стару канаву, яка через хащі вела до гір. Вона доверху була засипана хвоею, перегнилим листям, сухим паліччям, але по дну її можна було спробувати по-кרותячому вибратися за кільце оточення. Двох солдатів залишив обер-лейтенант відстрілюватися, наказавши їм відступати останніми, а сам пірнув у вогку нору і поповз услід за фельдфебелем Кругманом. Хвоя колола лице, потрапляла за комір, не було чим дихати, але надія на порятунок додавала сил. «Є-таки бог,— думав Дерміцель,— і він ще не позбавив прихильності й заступництва!»

Вибралися з пастки дорогою ціною. Ті, що прикривали відхід, залишилися лежати на тій землі назавжди, з одинадцяти чоловік врятувалося лише двоє, і, як не дивно, другим був фельдфебель Кругман. Передову перейшли без жодного пострілу. Вже в своїх окопах від втрати крові Кругман звалився, і санітари, подавши йому першу допомогу, відправили в шпиталь.

У штабі Дерміцель доповів про невдачу і про втрати. Третю ніч, тиняючись по російських тилах, рятуючись від переслідування, він зовсім не спав. На правому оці весь час билася якась жилка. «Гаразд,— сказав офіцер, який приймав од нього рапорт,— виспитесь, і тоді поговоримо».

Дерміцель займав невеличку кімнатку разом з гауптманом Фліком, таким самим розвідником-диверсантом, як і він. Разом кінчали Оранієнбурзьку розвідувальну школу. Гауптмана в кімнаті не було. Його ліжко не розстелялося. Дерміцель тільки встиг при допомозі солдата-ординарця стягнути чоботи, за хаяви яких набилася земля, хвої, паличок, випало звідти кілька вистріляних гільз. Щоб зняти кітель і штани, обер-лейтенанту вже не вистачило сили. Упав поверх ковдри в забрудненому, порваному мундирі, не розстібаючи пояса, з пістолетом у твердій кобурі, яка давила на живіт, і заснув намертво. Ординарець глянув на подряпане, помережане висохлими струмками поту обличчя офіцера, похитав головою, чи то жаліючи, чи дивуючись з вигляду Дерміцеля, якого звук завжди бачити хоч не чепур-

рим, зате підтягнутим, одягненим за всією формою. А через годину за обер-лейтенантом прийшов посильний від полковника Клотца.

Нарешті Дерміцель повністю отямився. Встав із ліжка, розстебнув комір мундира, який давив шию. Глянув на солдатів тьмяними очима.

— Якого чорта розбудили? — круто вилаявся.—
Води!

Ординарець умить подав йому склянку води. Не відриваючись випив до дна, голосно видихнув повітря.

— Що трапилось?

— Наказано негайно з'явитися до полковника Клотца,— клацин ув підборами одягнений у новенький мундир зв'язковий.

— Котра зараз година? — подивився на свій годинник. Зелені стрілки світилися, але не рухалися. Десь він його вночі вдарив.

— Десять хвилин по шостій,— сказав зв'язковий.

— Іду. Налий, Курте, ще води.

І цю склянку випив до дна. Здається, в грудях вже не пекло так, як досі. Однак голова розколювалася, була важка, мов палита чавуном. Долонею провів по щоці, зарослій триденною щетиною, глянув на свій подертий, забруднений мундир. «Хоч би вмитися»,— майнула думка і в ту ж мить погасла. З'явиться до полковника такий, який є. Хай побачить, як доводиться їм за лінією фронту. Сковзнула кволла згадка про Йоасю. Згадував про неї не так часто, як колись, але при імені Клотца уява на коротку мить малювала сірооку, довгоногу дівчину, котра мала те ж саме прізвище. Незважаючи на давній і постійний душевний щем, воно тепер йому ненависне. Від дня смерті Йоасі минуло десять років. Найчастіше йому згадується, як узимку вони разом ходили на ковзанку і він з гордістю ніс її білі черевики, до яких були прикріплені блискучі ковзани з загнутими носками.

Йоася!!! Йому хотілося вкласти в ніжний звук її імені і свій розпач, і нестерпну тугу, і велику ненависть до всього, насамперед до полковника Клотца, котрий дуже схожий на сестру, а помикає ним, Дерміцелем, як і колись, наче слугою.

У затишному кабінеті Клотца горіло яскраве світло, яке в першу мить засліпило очі обер-лейтенанта. На вікна ніби хтось понадягав темні окуляри — вони були

позатулювані чорним, твердим папером. Дерміцель заплющив очі, пісок і далі відчувався під повіками, але, здається, вже був не такий гарячий. Врешті, опанував себе. Начальник розвідувального відділення, вилощений, як гусар, стояв біля столу.

— Прошу ближче, пане обер-лейтенант.

Як завжди, Клотц виглядав так, ніби одягнувся на бал,— напахчений парфумами, по-жіночому вродливий, із швидкими сірими очима і породистим, як у хорта, обличчям. Перебував у доброму настрої.

— Що, Дерміцель, важко? — майже співчутливо запитав він.

— Так ще ніколи не було,— похмуро відповів той, не дуже спонуканий співчуттям до відвертості.

— Всім зараз не легко. Далі буде ще важче! — Клотц постукав носком чобота по підлозі.— Війна, як сказав доктор Геббельс, вступає в завершальну стадію, і фюрер вимагає від кожного з нас подесятити свої сили й енергію, забути про втому, страх, небезпеку, про все, що перешкоджає виконувати накази. Знаю про невдачу вашої групи, про тяжкі втрати, однак не буду вам зараз цим дорікати. Якби не надзвичайні обставини, дав би можливість відпочити, відновити сили. Але гауптман Флік, котрий підготував групу для виконання важливого оперативного завдання в тилу у росіян, учора ввечері підірвався на міні. Доведеться вам, Дерміцель, замінити його.

— Але ж у мене немає людей,— Дерміцель підвів на Клотца запалені очі.— Фельдфебеля Крогмана поранено.

— Фліку ступню пошкодило, одержав він ще з десятка осколків у нижню частину тіла. Тепер у шпиталі. Я б не турбував вас зараз, але вранці доповідаю панові генерал-полковнику. Візьмете людей Фліка. Вони добре підготовлені.— Обличчя Клотца ясніло, йому й діла не було до того, що переживав Дерміцель.— Фельдфебель Фукс сам вартий десятих агентів.

— Яволь, пане полковник,— виструнчився обер-лейтенант.— Але мені треба відпочити. В такому стані я ні на що не здатен.

— Повністю відіспитесь в тилу у росіян.

На столі були розкладені величезні, ще вологі аркуші фотопаперу. Темніше виглядали на знімках ліси, гори проступали світліше, а дороги білили, наче наве-

дені крейдою, аж блищали. Фотознімки були дуже чіткі.

— Гляньте, Дерміцель, на це перехрестя,— Клотц накрив долонею одну з фотографій якраз посередині, а коли забрав руку, обер-лейтенант побачив дві дороги, які перетиналися навхрест серед темного лісу. Одна з них, рокадна, йшла паралельно фронтові. На фотознімку можна було розрізнити навіть вантажну машину, яка стояла на перехресті, людей біля неї...

— Це,— сказав Клотц,— знайоме вже вам Грюневальде, горло, через яке доставляється їжа для фронту. Якщо в цьому районі вони готують наступ, то через перехрестя йтиме техніка, жива сила, везтимуть боеприпаси. Важливо, щоб наші люди могли вести спостереження якраз тут. Прoberетесь туди, знайдете поблизу зручне місце, з якого можна спостерігати за всім, що робитиметься на дорозі вдень і вночі, а особливо вночі. Раз на добу будете виходити на радіозв'язок. А як підуть, почнуть підтягуватися танки, що означатиме близький початок наступу, ви влаштуєте напад на контрольно-пропускний пункт, знищите регулювальників і замість них виставите своїх людей, які володіють російською мовою. Капітан Флік підібрав двох таких...

На карті перехрестя не вирізнялося так помітно, як на знімках, зроблених із літака. Зате вона говорила багато чого цікавого й потрібного досвідченому розвіднику. Неподалік від перехрестя через ліс проходила стара просіка, заросла молодим лісом. Були позначені галявини, лісові стежки, джерела...

— Ось тут, недалеко від перехрестя,— сказав Клотц,— залишилися не розміновані поля. Бачите, капітан Флік їх позначив у себе. В разі потреби можна використовувати ці міни. В який спосіб хотіли б перебратися через лінію фронту?

— Ворог зараз особливо пильний.

— Як ви дивитесь на те, щоб висадитися з планера? Ми давно не користувалися цим способом.

Дерміцель нахилив голову, на подряпаному лобі збрижилися зморшки.

— Можна спробувати.

Клотц усміхнувся.

— В даному випадку спроба виключена. Якщо висадився з планера, то назад не вернешся. Як кажуть: або спан, або пропав. Як своєму земляку, бажаю вам,

пане обер-лейтенант, удачі. Планер летить безшумно, і ніхто його не помітить. Люди з вами йдуть відчайдушні, боягузів серед них немає. Кожен не раз дивився смерті в очі і, як бачите, виходив переможцем. Про фельдфебеля Фукса я вже казав, та ви й самі його знаєте. Зверніть ще увагу на двох саарців. Вони звикли працювати парою. Це лягаві пси, яким треба лише вчасно подати команду. Двоє росіян, один, Чохов,— син царського генерала, другий, Мірошниченко,— з харківської купецької родини, теж належно вишколені й відповідним чином (ви знаєте, як це робиться!) зв'язані по руках і ногах. У полон не здадуться. Планер поведе Фукс. Здається, все до вас. Готуйте групу.

Дерміцель подумав про те, що він звичайний чорнороб війни, хоча військова спеціальність у нього й рідкісна. Останнім часом зненавидів високі слова, а ще недавно вони наповнювали його груди холодком замилювання собою. «Молодим, дужим німцям, готовим на все, належить світ»,— казав колись фіурер.

— Яволь, пане полковник,— промовив Дерміцель.

— Покладаюсь на вас.

Клотц якийсь час мовчав, не відводячи пильного погляду від втомленого, з землистим кольором обличчя обер-лейтенанта.

— От що, Дерміцелю...— сказав полковник і замовк на півслові.

— Слухаю,— озвався згодом Дерміцель.

— Дивлюсь я на вас і згадую свою сестру,— глухо заговорив Клотц.— Знаю, ви не винні в тому, що вона тоді застудилася і вмерла. Так склалися обставини, а вони часом бувають сильніші за нас. Зрозумійте, Дерміцелю, я був проти вас не через те, що ви мені не подобалися. Причина та, що ви не рівня Йоасі. Син власника майстерні по ремонту велосипедів не міг увійти в нашу родину. Ось що спонукало мене бути проти вас.

— Ми любили одне одного,— сказав Дерміцель.

— А-а-а,— махнув рукою Клотц,— любов — пусті слова. Не підкріплена матеріально, любов не має ніякої сили. Хіба не було у Фюссені дівчат, які полюбили б вас? Я хочу сказати, що треба нам забути про речі, які діялися десять років тому. Згода?

Дерміцель хотів ненавидіти Клотца і не міг — дуже той скидався на Йоасю сухорлявим лицем, сірими

очима і звичкою хмурити брови; навіть ніс, трохи важкуватий на породистому обличчі, був Йоасин. Мав би ненавидіти чепуристого земляка, котрий відняв у нього найдорожче, але через втому, втрату впевненості і віри в себе на ненависть не набиралося сил.

Розділ двадцять сьомий

Дні минають у напруженому чеканні, а ночей дівчата й Антон, здається, не помічають, ночі збігають, сповнені шуму й гуркоту моторів, брязкоту металу і якогось особливого піднесення, яке не полишає ні на хвилину, поки дорогою рухаються війська. А рухаються вони з мовчазною впертістю, розмов майже не чути.

Ночами хмариться, часом накрапає дощ, а дні — на противагу їм — поспіль сонячні й тихі, і зелене листя, яким вкриваються дерева, чутливо тягнеться до сонця.

У другій половині дня, ближче до вечора, на КПП із тилів приїхала та сама автомашина, котрою старший лейтенант Безгудов привіз сюди Антона. Але поруч із водієм виднілася не довготелеса постать Гарненького, а сидів молодший сержант у злинялій до білого гімнастерці. Антон упізнав його. У дворі садиби, де розміщалася комендатура, він тоді зустрівся йому перший — ніс у закуреному казанку гарячу пшоняну кашу, яка пахла так апетитно, що в Антона потекла слинка. Охоचे пояснив, де шукати Гарненького, ще й застеріг, щоб Антон поспішав, аби не прогавити обід.

Молодший сержант у білій гімнастерці виліз із кабіни, козирнув усім водночас.

— Привіт гарнізону передової фортеці! — вигукнув весело і якимось задерикувато. — Приймайте гостя!

— Сташко приїхав! — вигукнула Алевтина Ситникова. Підійшовши до машини, взяла молодшого сержанта за руку, запитала: — Ти все привіз, що я просила? Нічого не забув?

— Аякже, мама Аля, — відповів той. — Цього разу привіз вам не пшоно і не овес, а гречані концентрати, і не американську знежирену ковбасу, а нашу тушонку з лавровим листом і перчиком. Це просто смакота. Від такої каші за вуха не відтягнеш. Поки вибив у начальника складу, то сім потів з мене зійшло. А все робив через те, що ти, Алевтино, просила. Одержуй...

Він став на колесо, перехилився в кузов і потягнув звідти тугий, наповнений по саму зав'язку сидір... Крекучучи, взяв його на руки, скочив з колеса і простягнув Алевтині.

— Приймайте, товаришу шеф-кухар! Хліб зараз теж дістану...

Алевтина прийняла від молодшого сержанта важкуватий речовий мішок і понесла його до землянки. Молодший сержант тим часом знову поліз у кузов і почав подавати звідти великі, трикілограмові хлібини. Леоніда Турбай і Таня Аверкієва, непомітна, тиха дівчина, носили їх до землянки.

— Цур, без мене не роздавать! — закричала Алевтина, побачивши в руках молодшого сержанта свіжі газети, журнали й листи. Жінка підбігла до машини й стала, завівши руки назад і вип'явши груди.

— Одержуйте пошту, — казав Сташко. — Бери, сержанте, газети, журнали. Буде вам що читати, тут зібралось за цілий тиждень. Листи всім є, нікого не обділено. А тобі, сержанте, аж два.

— Невже? — здивувався Антон, прикидаючи в думці, хто це йому так швидко встиг написати. Номер польової пошти лише вдома залишив. Мабуть, пише хтось із кадомців. Взявши листи, глянув на зворотну адресу. Обидва були від матері, але писані рукою Степи. Отже, вважає, що від матері й Степи водночас. Поклав поки що їх у кишеню гімнастерки, вирішив прочитати, коли відправить молодшого сержанта з машиною далі, бо той поспішав. А дівчата не мали такої витримки, як їхній командир, читали листи прямо біля машини.

— Мое ти сонечко! — вигукнула Алевтина, і обличчя її зарожевілося від хвилювання. — Дівчата, моїй донечці завтра минає п'ять років! Слухайте, що пише свекруха, вона в мене хороша, як і її син, мій Юрочка. Слухайте: «Донечка твоя все питає в мене: скажи, бабуню, коли приїде наша мамця? Я їй відповідаю, що вже скоро, як зацвіте усе, так і приїде. Я тебе прошу, Алевтино, як тільки кінчиться війна, то не заїжджайте з Юрою нікуди, ні в які гості, відразу держіть путь додому. Три роки тебе не бачила дитина, не знає, яка ти і є. Кожну жінку, одягнену у військову форму, кличе мамою, просить у неї ласки...»

Алевтина схлипнула і раптом заревла на весь ліс. III

— Золотце мое, сніжинка чиста, квіточка маленька,— примовляла вона, стиснувши в долонях листа.— Мамки своєї не пам'ятає... Ох ти ж сонечко мое!

По тугих, рум'яних щоках Алевтини котилися крупні сльози і падали на груди.

Леоніда Турбай підійшла до подруги, обійняла її за плечі.

— Не плач, Алю, не рюмсай. Уже скоро побачиш своє сонечко...

— Еге, не плач,— крізь сльози відповідала Алевтина.— Легко тобі казати, бо в тебе дітей немає. А народиш своїх, то побачиш, як перебувати в розлуці з ними...

— Заспокойся,— гладила по плечу подругу Леоніда.

— Та я не плачу, а радію... А сльози самі котяться.— Ситникова витерла мокрі щоки. Очі в неї знову заблищали радістю, наче й не вона щойно ревла...

— Сташко,— підступила до молодшого сержанта,— коли ти вже скинеш свою білу гімнастерку? Ти ж демаскуєш увесь фронт!

— Вона в мене везуча!— сміявся Сташко, обсмикуючи гімнастерку.

— Ти що, в ній народився?— не відступала Алевтина.

— Гімнастерка моя, справді, везуча.— Сташко розрівняв пальцями складки під паском.— Після війни здам її в музей. Покладуть гімнастерку під скло й напишуть: «Заговорена гімнастерка молодшого сержанта Івана Сташка».

— Хіба що так! — надокучило жартувати Алевтині.— Вам з Борисом, може, чаю хочеться? Я зараз зігрію...

— Ні, ми зараз поїдемо. Ще треба побувати на трьох КПП. Як мотор, Борисе? — запитав молодший сержант у шофера, який, піднявши боковий щиток капота, копався в двигуні.

— Машина на ходу,— буркнув той, не піднімаючи голови.

Зараз їдемо.— Сташко звернувся до Дивнича:— Хотів би кілька слів сказати тобі!

— Пройдемося до лісу,— погодився сержант.

— Гарненький на словах передав,— півголосно говорив Сташко,— щоб ви виявляли особливу пильність. На КПП-7 позавчора затримано двох німецьких агентів.

Був ще й третій, але застрелився. І знаєш, хто їх затримав? Такі ж дівчата, як і ті, що ними командує ти. Представлені до нагороди. Старший лейтенант Безгудов хотів сам приїхати до вас, але справи не дозволили. На нараду його викликали. В місті захоплено шпигунську зграю з рацією. Переховувалися вони в будинку лікаря, неподалік від нашої комендатури. Так що ми чули й стрілянину. При затриманні диверсантів загинув один наш боєць... Гаркуша.

— Гаркуша?! — вигукнув Дивнич, і пам'ять його висвітлила молоде, суворе обличчя бійця, з яким разом лежав у засаді на стародавньому валу. Сонце тоді світило Гаркуші в щок, наливало тремтливим золотом його кругу брову.

Антон зітхнув і з жалем сказав:

— Знаю я Гаркушу... Зустрічався з ним. Шкода хлопця...

— Обстановка напружена. Так і передав старший лейтенант Безгудов. Я оце їхав з Борисом по шосе, то коли бачив у лісі наші війська, техніку, був спокійний, а як проїжджали порожній ліс — в мене серце терпло. Думалося: а раптом з лісу вискочать диверсанти. Смішно? Не смішно. І я так думаю, що не смішно. Навколо вашого перехрестя ліс якийсь моторошнуватий. Військ поблизу немає. Дівчата не бояться?

— Я дотримуюсь такої думки, що жінки хоробріші за чоловіків. А на те, що вони інколи поверешать, не треба звертати уваги. Що ще передавав старший лейтенант Безгудов?

— Більше нічого, — здвигнув плечима молодший сержант Сташко. — Скажи, сержанте, дівчатам, хай пишуть відповіді на листи, по дорозі назад заберу їх і завезу прямо на польову пошту. Поки що бувай... Поїхали, Борисе.

Водій клацнув щитком капота і швидко сів у кабінку. Мотор у такої розвалюхи, як не дивно, завівся від стартера.

Антон, обпершись спиною об нагрітий стовбур дерева, дістав із кишені листи, писані квапливою рукою Степи. Звичайно ж, новин у них не знайшов ніяких, а були лише привіти й поклони від тих, з ким недавно Антон зустрічався вдома.

Дивнич піймав себе на тому, що останнім часом дуже часто згадує рідне село. Знову опинившись далеко від

Кадомки, з ще неввітреними з серця враженнями від перебування вдома, від сердечних розмов з матір'ю, від теплих зустрічей з односельцями, які так жагуче ждуть перемоги; він тепер набагато частіше, ніж коли служив у взводі розвідки, згадує безмежжя південного степу, по якому вже ніколи не ходити чужинцям, синій дзвін теплого неба, перекинутий над ним.

Найчастіше перед очима постає серпневий степ, чорніе пухка рілля, в яку добрі руки вже кинули золоте зерно. Тихо, так тихо в степу, коли уявляє його, що, напруживши слух, чути, як під товщею вогкої ріллі тріскається плівка на розбубнявілих зернах пшениці. Здається, що вони, проростаючи, спізнають солодкий біль. Після рясного дощу, котрий зависає над полем, немов тонка намітка, чорна рілля зеленіє тоненькими листочками, які жадібно і невтримно тягнуться до сонця. Зерно, на жаль, не побачить своїх «дітей», які майже аж через рік схиляться у важкім колосі над місцем, де проросли.

Хіба можна не любити рідний степ і шумку повінь хлібів, які розбігаються хвилями? Та за те, щоб степ мирно родив, можна життя віддати!

Згадок і мрій у серці повно. Але ж не будеш віддаватися їм, коли тобі доручено важливий і відповідальний пост на прифронтовій дорозі. Багато військ пройшло через перехрестя, яке Антон охороняє разом із дівчатами, а напруження, відчувають усі, не спадає, навпаки — посилюється.

Звичайно, добре б зараз вернутися із вдального пошуку в тилу ворога і привести важливого «язика», а тут, на КПП, служба йде зовні мирно й спокійно. Та після розгрому ворожої групи Антона не полишає відчуття внутрішнього неспокою.

Кілька разів оголошував тривогу в своєму маленькому підрозділі, і дівчата займали визначені їм місця. Шанці викопані так, що забезпечують кругову оборону. Має свій окоп і Антон, з нього видно всіх дівчат і дорогу на обидва боки. До КПП вдень не підійдуть, а вночі, коли їдуть війська, ніхто не осмілиться цього зробити.

Сів і собі за листа додому... Як завжди, в основному передавав привіти родичам і сусідам. Про свою нинішню службу нічого не розповідав, бо йому здавалося, що тут і писати нічого.

Кілька хвилин сидів задумавшись. А потім рішуче вирвав з товстого зошита ще два аркуші паперу в клітинку.

«Доброго дня, Любо! — вивела його рука. — Я часто згадую тебе і засніжене місто, де лікувався після поранення, все це залишилося в моєму серці...»

Розділ двадцять восьмий

«Може, як колись, я знову втрапив на смугу везіння?» — подумки запитав себе обер-лейтенант Дерміцель і відразу забобонно злякався свого запитання, відмахнувся від нього. Не треба випробовувати зрадливу долю, хай події розвиваються самі по собі, а його щаслива чи нещаслива зірка до цього не має ніякого відношення. Зараз найголовніше: скоріше і якнайдалі відійти від місця приземлення.

Темна й похмура ніч облягла землю. Здається, починав накрапати дощ. Справді дощ. Це теж добре — змиє сліди, дасть вигреш у часі й просторі. Коли йде холодний дощ, то здається, що всі, хто тебе може підстерігати, опиняються в затишних сховищах — там, де, звичайно, не капає за шию, та зате звідти спостерігати важко, тож можна прослизнути непоміченими повз усі застави й пости. Дерміцель, замикаючи колону, йшов восьмим, і лише він не ніс громіздкого вантажу, крім автомата, пістолета, кількох гранат і карти, не мав із собою нічого.

Попереду брели важкі, присадкуваті, як копиці сіна, постаті. Дерміцель більше уявляв їх, ніж бачив, бо кромішня тьма оповила все довкола. Солдати несли на спинах боеприпаси, міни, рацію, живлення до неї, телефонний апарат для підслуховування на лінії, кілька комплектів російської військової форми, три намети — один великий і два менші, пошиті з тонкої непромокальної тканини, запас продуктів, переносне офіцерське ліжко та ще багато інших речей, які можуть знадобитися у ворожому тилу. З таким вантажем, звичайно, далеко не зайдеш, і якщо почнеться переслідування, то не втечеш.

Але поки що все йшло як слід, навіть краще, ніж на те розраховував обер-лейтенант Дерміцель, разом з полковником Клотцом вибираючи місце для посадки планера.

Приблизно намітили й район для тимчасової бази, щоб там скласти зайві на перших порах речі, сховати їх. А те, що це місце обрали неподалік від просіки, де кілька днів тому була знищена попередня група Дерміцеля, мабуть, тільки на краще. Хіба ж зможе хто припустити, що там, де два дні тому точився запеклий бій, знову опиняться диверсанти, та ще й під орудою того самого офіцера, який тоді дивом дивним вирвався із сталевого кільця оточення?

Звичайно, подібне нікому й на думку не спаде! А група тим часом налагодить спостереження за рухом на дорогах, розвідає підступи до КПП, який охороняють дівчата, намітить план його захоплення. «А це не важко буде зробити,— думав Дерміцель,— бо які з дівчат вояки — нароблять вереску, та й годі». Думати про це втішно, однак треба поспішати. До перехрестя, неподалік якого мають отаборитися, ще дванадцять кілометрів, та й не дорогою, не стежками, а через густий ліс, через кам'яні осипи узвиш і ярів. Отже, вперед, вперед!

Дерміцель глянув на годинник. Світні стрілки показували п'ятнадцять хвилин по другій ночі. «Уже час... Якраз час!» — прошепотів обер-лейтенант, уповільнюючи ходу, але поки що не обертаючись назад. І, немов у відповідь на його слова, в ту ж мить ясно освітилися циферблат годинника і все довкола.

Офіцер різко обернувся, притримуючи правою рукою автомат, який висів на грудях. Ніч за одну мить була розбита, розколота, понижена високим, буйним вогнищем, яке ніби вибухнуло з-під землі. Полум'я пнулося в небо, освітлювало низькі хмари, танцювало по них, як несамовите... Вогонь жер щось дуже пломінке, що горіло так само легко й швидко, як суха солома, але в той же час вогонь мав пружну силу, палало щось тривкіше, ніж звичайна солома.

Група віддалялася. Лиховісні тіні диверсантів краями порваний пожежею морок. Червона заграва штовхала їх у спину і немов обливала кров'ю. У Дерміцеля замлоло коло серця від надміру червоного кольору, справді схожого на кров. Чи не погане це передвістя?

Криваві відблиски освітлювали хижо зосереджене лице офіцера, на якому фосфористо, по-вовчому зблискували очі. Він натужно прислухався, чи не пролунають позаду постріли, сповіщаючи про тривогу, але

навкруги і далі панувала лунка тиша, порушувана тільки шелестом дощових крапель.

«Цікаво, чи швидко росіяни довідаються, розгорнувши попіл, що згоріло? Коли й довідаються, то тільки вранці, як розвидниться, не раніше. Планер, зроблений з фанери й полотна, просочених клеєм і фарбою, згорить дощенту. Може, залишиться якась металева, та й то спотворена вогнем, деталь. Хай докопуються, що горіло. Поки вони це зроблять, група відійде далеко».

Диверсантів вів досвідчений і хитрий фельдфебель Фукс, якому не первина пробиратися через лінію фронту. Двох росіян, котрих примусив узяти з собою полковник Клотц, поставили в середину колони. Вони, як і всі, були одягнені в німецьку форму, та й у їхніх душах мало чого залишилося російського. Натужуючись, несли на плечах вантажі, часом спотикалися, втягуючи від страху голови в плечі. Зрада завела їх далеко, вони впали так низько, що в полон не здадуться. Саме їх і треба в першу чергу посилати на смерть, хоч і інших Дерміцель не пожаліє.

Догоріло вогнище, але ніхто з диверсантів не посмів озирнутися назад, не поцікавився, що там і як палає,— планер чи, може, щось інше.

Крізь ляскіт крапель дощу, які падали на торішне листя, лопотіли по плащ-наметах диверсантів, позаду почулися чийсь кроки. Хтось наздоганяв колону. Але це не стривожило Дерміцеля. Він знав, що то поспішає Пауль Гофман, котрий залишився підпалювати планер. Ось вималювалася його постать — диверсант ішов без нічого, його речі тимчасово несли інші. Вогонь, не маючи вже поживи, гаснув, полум'я опадало все нижче й нижче, і ось там, де згорів планер, ледь світилася купка жару, поступово тьмяніючи. А потім і вона зникла, погаснувши.

— Наказ виконано! — задихавшись, доповів Гофман. Від нього несло запахом бензину.

— Беріть свій вантаж і займайте своє місце,— сухо зронив Дерміцель. Не в його звичці було когось хвалити чи виділяти за виконання наказу, та й настроїв не спонукав до цього. Офіцеру здавалося, що шкіра на його лобі здерев'яніла.

Ще чорніша ніч запала навкруги. Ніщо не порушувало тиші. Чавкала під ногами мокра земля, шелестіло торішне листя, важко дихали диверсанти. «Швид-

ше, швидше»,— подумки підганяв їх Дерміцель, хоч у самого ноги гули від давнішої втоми, і фельдфебель Фуке вів групу з достатньою для ночі і для відстані швидкістю. Не слід було забувати про небезпеку, котра підстерігала на кожному кроці.

Два дні відпочинку, які випали Дерміцелю, частково відновили його фізичні сили. Але ноги досі наче чужі. Не треба було позавчора провідувати фельдфебеля Кругмана, якого не бачив від тієї пам'ятної, страшної ночі, коли вдвох перейшли передній край. Дерміцель пробирався скрадаючись, дотримуючись усіх застережних заходів, а Кругман з заюшеним кров'ю обличчям, голосно скиглячи, перебіг підтюпцем і чужі і свої окопи, не звертаючи ніякої уваги на небезпеку. Стріляли по ньому і ті, і ті, з обох сторін і дивувалися — що за мара біжить? — але ніхто не влучив. Щасливого та дурного куля береже!

Кругман, можна сказати, не лише свідок, а, якоюсь мірою, й причина «везіння» обер-лейтенанта. Дванадцять разів разом переходили вони лінію фронту, виконували найскладніші завдання, втрачали людей, інколи свідомо посилаючи їх на смерть, а самі завжди поверталися без жодної подряпини. Полковник Клотц, слухаючи рапорти Дерміцеля, часом невдоволено кривив пещене лице і ховав за суворістю іронічну усмішку. Але ніколи не висловлював свого ставлення до почитого — мабуть, вважав нижчим своєї гідності обговорювати щось із цим товстолобим офіцером, який хоч і вважався земляком, але завжди був ненависний і огидний для нього.

Траплялося, що група Дерміцеля завдання не виконувала, а людей втрачала всіх до одного. Тоді Клотц лютував, обіцяючи послати обох, і Дерміцеля, і Кругмана, в штурмовий батальйон, та на цьому все кінчалося, і вони йшли готуватися до нової акції. Знайшовся, врешті, уральський метал, який зачепив і Кругмана, — розпанахав йому щоку, пошкодив щелепи і язик і розвів назавжди життєві шляхи фельдфебеля і обер-лейтенанта.

Власне, Дерміцель, вибираючись до шпиталю, більше думав про свій компас, аніж про фельдфебеля Кругмана. Постійно наражаючись на небезпеку, ходячи, як кажуть, по лезу бритви, обер-лейтенант давно вже став забобонним, як спортсмен, котрий, перемігши колись

на одних змаганнях, потім уже завжди починає біг чи стрибки з тієї самої ноги, щоб, боронь боже, не зрадити свого щастя.

У Кругмана залишився компас, що належав оберлейтенанту і до якого той звик. Можна, звичайно, обійтися і без нього, однак це мулятиме, не даватиме спокою й упевненості, коли опиниться там, за лінією фронту. Кругману зараз, та й пізніше, компас уже не знадобиться. Для нього війна скінчилася.

Білява, високого зросту медсестра, похитуючи кривими стегнами, повела Дерміцеля на другий поверх, у палату, де лежав Кругман. Проте поговорити їм не вдалося. Обличчя у Кругмана розпухло, білість бинтів ще різкіше підкреслювала чорноту пухлин і синців. У завжди жорстоких, якихось наче безумних очах фельдфебеля з'явився новий вираз — так дивляться поранені звірі, коли вони зализують рани, зазнаючи нестерпних мук.

— Одужуй, Кругмане.— Оберлейтенант на прощання зазирнув у спотворене лице, в розширені від болю очі фельдфебеля.— Ще зустрінемося, старий... А я знову туди.

Кругман похитав головою, щось замукав і, скривившись, заплющив очі. Питати про компас Дерміцель не наважився, та й як фельдфебель йому пояснить, де він.

Медсестра проводжала офіцера коридором. Здається, ще розгонистіше схитувала клубами, часом штовхаючи Дерміцеля в ногу.

— Житиме? — запитав він у неї.

— Небезпеки життю немає. А от чи буде ваш фельдфебель розмовляти як слід — невідомо... Язик прострілено наскрізь.— І медсестра кокетливо поцокала своїм язичком, показуючи, що він у неї цілий і гарної форми, до того ж ховається за білими, рівними зубами й повними рожевими губенятами.

Медсестра була в розквіті жіночої сили й одверто хизувалася принадами свого молодого тіла. Немов напоказ, виставляла високі груди, обтягнуті вилогами халата, що підкреслювало і їхню пишність, і округлість форм.

Вже біля під'їзду, коли Дерміцель прощався з нею, медсестра глянула на нього чи то з жалем, чи то із співчуттям — сліпий дурень, не бачить доступної кра-

си! Розхилила рожеві губи і ще раз показала оберлейтенанту, що в роті в неї обертається пругкий, рухливий язичок. Дерміцель хотів щось сказати, але тільки махнув рукою. А коли від'їхали вже далеко від шпиталю, отямився й подумав, що повівся по-дурному.

Ще коли жила Йоахима й своєю любов'ю, своїм високим, цнотливим, незважаючи на одвертий раціоналізм, прикладом пробуджувала й надихала його мрії (точніше — плани!), Ервін, гостро відчуваючи пихатість і недосяжність того замкненого кола, в якому оберталася родина Клотців, прагнув швидше закінчити гімназію, де він за успішністю йшов третій, а в спорті перший, і вступити у війська СС, добитися привілейованого становища, спираючись на силу й авторитет чорної гвардії Гімлера. Тоді й батько, власник майстерні по ремонту велосипедів, зможе досягти чогось більшого. Уявляв себе, тісно затягнутого в чорний мундир, з одним срібним погоном на лівому плечі, з двома білими блискавками в петлиці, із схрещеними кістками й черепом на високій тулії кашкета,— нещадним і суворим, як караючий меч нацизму. Клотци тоді стануть зговірливішими і віддадуть йому Йоахиму, не посміють не віддати!

Здійсниться і його найзаповітніша мрія: він стане власником заводу, будь-якого, хоч би й велосипедного, а може, той завод вироблятиме холодильники або пральні машини, чи те й інше разом...

Палко мріючи про службу в СС, Дерміцель заздалегідь готував себе до цього, на його думку, подвигу честі й слави і вважав, що має повне право вже зараз носити чорну форму. У шкільній організації гітлерюгенду Дерміцель був першим заспівувачем, потім став фенлейнфюрером, очолив ланку, а згодом, у старших класах, був уже банфюрером, якому підкорявся великий загін.

Коли члени гітлерюгенду, маршируючи тісними колонами по вулицях Фюссена, співали свій гімн, то найвище злітав, тонкою струною дзвенів голос Ервіна Дерміцеля.

«О Німеччино, слово безмежно святе»,— самотньо виводив він слова гімну, заплющивши очі від надприродної радості, од відчуття своєї вищості над усіма смертними і над Клотцями в тому числі. Готовий був прямо з подвір'я гімназії марширувати в злютованих

колонах СС — підкоряти увесь світ, Індію і Америку також, очищати землю від людей нижчої раси, вивільняти життєвий простір для свого народу.

Та одна за одною руйнувалися мрії Дерміцеля. Йоахима нагло вмерла, замість військ СС він потрапив на службу в розвідку, можна сказати, став звичайним, чорновим агентом, котрого, не жаліючи, засилають за лінію фронту підривати мости, влаштовувати підпали, робити замаху й викрадення, стежити на комунікаціях за пересуванням військ противника.

Не бути вже йому і власником заводу, бо війна невідворотно наближається до свого, тепер можна сказати, логічного кінця, вже відомі переможці й переможені, щоправда, останні не знають, яку долю уготували їм перші, і поки що поводяться, як потопаючий, котрий, набравши в легені стільки води, що можна опускатися на дно, все ще гарячково розмахує руками, намагаючись втриматися на поверхні, але тратить даремно сили.

Жінки, які служили в армії,— медичні працівники, зв'язківці, офіцери-пропагандисти, різноманітний обслуговуючий персонал,— здається, кінець війни відчували гостріше за чоловіків. І який же вихід обрали вони? З безрозсудністю і знетямленістю шукають забуття в розвагах, віддаються чоловікам, забувши стриманість і виховання.

Дерміцель подумав, що даремно він не скористався з одвертої пропозиції білявої медсестри. У неї знайшлося б, що випити.

— Заїдемо на вузол зв'язку,— наказав водієві й зібрав на лобі густі брижі товстої шкіри, що завжди супроводжували в нього напружену роботу мозку.

Потрапити на вузол зв'язку він, звичайно, не міг, бо його пильно охороняли, та йому й не треба було туди. Зовсім інше мав на думці — неподалік стояв триповерховий будинок, у якому жили жінки-зв'язківці, туди офіцерам можна було заходити в будь-який час.

«Кого ж навідати?» — роздумував Дерміцель, поглядаючи на вікна, з-за яких на нього позирали жіночі обличчя. Останній раз був у лейтенанта Терези Ветъен, яка обслуговує телетайп самого командуючого. Вона йому подобалася. А якщо Тереза на чергуванні, то в тій же кімнаті застане її подругу, теж лейтенанта, теж телетайпістку Герду Мюллер. Обидві слокусливі. Герда пристрасніша, але занадто худа, а Тереза повнень-

ка, як пончик, до того ж безсоромна, а це для Дерміцеля, мабуть, краще.

— Скажіть фельдфебелю Фуксу, що я залишився тут,— звелів водієві.

— Яволь, пане обер-лейтенант,— слухняно відповів водій, нахилиючи над кермом голову, щоб Дерміцель не побачив насмішкуватого виразу його обличчя.

Піднявся по сходах у будинок, ішов, ніби був дуже втомлений. То тут, то там рипали двері, жінки нетерпляче видивлялися, до кого ж завітав цей довготелесий, похмурий обер-лейтенант з товстою шкірою на лобі. А він піднявся сходами на другий поверх, постукав у знайомі двері.

— Хто там? Заходьте,— пролунав дзвінкий голос Терези.

Це їй краще, що вдома вона, на Герду його б зараз не вистачило.

— Ах, ох,— грайливо сплеснула в долоні Тереза й заметушилася.— Кого бачу? Вже й забула тебе. Чого хмурий, як ніч?

— Іздив у шпиталь, провідував свого пораненого фельдфебеля.— Дерміцель поклав на стіл кашкет, пригладив долонею волосся.

— Залишишся до ранку? — радісно глянула на нього Тереза.— От добре.

— До ранку не можу. А кілька годин у моєму розпорядженні є...

— Роздягайся...

— Замкни двері.

— Нащо? Герда на чергуванні, сюди ніхто не зайде, а підслуховувати однаково будуть, замкнені двері чи ні... наших дівчат від цього вже не відучиш. Та хай слухають. Нащо позбавляти їх цієї утіхи?

Дерміцель подумав: «Справді, на біса замикати двері? Кого соромитися? Та й чи є в цьому потреба?»

Сів до столу, поклав лікті на тверду дошку. Знову збрижив на лобі складки товстої шкіри. В роті пересохло, палило немов вогнем. Мовчки спостерігав, як вешталася по кімнаті Тереза. Вона така ж вродлива, грудаста, як і білява медсестра із шпиталю. Навіть обличчям вони схожі.

— Фі-і-і, який ти скучний! — присвиснула Тереза, випнувши повні губи.— А я думала випити за твою перемогу наді мною!

— Ти штучка! — похитав головою Дерміцель і на-
сварився пальцем. Було жарко, він розстебнув верхні
гудзики кітеля.

Тереза підійшла до нього, постукала зігнутих пальцем
його по чолу.

— Товстошкірик ти мій, — засміялася, всідаючись
йому на коліна. — Шкіра в тебе товста, як у слона. Не
хмурся, не жени складки, як хвилі. Скажи, як там у
тебе мій брат служить?

Пучками прищикнула шкіру в нього на лобі, відтяг-
ла її, аж йому стало боляче. Він крутнув головою,
намагаючись уникнути її пестощів.

— Трохи є зайвини, — воркотіла Тереза, — але це не
псує твоєї вроди. Зараз у тебе такий вигляд, наче хо-
чеш щось згадати і не можеш. І не треба згадувати.
Знаю, знаю, чула вже не раз, що була в тебе Йоахима.
Але ж це було давно й неправда.

І коли він розповів їй про Йоахиму? Щось не пам'я-
тає. Певно, набрався тоді, як чіп, а вона випитала все.
Бр-р-р... Ну й розповів, бо був п'яний, не тямив себе.
То й що?! Яке право має ця розбещена дівка згадува-
ти ім'я Йоасі, вимовляти його зацілованими безліччю
чоловіків устами? Хто їй дозволив?

Нестямна лють на мить сколихнула його, але відразу
ж і згасла. Подібне трапляється з ним тепер часто. То
він відчуває готовність крушити й знищувати все, що
тільки потрапить на очі, то раптом настає повне безсил-
ля, опускаються руки. З насолодою надавав би Терезі
ляпасів, щоб вогнем зайнялися її круглі, тугі щоки,
але підняти руку не знайшлося сили. Тереза зрозуміла,
що бовкнула про Йоасю не до ладу.

— Не буду більше згадувати її, — промовила вона,
злазячи з його колін. — А якщо прийшов сюди, то не
кисни. Всім зараз важко.

Тереза міряла кімнату рвучкими, нервовими крока-
ми, час од часу підбиваючи вгору долонями важкі пер-
са — така в неї була звичка.

— Скажи, Ервіне, що з нами буде? — зупинилася і
вступила в нього примерхлий погляд.

— Те, що й з усіма, — хрипко відповів Дерміцель. —
Якийсь поет (не люблю їх) чи філософ (і ці не кращі)
сказав: «Und dann selber Erde werden». «І потім са-
мому стати землею!» Хіба ти боїшся?

— Ервіне, не базікай, не лякай, бо ми, жінки, дуже

вразливі. Після війни я ще хочу стати матір'ю. За тебе я пішла б, хоч ти й грубий, і жорстокий, але ж справжній мужчина, сильний. Хочу народити своєму чоловікові двоє, троє, скільки він захоче дітей.— Вона підбила долонями важкі перса догори.— Бачиш, які я маю груди. Мені обридло, що їх мацають, стискають. Я хочу, щоб до них припало губами дитинча, щоб воно смоктало мое молоко, тихо посапуючи, шморгаючи маленьким носиком... Яке це, мабуть, блаженство, яке пронизливе щастя відчуті коло своїх грудей немовля! Ех, та ти мене й не слухаєш!

— Досить базікати, Терезо. Завелася, як грамофон. Не буде в тебе чоловіка, бо всі ми загинемо на цій війні. І я також. Наближається кінець усьому...

— Ех ти, а ще офіцер! — застогнала Тереза.— Сказав би хоч одне добре слово...

У двері постукали.

— Хто там? — запитала Тереза, обличчя її пересмикнулося від злості.

— Обер-лейтенант Дерміцель у вас? — почувся тонкий, ніби здавлений голос фельдфебеля Фукса.

Тереза відчинила двері.

— Пане обер-лейтенант,— улесливо сказав Фукс, виструнчившись,— полковник Клотц наказав негайно з'явитися до нього.

— Зараз їдемо.

— Заходьте ще, пане обер-лейтенант,— припрошувала роздратована Тереза. І, скрипнувши зубами, додала:— Тільки надовше... І передавайте вітання моему братику!

— Буду живий — прийду. Ось із фельдфебелем Фуксом завітаємо до тебе й Герди. І твоему брату передам вітання.

— Будемо ждати! Помиємо шиї,— засміялася Тереза майже істерично.

...З якою насолодою вернувся б він зараз із цього темного дощового поля в затишну, освітлену призахідним сонцем кімнату Терези і в неї шукав би собі захисту й розради! А натомість доводиться брести грузькою ріллею, остерігаючись усього, як заєць. Раптом несподівано для себе він нашттовхнувся на диверсанта, котрий замикав колону.

— Пане обер-лейтенант,— почувся притишений, здавлений голос фельдфебеля Фукса, цього найбільшого хитруна в армійській розвідці. Він будь-якою ціною хотів довести, що його розум відповідає прізвищу. Фукс підійшов до Дерміцеля, наблизив упритул своє обличчя і, обдаючи гарячим диханням і запахом неперетравленої їжі, пошепки доповів: — Здається, це ті самі місця, про які ви говорили. Чуєте — річка поруч плюскотить, і від дороги долинає шум машин. Накажете форсувати річку чи вести групу через гай?

Дерміцель гидливо відсторонився од фельдфебеля. Одвернувши набік лице, глухо сказав:

— Зачекайте.

Через силу прогнав з-перед очей пухлогубу, спокушену в таїнствах любові Терезу, яка в його уяві чомусь двоїлася,— то була Терезою, котру знав давно, то раптом перетворювалася у біляву медсестру, що лікувала фельдфебеля Кругмана. Медсестра хитала головою і все цокала й цокала вертлявим язичком, розтуляючи повні губи, немов складені для поцілунку.

Спробував уявити карту місцевості, де зараз опинилися. Спершу це не вдавалося, бо Тереза не хотіла йти з уяви, але помалу відступила, немов розчинилася в кромішній тьмі, і Дерміцель, лаючи себе за сентиментальність, за те, що дався до споминів, помалу відновив у пам'яті, подумки дивлячись на карту, немов намалював перед собою, нешироку річку, яка десь тут, поруч, робила крутий вигин, щойно несла на північ прудкі води, які розігналися з гір, але з незбагнених причин на рівнині раптом повертала на південь і вже далі текла в протилежному напрямі, немов водам забажалося вернутися й глянути на ті місця, звідки вони витікали. Але як людині не дано побачити своє народження, день, коли вперше уздріла світ, так і річці не судилося вернутися до тих джерел, які дали їй життя; і круті вигини, незбагнений поворот, котрий річка робила на рівнині,— то лише ознаки примхливої вдачі, яких не досить, щоб повернути течію. Далі, але вже за лісом, куди прямувала група Дерміцеля, річка знову повертала на північ, як їй і було написано на роду.

Дерміцель бачив в уяві дві дороги, які пролягали неподалік од річки. Одна з них — широка, магістральна, брукована каменем (це звідти долинав шум машин), друга — ґрунтова; звиваючись по рівнині, ґрунтова до-

рога двічі перекочувала своє тіло через дерев'яні мости і десь там, за краєм карти, яку обер-лейтенант вивчав разом з полковником Клотцом, сполучалася з магістраллю, вливалася в неї, немов притока в річку, віддавала свої обриси, свою м'якість бруківці, встеляючи каміння на якомусь відтинку шаром ґрунту.

Дерміцель і полковник Клотц, котрий особисто вникав в усі деталі операції, що її мала здійснити група, прикидали і так і сяк, відшукуючи найкоротший і найбезпечніший шлях до визначеного місця. Карта підказувала, що треба форсувати річку, двічі переходити її вброд. Про те, щоб перетнути магістраль, і мови не заводили. Вночі на ній (полковнику Клотцу це було відомо) рух не припинявся ні на хвилину. Ґрунтову дорогу можна, звичайно, перейти, але до мостів потикатися небезпечно. Вони охороняються. Від одної думки, що треба забредати до пояса, а може, й до шиї, в холодну весняну воду, дрижаки пройняли тіло. Диди-ди. А де потім сушитися, як і коли? Не турбувався про своїх людей, думав лише про себе. Який же вихід?

Бачив на карті і той гай чи невеликий ліс, затиснутий між річкою і двома дорогами, подолавши який, можна було не форсувати річку. На карті ліс займав десь півтора сантиметра і, здавалося, проглядався наскрізь. З полковником Клотцом уважно й прискіпливо переглядали численні фотографії, зроблені пілотами літака «фокевульф-189». Знімки були свіжі, лише вчорашні. Ліс на них проступав немов просвічений рентгеном, кожне дерево вирізнялося окремо. Світліло кілька маленьких галявинок, біла нитка струмка перетинала найбільшу з них. І ніде не помічалось ознак чи слідів, що хтось розміщається в цьому лісі: не видно було ні відбитків коліс автомашин, ні протоптаних стежок, ні зрубаних дерев, ні випалених вогнищами місць. Здавалося, ліс дрімав у тихому, первісному вигляді.

У Дерміцеля розболілася голова від напруження. Темінь давила на землю, сіявся дрібний, холодний дощ. Час невблаганно плинув. І обер-лейтенант зважився. Все показувало на те, що в лісі вони нікого не зустрінуть.

— Уперед! — наказав Дерміцель фельдфебелю, який мовчки сопів коло нього. — Ідемо через ліс. Обережність і пильність! Попередьте кожного.

— Яволь,— буркнув Фукс. І невідомо було, схвалює він наказ чи в нього виникли якісь заперечення.

Йшли полем, мокра земля чавкала під ногами, чіплялася за ноги. Та ось і перші дерева. Десь тут має пролягати ґрунтова дорога, а за нею вже почнеться ліс. Група зупинилася, залягла, бо почувся шум багатьох моторів, який наближався. Минуло кілька хвилин напруженого чекання. Від фронту їхала колона вантажних автомашин з великою, незважаючи на темінь, швидкістю. Гули мотори, будячи ніч.

Дерміцель лежав, спершись ліктями на холодну землю, поклавши підборіддя на стулені долоні, і до різі в очах вдивлявся в дорогу, яка проходила поруч. Якою буде ця перша зустріч із ворогом? І як вона минеться?

Але що це? Над землею поплив, розходячись навсібіч, дужий, розлогий спів. Все ближче і ближче. Голосніше. Спів звучав так упевнено, що Дерміцеля перемикнуло, він крутнув головою, відчуваючи, як рот наповнюється клейкою слиною.

Перша машина порівнялася з диверсантами. З-під брезенту, натягнутого над кузовом, неслася дужа пісня.

Кипучая, могучая,
Никем не победимая...—

розібрав Дерміцель слова. А машина вже промчала повз нього, розбризкуючи багнюку, обдаючи гірким чадом газу. Наближалася інша машина, в кузові якої теж співали, і здається—ще голосніше, ще завязтіше...

Дерміцель аж зубами заскреготав, грузнучи ліктями в землю. Лють розбирала його. З якою б оце насолодою і злістю скочив би він на ноги, приклав автомат до живота і випустив би довжелезну чергу по машинах, по-вовчому, протяжно завив би, знаючи, що кожна куля знаходить ціль, а може, й не одну. Строчив би доти, доки перебив би горло пісні, щоб навкруги знову запала тиша і щоб її порушував тільки стогін вмираючих...

Торкнувся щокою до холодної, наче вкритої льодом гілки (лежав під якимось кущем), впився в неї зубами, почав, як заєць, гризти кору, відчуваючи в роті гіркоту й холодну вогкість. Сплювуючи ошмаття деревини і густу, наче клей, слину, перегриз галузку. Витер заслинене підборіддя долонею, гіркота залишилася в роті, і на душі не полегшало.

Мчали одна за одною машини, двигтіла земля, і їхла пісня крилато над нічною землею, і начебто не мотори, а вона рухала їх.

І мокра дорога, і темний ліс, і грузьке поле, і низьке небо, здається, дзвеніли од пісні. Вона, либонь, досягала аж до низько навислих хмар і, столунно відбившись од них, знову поверталася на землю і тому не змовкала довго-довго навіть тоді, коли колона вже проїхала і шум її стих вдалині.

Дерміцель нарахував тридцять машин, і кожна везла з собою пісню, а до кузовів були причеплені довгожерлі гармати. Але чого солдати їдуть не на передній край, а в тил? Що це означає — підступність чи хитрість ворога? Дерміцелю було невтямки.

Підвівшись, диверсанти обтрусилися, як забрьохані пси, і важко почваланали через дорогу — здавалося, були знищені, розтерзані піснею.

Фельдфебель Фукс добре орієнтувався в кромішній тьмі. Ступали крок у крок, важко дихаючи. Ось перейдуть оцей благенський лісок, де й пташці не сховатися, не те що військам, перебредуть поле, а там уже почнеться величезний лісовий масив. Чорний ліс, Шварцвальд. В ньому легко відірватись од переслідування, якщо воно десь там, позаду, вже почалося.

У Дерміцеля досі тремтіли руки, так його рознервувала пісня. Хай веселяться, співають, веселий настрій ніколи не сприяє обачності. А це на руку Дерміцелю і його групі. Загубляться серед лісів, як голка в сіні, і почнуть робити свою чорну справу.

Ліс справді був наскрізний, дерева стояли далеко одне від одного. Чувся терпкий дух весни й цвітіння. Диверсанти збилися до купи, наступали один одному на ноги.

Дерміцель підтягнувся впритул до останнього. Час од часу тер рукою мокрі вуха, прислухався...

Що це?

Обер-лейтенант затамував дихання, судома стисла йому груди й горло. Хоч навкруги, здається, аж відлунювалася тиша, а ляскіт дощових крапель тільки підкреслював її, сьомим чи восьмим чуттям він вловив, що диверсанти не самі в цьому благенському наскрізному лісі. Десь поруч перебувало багато людей. Ноги задерев'яніли. Дерміцель крутив на всі боки головою, прислухався, напружував зір, намагаючись пронизати

п'їтьму, навіть принохувався. Ніс не підвів його. Виразно вловлював запах диму, а потім почув і багато-голосе людське дихання. Люди спали — багато людей, і зовсім поруч.

Фельдфебель Фукс, ні про що не здогадуючись, так само напрямки вів групу через ліс. Кілька червоних іскор злетіло низько над землею. Очевидно, там була землянка, в якій топилося... Холодний піт зросив тіло Дерміцеля. Ідкі краплі, пронизуючи брови, потрапили в очі.

У когось під ногою хруснула суха гілляка. Цей хрускіт видався обер-лейтенантові пострілом. В ту ж мить пролунав загрозливий і голосний оклик російською мовою:

— Стій! Хто йде?!

Диверсанти як підкошені нечутно попадали. Дерміцель спершу метнувся вперед, а потім праворуч і, впавши на землю, відчув, що притис до неї когось своїм тілом. Той, що лежав унизу, не робив спроб вивільнитися, лежав незрушною колодою, немов мертвий.

— Хто там? — знову обізвався вартовий і клацнув затвором. — Стріляти буду!

Дерміцель примружив очі, чекаючи пострілу. Знав, що як тільки він пролунає, вмить оживе, завирує весь ліс. Десятки чи й сотні людей, які перебувають поруч, вхопляться за зброю, засвітять ракети, і все довкруги закипить, як у казані. Тоді вже порятунку не буде. Засиплють роями куль кущі, де причаїлися не живі, але поки що й не мертві диверсанти, закидають гранатами.

Дерміцель потягнув з-під себе автомат. Диверсант, який лежав під обер-лейтенантом, забився, немов у пропасниці, аж тепер даючи вихід страхові. Дерміцель притис його до землі, надавив тілом, але боягуз совав ногами, тремтів. Лівою рукою Дерміцель на мить стиснув йому горло. Тільки тоді він заспокоївся.

— Стріляю! — знову пролунав загрозливий голос російнина.

«Ну що ж, стріляй!» — сам собі сказав Дерміцель і повів стволом автомата, спрямовуючи його в напрямку вартового. Отак влипнути як муха в мед, потрапити як жаба в пащу вужа! От тобі й наскрізний лісок,

мов рентгеном просвічений на фотографіях, знятих з повітря. Ламаної копійки не варта така авіарозвідка!

Коли палець Дерміцеля вже майже натиснув на гашетку, раптом сталося несподіване.

За кілька кроків від диверсантів, ближче до вартового, озвався низький, басовитий голос:

— Не галасуй, Титов! Людей побудиш. Це я, Крахмальов...

— Чого лазиш по куцах? — уже без тривоги в голосі, спокійно запитав вартовий.

— Живіт звело.— Крахмальов ішов навпростець, через куці, не остерігаючись, тріщав гіллям. Та й кого він тут мав остерігатися?! — Закурити не знайдеться? Я свій кисет залишив у землянці.

— Кури... Ось бери. Там усередині й махорка, і папір. Крути собі, яку хочеш...

На якийсь час запала мовчанка. Та ось солодкі, ядучі пахощі махорочного диму попливли в бік диверсантів, стелячись над землею. У Дерміцеля від ненависного запаху засвербіло в носі. Він боявся, що може чхнути. Та ні, обійшлося. А росіянин відчайдушно чадив махоркою. Смачно сплюнувши, сказав:

— Тиха ніч, спокійна. Гарно зараз у наших степах...

— Ніч тиха. Пісню чув недавно — дружно співали і дуже гарно. Щось горіло в наших тилах. І літаків не було чути, щоб бомбардували, однак спалахнуло на півнеба, правда, ненадовго.

— Давно?

— Години зо дві тому. З дому давно одержував листи?

— Вчора аж два прийшло, — радісно засміявся Крахмальов.— Пише дружина, що вже відсіялися. У нас, на Кубані, рано польові роботи починаються. Ех, і цього разу не довелося походити по полю сівачем... Шкода. На твоїй Рязанщині ще не сіють?

— Нам ще рано, — відповів вартовий. І мрійливо сказав: — Ваш край благодатний, садів багато і виноград росте. А які кавуни і дині! Е-е-е, що говорити! В сорок другому році проходив його з боями, під Майкопом мене й поранило. Багатий край, земля щедра, сонце жарке, і люди працьовиті. Заждалася там тебе дружина, виглядає з війни.

— Пише, що бачить мене вві сні щоночі. І ніби щоразу я освідчуюсь їй у коханні, цілую в уста, а потім

беру за руку й веду через поле, крізь густу пшеницю. Доходимо ми з нею до дальніх узвиш, порослих глодом, і аж коло них зупиняємося і знову цілуємося. Пшениця сниться — це на добро. А поцілунки? Ми з дружиною рідко цілувалися. Ось приїду — надолужу. Пише Маня, що їм, жінкам, уже видно, як ми кінчаємо війну...

— Тепер уже скоро. Чи думали німці, нападаючи на нас у сорок першому році, що все отак обернеться для них?

— Розумні, може, й думали. А фашисти, звичайно, ні.

Дерміцель, стиснувши з усієї сили зуби, сповнений ненависті, слухав, як непоспішно й статечно перемовлялися російські солдати. В їхніх голосах звучали впевненість, відчуття сили, надія на швидке закінчення війни.

Розмовляли солдати армії, яка перемагає на всіх фронтах. І про війну говорили вже в минулому часі, думкою, уявою, мабуть, знаходилися в своїх безмежних степах, біля своїх домівок, де на них чекають дружини, матері, діти. Війна для росіян — діло чуже, яким довго займатися не з руки, але коли виникає необхідність, то справляються як слід.

Безсила лють поїдом їла обер-лейтенанта. А радянські солдати розмовляли ще довго і непоспішно, немов сиділи десь під хатою, гріючись на осонні, смалили свої ядучі цигарки й обмінювалися думками, згадками. Ворогів, тобто їх, німців, мали за ніщо.

Дерміцель із мстивою радістю згадав слова фюрера, що скоро буде застосовано нову зброю. Отоді зашкварчить земля під ногами оцих непоспішних дядьків, закрутяться вони, як обпечені, бачачи, що кінця війни не видно, що знову все повертається навпаки. Невситима лють клекотіла в ньому, аж хапали дрижаки. Росіяни, немов відчувши пекельні муки німця, зжалилися над його стражданнями.

— Мені вже час змінитися,— сказав вартовий.— Підду будити Савченка.

— Я теж ще ляжу, до світанку далеко. Може, знову дружина присниться, поцілую її тоді міцно-міцно, віддячу за всі втрачені роки...

І вони непоспішно зачовгали чобітьми, розходячись. Як тільки не стало чути кроків, диверсанти миттю підхопилися на ноги і майже бігцем рушили через ліс.

Страх гнав їх подалі від небезпечного місця. Останнім поспішав Дерміцель — руки його ще тремтіли, а лоб не просохнув від поту...

Дерміцелю здавалося, що позаду знову звучить могутня, розлога російська пісня, яку співали солдати, що їхали машинами. Пісня стелилася над землею, розходячись увсебіч. Співав великий злагоджений хор.

Кипучая, могучая...

Від цих слів кидало в дрож. Обер-лейтенант пригинав голову, скрипів зубами, а пісня бриніла над ним, немов хотіла його увігнати в землю, і ніде було сховатися від неї. Відчував у роті нудотну гіркоту й холодну вогкість зеленої галузки, яку перегриз, рахуючи машини, котрі везли пісню і тягли за кузовами довгожерлі гармати і їхали чомусь не до фронту, а в зворотному напрямку.

Розділ двадцять дев'ятий

Пізньої осені 1919 року, після другого походу генерала Юденича на Петроград, Костянтин Андрійович Чохов, остаточно втративши віру в перемогу білої армії і у відновлення монархії, із власної волі опинився на чужині, в Німеччині, проти військ якої його дивізія майже три роки стійко й героїчно оборонялася в Мазурських болотах, де, як жартували солдати, комарі виростали завбільшки з собаку і були люті, немов панські болонки. Як для генерала, тоді він був ще зовсім молодий,— у вересні сповнилося тридцять три; надій і сподівань у серці леліло стільки, що й не вмщалися; і раптом усе як відрізало, немов зачинилися спереду і ззаду важкі чавунні двері.

Спішно довелося міняти професію (Німеччині нікуди було дівати своїх генералів), шукати роботу, яка б давала змогу пристойно утримувати молоду, вродливу Ксаверію Ерастівну, котра змалку звикла до розкошів. Влаштуватися допомогло те, що з дитинства досконало володів німецькою мовою (знав, звичайно, французьку й англійську), та й перша військова спеціальність його мала відношення до будівельної справи, тож їм, можна сказати, пощастило. Знайшлася робота, яка да-

ла можливість навіть найняти в Карлхорсті маленький будиночок з мініатюрним садком; на цій околиці Берліна з давніх-давен селилися не дуже заможні військовослужбовці.

Проте не довго тривало тихе щастя молодого подружжя. Настали тяжкі роки; перед німцями, а іммігрантами — особливо, розверзлася така глибока економічна й фінансова прірва, з якої, здавалося, вже ніколи не вибратися. За сніданок платили грубі стоси марок. На самісіньке дно, в найчорнішу темінь цієї прірви потрапив і колишній генерал-майор колишньої царської армії Костянтин Андрійович Чохов, людина без батьківщини. Разом з ним опинилася там і перший час гірко страждала Ксаверія Ерастівна, тендітна й слабка жіночка, витончені руки якої, здавалося, були створені для того, щоб над ними низько схилилися набріолінені голови з рівними проділами, щоб коло неї, не змовкаючи, дзвенів малиновий передзвін срібних шпор, дружним хором лунали компліменти. Але, як не дивно (даремно Чохов побоювався), труднощі тільки загартували Ксаверію Ерастівну, чистий діамант її вродилиби здобув останню, найдосконалішу грань — мужність, від якої засяяв неповторною, вражаючою красою. Не дуже звичним у російських жінок, які опинилися на чужині, було це поєднання мужності й тендітності.

Молода жінка навчилася прати чужу білизну, готувати людям їжу, завзято торгуватися, не цуралася чорної роботи (о боже, якби тільки вона постійно була!). Поступово подружжя Чохових видряпалося з прірви, побачило сонце й повірило, що воно світить і для них, звичайно, не так ласкаво, як удома, але світить і гріє. 1924 року, загартована в життєвих незгодах, але однаково чарівна й тендітна (їй минуло 23), Ксаверія Ерастівна, на превелику радість чоловіка, народила йому сина, якого назвали Георгієм, а через два роки подавала ще й доньку Алісію...

Життя тим часом ішло своїм звичаєм. Надій на падіння більшовиків залишалося все менше й менше, вони розвіювалися одна за одною, щезаючи безслідно. Росія немов віддалялася від емігрантів, наче океанський корабель, який іде до океанського виднокраю, щоб от-от зникнути з поля зору. Чохов, відчуваючи в серці постійну тугу, все частіше й частіше говорив дружині, що треба збиратися додому, в Росію.

Час, давно час!

Так; він був царським генералом, але непростимих гріхів у нього перед своєю країною немає. Справедливо ставився до солдатів. Діти народилися в Німеччині, виростають на чужині, а їм украй потрібна Росія (високе й святе слово!). Треба, щоб Георгій і Алісія росли росіянами по духу.

Весною тридцять першого року, коли вулицями Берліна вдень і вночі марширували колони штурмовиків, червонячи шибки у вікнах будинків кривавими відблисками своїх смолоскипів, Чохов зовсім був надумався їхати. Підігнав службові справи й почав збиратися всерйоз. Кволо зацвіло двоє дерев у мініатюрному садку перед будинком, і їх цвіт заронив у серце вже сиво-го генерала бентежну рішучість вчинити так, як давно воно підказувало. Це ж на його Курщині, на його солончухі, розпрекрасній землі, в колишньому родовому маєтку, теж незабаром зацвітуть сади, але розквітнуть вони буйно й широко, біло-рожевою повинню заллють землю, а не цвістимуть так хиряво, як оці німецькі дерева.

Колись батьки володіли на Курщині аж трьома обширними маєтками, але було це не за пам'яті Чохова. Напередодні війни 1914 року вже залишався лише один маєток, землі якого лежали по берегах тихого, чисто-водного Сейму. Занепалий будинок із п'ятьма білими колонами, які світилися на десятки кілометрів (їх було видно аж із засеймських далей, в ясну погоду навіть із Львова), був найдорожчий родині, бо в його стінах, під високим шпичастим дахом, народилося кілька поколінь Чохових. Але й ця остання садиба була закладена й перезакладена, під неї забрали грошей, може, утричі більше, ніж коштувала вся навколишня земля, досить-таки виснажена, і старий будинок, в якому тихо доживала віку старша мамина сестра Анастасія. Та й вона 1915 року померла. Йому не вдалося приїхати на похорон — у той час був на фронті. Сейм і далі незворушно котив свої води, відбиваючи п'ять білих хитких колон, котрі, здавалося, були відлиті з місячного світла. Якби не революція, садиба однаково пішла б із молотка, за неї довелося б ще й доплачувати з генеральської платні. То чи треба жалкувати? Кажуть же: стявши голову, за волоссям не плачуть!

Одягнувши вранці найкращий костюм, поцілувавши

дружину і дітей, генерал їхав на Унтер ден Лінден, рішучим кроком підходив до будинку радянського посольства і... зупинявся. Поблизу виднілися помпезно-важкі Бранденбурзькі ворота, блищала баня рейхстагу, а Чохов дивився, як вітер тріпоче на вітрі червоним полотнищем державного прапора на металевому флаштоці, і відчував, що серце його терпне, провалюється кудись, пливе, немов легеньке суденце, гнане шквалитим вітром.

Залишалося ступити ще кілька кроків, але щоразу не вистачало відваги. Дивився на червоне полотнище, як воно розгорталося на всю широчінь, відкриваючи золоті серп і молот, і опадало з шовковим, солодким для його слуху шелестом, щоб через мить знову бентежно замаяти. Від однієї думки, що він дивиться на прапор першої в світі держави робітників і селян, його колишньої батьківщини — Росії, припливла хвиля жару, заливала лице, туманила зір. Щось схитувало ним, і він, щоб не впасти, опирався рукою об стіну. Підходив вгодований поліцейський і наказував забиратись подалі. І генерал, опустивши плечі й похнюпившись, ішов по Фрідріхштрассе додому, добирався пішки через увесь Берлін.

Зневажаючи себе за нерішучість, стомлено сідав на бетонну лавицю в своєму мініатюрному садку, де не можна було ступити й трьох кроків і де одцвітали хиряві дерева, і, затиснувши руки між колін, думав, думав, відновлюючи в пам'яті все своє невдале життя. Хруснувши пальцями, вставав з холодного бетону. Небо висло над Берліном, як завжди, вицвіле й низьке, закурене чорними димами; по ньому не мчали, як удома, білі хмарки на прудких конях, а знехотя повзли сірі потвори, на які гидко було й дивитися, не приносили вони ні радощів, ні надії. Тьху, та й годі! Чи не берлінське небо одібрало в нього, колись геройського генерала, рішучість і відвагу?

Чохов сам не давав собі звіту, ким став в імміграції: продовжував залишатися монархістом чи перейшов у лави республіканців? Революціонер він чи навпаки? Скорше ні перше, ні друге. Все змішалось в його душі і уяві. Стривайте, адже цими словами починається «Анна Кареніна». «Все смешалось в доме Облонских». Трагічна і багатозначна фраза. Чохов гірко усміхнувся. Йому б зараз турботи і переживання Стиви Облон-

ського, він би з них швидко виплутався. Взагалі не потрапив би в подібні перипетії. А із становища, в якому перебував сам, виходу, здавалося, не було.

Почувався, як голубка, яку хтось сполохав із гнізда, де вона довгий час висиджувала двійку білих яечок. Коли голубиця, вернувшись, знову почала їх гріти, з того вже нічого не вийшло, бо зародки охолонули назавжди. А птах і далі сидів, не здогадуючись про це. Подібне трапилося із сумнівами, котрі вперше навідали його в дерев'яній, сонній Гатчині. Тоді він нічого не зробив, не поглибив їх, щоб переросли вони в переконання, а зараз картає себе, осуджує, ятрить своє і Ксавинне серце. А користі від цього ніякої.

Скрушно, зовсім по-старечому, хитав головою, брав драбину і йшов у прихожу знімати з антресолей запрошені чемодани. Сівши на маленький стільчик, протирив їх од пилу, начищав до блиску мідні замки, випробовував ключем, як вони відмикаються, і прикидав у думці, що брати з собою в Росію. Це брати і це, а цього не треба, не знадобиться... Чемодани день-два стояли під вішалкою, заважаючи всім, а потім генерал, кречучи, знову приносив драбину і вкладав їх на антресолі, бурмочучи сам до себе: хай, мовляв, полежать до слухного часу.

Життя на чужині, болісна туга за батьківщиною — це схоже на почуття хворої людини, котра, боячись тісних, задимлених приміщень, змушена жити саме в них.

Чохову вдалося влаштуватися у фірму, яка будувала мости. Цілі дні був зайнятий на роботі, додому приходив пізно ввечері, коли діти вже спали, чекала на нього тільки любляча й вірна Ксаверія Ерастівна, краса якої чим далі, тим більше розквітала, ставала ще чарівнішою і ніжнішою. Дружина подавала обід і вечерю разом, все це чекало його, загорнуте в ковдру, щоб не вичахло.

Чохов згадував той жовтневий ранок, коли генерал-лейтенант Юденич, в армії якого він служив начальником дивізії, викликав його до себе і наказав висловити свої міркування щодо параду перемоги на Двірцевій площі. Падіння Петрограда Юденич чекав з години на годину.

Армія наступала нестримно, здавалося, була сповнена сил і волі до перемоги. Все йшло, може, аж занадто добре. Зайняли Гатчину, Павловськ, 20 жовтня війська

вступили в Царське Село. У ясну погоду, користуючись біноклями, з горбів уже можна було роздивитися проспекти й площі Петрограда. Серця офіцерів і генералів завмирили в передчутті близької перемоги і всього того, що вона обіцяла.

Якраз тоді Чохова викликав до себе командуючий. Залишивши у дивізії начальника штабу, прибув у Гатчину, знайому йому ще з довоєнних років,— переважно дерев'яну, одноповерхову, дачну, якусь особливо затишну і милу серцю. Гатчина — немов ясний спогад із днів дитинства. Колись, ще до війни, тут полюбляли відпочивати чиновники, на якійсь із вулиць проживав письменник Олександр Купрін.

Юденич, важкий, чотирикутний, з вовчою неповороткою шиєю, просвердловий молодого, підтягнутого генерала количим поглядом і несподівано, що з ним рідко траплялося, засміявся клекотливим сміхом, пирхнув, випускаючи крізь вислі вуса повітря:

— Інакше й не могло статися. Кому, як не мені, повному георгіївському кавалеру, брати Петроград? — Задоволений тим, як віддано дивився на нього Чохов, Юденич обнадіяв і його: — Мій дорогий, вас я не забуду. Всіх відданих мені людей щедро винагороджу!

Вислухавши наказ, Чохов відповів коротко і слухняно, наче новоспечений прапорщик: «Єсть!» — і попросив дозволу йти. Юденич милостиво ворухнув бровами, в очах його вже не залишалося й тіні усмішки.

Чохову виділили цілий будинок — він колись належав гатчинському міщанинові Порфирію Гончарову, котрий разом з родиною невідомо де подівся, загубившись у військовій колотнечі. Чохову Гончаров запам'ятався тому, що на стіні, яка виходила на вулицю, на тесаний, потемнілій колоді блищала мідна дощечка, на якій було викарбувано ім'я міщанина.

Для роботи вибрав лунку, порожню кімнату, що виходила вікнами на північ, на Петроград. Послужливі штабісти поставили два столи, а догадливі писарі, всі, як один, чомусь із улесливо зігнутими спинами, несли потрібні папери на першу ж вимогу. Це свідчило про те, що генерал Юденич надає парадові своїх військ на Двірцевій площі, біля колишнього царського палацу, першорядного значення. Чи не хоче він цим парадом вибити з рук Колчака і Денікіна пальму першості, пе-

ребрати на себе всю долю відповідальності за майбутнє Росії?

До Чохова завітав генерал Глазенап, якого Юденич намічав на пост петроградського градоначальника. Чохов привітався з ним, підвівшись із стільця, але роботи не кинув, не вступив з балакучим Глазенапом у розмову. Продовжував зосереджено працювати. Глазенап якийсь час мовчки дивився на його схилену голову, потім зарипів новенькими чобітьми і, немилосердно грасіруючи, наставницьки промовив:

— Р-р-роби, Чохов, усе за статутом! Але не забудь на всьому шляху до Двір-р-рцевої площі замість лінійних з гвинтівками, взятими на кар-р-раул, пер-р-редбачити новенькі шибениці. Отак.— Глазенап підняв улогу вказівний палець і, вимахуючи ним, почав відраховувати: — Одна, др-р-руга, тр-р-ретя, четвер-р-рта... Сотня шибениць.— Він майже кричав.— І на кожній гойдатиметься пан більшовик, або пр-р-редставник так званого нар-р-роду, який вийшов із покор-р-ри. Ну, та нічого, ми його знову загнуждаємо, на цей р-р-раз кор-р-роткою вуздечкою!

Чохов підвів голову, глянув на Глазенапа втомленими очима. Той зловісно усміхався, хижо закругляючи очі і роздуваючи ніздрі.

— Слухай, Глазенап,— болісно зморщився Чохов.— У тебе немає ніякого діла, що торохтиш над вухом? Якщо нароблю помилок, то знай, ти в цьому будеш винен.

— Гаразд, я піду,— не зганяючи з обличчя зловісної усмішки, але чомусь ураз переставши грасірувати, сказав Глазенап і тупнув чобітьми.

— Працюй собі... Споруджувати шибениці в нас є кому. Щось не подобаєшся ти мені, Чохов!

Клацнули за Глазенапом двері, Чохов шорстко потёр долонею коротко стрижену голову, випростав заціпенілу спину і глибоко зітхнув. Одвертість майбутнього градоначальника, сказати по правді, приголомшувала, шокувала. Підтисло груди — чи то давалася взнаки втома, чи щось інше гнітило. Роботу закінчував, але почувався кепсько і невпевнено.

Встав із-за столу, закиданого паперами, перейшов через усю лунку порожню кімнату до вікна, яке виходило на вулицю. Побачив безлисте, сумне дерево, що росло в палісаднику. На одній з гілок якимось дивом

затримався жовтий листок. Він то беззахисно опадав униз, то раптом тріпотів прапорцем, потрапляючи під порив вітру. Десь далеко, здається, через три або чотири вулиці, на Церковній площі грав духовий оркестр. Музиканти готувалися до параду перед колишнім царським палацом. Барабан глухо бив, звуком своїм доймаючи серце, і плакала на високій ноті труба, немов провіщала тривогу.

За дерев'яними штахетами, що відгороджували садибу від вулиці, повільно походжав вартовий. Ось він порівнявся з вікном, за яким стояв Чохов, але голови не повернув, вступив погляд у якусь точку. Солдат був одягнений у брудну, пом'яту шинель з піднятим коміром, а на неголеному, зарослому сірою щетиною обличчі малювалася така розпачлива безнадія, що Чохову зробилося моторошно, і він одхилився від вікна. Складалося враження, що солдат зрікся земних справ, переживав безповоротний крах усіх надій. У нього був вигляд засудженого до страти чи смертельно хворого.

Тоді вперше (що вперше — це Чохов точно пам'ятає!) у серці ворухнувся сумнів, хай невиразний і ледь відчутний, але все-таки сумнів, якого довго не міг позбутися.

Віддалену схожість з своїми тодішніми почуттями він бачив у природі, в ту пору, коли березень починає сердито витрушувати тугі простирадла останніх заметілей, і пекучі морози киплять ще навіть удень, і вітер січе колючою крупкою, і сухо риплять полозки саней, зсуваючись з мерзлої дороги набік, і кінь дзвінко вицокує підковами по міцному льоду, немов щось тьохкає в нього всередині. Але попри все це відчувається: у природі щось сталося, намітився якийсь злам чи поворот. Ще довго ждати журавлиних ключів, та під білими, закрученими барханами земля не знати од чого починає тепліти, і сніг од її доторку м'якшає, просочується вологою. Навіть у морозяному повітрі часом уже витає тонкий запах теплої землі. Це найперший погук весни, це весна подає хай і непомітні, але владні свої сигнали!

Чохов пам'ятає, як удома батько, генерал у відставці, одягав опушену сірим хутром сукняну коротку бекашу, брав вищерблену дерев'яну лопату і йшов у сад, зоставляючи за собою глибокий слід через високі кучугури. Вибрав дерево, біля якого зима намела найви-

щий замет з кільцевою западинкою довкола стовбура, і починав завзято розкидати сухий сніг. І коли натрапляв при землі на відвологлий шар, то встромляв лопату, розмахував руками, радісним, трохи хриплим від куріння голосом кликав усіх домочадців до себе і, поблискуючи очима, показував їм темний сніг під ногами, брав його в долоню, здавлював, витискаючи воду, і весело примовляв: «Весна, діти, весна йде!»

Костя якраз тоді відкрив для себе Толстого, зачитувався його книжками, цілими днями не випускав їх з рук, уявляючи себе то князем Андрієм Болконським, то графом П'єром Безуховим, який одержав величезну спадщину, то Миколою Ростовим. На щокіях у хлопця плескався густий рум'янець, очі блищали.

Костя теж вибіг у сад із книжкою в руках, роздівлявся потемнілий сніг, що його відкопав батько. Засунувши книгу за вилугу кожушка, зачерпнув пригорщу снігу, зробив з нього тверду сніжку і з бойовим кличем запустив нею в дерев'яну шпаківню, яка порожнем висіла на верхів'ї дерева. Весна була ще далеко, але перші її сигнали — ось вони!

Щось подібне творилося зараз у душі Чохова. Здається, на якісь значні зміни годі сподіватися. Бо що може бути страшнішим для царського генерала, ніж падіння трьохсотлітнього дому Романових? Але ця подія стала історією, а щось нове носилося тепер у повітрі. Що саме?

Намагався розібратися в мішанині своїх думок і почуттів. У силі і боездатності білої армії не сумнівався: солдати добре вишколені, спеціально підібрані, офіцерський корпус бойовий досвід здобував в окопах і боях, а не в стінах академій, і добре знає, за що воює, зброя — найкраща, постачена союзниками... Хіба можна це співставити, порівняти з тим, що має в своєму розпорядженні противник? Ні, тут усе гаразд. Ще один удар, ще одне зусилля, один, але вирішальний бій — і зі всім буде покінчено раз і назавжди.

Сумнів заворушився в серці Чохова з іншого приводу. Складаючи план параду, він уперше запитав себе, добре, що в кімнаті сидів сам: а на чиему ж боці правда і справедливість?

На чиему?

«Якщо повстав народ, уся величезна, неоглядна Росія захотіла жити інакше, — ламав голову над складними

для генеральського розуміння речами Чохов,— то чому армія повинна воювати проти народу? Чому?»

Відповіді не знаходив. Але відчував: робить щось не те, що повинна робити в ці дні чесна людина, котра щиро любить Росію, бажає їй добра і процвітання. І знову, знову поставав перед ним солдат з осклянілим поглядом, який зовсім не був схожий на переможця.

Весна в природі завжди перемагає, ніщо не в силі зупинити її, хоч починається вона з невиразних, ледь помітних ознак — ну, наприклад, з набубнявіння бруньок чи того ж стемнілого снігу під високим заметом.

Не раз потім він гірко картав себе за те, що сумніви в його душі залишилися лише сумнівами, в переконання не перейшли. Як би разюче змінилося його життя, коли б залишився він у Росії і пішов служити народу! Але слабкий вітер не може зрушити важке камінне жорно вітряка. Так і сумніви не вплинули на подальше життя молодого генерала, не навернули його до правди, яка тоді була зовсім поряд.

План параду Чохов розробив докладно, навіть перерахував частини, котрі в ньому візьмуть участь. А тим часом по військах Юденича вдарили червоні полки революції, і довелося спішно втікати, кидаючи союзницьку зброю. Під час утечі Чохов загубив свою розкішну, підбиту тхорячим хутром, теплу, як піч, шубу з темно-синім кармазиновим верхом і потім дуже страждав від холоду. Шубу загубив назавжди, мабуть, її хтось поцупив. Зате знайшов юну милосердну сестру Ксаверію Головковську, дівчину із старовинного дворянського роду, чиї маєтки з давніх-давен були розкидані по всій Орловщині. Ксаверія пішла на фронт з найблагородніших, патріотичних спонукань. Але на більше, ніж пошити собі офіцерську шинелю із сіро-сталевого сукна і полковницьку каракулеву шапку, її не вистачило. Була приписана як милосердна сестра до штабу дивізії, але не знала, що робити. Єдине, що вміла,— з гідністю, гордовито простягати офіцерам маленьку пешену ручку для поцілунків і знову недбалим рухом ховати її в хутряну муфту. З мирного дворянського життя Ксаверія Головковська привезла з собою на фронт велику шиншилову муфту, куди ховала від холоду ніжні пальчики, та гріла на вітрі виточений носик. У муфту мати зашила їй золотий образок, а також кілька золотих монет, про всякий випадок. У вухах

юної Ксаверії поблискували маленькі, недорогі, проте справжні діамантові сережки.

Під час шаленої втечі від червоних полків дівчина не знати як опинилася в машині молодого генерала. Щойно її не було позад нього, і машина мчала на повній швидкості, миготливо намотуючи на гумові колеса полотно доріг, а коли вдруге озирнувся, то вже побачив на задньому сидінні, де лежали чемодани, і її. Як вона там опинилася? Чи не повітрям перелетіла? Дівчина тремтіла від страху, плакала в шиншилову муфту, і на очах у неї теж схитувалися маленькі діаманти і скочувалися по щоках дрібними сльозами. Ксаверія цокотіла зубами, мерзла в своїй елегантній шинельці, і генерал з почуттів благородства не міг відмовити жінці в захисті і покровительстві.

Якби не трагічні обставини, то, схильний до образних порівнянь і поетичних висловів, Костянтин Андрійович міг би уявити себе удачливим половцем, котрий, виїхавши на світанні полювати в зарослий ковилою і типчаком степ, повертається надвечір до свого намету, нап'ятого із звіриних шкур, двуконь. На одному коні, недбало помахуючи нагаєм, сидить сам, а впоперек сідла другого перекинута дорогоцінна здобич — молода і вродлива, з довгою каштановою косою росіянка, яка здалася на милість переможця і, злякано поблискуючи сірими, як ковила, очима, жде тепер вирішення своєї долі.

Та, на жаль, час був не підходящий для таких порівнянь.

Далі вже мандрували разом. Удвох опинилися в Німеччині, де в той час теж вирували революційні пристрасті. Тут незабаром і пошлюбилися. Подружнє життя починали з нуля, якщо не рахувати тих кількох золотих монет, що були зашиті в муфту Ксаверії Ерастівни.

Чохов, хоч і був військовим (і батько його, і дід, і прадід мали генеральські звання), щиро захоплювався мистецтвом. Любив балет, оперу (плескав акторам так, що боліли долоні), відвідував художні виставки, кохався в літературі. Хоча не цурався й простих утіх: міг з друзями на цілу добу засісти в ресторані і пити на відчай просту горілку, їсти варений рубець і тверді квашені огірки, які оскомисто хрумтіли на зубах і пахли кропом та вишневим листом, любив до ранку слухати

сумні горлові пісні циганок, що обіцяли навзамін грошей гірку любов, кликали з собою в мандри. Вважав, що знає народ, розуміє і служить йому.

Його улюбленими поетами були Пушкін і Фет, а романістів любив багатьох, та на першому місці стояли Лев Миколайович Толстой і Микола Васильович Гоголь, а вже потім — Тургенев, Гончаров, Чехов. Читав і Достоевського, але з меншим захопленням. З Олександром Блоком був особисто знайомий, той якось навіть подарував йому свою книжку віршів з прихильним дарчим написом, чим молодий генерал (звання йому було присвоєне за виявлені на фронті мужність і героїство) особливо гордився. У його пам'яті жило безліч віршованих рядків, у Блока полюбляв особливо оці, співзвучні його тодішньому настрою:

Ветер принес издалека
Песни весенней намек,
Где-то светло и глубоко
Неба открылся клочок...

Коли втікав з Росії, то в машині віз лише два чемодани: у Ксаверії не виявилось ніяких речей, чи загубила, чи взагалі не було, в одному чемодані лежали предмети чоловічого туалету, другий був заповнений книжками. Що ж там було? «Козаки» і «Хаджі-Мурат» Толстого, «Петербурзькі повісті» Гоголя, «Обрив» Гончарова і, звичайно, блоківська книжка «Вірші про Росію» з дарчим написом автора та ще щось.

Молодий генерал, як і інші офіцери й генерали, котрі були професійними військовими і належали до вершків російського суспільства, вважали (та що вважали — були глибоко переконані), що разом з ними, з білою армією, разом з незчисленими юрбами високопоставлених біженців, різними там князями, графами, флігель-ад'ютантами і таємними радниками Росію кидали Толстой і Гоголь, Пушкін і Тургенев, Чайковський і Рєпін, Мусоргський — уся блискуча плеяда аристократів російського духу. Що робити в Росії Толстому, коли там залишилися тільки сірі мужики та неграмотний заводський люд? Хто розгортатиме його романи й філософські твори? Ні, ще раз ні! Не знайдеться тепер у Росії місця для Толстого.

Все, чим славилася Росія на весь світ, чим зажила собі шани в освіченого людства, — література, мистецтво, героїчна історія, — все це не потрібне так званому

народу. Ідуть у чужі краї, у вигнання корифеї, генії, таланти, пророки.

Чужина зустріла білогвардійців не з розпростертими обіймами і не так, як батько стрічає блудного сина, вона ввійшла в душу кожного мертвим холодом. Нікого не цікавила доля вигнанців. Навкруги лунала чужа байдужа мова, клопоталися тільки власною долею чужі люди.

Російська імміграція в Німеччині через якийсь час помітно розшарувалася, визначилося приблизно три замкнені кола, які хоч і оберталися, сказати б, в одній площині, але ніколи не зближувалися, щоб, боронь боже, не змішатися. Відразу виявилися непримиренні до скону, начинені люттю «ідейні» борці проти більшовизму, котрі, знаходячись далеко від Росії, намагалися шкодити їй, як тільки могли, паплюжили її ім'я в білоемігрантській і німецькій пресі, пропонували свої послуги різним службам і відомствам, складали все нові й нові проекти, як їм здавалося, переможних походів проти Росії. І за свої дрібні та значніші послуги одержували від держави, яка пригріла їх, від різних таємних служб субсидії, дотації, допомоги. Ці сподівалися тільки на війну.

Друге коло (до нього належав Чохов) поводитися на чужині тихо й непомітно. Воно теж не схвалювало нового ладу в Росії, але нічим і не шкодило йому. Ці все ждали й ждали, що там, у Росії, і без їхньої участі щось несподівано зміниться і їх покличуть додому. Хто саме покличе і чого — нікого не цікавило. Покличуть, та й годі. А поки що вони чекали, сумуючи за Росією, по-своєму люблячи її. Люди цього кола наймалися на будь-яку роботу, аби тільки за неї платили: працювали інженерами, шоферами, швейцарами, незалежно від того, ким були в Росії.

До третього кола належали люди остаточно розкладені — ці лише пиячили, грабували, сиділи по тюрмах, опускалися все нижче, і їм байдуже було до колишньої і теперішньої Росії. Вони забули про неї.

Чохов і люди його кола, ті, хто не топив безрозсудно свого горя у вині і не плекав у душі ненависті, в години розпуки й безнадії шукали забуття, розради в звуках рідної мови, припадали спраглими, наболілими серцями до творів Толстого і Гоголя, Пушкіна і Фета, до музики Чайковського і Скрябіна, Арєнського і Бала-

кірева. Збиралися в когось дома, читали вголе по черзі романи Толстого, вірші Пушкіна, впивалися самим звучанням російської мови, не кажучи вже про зміст.

Сходилися переважно по суботах, але не кожної. Вечори минали зовсім по-російськи, немов усе відбувалося не в кам'яному непривітному Берліні, а десь на Орловщині чи Курщині, в одному з поміщицьких маєтків. За російським звичаєм, сходилися годину, а то й дві; коли призначався збір, скажімо, на восьму, то вечір починався не раніше дев'ятої години. Ці навмисні (як колись удома) запізнення декого розчулювали, мовляв, ми й тут, на чужині, залишаємося російянами, не наслідуємо сліпо німців, які рахують кожну хвилину, кожну секунду і тим опріснюють свої душі.

Зустрічаючись, обмінювалися довгими рукостисканнями, а то й обіймалися цілуючись. І ставили одне одному риторичні запитання, які не вимагали відповіді: — Як життя? Здоров'я?

Іноді Чохову кортіло відповісти словами старого князя Миколи Андрійовича Болконського, котрий на запитання сина про здоров'я сердито сказав: «Нездоровы, брат, бывают только дураки да развратники, а ты меня знаешь: с утра до вечера занят, воздержан, ну и здоров».

Звичайно, так різко він нікому не відповідав, а, відводячи погляд убік, мимрив щось невиразне про погоду, суглоби, про відкладання солей і подагру.

Як уже всі були в зборі, господар, супроводжуваний дружиною, урочисто ставив на стіл, застелений льняною скатертиною, начищений до дзеркального блиску самовар, який виспівував тонкою фістулою, розсіваючи довкола затишне, рідне тепло. Розчервоніла господиня водружала глиняну тачу, на якій височіла гора свіжих пахучих бубликів. Чаювали довго, смакуючи, розтягуючи насолоду і не по-дворянськи, а як купці (пили чай вприкуску, з блюдець). Адмірал Ксенофонов, котрий виділявся з-поміж усіх високою кучмою сивого, наче аж замшілого і від того зеленкуватого волосся, витягав з кишені, що містилася в задній прорісі його вицвілого мундира, величезну, з четвертину простирадла, жовтувату хустину, накидав її на обличчя й голосно прочищав горло, що в адмірала називалося «облегшити нутроші». Являв з-під хустини розчервоніле і напру-

жене аж до синяви обличчя, немов з кимось щойно борвся, і запитував господаря хриплим утробним голо-
сом:

— Батеньку, Карле Іліодоровичу, скажіть, де ви берете такі смачні бублики? Йй-богу, наче їх випікала московська бублейниця.

Господар з чиновників, але теж, здається, генеральського чину, сухий і худорлявий, як старий іноходець, зовсім не схожий на росіянина (в нього й прізвище було не російське), відповідав, опустивши пласкі очі:

— Бублики мені випікає пекар-німець. Дав йому ре-
цепт. Аби гроші, він що завгодно спече. Хоч би й кор-
жі з медом.

— Ви, батеньку, черконіть мені адресок того німчика. Замовлю й собі у нього бубликів.

Найчастіше і найохочіше читали Толстого. Розважливі й мудрі розділи з «Війни і миру» змінювалися емоційними уривками з «Анни Кареніної», а ті в свою чергу перемежовувалися поетичними сторінками «Козаків», «Хаджі-Мурата», «Дитинства. Отроцтва. Юності». Віддавали перевагу Толстому не тому, що найдужче любили його. Він здався найгрунтовнішим і якимось особливо надійним, вливав у зневірені серця додаткові сили, роз'ястрував тугу за вітчизною і водночас допомагав долати її. Що говорити — Толстой залишався Толстим!

Якось Чохов, заплющивши очі, щоб краще уявляти те, що читали, слухав розділи з «Війни і миру», де описується вересневе полювання на вовків з гончими й борзими, в якому бере участь молодий граф Ростов.

«Уже были зазимки, утренние морозы заковывали смоченную осенними дождями землю, уже зелены уключились и ярко-зелено отделялись от полос буреющего, выбитого скотом, озимого и светло-желтого ярового жнивья с красными полосами гречихи. Вершины и леса, в конце августа еще бывшие зелеными островами между черными полями озимей и жнивами, стали золотистыми и ярко-красными островами посреди ярко-зеленых озимей. Русак уже до половины затерся (перелинял), лисьи выводки начинали разбредаться, и молодые волки были больше собаки. Было лучшее охотничье время...»

Чохов під звучання толстовських слів уявляв себе молодим і поривним, як Микола Ростов. Виразно бачив

батьківський, знайомий до найменших дрібниць дім, що височів на крутому узгір'ї.

Фосфористо світилися й тліли, тліли й світилися п'ять білих, струнких колон, які підтримували шпичастий, з гострими баштами дах. А внизу, в розлогій долині, стелилася покручена стрічка спокійного Сейму, і вода в річці, як завжди буває восени, парувала, немов підігріта. Далека, вкрита туманом, заплава густо заросла молодою лозою, яку по першій кризі пожнуть удатні корзинники,—свій товар вони возять не лише до Львова, а й у губернський Курськ. На видноколі чорнів ліс, у якому теж водилися вовки і нишпорили по ярах червоні, як кажуть на Курщині, вогняні лиси.

Перед його зором поставала Росія, рідний край. Якимсь особливо російськими, сповненими прихованої сили видавалися щойно почуті слова: «зазимки», «уклочились», «затерся». Своєю первісністю і чистотою вони немов стьобали по оголених грудях пекучою лозиною.

Боже мій! Чохов готовий був пішки вертатися додому, щоб стати там ким завгодно, хоч би й найостаннішим псарем, якщо вони ще потрібні. Аби тільки бачити темно-червоні, як притухаючий жар, шелюги в заплаві, вбирати очима чорний ліс на ясному видноколі. І щоб прямо в незахищене серце гострим жалом невідпорного ножа встромлявся пронизливий, до болю радісно-палкий голос Наташі Ростової, яка раділа впольованому зайцю. В це вищання дівчини вкладалося для нього все—і її цнотливість, і радість перемоги, і передчуття любові, і надія, якою вона хотіла поділитися з усіма.

«В то же время Наташа, не переводя духа, радостно и восторженно визжала так пронзительно, что в ушах звенело. Она этим визгом выражала все то, что выражали и другие охотники своим единовременным разговором. И визг этот был так странен, что она сама должна была стыдиться этого дикого визга и все бы должны удивиться ему, ежели бы это было в другое время».

Минали роки, імміграція старілася, розгублювала надії. Толстой, незважаючи на те, що з-поміж усіх письменників був найбільш російським по духу, мові і по тому, що зображував, теж з часом почав сприйматися якось віддалено, деякі його твори читали наче листи, писані далеко-далеко, розповідали вони про те, що ні-

коли не належатиме слухачам, хоч воно й дороге їхнім серцям.

Якось у квартирі чиновника, де подавали смачні бублики, читав і Чохов. Після чаювання погляди усіх звернулися до нього. Він розгорнув голубий томик Гоголя, який приніс із собою, і прочитав заключні слова повісті. Ось ці:

— «Спасите меня! возьмите меня! дайте мне тройку быстрых, как вихорь, коней! Садись, мой ямщик, звени, мой колокольчик, взвейтеса, кони, и несите меня с этого света! Далее, далее, чтобы не видно было ничего, ничего. Вон небо клубится передо мною; звездочка сверкает вдаль; лес несется с темными деревьями и месяцем; сизый туман стелется под ногами; струна звенит в тумане; с одной стороны море, с другой Италия; вон и русские избы виднеют. Дом ли то мой синеет вдаль? Мать ли моя сидит перед окном? Матушка, спаси твоего бедного сына! урони слезинку на его бедную головушку! посмотри, как мучат они его! прижми ко груди своей бедного сиротку! ему нет места на свете! его гонят! Матушка! Пожалей о своем больном дитятке!»

Речення, яким завершувалася повість, Чохов навмисне пропустив, воно здалося йому недоречним у цю мить. Лунка тиша залягла в кімнаті, кожен сприйняв слова геніального Гоголя так, наче вони були звернені саме до нього чи й народилися в його серці. Хтось заплакав, похилив голову, а німечний адмірал у потертому на рукавах і комірі блаженському мундирі, той, що цікавився, де господар дістає бублики, ридма заридав.

— «Спасите меня! возьмите меня! Далее, далее, чтобы не видно было ничего, ничего...» — крутив адмірал білою, із зеленізною головою, крізь сльози повторюючи фрази, які запам'яталися йому. — Панове, так це ж про нас написано! Хто автор? Що ви читали, батеньку... Гоголя... О-о-о, незрівнянний Гоголь... «Скучно жить на этом свете, господа!» Як сказано?! Панове, це щастя, що разом з нами більшовицьку Росію покинули й наші генії, до чистих джерел яких ми зараз припадаємо. Будемо вічно черпати в них силу.

Розходилися, очищені глибоким катарсисом. Чохов і Ксаверія Ерастівна — вона за весь вечір не зронила жодного слова і чаю не пила, нишком сиділа десь у куточку і тільки слухала — прощалися з господарями передостанніми. Старий адмірал ще залишився, щоб

переписати рецепт бубликів і адресу вмілого пекаря. На вулиці Ксаверія Ерастівна притулилася худеньким плечем до руки чоловіка і, міцно стискаючи його холодні пальці в своїх, гарячих, сказала, немов вилила на нього відро крижаної води:

— Костю, чи не здається тобі, що все не так, як говорив отой старезний адмірал? І Толстой, і Гоголь залишилися в Росії, а ми тут підбираємо крихти з чужого столу, ми самотні і нікому не потрібні. Це я давно відчула.

— Навіщо, ясочко, так категорично висловлюватися? — притиснув руку дружини до себе Чохов. — Адмірал Ксенофонов — доброї душі людина!

— Скажи мені, Костю, от що. Чому ти не прочитав останнє речення?

— Останнє речення? — кашлянув він. — Здається, я прочитав усе, що було надруковано.

— Ні, Костю, ти навмисне пропустив ось ці слова: «А знаєте ли, що у алжирського дея под самым носом шишка?» Ти забув сказати присутнім, що саме читав. А гості чи то не знали, чи вдали, чи не знають. Ця повість, Костю, називається «Записки божевільного»... Чи не здається тобі, що всі ми тут божевільні? Хіба це не божевільля думати, що, втікаючи з Росії, ми забрали з собою геній Толстого? Мовляв, він тут, з нами, а не там, з народом. Так думати і патякати — справжнісіньке божевільля!

Чохов аж зупинився від цих слів дружини. І це говорила його завсігди тиха й мовчазна Ксаверія Ерастівна, висловлювала наболіле на серці з твердою переконаністю в своїй правоті, обвинувачувала людей їхнього кола в божевільлі? Ксаверія Ерастівна, котра відтоді, як уперше зустрілися милосердна сестра і молодий генерал, була його ніби другою тінню, здається, не мала ні своєї волі, ні власних бажань! І раптом заговорила, виповіла все, що думала. Бодем був проїнятий її голос.

— Ви, чоловіки, чомусь привласнили собі повне право думати й почувати за нас, навіть розпоряджатися нашими долями. Повір, ми не менше, ніж ви, любимо Росію і хочемо додому. Пробач, Костю, за різкий тон. Знаєш, милий, чого я зараз найбільше хочу? Побувати в Ясній Полянї, вклонитися могилі Толстого. Кажуть, що він заповів поховати себе там, де колись із стар-

шим братом удвох закопали живу вербову паличку. Як це гарно, що в них була жива паличка! Добре було б, щоб тоді, коли я завітаю в Ясну Поляну, пішов теплий, співучий дощ. Я б стояла біля могили з непокритою головою, хай би струмки води стікали мені за комір. Час, Костю, давно час нам з тобою остаточно визначитися. Нічого нюні розпускати. Ех, Костю, Костю,— знову прихилилася вона щокою до його руки. Він тупцював на місці, не знаходячи слів для відповіді, бо, власне, не знав, що й казати.

Виходило, що все духовне життя іммігрантів на чужині — нонсенс, фікція... Ні Толстой, ні Пушкін, ні Чайковський і на годину не залишали Росії. Вони завжди були разом із своїм народом, вчили його мудрості й мужності, піднімали до висот культури.

Як же це трапилось? Як? Чому? Невже якомусь Дем'яну Сидорову, одягненому в сіру шинель, який і читати не вміє, Толстой ближчий, ніж йому, генералу Чохову, котрий не пропустив у Маріїнському театрі жодної прем'єри, вірші Пушкіна знав напам'ять у чотири роки? Де ж знайшлося в згорблених хатах, у темних бараках місце, щоб поставити томики Толстого й Гоголя? Цього, хоч убий, не розумів Чохов. Вперся у факти, а до причин докопатися не міг, бо не знав нової Росії.

Підріс син Георгій, і пішов до німецької гімназії, де про Пушкіна, Толстого, Фета ніхто й не згадував. Приходячи з уроків додому, син розмовляв по-німецьки, а батько з матір'ю — по-російськи.

Поступово віддалялися, відходили в непам'ять дні, коли для Чохова повноголосо і чисто звучали імена російських геніїв. Біль у серці посилювався, вже бринів постійно... Великий і ясний, як сонце, Толстой, наскрізь пронизаний музикою Гоголь... Вони залишилися там, у Росії. За одне тургеневське «Утро туманное, утро седое» можна було віддати півжиття. Або пушкінське «Невы державное теченье...» Чародій слова Пушкін кував слова з бронзи. А як глибоко розуміли людську душу Фет і Чехов!..

Ночами, коли забувався в короткому, неспокійному сні, часом нібито чув мелодійний передзвін дзвонів їхньої сільської церкви. Особливо виразно звучав надтріснутий голос великого дзвона, на бронзовому тілі

якого справді чорніла давня щербина,— хлопчаком не раз вилазив на дзвіницю й торкався до неї рукою. Знав голос свого дзвона і носив його в серці. В дні дитинства він будив ясними, сонячними ранками, звучав заклично і бадьоро. Розрізнув би його серед тисячі інших, навіть у Києві, коли там дзвонили в сорок сороків...

Прокидався весь пітний, із заціпенілим серцем. Найпершою думкою було те, яким чудодійним даром володіє рідний дзвін, якщо голос його долинає через тисячі кілометрів! Приходили з давньої пам'яті рядки сонета Адама Міцкевича «Акерманські степи».

Я так напружив слух, що вчув би в цій землі
І голос із Литви. Вперед! Ніхто не кличе¹.

З жахом надумувався, що не може той дзвін дзвонити, не озветься він ніколи, не долине його голос на чужину, бо ще в сімнадцятому році церква згоріла, а дзвін упав і розбився.

Витираючи з чола піт, відчував, що та щербина, по якій розколовся дзвін, невігойною раною розчахнула його серце, пройшла через усе життя, розколола надвоє увесь світ.

І Чохов падав ницьма у подушку, і тихо скреготів зубами, і плакав серцем. І лив Чохов сльози, і, як той старезний, із зеленкуватим волоссям адмірал, повторював слова Гоголя: «Спасите меня! возьмите меня!.. Далее, далее, чтобы не видно было ничего, ничего!.. Вон и русские избы виднеют. Дом ли то мой синеет вдаль? Мать ли моя сидит перед окном? Матушка, спаси твоего бедного сына!»

Коли Георгію минало сімнадцять років, у всьому світі клокотіла війна, поступово наближаючись до Росії, обступаючи її з усіх боків. Але вона поки що височіла як скеля над розвихреним хаосом, батько чи не вперше поділився із сином своїми терзаннями. Сказав і про Толстого, і про Гоголя, про Пушкіна, про всіх-усіх, які залишилися там, у Росії, не пішли за білою армією у вигнання. Георгій довго сидів мовчки (Костянтину Андрійовичу згадався рядок з давньої банальної пісні: «Юный корнет и седой генерал»). Боявся зараз одного: що син заговорить німецькою мовою. Але той звер-

¹ Пізніший переклад українською мовою Максима Рильського.

нувся до батька по-російськи. Підвів на нього великі сірі, як у матері, очі і суворо, наче суддя (що ж, має право, бо з чужої волі позбавлений вітчизни!) запитав:

— Чого ти, батьку, досі не вернувся в Росію? А тепер хіба пізно?

— Дурний був,— низько похилив той сиву голову. Витягнув хустинку, витер очі.— Помилявся в усьому. Ми втекли на чужину, а наш дух, наша любов, наші Толстой, Пушкін, Гоголь — усі і все залишилося в Росії. Ми пішли звідти із душами голими, як липки. Розумієш? У нас із матір'ю від колишнього життя тільки й збереглося, що її шиншилова муфта та мої улюблені книжки. Більше нічого немає. Батьки наші давно на тому світі. Я хочу, щоб ти завжди пам'ятав, що твоєю вітчизною є Росія. Люби її!.. Скоро ми поїдемо додому. Я вже ходив у посольство. Жду дозволу... Георгій, люби Росію, шануй усе, чим вона славна, бо ми без неї ніщо, без Толстого, Пушкіна, Гоголя немає Росії, а вони там, вони завжди з народом, духом якого зросли. Кривдно мені через те, що я позбавив тебе і Алісію батьківщини. Злочин я вчинив перед вами!

Через кілька днів, якраз перед великоднем 1941 року, Чохова викликали в поліцію. Молодий, невідомо якого рангу фюрер, одягнений у цивільне, сказав йому суворо:

— Ви, пане генерал, можете їхати з дружиною і донькою. Не заперечуємо. А син залишиться тут. Як німецький підданий, він зобов'язаний захищати фатерланд. На німецькій землі він народився, їв німецький хліб, вчився в німецькій школі... Ваші документи, пане генерал, готові, завтра можете одержати їх. До побачення.

Розділ тридцятий

Втрата була дошкульна і, звичайно ж, непередбачена, бо Франц Ветъен загинув не від ворожої кулі і не в результаті нещасного випадку. Ця втрата стала доказом певної закономірності того, що сталося. Не слід було скидати з рахунку, що третій рейх із свого майбутнього тисячоліття відлічував тринадцятий і, мабуть, останній рік свого існування, що, однак, не перешкоджало йому тримати в залізних лабетах страху, духов-

ної принуки народ і армію. Каральні органи працювали з повною віддачею, чітко, ще й тепер удосконалюючи методи стеження, примусу, катувань і страт. Зрада всіляко заохочувалася, бо була закладена в самій природі цього ладу й винагороджувалася. Пишно цвіла отруйна квітка доносів.

Дерміцель не страждав повною сліпотю і дещо розумів з того, що відбувалося зараз на фронті і в тилу, але даром передбачення він, на жаль, не володів. Вчинок Густава Пфлюгбейля не те щоб гостро вразив його (він бував свідком і хльосткіших випадків), ні, замішання виникло через те, що він, як командир групи, котрий зобов'язаний був знати своїх людей, не передбачив, що щось подібне може трапитися в стосунках саме цих двох, здружених, наче рідні брати, агентів.

Увагу до саарців привернув ще полковник Клотц, який характеризував їх із найкращого боку, захоплювався кмітливістю й підступною рішучістю. «Ці навчені,— казав полковник,— як два лягавих пси. Їм вчасно подавай команди, і вони не підведуть».

Франц Ветьєн і Густав Пфлюгбейль були навіть схожі між собою — обидва невисокого зросту, зате міцно збиті, чорняві, як французи, неговірки, дисципліновані, добре розвинуті фізично. Постійно трималися один одного, ходили поруч і спали вдвох, притиснувшись спинами, щоб тепліше було в холодні весняні ночі; вкривалися одним плащем або ковдрою, часом запалювали одну сигарету, по черзі глибоко затагуючись димом і стримано, в кулак покашлюючи. Обмінювалися тільки їм зрозумілими поглядами, уривками слів і жестами, не допускаючи в свій світ нікого стороннього.

Дерміцель з прискіпливістю переглядав особисті справи нових підлеглих. Що-що, а в написанні й підшиванні паперів капітан Флік добре набив руку. Досьє були ретельно підібрані і досить повні, хоча з певним, очевидно, свідомим ухилом: переважно відзначалися слабкості й прорахунки агентів, про сильні сторони говорилося менше. Виняток становили лише особисті справи Пфлюгбейля і Ветьєна, для яких капітан Флік не пошкодував захоплених слів і барв — в його змалюванні саарці поставали героями, гідними найвищих нагород. «Цих,— зазначав капітан Флік,— можна використовувати для виконання самостійних і складних завдань».

Франц Ветьєн і Густав Пфлюгбейль, уродженці Саар-

брюккена, колись проживали на одній вулиці і чи не в сусідніх будинках, знали один одного з дитинства. До війни обидва працювали на оцтовому заводі, Франц Ветъен — майстром, а Густав Пфлюгбейль займався оптовим збутом готової продукції, роз'їжджав по сусідніх містах і містечках, встановлював контакти з крамарями і збував великими партіями доброякісний оцет. Франца Ветъена наскрізь просочили кислі запахи.

Все було гаразд в їх особистих справах. Характеристика з розвідувальної школи, навіть показники фізичних даних. Ні, ці двоє Дерміцеля не турбували. Фельдфебель Фукс і росіяни, включені в групу, — ось хто викликав у нього тривогу.

Фельдфебель Фукс хоч і характеризувався позитивно, виявляється, мав одну згубну ваду чи пристрасть, і якщо за ним не наглядати, то міг запити. Двічі (в папці зберігалися відповідні документи) Фукс мало не потрапив під суд, але обидва рази його виручав полковник Клотц, обмежуючись дисциплінарним стягненням.

Докладні досьє були зібрані на росіян — Георгія Чохова, сина колишнього царського генерала, і Микола Мірошніченка, купецького сінка. Обидва народилися в Німеччині, але знають російську мову. При підготовці в розвідувальній школі їх використовували в каральних акціях. Отже, руки їхні в крові — так відверто й писалося в одному з документів. Зрадити побоятися!

Дерміцель затримав довше в руках невеличку, але чітко виконану фотографію. Їх кілька зберігалося в особовій справі Чохова. На знімку було зафіксовано двох: юну вродливу дівчину з припухлими повіками і німецького солдата з автоматом у руках. Дівчина відхилилася назад, здавалося, її постать от-от переломиться. Була одягнена в саму тільки сорочку, та й та розпанахана навпіл від підборіддя аж до підігнутих колін. Безсоромно оголені перса по-дівочому беззахисно стриміли по боках грудей, уже перекреслених автоматною чергою. Кружальця шкіри, збиті кулями, відхилилися вниз, мов тонесенькі заслонки, з-за яких виривалася кров. За ствол автомата ще зачепилося полум'я. І з безнадією, з болючою мукою дивилися дівочі очі.

Дерміцель прочитав на звороті знімка напис, зроблений чорним чорнилом:

«Акція 12 березня 1943 року. Заксенгаузен.

Чохов Георгій Костянтинович, 1924 року народження. Берлін. Діаманштайн Гелена. 1923 року, народжена в місті Ходорові. Дистрикт Галичина».

Обер-лейтенант поклав знімок у папку. Це добре, що до Чохова колеги з розвідувальної школи застосували старий, але безвідмовний спосіб «зв'язування» рук. Слови голубчика туго, як немовля. Тепер братиме до рта соску з будь-яким напоєм, навіть з отрутою не відмовиться взяти. Змусили Чохова поставити свій підпис на зворотному боці фотографії.

Справді, капітан Флік підібрав удатних людей. Фельдфебелю Фуксу, як би не хитрував і не крутив, нахлистатися не вдасться. Ні, він піде разом з усіма тверезий, як віконне скло. А коли повернеться, виконавши наказ, тоді хай хлеще хоч відром, напивається, як свиня. Сам накаже видати йому спирту стільки, щоб Фукс міг купатися в ньому. Але після повернення фельдфебеля спрага, здається, не мучить.

З теплотою (якщо вона була в серці Дерміцеля) думав про саарців. Вони його надійна підмога. Добре, що підібралися в групі люди, яким не треба розтовкмачувати, що й до чого, накажи — і вони справді, як лягаві пси, кинуться виконувати будь-який наказ, не роздумуючи, ні про що не запитуючи.

Зібрав групу (Фукс вишикував її біля річки), мовчки пройшовся понад строем раз, удруге, зазираючи новим підлеглим в обличчя. Саарців, Пфлюгбейля і Ветгена, пізнав відразу, хоч до цього й не бачив. Зовнішній вигляд, вираз їхніх облич не викликав тривоги. Ці двоє були більше зосереджені, ніж стривожені, хоч знали, куди рушають. Обличчя землісті, втомлені, але загальом і вони трималися, як на думку Дерміцеля, пристойно. Худорлявому, довготелесому Гофману, з яким колись разом підривав міст, обер-лейтенант навіть підморгнув.

— Зустрілися знову?

— Яволь, пане обер-лейтенант! — без особливого ентузіазму відповів той, але очей не відводив.

Наказав фельдфебелю вести групу на місцевість. Знав, звичайно, що перевіряти готовність було чистісіньким безглуздям, але хотілося глянути на людей, з якими піде в тил, ніби збоку, сказати б, сторонніми очима, подивитися, як вони ходять, скрадаються, володіють зброєю, який у них настрій.

Нарешті хотів запам'ятати їхні силуети, щоб розпізнавати здалеку,— це згодиться там, де не будеш кожного гукати на ім'я.

Група проминула місця, де полковник Клотц ранками ловив стругів. Не зупинялися, бо полковник суворо-пресуворо заборонив наближатися до його рибних угідь. На дереві й зараз висів золотисто-жовтий спінінг.

Зупинилися вище течії, де через запінену річку було перекинуто з одного берега на другий замість моста спиляне дерево з недбало обрубаним гіллям. Дерміцель наказав усім долати водну перешкоду. Сам став збоку, похльостуючи тоненькою лозинкою по короткій халяві міцного, немов залізного, чобота. Перший раз усі досить легко подолали перешкоду, і хоч зробили це з якоюсь натугою, але все кінчилося гаразд. Пройшли вдруге.

— Швидше, швидше! — підганяв Фукс, а сам перебігав останнім.

І коли вчетверте поверталися на берег, де стовбичив обер-лейтенант, над серединою потоку, де вода кипіла, несучи на білих гребенях клапті жовтої, як овеча вовна, піни, Гофман раптом зашпортнувся, замахав руками, відновлюючи рівновагу. Франц Ветьєн набіг на нього, ззаду натискали інші, і він не втримався. З повною викладкою шубовснув у запінений потік, зник під водою. Течія перевернула солдата, понесла прямо на гострий шпичастий камінь. В ту ж мить ще чиясь постать майнула з колони вниз. Рятувати свого товариша і земляка кинувся Густав Пфлюгбейль. Підхопив Ветьєна під руку, того, як видно, оглушило падіння, і, перемагаючи течію, почав вигрібати до берега.

Дерміцель був задоволений з цього непередбаченого ускладнення. Саарці вибралися з річки мокрі й змерзлі. Вода дзюрком збігала з їхньої одежі. Ветьєн помітно, але так, що Дерміцель побачив це, знайшов руку товариша, потиснув її в пориві вдячності. В облиплomu одязі вони справді в цю мить були схожі на лягавих псів, які щойно принесли в зубах упольовану хазяїном дичину і тепер віддано дивилися йому в вічі, чекаючи подяки.

Група з'юрмилася навколо них. Дерміцель підійшов ближче.

— Дякую за службу! — сказав, не міняючи похмуро-

го виразу.— Даю вам п'ять хвилин, щоб привести себе в порядок.

Саарці тут-таки, сівши на траву, роззулися, вилили з чобіг воду, викрутили мундири. І знову одягли їх. Ну що ж, перше випробування група витримала. Претензій не виникло ні до кого. А випадок із саарцями навіть зворушував, вселяв у серце певну надію. Так і повинні проявлятися закони військової товариськості!

І після приземлення Дерміцелю сподобалися саарці. І поки інші влаштовували базу в лісових нетрях, обер-лейтенант відразу послав їх спостерігати за перехрестям.

Розп'яли три намети — два менших і один великий. Для Дерміцеля, радиста й для всієї групи. Коли табір було влаштовано з дотриманням усіх вимог маскування, Дерміцель, залишивши замість себе фельдфебеля Фукса, повісив на плече автомат, засунув за халяви чобіг запасні диски й гранати і пішов до саарців.

Сонце розгулювало високо над деревами, в густі лісові нетрі воно не сягало, лише поодинокі бліки, немов відблиски маленьких дзеркалець, то тут, то там зрідка проривалися до землі. Саарців Дерміцель знайшов біля дороги.

— Що вам звідси видно? — роздратовано запитав обер-лейтенант.

— Перехрестя й шлагбаум. На посту стоїть жінка,— пошепки доповів Пфлюгбейль.

Дерміцель озирнувся навкруги.

— Може, спробувати вилізти он на той бук? — показав Франц Вет'єн на протилежний бік дороги. Обер-лейтенант побачив там дерево, яке вже вкрилося зеленою кроною і височіло над лісом. Дерміцель глянув на карту.

— За мною,— сказав він і почав пробиратися узліссям ближче до перехрестя. Через кілька десятків метрів натрапили на дерев'яний міст. Під ним і перебралися на той бік.

Розлоге дерево (це справді був старий бук) обросло гіллям від самого низу. Легко можна було вибратися по стовбуру вгору, що Дерміцель і зробив. Тепер перехрестя відкрилося перед ним як на долоні, не треба було й бінокля. Та обер-лейтенант притулив до очей окуляри бінокля, і все наблизилося у вісім разів. Два шлагбауми перекинули дерев'яні руки через дорогу.

Обличчя у вартової широке і якесь пласке, але, незважаючи на це, вродливе. На грудях висить автомат.

Де ж решта людей із КПП? Дерміцель нетерпляче повів біноклем, шукаючи їх. Помітив землянку, недавно викопані щілини чи окопи, замасковані хвоєю. З лісу вийшла ще одна жінка, яка несла в руці відро. Бінокль впритул наблизив її лице. Рум'яний овал обличчя, повні губи... Ці зовсім не страшні! Вирушаючи сюди, Дерміцель не уявляв, що йому випаде така удача! З жінками не важко буде справитися. Тільки вереску зчинять багато.

Верхні гудзики гімнастерки в жінки, яка несла відро, розстібнуті, кризь комір видніється біла висока шия. Двоє. Повинно бути більше. Дерміцель усівся зручніше, звівся униз затерплі ноги. Знизу на нього поглядали Пфлюгбейль і Ветьєн.

Увагу привернула ще одна постать. Хтось сидів на землі під деревом. Дерміцель навів на нього окуляри бінокля. Це був сержант, чоловік. Ось він повернувся обличчям до німця, одягнув пілотку. Юне суворе обличчя! Сержант підвівся з землі, він теж не випускав із рук автомата.

Дерміцель спустився з дерева, наказав саарцям:

— Стежте пильно. Запам'ятайте, коли змінюються вартові, хто за ким стоїть, вивчайте підходи до перехрестя.

— Яволь, пане обер-лейтенант! — досить бадьоро відповів Ветьєн.

— Зверніть увагу на сержанта, він, очевидно, старший на КПП.

Дерміцель повертався до своєї тимчасової бази із спокійною душею. Не міг передбачити дальших подій. Передчуття нічого не підказувало. Саарці подобалися своєю кмітливістю, старанністю і надійністю.

Сонце, викотившись з-за обрію, наповнило проміжки між дерев драглистим, живим маревом, ясно освітило верхів'ття. Обер-лейтенант наказав фельдфебелю Фуксу вишикувати групу біля дерева, яке він уподобав для екзекуції. Вартовим також було звелено стати в стрій. І ось диверсанти, якісь сірі й змарнілі, чи то після ночі, чи від того, що сталося і що мало відбутися зараз, були вишикувані. Дерміцель, широко розставивши ноги і по-бичачому нагнувши голову, немов готувався

буцнути когось товстошкірим лобом, пропікав кожного важким поглядом, здавалося, шукав ще зрадників. Низьким, стомленим голосом наказав фельдфебелю:

— Приведіть зрадника.

— Яволь, пане обер-лейтенант,— запищав Фукс, у якого після ночі чомусь почав пропадати голос, а очі мало не вилазили з орбіт, чи то від страху, чи від заповзяття.— Гофман, зі мною!

Зі строю повільно вийшов худорлявий Гофман, з усього було видно, що увага фельдфебеля йому не припала до вподоби. Через хвилину вони привели Ветьєна. Половину ночі і ранок той пролежав, зв'язаний по рука і ногах, у якійсь сірій ямі, де задушливо смерділо лісовим перегноем, чув звідти все, що відбувалося в таборі,— періодично змінювалися вночі вартові, і кожен навпомацки перевіряв, чи на місці заарештований, а як розвиднилося, залунав лютий рик Дерміцеля.

Фельдфебель і Гофман повелися з Ветьєном не дуже ввічливо. Гофман, боляче заломивши зв'язані руки, ривком підняв його з землі. Повели, сердито й боляче штовхаючи дулами автоматів у спину. А він не дуже й відчував їхні стусани, сухими, відчуженими очима дивився, як між дерев мінилося живе світло, як земля легко парувала під сонцем, але, мабуть, не бачив цього, бо вже перебував у тому світі, в який доведеться перейти, хоч в очах не помічалось ні ляку, ні здивування тим, що все так несподівано обернулося. Ветьєн спотикнувся і мало не впав, але відновив рівновагу. Струснув головою, намагаючись витрусити з чорного кучерявого волосся стебла сухої торішньої трави, які заплуталися, коли він лежав у ямі. Гофман вхопився лівою рукою за парашутний строп, яким були зв'язані руки Ветьєна, сіпнув до себе, зупинив його перед вишикуваними, а найперше — перед Дерміцелем.

Ветьєн повів стуманілим, відчуженим поглядом по обличчях диверсантів. Зустрівся з рудими очима Густава Пфлюгбейля, свого земляка і товариша ще зі школи. Здається, по губах того сковзнула і вмить розтанула злорадна усмішка. Густав дивився на свого друга, якого так підло заклав, торжествуючими очима і не приховував цього; Ветьєн мовчки плюнув під ноги й одвів погляд, знову задивившись на танці живого світла між сірими стовбурами. Високо в небі загув,

тонко заскімлив «фокевульф-189», почавши своє щоденне човникування над лісами.

Дерміцель показав Фуку рукою на товсте дерево з прямим стовбуром, яке росло за п'ять кроків від строю. На його вершині, що височіла над лісом, чорніло вороняче гніздо, на сухих гілках і зараз сиділа пара старих воронів-круків, які з зацікавленням приглядалися до того, як поводяться внизу дивні двоногі істоти, які зв'язують один одному руки і так по-чудному, ставши в ряд, незрушно завмирають, слухаючи, як один з них каркає, не даючи нікому мовити ні слова. Що вони збираються робити?

— Прив'яжіть! Та міцніше! — крикнув Дерміцель.

Фельдфебель і Гофман притулили Ветьєна спиною до дерева, Гофман витягнув з кишені моток парашутного стропа, міцного, як залізний трос, і вмить прикрутив, туго припленав заарештованого до стовбура. Фукс доповів Дерміцелю свистячим шепотом:

— Пане обер-лейтенант, ваш наказ виконано!

Ворони, що сиділи на верхечку дерева, перезирнувшись між собою, злетіли в повітря, випробували стиха голоси, мов тернули рашпілем по склу. Знову всілися на гілки, тільки помінялися місцями. Нахиливши голови, спрямували круглі очі до землі.

Дерміцель хижо вискалив зуби, зла гримаса перекинула його лице, товста шкіра на лобі здулася горбом, немов опухла. Він звернувся до фельдфебеля:

— Дайте мені ваш тесак.

Фукс, розстібнувши ремінь, хотів зняти тесак разом з піхвами. Дерміцель сердито відтрусив його руку, сам вирвав блискуче, широке лезо із залізних піхов. Зручніше перехопивши дерев'яну рукоять, зі свистом змахнув тесаком у повітрі.

— У тяжкий, але не безнадійний для вітчизни час, — сказав він, ставши перед строем, — коли фюрер кликає нас тісніше згуртуватися навколо нього, напружити всі сили для здобуття повної перемоги над ворогом, коли німецькі солдати вважають для себе справою честі й слави радше загинути, ніж зрадити фюрера, народ і фатерланд, на жаль, знаходяться злочинні елементи (Німеччина назавжди забуде їхні імена, і я не буду називати!), повторюю, знаходяться злочинні елементи, які стають зрадниками, намагаються здатися в полон. А зі зрадниками, вчить фюрер, треба розправля-

тися нещадно й жорстоко, ліквідувати їх негайно, не чекаючи ні слідства, ні суду. Викажіть же цьому зраднику все своє презирство й зневагу.— Дерміцель передихнув, довга промова ніби втомила його.— Ми не будемо розстрілювати зрадника (нащо здійсмати шум), не удостоївся він і честі бути повішеним, хоч було б найзручніше саме так стратити його в наших умовах. Він умре на ваших очах лютою смертю. Таку страту колись застосовувало африканське плем'я баторо, щоправда, серед людей цього племені зрадників ніколи не знаходилося, в такий спосіб вони розправлялися зі своїми ворогами.

Помахуючи широким тесаком, Дерміцель наблизився до Ветьєна, але той не сприйняв його палючого погляду, бо дивився кудись поверх голови офіцера, повз нього чи, може, навіть крізь нього. Роздимаючи ніздрі, Дерміцель стояв перед Ветьєном і все помахував, грався тесаком...

Справді, Тереза і цей зрадник достоту схожі між собою, в обох темно-сині, аж до чорноти, очі, губи різко окреслені, схожість збільшує спільна звичка високо піднімати брови, немов дивуючись, але в дівчини — волосся біляве, а у Франца Ветьєна — чорне, кучеряве. А може, й Тереза зрадниця? А вона ж працює на телегайпі, через який генерал фон Штейніц підтримує постійний зв'язок зі ставкою. Хоча дуже сумнівно, щоб Тереза стала зрадницею. Але якщо складуться умови так, що вона зможе передати таємні дані ворогу? Тоді що? Чого варті, наприклад, її розмови про дітей, запитання про те, що буде з усіма, як скінчиться війна? Дивно, хоч Тереза йому подобалася, була найкращою з жінок, яких пізнав по смерті Йоасі, але саме думка про неї викликала ще більшу лють і зненависть до Франца Ветьєна, подвоїла їх. Дерміцель змахнув тесаком. Вороги вгорі занепокоїлися.

— Кар-р-р,— розляглося на дереві, немов хтось провів палицею по густому паркану.— Кар-р-р!

Диверсанти здригнулися, повів плечима й Дерміцель. Він задер голову, задивився на чорних, величезних птахів, які одверто виказували, що не бояться нікого, хоч і стривожені незрозумілим збориськом біля їхнього дерева.

— Футь,— махнув на птахів тесаком обер-лейтенант, але до них було високо, і він їх не злякав. Однак во-

рони, злегівши, закружляли навколо крони, де чорніло їхнє гніздо. Літали й каркали не вгаваючи. Один з воронів, очевидно самець, розлютився, почав дзьобом відламувати кінці сухих гілок і кидати їх на диверсантів.

Неподалік розпростер гнучке гілля розлогий куш ліщини. Дерміцель підійшов до нього і зрубав тесаком дві найтовщі гілки, вкоротив їх до довжини п'ятдесяти — шістдесяти сантиметрів, пожбурих палиці під ноги зв'язаному Вет'єну, а в себе в руках залишив довгу, гнучку лозину. Похльоскуючи нею по халявах чобіт, немов випробовуючи, чи замашна вона, повернувся до Фукса і простягнув йому тесак.

— Пфлюгбейль! — вигукнув неголосно, але грізно.

— Я, пане обер-лейтенант! — бадьоро, незважаючи на гнітючість обстановки, відповів той.

— До мене.

Пфлюгбейль, намагаючись ступати твердо, підійшов до офіцера, спрямував на нього одвертий і прямий погляд щирих до непристойності очей.

— Ви, Пфлюгбейль, поведіться сьогодні як істинний солдат. Проявили мужність і відданість фюрерові, викривши зрадника, який намірявся перейти на бік ворога. Оголошую вам подяку і доручаю стратити зрадника. Візьміть оті палиці.

Пфлюгбейль, поспішаючи, швидко перевів автомат за спину, взяв у руки палиці. Крутив їх у руках, наче вони були гарячі, не знав, що з ними робити.

— Станьте за дерево, до якого прив'язаний зрадник.

Пфлюгбейль слухняно виконав і цей наказ.

— А тепер, — інструктував саарця обер-лейтенант, — просуньте одну палицю між стовбуром дерева і потилицею зрадника, а другу покладіть йому на горло. Правильно, так і треба. Беріться руками за кінці палиць і зводьте їх до купи. Оце і буде страта по-баторськи. Ну ж бо, Пфлюгбейль, енергійніше. Вперед, вперед... Не буде пощади зраднику!

І Пфлюгбейль старався. З великих очей Вет'єна котилися сльози. Здається, він хотів щось сказати, але горло вже було туго затиснуте. Пфлюгбейль, скривившись від напруги лице, все ближче й ближче зводив до купи кінці палиць. Вет'єн задихався, тіло його конвульсивно пручалося, опираючись смерті, але, туго прикручене до дерева парашутним стропом, не здатне було до опору.

Обличчя страчуваного почервоніло, на лобі з'явилися краплі поту, вони падали на мундир, а лице синіло, набрякало кров'ю. З рота висунувся чорний, запечений язик. Видовище було страшне й відразливе.

Дерміцель перевів погляд з обличчя страчуваного (муки того зменшили душевну напругу офіцера) на стрій. Гофман і Фукс байдуже дивилися на те, що відбувалося,— чи то звикли до подібних видовищ, чи то збайдужіли до отупіння. Дерміцель раптом рвонувся до строю, замахнувся аж з-за плеча лозиною й навідліг хльоснув нею Георгія Чохова, навскіс пропiкши на його щоці червону смугу.

— Я тебе навчу, шмарката свиня, як заплющувати очі! Слабкий на нерви?.. Коли розстрілював полонених і партизанів, то очей не заплющував?

І Дерміцель ще лютіше хльоснув Чохова лозиною, цілячись по іншій щоці, залишив на обличчі не одну червону смугу. А Чохов лише сіпав підборіддям, ще більше виструнчувався.

Голова Ветьєна безсило упала на груди, ноги підгнулися. Він уже не жив, а Пфлюгбейль продовжував натискати на ліщинові палиці, обличчя його теж спініло.

Ворони тривожно каркали, ніби відчували, що внизу під ними щойно розпрощалася з життям людина, вмерла насильницькою, мученицькою смертю.

Чорні птахи творили вгорі лиховісний хоровод: розмірено кружляючи навколо крони дерева, спускалися все нижче й нижче, немов бачили під собою вже не живих людей, а захолили трупи, які можна було клювати й передусім, сівши на голову мертвого, скуштувати смак осклянілих очей. Ворон-самець, лютуючи, налітав з розгону на сухе гілля, відламував кінці й кидав на землю, поціляючи в людей, цих страшних, як на його розмисел, двоногих істот, котрі винищують собі подібних.

Птиці спустилися зовсім низько, закружляли прямо над головами німців, виразно чулося клацання сухих, ніби здерев'янілих дзьобів, тонкий посвист чорних крил, від помаху яких, здається, згустилися тіні, наче стемніло в лісі. Круглі очі птахів шукали й знаходили налякані очі людей — незрушні, немов заморожені.

Чохову було страшно з двох причин. Коли б Дерміцель зазірнув у його душу, то побачив би, що там по

чорному полю зневіри проклюнулися зелені листки якоїсь надії, і теж відправив би Георгія на смерть вслід за Ветьеном. Але здатися в полон Чохов теж боявся, бо рано чи пізно (сам би не посмів розповісти) викрилося б те, що було найстрашнішим у його житті.

Пам'ятає, наче це діялося вчора, як ранньої весни їхню групу серед ночі посадовили в машину й повезли в невідомому напрямку. Вивантажили на краю чорного, темного, як ніч, лісу (займалося якраз світання), підвели до широкої, викопаної заздалегідь, але ще свіжої ями.

— Перевірити зброю, — наказав лейтенант, який викладав у шпигунській школі прийоми нападу і самооборони без зброї.

Щулячись від холоду, вони перевірили автомати. Кожний утримував зброю в зразковому порядку. Така була традиція в шпигунській школі. На узліссі, неподалік від ями, стояв низький похідний столик, застелений білою скатертиною, на якій блищали пляшки й склянки. Тут же стояли два розкладних стільчики. Їх підвели до столика і, не питаючи про бажання, кожному налили по повній склянці міцного шнапсу. Як тільки Чохов через силу влив у себе палючу рідину, очі йому заслали туманом, в грудях запекло. «Чого нас сюди привезли?» — запитував він сам себе і чомусь кволо, безвільно усміхався. Відразу сп'янів.

Групу знову вишикували, наказавши стати по двоє. Георгій потрапив у одну пару з Миколою Мірошниченком, з котрим познайомився в школі. Третім у їх компанії (він сюди не приїхав) був Андрій Іванов, кухар. Іноді вони збиралися втрьох, молоді Георгій і Микола горнулися до Іванова — той був набагато старший від них і ніби взяв над хлопцями опіку. Георгію минуло тоді лише вісімнадцять років, і на світ він дивився широко розплющеними, здивованими очима, ніби сподівався для себе, та й для всіх людей, якогось дива дивного, котре враз переінакшить життя і, можливо, зробить так, що він за одну ніч перенесеться аж в Росію, де ніколи не бував, але за якою тужило серце. Кухар, певне, знав, який виїзд буде вночі, бо ввечері прийшов до Георгія, викликав його в сад і там, прогулюючись віддалік од усіх, щоб ніхто не підслухав, повчав молодшого товариша:

— Накажуть стріляти, то стріляй.

— Куди стріляти? — здивовано запитав Чохов, який ще не бачив Іванова таким стурбованим.

— Завтра вранці про все довідаєшся... Повір, я теж пройшов через це, мені давно відрізано шлях відступу, хоч зараз я працюю всього лиш кухарем. Вони зв'язують нас по руках і ногах, щоб ми не могли відступити. Не здумай стріляти поверх голови, бо тоді самого розстріляють.

— Розкажи, куди нас поведуть і чого? Поки що я нічого не розумію.

— Я все сказав, що міг, — відводив убік погляд кухар, — а там сам побачиш. А зараз розходьмося, бо на нас уже звертають увагу. Як у тій казці мовиться: підеш прямо — голову втрапиш, повернеш наліво — загниєш. Або будеш стріляти, або завтрашній ранок для тебе буде останній...

Коли розвиднілося, легковою автомашиною приїхав товстий, рум'яний гауптштурмфюрер з вівчаркою, яка сиділа біля його ніг. Есесівець пружно вискочив з машини, солодко потягнувся, дивлячись на сонце, яке проривалося крізь рожеву завісу туману. Собака теж потягнувся, припадаючи то на передні, то на задні ноги, вигинаючи спину.

З тієї ж машини, що й гауптштурмфюрер, виліз нічим не примітний, окрім хіба рудого волосся та гострого носа, обер-ефрейтор, на грудях якого висів чорний фотоапарат. Здалеку загули невидимі поки що вантажні машини. У Чохова спітніли долоні, він похапцем, але так, щоб ніхто не помітив, витирав їх об поли мундира.

Під'їхало дві криті автомашини, заднім ходом наблизилися до ями. Хтось із кузова почав виштовхувати зв'язаних чоловіків у подертому одязі, побитих, зчорнілих, закривавлених, вони падали на землю, ворушилися, силкуючись стати на ноги. Покликали Чохова. На очі йому насунулася непроглядна пелена. Людей, яких поставили на краю ями, бачив немов крізь туман. Та й чи люди стояли перед ним — не міг розрізнити ні їхніх голів, ні облич, ні тим більше очей.

— Огонь! — скомандував лейтенант. І, несподівано для Георгія, автомат у його руках застрибав, вивергаючи зі ствола вогонь. Люди попадали в яму. Невже це він убивав? А хто ж іще! Автомат, либонь, сам відразу строчив. Підвели ще двох приречених. У нього не вистачило сили натиснути на гашетку.

Веселий гауптштурмфюрер, який сидів на похідному стільчику, примруживши око, спостерігав за поведінкою Чохова. Несподівано засміявся, аж собака його кинувся, нашорошивши вуха.

— Лейтенант, кого ви привезли? Це ж не розвідник, а смоктун материнського молока. Підведіть його до мене.— Гауптштурмфюрер реготав: — Ти, тонкосльоза панянку, надумав саботувати, вдаєш із себе затуманеного? Не вийде! Патрони в нього ще є? — запитав.— Зараз випробуємо цього смоктуна по-справжньому. Приведіть дівку.

З кузова машини, яка стояла оддалік, біля дороги, щось вилетіло і важко впало на землю.

— Вставай!

Двоє есесівців підвели до гауптштурмфюрера високу смугляву дівчину, одягнену в цей холодний, з морозцем ранок у саму тільки спідню сорочку, та й та була розірвана навпіл від грудей аж до самого пупка. Очі в дівчини мінилися, як темні озера, довгі і пухнасті вій тріпотіли. В очах запеклися туга і біль.

Дівчину підвели до краю ями й поставили перед Чоховим. Оголені дівочі перса беззахисно стирчали вгору, шкіра на грудях була вкрита синцями.

— Ненавиджу вас, звірі! — прошепотіла дівчина.

Навколо Чохова й страчуваної забігав, застрибав жабою рудий обер-ефрейтор з фотоапаратом у руках. Він заходив збоку, присідав, клацав, підіймаючи апарат угору.

Сфотографував окремо дівчину, Чохова, а потім обох, як вони стояли одне проти одного. Обер-ефрейтор, опустивши апарат, чекав найголовнішого.

— Стрільай, свиня,— заверещав рум'янощокий гауптштурмфюрер і засміявся.

У глибоких, як безодня, очах дівчини сутеніли осуд і зневага, ненависть і печаль. Нерозвійна туга мов бриліла в повітрі.

Лейтенант-інструктор підійшов до Чохова ззаду, боляче колнув його носком чобота по носі й просичав:

— Стрільай!

Автомат застрибав у руках Чохова, із ствола випорнував вогонь. Кулі вдарили дівчині в груди, вибили кругленькі, запечені кружальця шкіри, з-під яких вмить потекла кров.

Дівчина ще стояла похитуючись, а очі її вже скляні-

ли. Спазматично розтулила рот, здавалося, не вистачало їй повітря, і раптом червона кров ринула в неї з горла. Голова поникла, ноги підігнулися. Дівчина змахнула руками й упала в яму.

Останнім знімком обер-ефрейтор був особливо задоволений. Вдалося відбити на плівці і Чохова, і розстрілювану, видно було навіть те, як із ствола автомата випорснув вогник, як черга прокреслила хоч і знівечені, але прекрасні груди чорноокої дівчини...

Увечері кухар Іванов покликав у свою комірчину Чохова й Мірошниченка. Нічого не розпитуючи, не заспокоюючи й не розраджуючи юнаків, поставив на стіл пляшку шнапсу. Налив по повній склянці, мовчки дав у руки обом і схитнув головою. Вони випили, але не відчули ні міцності, ні гіркоти, ні запаху спиртного. Кухар налив їм ще по одній склянці. Випивши й цю, Чохов раптом заплакав, забився головою об стіл, тонко скиглячи, соваючись ліктями...

— Мати моя мріяла побачити мене піаністом. Сподівалася, що роз'їжджатиму по всьому світу з концертами і колись приїду в Росію, перед якою у мене до сьогодні не було ніяких гріхів... Мій батько, старий генерал Чохов... Він же, він...— белькотав Чохов, розмазуючи п'яні сльози по зблідлих щоках.— Він учив мене бути благородним, любити Росію. Казав часто: «Німеччину поважайте, бо ви тут живете, а Росію — Росію любіть, любіть, бо це батьківщина...»

Все це згадував Георгій Чохов, дивлячись на страту Ветьєна. Заплющив очі, бо не хотів дивитися, як умирає саарець. Хльосткі удари Дерміцеля, від яких на щоках запеклися криваві смуги, привели Чохова до тям.

Диверсанти стояли в строю, шулячи плечі і крутячи головами. Над ними шугала пара старих воронів, які нічого не боялися. Птахи моторошно каркали.

Кожний думав про себе: а чи не наді мною справляє панахиду пара чорних трупарів, у яких покарлючилися од старості пазурі і вкрилися сірими горбками дзьоби. Воронам однаково, пити свіжу кров чи клювати падаль.

Ліс загрозливо шумів довкола, дерева, здавалося, зближувалися, готуючись розчавити мізерних двоногих істот, котрі, відчуваючи неминучу загибель, гризуться між собою, впиваючись один одному в горлянки.

— Сподіваюся, що страта зрадника дечому вас навчила... Гадаю, більше ніхто з вас не здумає здаватися в полон! — Голос Дерміцеля долинав до диверсантів наче здалеку.

Розділ тридцять перший

Натури цілісні і активні й на фронті знаходили час і місце, щоб займатися улюбленим ділом, яке давало їм задоволення чи радість колись ще в мирному житті. Й на передовій зустрічалися умільці, які виточували збірні мундштуки і такі ж кольорові ручки для ножів, використовуючи для цього шматки плексигласу із збитих літаків, і виходило це в них гарно. А дехто в період затишшя між боями вистругував зграбні ложки з м'яких порід дерев і дарував їх бойовим побратимам як пам'ять, як річ, конче необхідну щоденно, незважаючи, хто ти за військовим званням — солдат, офіцер чи навіть генерал. Та що казати, скільки людей — стільки захоплень, хоч не завжди вони відкрито виявляються.

Алевтина Ситникова, яка напередодні війни скуштувала смак подружнього життя, наприклад, найбільше любила прати білизну і поратися на кухні, вимудровуючи для свого Юрочки, в якому душі не чула, страви смачні і незвичайні з того небагатого запасу продуктів, що мала під руками. І прання, і готування їжі — заняття, скажемо прямо, не вельми цікаві, до того ж і нелегкі, і більшість жінок не дуже охоче ними займається, особливо пранням, та Алевтина любила й знаходила для цього час. Маленький підрозділ, у якому вона служила другий рік, пройшовши з ним шлях через усю Україну і частину Польщі, без особливих сумнівів і вагань перекинув на її плечі і прання (якщо їй так хочеться цим займатися!), і готування їжі. Щоправда, прати особливо нічого було, а зварити суп чи кашу із пшеничного чи пшоняного концентрату — теж не становило труднощів і не забирало багато часу, хоча й особливого задоволення не давало.

Змівившись удосвіта з поста, Алевтина більше не лягала спати, хоч нічне чергування було напруженим і важким, — війська ночами підтягувалися до лінії фронту. На сході сонця, як уже спорожніла дорога, вибралася вона до струмка, щоб попрали те, що вдалося їй

зібрати звечора у своїх подруг. Прання виявилось зовсім небагато, як вона не чіплялася до дівчат, доводячи їм, що, коли почнеться наступ, хто зна, чи скоро випадуть їм ще такі спокійні дні, та й умови тут підходящі — тепле сонце світить цілий день, у струмку, який дзюрчить майже поруч, вода джерельно чиста і м'яка. Але тільки Леоніда дала стару гімнастерку, а Мінаєва — два зовсім чисті шматки полотна — нові онучі, щоб відчепитися від Алевтини. Сержант Дивнич не дав нічого, як вона його не вмовляла. Чи то соромився її, чи справді в нього не було чого прати, бо щойно прибув з дому, від матері, то хіба б вона вирядила його в дорогу із спокійною душею, не передивившись усього того, що син брав із собою. Не дав зараз, то дасть згодом — не уникне він Алевтиної уваги!

Густа роса сивою памороззю лежала на травах, хилила їх до землі своєю вагою. Де Алевтина ступала, там залишалися темні, мокрі сліди. Стиха мугикала вона якусь пісеньку без слів, співала так, що й сама себе ледь чула.

Від струмка до КПП метрів п'ятдесят. Можна навіть перегукуватися з дівчатами. Алевтина поклала на камінь згорток із пранням. Сонце світило їй в обличчя, лоскочучи ніздрі. Заклавши за потилицю руки і випнувши наперед високі груди, яким було тісно під туго нап'ятою гімнастеркою, Алевтина солодко потягнулася, вбираючи в себе прохолодне, ще не прогріте повітря. Гарний настав ранок, і віщував він погідний день. Здалеку долинали приглушені вибухи, немов нагадували, що і в такий тихий, сонячний ранок війна не припиняється. Прозора вода жебоніла з-під сірого каменя, зблискувала проти сонця білими і синіми іскорками.

Алевтина озирнулася довкола. Скрізь сивіла незаймана сива роса, пташки ще не співали. Скинула тісну гімнастерку, чоловічу сорочку із зав'язками замість гудзиків і зосталася в самому лише білому ліфчику, вузькі торочки якого глибоко вп'ялися в повні плечі. Сонце, пробиваючись крізь крони дерев, посилало їй в обличчя тепле проміння, ясно осявало білі руки і здивовано розтулений рот з вогкими, червоними губами, які ніби щойно вирвалися з-під гарячого поцілунку. На березі чистого струмка серед молоді зелені пишна Алевтина вся немов світилася і була схожа на білу лебедицю, яка нетерпляче очікувала свого повелителя-лебедя.

Жінка занурила руки в струмок і одразу висмикнула їх. Вода була холодна як лід, прямо-таки обпікала шкіру.

— Тс-с-сі! — присвиснула жінка, випускаючи крізь червоні губи повітря.

Холодні бризки живим сріблом затремтіли на її оголених, красивих руках. Солодко повискуючи від холоду, Алевтина терла шмаття м'яким шматком мила.

Во поле береза стояла,
Во поле кудрявая стояла,
Люли, люли, стояла,
Люли, люли, стояла.

Заспівала Алевтина тоненьким, мов не своїм голо-
сом, поводячи високими грудьми й заплющуючи очі, так
їй було хороше в цей ясний, сонячний ранок.

Некому березу заломати,
Некому кудряву заломати,
Люли, люли, заломати,
Люли, люли, заломати.

Випросталася, щоб поправити мокрою рукою пасмо
русявого волосся, яке докучливо лізло в очі. Пісня рап-
том застигла на її повних губах, перервалася на пів-
слові. Алевтина прикусила язика.

Вона побачила, як поміж дерев і кущів пробиралося
двоє солдатів, ішли паралельно течії струмка, насторо-
жено й зібрано, немов знаходилися серед ворогів, а не
в порожньому лісі за п'ятнадцять кілометрів од лінії
фронту. Жінка озирнулася: у воді мокло прання, на
камені лежали гімнастерка й спідня сорочка, а автома-
та не було. Знову не взяла його з собою, хоч сержант
Дивнич суворо наказав без зброї не ступати й кроку.
Заплакати хотілося від власної недбалості. Гукнути на
пост — зараз чергує Леоніда, вона почує і здієме три-
вогу, та не закричала, бо посоромилася. Скажуть, що
з лякливого десятка. Поспішаючи, одягнула, сховавшись
за каменем, сорочку й гімнастерку, затягнула па-
сок, застебнула гудзики. Вийшла з-за каменя. Солдати
порівнялися з нею, але не бачили її. До них було мет-
рів двадцять п'ять, не більше.

— Агей, хлопці,— стиха гукнула Алевтина.

Солдати враз, як за командою, присіли, виставивши
наперед автомати й зблиснувши наляканими очима. Та,
побачивши жінку, хоч і одягнену у військову форму,

але беззбройну, підвелися й, глянувши на Алевтину, ніяково усміхнулися.

— Ідіть сюди, хлопці,— мирно покликала їх вона.

Солдати, не прибираючи рук зі зброї, наблизилися, стали по той бік вузького, в півметра струмка, наче винуваті хлопчачки, що ждали покарання за якусь незначну провину. Один з них був високий, із задумливим вродливим лицем. Ліва брова в нього переломлена коротким шрамом. На щоках спухли червоні рубці. Його товариш був нижчого зросту, з грубшими рисами лица. Він одводив погляд убік.

— Здрастуйте,— вимовили солдати, немов за командою.

«Ого, які чемні й виховані. Тільки чогось дуже боязкі»,— відзначила в думці Алевтина.

— Чого ви тут ходите? — запитала із суворою вимогливістю.

— Хіба заборонено? — запитанням на запитання відповів той, що мав грубі риси обличчя.

— У тому-то й справа, що заборонено. Звідки й куди йдете?

— Та ви сувора! — подав свій голос задумливий.

— Сувора не сувора, а відповідайте, коли питаю!

— Наша частина неподалік розташувалася. Командир батареї капітан Кожем'якін наказав перевірити, чи немає когось у лісі. От ми й ходимо.

— Яка частина? — не відступала Алевтина. Щось у поведінці солдат її насторожувало і вселяло неспокій. Чого їм боятися? А вони налякані.

— Може, це секрет,— сказав задумливий.

— Нам усі секрети відомі. Покажіть ваші документи!

— Будь ласка,— простягнув він через струмок досить потріпану червоноармійську книжку.— Діставай, Іване, свою.

Алевтина, морщачи лоб і мружачись од сонця (а вона продовжувало світити їй в лице), уважно переглядала червоноармійські книжки. Документи були як слід. Причепитися не було до чого.

— Коли прибули сюди?

— Учора.— Ініціативу вести переговори із Алевтиною взяв на себе Дмитро Демидов, це ім'я прочитала вона в червоноармійській книжці, а його товариша звали Іван Сичов.— Ми передовий загін гаубичного полку. Техніка позаду йде.

— Візьміть свої документи,— простягнула Алевтина червоноармійські книжки через струмок.— І кроком руш у свою частину! В цьому лісі ходити суворо заборонено.

— А чого заборонено? — запитав Сичов.

— Заборонено, та й годі. Тут пояснювати нічого.

— А ви регулювальниця з перехрестя? — запитав Демидов.

— Регулювальниця.

— Дозвольте завітати в гості. Скажіть, як вас звати, дівчино?

— Дівчино! — усміхнулася Алевтина.— Згадала баба, як дівкою була. Та моїй донечці п'ять років, і чоловік на фронті.

— То через це не скажете, як вас звати?

— Вам од цього полегшає?

— Полегшає,— усміхнувся Демидов.

— Тоді скажу. Це не таємниця. Ваші імена я вже знаю. Ви Дмитро Демидов, а він — Іван Сичов. Запам'ятала. А мене звать Алевтиною, моя донечка, моя маленька куріпочка, називає мене мама Аля.

— Алевтина! — задумливо повторив Демидов.— Істинно російське ім'я. Воно вам личить. Справді личить, не заперечуйте.

— Ой, не смішіть.— Алевтинине серце попустила тривога.

— Я серйозно кажу.

— Досить, хлопці, жартів! Ідіть, поки я вас не затримала і не допровадила на пост.

— Як же ви нас затримаєте, коли у вас зброї немає? — з похмурою відчайдушністю промовив Сичов.

— Нащо мені зброя! Варто лише гукнути — і на посту почують.

— Дозвольте попрощатися з вами,— сказав Демидов.— На КПП ми ще завітаємо. Ждіть нас у гості.

— До побачення,— промовила Алевтина.

Солдати пішли, а тривога знову холодом війнулася довкола серця. Може, справді треба було відвести їх на пост, хай би сержант Дивнич перевірів. Солдати вже відійшли далеченько. Ось вони зупинилися й, обернувшись, помахали їй руками. Гукнути, покликати назад, але ж їхні документи в порядку. Хай ідуть! Солдати вони як солдати, на шпигунів чи дезертирів не схожі.

А отой високий, із задумливим обличчям, викликає навіть симпатію.

Солдатів уже не було видно. Алевтина викрутила прання й поспішила на пост. Взяла в землянці свій автомат, повісила його через плече і пішла шукати сержанта. Знайшла біля телефону. Він якраз розмовляв з комендантом. Ждала, поки закінчить розмову.

— Що трапилося, Алевтино? — запитав Дивнич, поклавши трубку.

— Я, товаришу сержант, мабуть, зморозила дурницю. Щойно біля струмка зустріла двох солдатів.

— Де вони?

— Пішли.

— Куди?

— В свою частину.

— Документи ви перевіряли?

— Звичайно. Про це я не забула. Червоноармійські книжки у них в порядку. Прізвища їхні — Дмитро Демидов та Іван Сичов, рядові. Польова пошта 48768.

— Хіба ви забули, що кожного, хто вештається лісом, треба негайно затримувати? — почав вичитувати Алевтині сержант. — Якщо виникає потреба, то слід застосовувати силу зброї!

— Все це я знаю, — потупилася Алевтина. — Мені вони не видалися підозрілими. Гарні хлопці, чемні.

— Гарні хлопці коней крадуть, — сердито сказав Дивнич. — Ех, Алевтино, Алевтино, чи вас, досвідченого воїна, мені вчити? Обстановка напружена, наступ от-от почнеться... Фашисти засилають до нас своїх шпигунів і диверсантів, безумовно, з документами, які не викликають підозри, а ми послаблюємо пильність. Хіба вас нічому не навчив випадок з лейтенантом Савковим? Хіба той бій, в якому було знищено диверсантів, забувся?

— Але ці двоє на шпигунів зовсім не схожі.

— Гарзд!.. Зараз разом з Мінаєвою йдуть туди, де були, і перевірте, чи ті солдати не вештаються десь поблизу. Хоча шукай тепер вітра в полі.

Тим часом Дмитро Демидов і Іван Сичов, як було зазначено в їхніх документах, відмахали добрих три кілометри і аж тоді перевели подих. Наказ Дерміцеля познайомитися з дівчатами, власне з однією, вони виконали, але щось у їхній поведінці її насторожило. Що саме?

- Що скажемо обер-лейтенанту? — запитав Сичов.
- Скажемо те, що було. Познайомилися ж, — відповів Демидов.
- Знайомство нікудишне.
- Яке вже е... Іншого не вдалося зав'язати. Хай він сам сходить.
- Ім'я у регулювальниці істинно руське, я б сказав — купецьке.
- Тобі її не шкода? — запитав Демидов.
- Мені нікого не шкода, навіть себе. Назад дороги в нас немає.
- І попереду її не видно.
- Однаково я ще вмирати не хочу!

Розділ тридцять другий

Ступивши на кам'яні східці, що вели на веранду, командуючий армією генерал-лейтенант Рагузін на мить пристояв на них і через сад, який швидко, просто на очах, прокидався од зимового сну і від того здавався якимсь особливо чистим, прозорим і летючим, немов вітрильник, глянув на ліс, у якому дерева також уже вкрилися ніжною зеленню. Подумав, що сьогодні не довелось побродити наодинці лісовими стежками, послухати пташині співи й дерев'яний стукіт невтомного дятла. Відклав це до другого випадку. Півдня провів у саперів, у понтонно-мостовиків, перевіряючи, чи все в них готове до початку майбутньої операції, а звідти, прямо з позицій сьомої інженерно-саперної бригади, що розміщалася неподалік від передової, виїхав у штаб фронту; зв'язківці знайшли його у саперів і передали наказ маршала негайно прибути на нараду. Викликали також і члена Військової ради, але генерал Волинський, звечора поїхавши на лівий фланг армії, перебував якраз на передовій і, поки пішки добрався до штабу полку, де залишив свою машину, на нараду, звичайно, запізнився. Рагузін поїхав без нього, щиро жалкуючи, що так сталося.

З багатьма людьми близько звела і міцно здружила Миколу Миколайовича війна. Мов той вогонь, у якому приварюють метал до металу, так і вона зближувала серця, здружуючи однопумців назавжди. З членом Військової ради у командуючого армією склалися особли-

ві стосунки, побудовані на взаємному довір'ї і одна-стайності думок. Генерали зустрічалися щоденно і спільно вирішували більшість справ. Звичайно, генерал-майор Волинський, який пройшов велику життєву школу, ніколи не забував, що єдиноначальником в армії є генерал-лейтенант Рагузін, та у вирішенні тієї чи іншої справи між ними жодного разу не виникло незгоди.

Рагузін зайшов до свого кабінету. Всі вікна в просторій кімнаті були відчинені наростіж. Не роздягаючись, командарм квапливо підійшов до столика, на якому стояли телефонні апарати, підняв трубку одного з них, назвав позивний і відразу почув голос члена Військової ради.

— Привіт, Михайле Григоровичу,— сказав, вкладаючи в свої слова душевну теплоту.— Здрастуй, кажу. Здається, ми з тобою сьогодні ще не бачилися, хоч день закінчується. Глянь у вікно, сонце вже заходить. Так, я щойно повернувся, дорогий мій комісарє. Дзвоню тобі, ще навіть не скинувши плащ. Заходь. Є новини. Та й ти розкажеш, як справи в господарстві Маркова. Крім того, на вісімнадцяту годину я викликав полковника Горегляда. Бажана твоя присутність при розмові з ним, щоб більше вже не повертатися до обговорення цього питання аж до закінчення операції.

Рагузін повагом поклав трубку. Нарада у командуючого фронтом, з якої він щойно повернувся, була недовгою, але справила на її учасників велике враження, дала командуючим арміями додатковий заряд працьовитості. Було зачитано директиву Ставки. Отже, все стало на свої місця.

Розмова почалася в кабінеті маршала, а продовжилася в залі, який містився по сусідству. Маршал енергійною, швидкою ходою підійшов до широких двостулкових дверей і з усмішкою на суровому селянському обличчі широко розчинив їх. Ставши збоку, сказав глосно:

— Тепер усіх запрошую сюди! Наші оперативники приготували для вас подарунок.— Маршал останнім переступив поріг порожнього залу, де не виднілося жодного стільця чи стола, тільки під високою стелею блищала кришталева люстра.

На протилежній від входу стіні висіла крупномасштабна карта з нанесеною обстановкою. А перед картою, немов її продовження чи початок, стояв великий квад-

ратний ящик на високих ніжках, де з піску, зеленого гілля, скла, камінців було виготовлено рельєфний макет фронтової місцевості. Микола Миколайович відразу пізнав райони зосередження своїх з'єднань і частин. У кружальцях були виписані їхні номери. Особливо докладно було передано рельєф і обстановку в районі Шарлоттенбурга, зайнятого противником. Умовними знаками позначалися ворожі укріплення, батареї, протитанкові надовби, ескарпи, мости. Командарм не відводив погляду від заболоченої долини, яку посередині перетинала звивиста річка. Враження було таке, ніби він дивився не на макет, а з якоїсь висоти, з пташиного польоту оглядав місцевість, яку досі бачив тільки на карті, та ще роздивлявся в окуляри стереотруби, але то було зовсім інше враження.

Маршал указкою рішуче прокреслив на макеті напрямки головних ударів, поставив командармам конкретні оперативні завдання. А потім доповідали командуючі арміями. Остаточо, з ювелірною точністю було погоджено час, рубежі, напрямки, взаємодії... Всього, що виникає в складному господарстві війни, звичайно, не передбачиш, хоч і треба, тож особисті контакти перед початком наступу конче необхідні й обов'язкові. Командуючий фронтом створив на нараді таку обстановку, що всі могли порозумітися один з одним, дійти згоди в складних питаннях взаємної допомоги. Наприкінці маршал сказав, що Ставка Верховного головного командування надає великого значення майбутній операції.

Стиха стукнули двері, і до кімнати зайшов член Військової ради армії. Обличчя генерала Волинського виказувало відверту нетерплячість, він хотів якнайскоріше почути вісті, які привіз із штабу фронту Рагузін. Генерали міцно, по-дружньому потисли один одному руки.

— План затверджено! — сказав командарм, дивлячись у вічі Волинському. — Наші пропозиції прийнято. Директива командуючого фронтом от-от надійде до штабу армії. Шкода, що ти, Михайле Григоровичу, не побував на нараді. Почув би багато цікавого й корисного.

— Ти гадаєш, я сам не шкокую? — з жалем промовив член Військової ради. — Я добрався б вчасно, якби не німецький кулеметник. Виклик застав мене на спостережному пункті, який майор Краснухін обладнав май-

же на нейтральній смузі. До штабу полка звідти треба було пройти щось близько двох кілометрів. Але як тільки ми з майором Краснухіним поминули другу лінію траншей, то тут нас поклав на землю німецький кулеметник, який вів вогонь з лівого флангу. Я хотів перебіжками подолати небезпечне місце, та командир полка не дозволив. Каже: «Я відповідаю за ваше життя. Ось зараз ударить артилерія, зв'язківець уже пішов з наказом, заткне пельку кулемету, і ми підемо далі». Та артилерія не відкривала вогню довгенько. Виявилось, посильного по дорозі поранило. Проте солдат, хоч і з запізненням, усе ж передав наказ майора артилеристам, і ті, звичайно, кулемет придушили, але на нараду я вже остаточно запізнився.

— Зараз введу тебе, Михайле Григоровичу, в курс усіх подій.

— Отже, як я зрозумів із твоїх слів, головний удар у напрямку на Шарлоттенбург схвалено? — запитав член Військової ради, дивлячись на карту. — І це доручено нашій армії?

— Так. — Рука Рагузіна лягла на карту. — Після наради маршал ще окремо говорив зі мною, хотів пересвідчитися, чи все готово. Я запевнив його, що в нас усе гаразд, що ми готові виконати наказ Вітчизни. Для підсилення нам дають повітряний корпус.

— Грюневальде нарешті полишаємо? — глянув запитально на Рагузіна Волинський.

— Ні в якому разі! — підвищив голос командуючий армією. — Саме тепер ми посилимо рух на цій магістралі. У напрямку Грюневальде пускаємо танкові бригади Федорченка і Самотіна, я вже віддав наказ. Хай їхні танки продефілюють понад фронтом, хай обдадуть жаром серце фон Штейніца. Танки підуть звечора, ні фон Штейніц, ні його штаб сьогодні не заснуть до ранку. Гадаю, остаточно повірять, що наступати ми будемо якраз у напрямку Грюневальде. Активність німецьких розвідувальних груп у цьому районі (нешодавно одну з них, як доповів генерал Біляк, закинуто сюди навіть планером) ще раз підтверджує, що фон Штейніц проковтнув наживу разом із гачком. Треба зробити так, аби гачок зайшов ще глибше, щоб фашист уже не зміг його виштовхнути із своєї пельки. Завтра через перехрестя пройдуть ще й танкові батальйони Війська Польського. На контрольно-пропускних пунктах, крім

наших бійців, будуть вартувати польські солдати чи унтер-офіцери. Це теж для маскуванню. Танки почнемо підтягувати тільки в ніч перед наступом. Точний день і час нам повідомлять. Танкові бригади Федорченка і Самотіна,— показав Рагузін на карту,— будуть зосереджені в лісах Грюневальде, потім їх легко перекинемо до місця прориву. Першого дня нам наказано проврати лінію оборони шириною в шістнадцять і глибиною в двадцять — двадцять п'ять кілометрів, тобто пройти гори, заболочену долину, навести на річці переправи, пропустивши танки й артилерію. А там уже до Берліна залишиться сто двадцять кілометрів.

Рагузін замовк, немовби вражений своєю останньою фразою. Вона справді звучала вражаюче: до Берліна залишиться сто двадцять кілометрів! Мовчав і Волинський. Якесь урочистість витала в цей час у кімнаті, де розмовляли два радянські генерали.

— Велика відповідальність лягає на плечі саперів,— сказав Волинський після тривалої паузи.— Я завжди захоплююсь їхньою відвагою, працьовитістю, а перед усім — невтомністю.

— Згоден з тобою, Михайле Григоровичу,— підтримав члена Військової ради командарм.— Сапери в цій битві скажуть вирішальне слово. Ти, Михайле Григоровичу, пам'ятаєш, як довго ми вагалися, поки остаточно прийняли рішення ударити в напрямку на Шарлоттенбург. Інженерно-саперні й понтонно-мостові бригади вже підготували неподалік від місця прориву все необхідне для проходу через заболочену долину й річку. Буде наведено дві переправи для вантажів по шістдесят тонн і три переправи під вантажі по п'ять і шістнадцять тонн. Сапери готуються в обстановці повної секретності. Жодна душа не прослизнула в ліси, за три кілометри від передової зосереджено човни, понтони, амфібії і все начиння, необхідне для наведення поромних і мостових переправ.

— Політвідділ в останні дні звернув особливу увагу на партійно-політичну роботу в інженерно-саперних з'єднаннях і частинах. В усіх підрозділах без винятку зміцнено партійні й комсомольські організації. Незважаючи на велику завантаженість, комуністи регулярно збираються на партійні збори, на яких кращих з кращих, найвідважніших бійців і командирів приймають до лав партії. А відомо ж, що той, хто вступає до партії перед

боем, воює особливо хоробро й мужньо, першим іде в бій і останнім, якщо не загине або не дістане поранення, виходить з нього. Знаєш, Миколо Миколайовичу, що мене особливо хвилює, коли я буваю на партійних зборах перед боем? — сказав більш піднесено. — Заяв тих, що вступають до партії! Це документи великої щирості, палкого патріотизму і глибокої відданості лєнінським ідеям. У кожній заяві, незважаючи на те, що пишуть їх люди різного віку, різної вдачі, неоднакового життєвого досвіду, нарешті, люди різних національностей — росіяни, грузини, узбеки, казахи, та хіба перерахуєш усіх! — повторюється фраза, яку не можна читати без гордості за тих, що вступають у ряди нашої партії: «Хочу іти в бій комуністом!» Слова ці народжені в серці воїна-визволителя, воїна-захисника рідної землі. Не знаю іншої фрази, яка б сконденсовано виражала стільки безмежної любові до Батьківщини, гарячої відданості Комуністичній партії! «Хочу іти в бій комуністом!» — це звучить щиро, прекрасно і скоряюче.

— Та ти, Михайле Григоровичу, висловлюєшся, як поет! — пройнявся хвилюванням члена Військової ради генерал Рагузін.

— У великого українського поета Івана Яковича Франка, — відповів йому Волинський, — є такий вислів: «...огонь в одежі слова!» Оце Франкове — «огонь в одежі слова» дуже підходить для визначення внутрішнього змісту фрази: «Хочу іти в бій комуністом!» Пробач, Миколо Миколайовичу, за довгу балачку. Про такі речі не можу говорити без хвилювання. До того ж не забувай, що перед тобою колишній викладач Київського державного університету!

— Схвилював ти й мене, Михайле Григоровичу! Уявляю, з якою увагою та інтересом слухали тебе студенти! — Рагузін, пильно дивлячись Волинському у вічі, повторив задумливо й ствердно: — «Огонь в одежі слова». Краще не скажеш! Згадую тяжкий сорок перший рік, битву в засніжених полях під Москвою, навіч бачу обвуглені руїни Сталінграда, де мені довелося воювати, і немов на своєму горлі відчуваю кільце блокади, яким фашисти намагалися задушити місто Леніна... А прострілена і пропалена наскрізь Мала земля? А Севастополь і Одеса? В ті важкі, суворі роки, коли до перемоги було так далеко, кращих із кращих воїнів ми

теж приймали до лав партії. У своїх заявах вони тоді так само, як і зараз, писали: «Хочу іти в бій комуністом!» Чи не знаменно це?

— Знаменно і гранично виразно! — підтримав командарма генерал Волинський.

— Михайле Григоровичу, чи бачив ти останнє зведення штабу управління тилом? Якщо ні, то ось подивися. Наші тиловики попрацювали непогано, якщо не сказати — добре. Маємо чотири боекомплекти для артилерії, вісім — для зенітників, харчами запаслися на одинадцять діб, пального підвезли на чотири заправки. З такими ресурсами можна починати битву. На напрямку головного удару забезпечено повну перевагу над ворогом у піхоті, танках, артилерії, авіації. Але повторюю — на напрямку головного удару! А так наші війська на цій ділянці фронту, може, не численніші, ніж німецькі. До того ж комунікації у нас розтягнуті, а в противника все, як кажуть, під боком. Навідступався фашист аж до Берліна!

Розділ тридцять третій

— Ваше знайомство з цією, як її... — Обер-лейтенант стріпнув рукою так, наче до неї щось прилипло.

— Алевтиною, — швидко підказав Мірошниченко.

— Ваше знайомство, — навмисне, із зневаги не назвав Дерміцель ім'я, — не можна назвати вдалим. Але тепер вона вас уже знає. В цьому є якась перевага. Наша операція почнеться на заході сонця. Ми повинні захопити перехрестя до того, як дорогою рушать війська, щоб потім уже самим регулювати їхній рух. Будемо діяти без пострілів, без лементу. Приготуйте ножі...

— Яволь, пане обер-лейтенант, — знову вихопився Мірошниченко.

А Чохов мовчав, щось гризло йому душу.

— Зараз ідіть відпочивати, — наказав Дерміцель.

Чохов, усамітнівшись, наскільки це можна було в таборі, ліг під кущем горілиць. Якийсь час спостерігав, як над деревами, у просвіченому сонцем небі, кружляла пара воронів. Птахи літали мовчки, не кричали, як під час страти Ветьена, вони просто втішалися теплим днем.

Георгій рвучко затулив лице долонями, перевернувся вниз обличчям. Але гіркий камінь розпуки продовжував давити на груди, натискав на серце. Подібний тягар Чохов відчував і раніше, але не завжди. Бувало, давить, давить — та й відпустить, бо те, що мучило, корчило душу, часом забувалося хоч на коротку хвилю, а іноді й надовше. Незважаючи ні на що, в його жилах вигравала молода кров, і людина не була б людиною, якби не володіла здатністю з перебігом часу забувати і найневтішніше горе, і найчорніші свої вчинки; звичайно, забувати не назавше, а лише на певні періоди, аби в години просвітку, вивільнення від давкого тягара дихалося легко й розпросторено, як і всім людям, і можна було сміятися і веселитися. В цьому проглядала якась схожість із тим, як змінюються дні й ночі; ні день, ні ніч не тривають безкінечно, довгими бувають то ночі, то дні. І в житті Чохова після довгих ночей іноді наставляли, хоч і короткі, навіть миттеві, а все ж дні з ясним сонцем, синім небом, зі всім тим, що радує людину, тримає її на світі, сповнює серце бажанням жити, будувати плани на майбутнє, забуваючи минуле.

Та останім часом Чохов ходив як у воду опущений. Над головою сяяло весняне сонце, все веселіше щебетали пташки, п'яний вітер розгулював лісом, а він нічого не бачив, не помічав, йому здавалося, що камінь розпуки розчавив груди, не те що зневажав себе, а просто ненавидів відчайдушно.

«Що робити? — запитував сам себе. — Як жити? І чи має він взагалі право на життя?»

Із залізного кола, з чорної пустелі безнадії виходу не бачив. Не міг переступити ту межу, за яку поставили його обставини, власна слабкість, а особливо слабодухість батька, який від страху за своє життя позбавив рідного сина батьківщини ще до його народження. А хіба може людина жити без батьківщини? Не може! Це мовби жити, стоячи над прірвою, постійно відчуваючи за спиною її жаский холод, розумом сягаючи смертельної глибини, куди можна потрапити будь-якої хвилини і ніхто тебе не втримає від падіння.

Батькові минуло сорок п'ять років, а синові вісім, тоді вони по-справжньому зблизились. Вікова різниця не стала на перешкоді. Костянтин Андрійович ставився до сина як до цілком дорослої людини.

А почалося все ось із чого. Родина жила тоді в Карл-

хорсті, займала вузький, немов перерізаний надвое будинок, який мав дворик — два чи три квадратні метри забетонованої площі, де росли кілька дерев і кущів.

Батько пізно ввечері повертався з роботи. Ксаверія Ерастівна із сином бачили крізь вікно, як ішов він, нахнюпившись, вулицею, як ступав повільно і невпевнено, немов за кожним кроком випробовував твердість ґрунту. Голову тримав низько опущеною на груди. Мати казала Георгію:

— Татуньо йде. Біжи, синку, зустрінь його!

Якось Георгій, як був у коротеньких, до колін, штанцятах, перебіг коридор, стрибнув зі сходів і розігнався до хвіртки, але, перечепившись об щось, упав. Розсік лоб об бетонну бровку, якою було огорожено дерево, позбивав до крові коліна.

Батько мовчки кинувся до сина, обійняв за плечі, допоміг встати. Швиденько добув з кишені білу хустинку, приклав до рани. Тканина забарвилася ясною кров'ю. Георгій, хоч і був засліплений болем, не заплакав. Мати нічого не бачила, аж поки вони з батьком, тримаючись за руки, не увійшли в кімнату. Хлопчик накульгував.

— Мати! — покликав батько. — Неси нам йод і все інше. Наш син поранився.

Ксаверія Ерастівна, визирнувши з кухні, сплеснула в долоні, але не промовила ні слова, а метнулася шукати все потрібне для подання першої допомоги. Промила ранку, яка надвое розсікла брову, змастила її йодом.

— Може, одвести до лікаря? — глянула запитально на батька.

— Не треба до лікаря! — подав свій голос син. — У мене вже не болить.

— Тебе не питають, — цитьнула на нього мати. І знову звернулася до батька: — То як?

— Чуєш же, йому не болить, — підтримав сина Костянтин Андрійович. — Правильно, синку, не звертай уваги на біль.

Батько взяв з рук матері квачик із вати, вмочив його в йод і, присівши навпочіпки, почав змащувати позбівані ноги. Хлопчик аж засичав, бо відчув біль гостріший, ніж від рани на лобі.

— Зараз будемо обідати, — сказала мати, виходячи на кухню.

Костянтин Андрійович сів у крісло, посадив сина собі на коліна і, гойдаючи його, притулився щокою до нижнього личка; хлопчик, затамувавши подих, ждав, що батько скаже зараз якісь особливі, єдині слова.

— Сину мій, мужній хлопчику,— сказав стомленим голосом батько.— Те, що ти розсік брову, пусте. Загоїться— і забудеш. Гірше, коли серце болить і не біль йому дошкуляє, а туга й розпач. Завинив я перед вами, дуже завинив! Не буде мені прощення за те, що позбавив тебе і Алісію батьківщини... Хто ви тут? Піщинки у хвилях брудної ріки. Не зможете жити із власної волі!

Білястий шрам на брові став особливою прикметою агента-диверсанта Георгія Чохова.

Батька він любив, але й ненавидів водночас. Не раз нещадно судив його судом свого серця, сумління, своєю любов'ю до нього і до матері. Висновок завжди приходив той самий: якби генерал-майор Чохов не втік у дев'ятнадцятому році за кордон, не поневірився на чужині понад двадцять років, то життя всієї родини склалося б щасливо. І батько, і мати, і Алісія, і він, Георгій, мали б найдорожче — вітчизну.

Георгій пам'ятає те дощове надвечір'я, коли батько повернувся з поліції після розмови з молодим фіурером і повідомив, що повернутися в Росію дозволено всій родині, окрім Георгія. Мати зблідла, стала білішою від полотна. Алісія притулилася щокою до плеча брата й пошепки запитала:

— Не розумію, братику, хіба можна нам їхати, а тебе лишити тут? Я теж лишуся. Без тебе не поїду, братику.

Мати все блідла й блідла, кліпаючи очима, не мовила ані слова, а батько раптом вхопився рукою за серце й похитнувся. Всі кинулися до нього. Поклали на диван, напоїли ліками.

— Сядьте всі коло мене,— прошепотів він скривленими від болю губами.— Як нам тепер діяти? Що будемо робити? Що ви будете робити без мене?

Сам він і цього разу не міг нічого вирішити. Ждав, що скаже дружина. Георгій відчув у душі легкий осуд його. Шкода було батька до сліз. Але ж він у всьому винен. Сам винен. Сам! Мало не закричав юнак, бачачи перед собою ту прірву, в яку потрапила родина, а він — відчував — упаде найглибше.

— Завтра поговоримо,— сказала мати, наймудріша в

родині.— А зараз, діти, даймо татусеві відпочити. Ти куди, Георгію? — запитала вона, побачивши, що син одягає плащ.

За вікнами шумів дощ, вітер лопотів у мокрому листі. Затемнений Берлін причаївся, як величезний хижий звір, що підстерігає свою здобич — людей, які втратили віру в майбутнє.

— Трохи пройдуся,— сказав Георгій, уперше відчувши розпуку, але ще не знаючи, в що вона виллється згодом.

— Дощ, сидів би вдома,— не дуже наполегливо вмовляла мати.

А він тільки головою мотнув, не сказав більше ні слова, вийшов у ніч, вийшов під дощ, і коли лице зволожили холодні краплі, здалося, трохи полегшало. Доїхав електричкою до центру, вийшов на мосту, що проліг через Фрідріхштрассе, і спустився вниз. Під мостом, у підвальчику, в харчевні «Золотиста курка» голосно шуміли люди, звідти несло пахощами смажених страв.

Глибоко засунувши руки в кишені плаща, Георгій пройшов два квартали безлюдною в цей час Фрідріхштрассе, звернув на Унтер ден Лінден, де зустрічалися поодинокі перехожі. Мокрі липи струшували йому на голову ще рясніший дощ. Він підняв комір плаща. Йшов, опустивши голову, обминаючи чорні калюжі.

Минав будинок, двері якого час од часу відчинялися, з-за них з'являлися набундючені й випростані, незважаючи на дощ, офіцери в плащах з пелеринами, в кашкетах з високими туліями, в блискучих чоботях. Офіцери здавалися відлитими з металу, всі мали рівні плечі, прямі тулуби. Йшли вони, ступаючи по калюжах, що чорніли, наче розлита нафта, далеко в боки розбризкуючи воду. Георгій на мить пристояв. Двоє офіцерів проминули його, не зреагувавши на похнюплену постать юнака, тільки заляпали йому плащ і штани.

Чах, чах, чах — віддалялися кроки.

Знову відчинилися двері, цього разу вийшло аж троє офіцерів, і ці так само мовчки зосереджено прокрокували мокрим тротуаром, розбризкуючи воду. І ці теж були наче відлиті з металу. І весь Берлін видався йому холодним і твердим, як метал. Берліну не було ніякого діла до страждань молодого Чохова.

Пішов далі по Унтер ден Лінден, проминув помпезні Бранденбурзькі ворота, зупинився перед рейхстагом,

капітально відремонтованим після пожежі. І рейхстаг видався металевим.

У Карлхорст почвалав пішки через весь Берлін. Додому добрався вже майже на світанку. Мати зустріла його в коридорі. Плачучи, притисла голову до грудей, занурила пальці у волосся і зробила боляче, сама того, не помітивши.

— Немає вже нашого татуня! Синочку, любий...

Почувши материн голос, вибігла із своєї кімнати Алісія з запушлими очима і теж із плачем припала до братового плеча. Всі тепер шукали захисту в нього, чекали хоч не поради, то обнадійливих слів.

Батько, випроставшись на весь зріст, лежав на дивані, тепер уже вільний від будь-яких переживань і душевних мук. На мертвому обличчі застиг упокорений вираз дитячого здивування і німої просьби не судити його суворо...

Що з того, що батько мав добру, лагідну вдачу, що любив і схилявся перед своєю далекою батьківщиною, що не заподіяв їй шкоди? Але ж і добра їй не зробив!

Мамо, мамо, хіба ти не могла наполягти, щоб батько раніше добивався повернення в Росію? Могла, але чомусь не зробила цього. Чому? Мабуть, твої дворянські, нікому не потрібні передсуди завадили! Збиралися в Росію, аж поки Гітлер задумав розпочати війну.

Мамо, мамо!

Тепер не вийти із замкненого кола, яке після смерті батька окреслив уже сам, хоча й проти власної волі. Чи міг повестися інакше? Коли потрапив у диверсантську школу і їх уперше повезли на акцію, щоб обагри-ти, як казав гауптман, начальник школи, їхні руки кров'ю, то він, Чохов, виявився найхирлявішим, почував себе мухою, що потрапила в гніздо до лютих шершнів, котрі готові були жалити одне одного, не те що якусь муху.

Найстрашніше те, що стріляв у беззбройну людину. Повівся як шершень, який до часу ховав отруйне, смертоносне жало.

Того дня, коли мали вилітати планером, обер-лейтенант Дерміцель викликав його і Мірошниченка до себе. Показав розкладені на столі фотографії. Георгій зажмури-в очі, так йому не хотілося дивитися на них. Страшно було. Об'єктив фотокамери відбив якраз ту

мить, коли кров ще не виступила на пробитих кулями грудях. Дівчина з простреленим серцем хилилася назад, никла головою...

— Не забули? — хижо вишкірив зуби Дерміцель. — Якщо зрадите, фотознімки відразу опиняться в руках росіян. За таке не милують. Розумієте?

— Яволь, — відповіли вони із купецьким сином Мірошниченком. І він їх одпустив.

Перед очима знову постав той страшний світанок, коли йому довелося стріляти в живу людину. Вели дівчину до ями, підштовхуючи в спину, два есесівці. «Невже її будуть розстрілювати?» — запитав сам себе. Не може бути.

Вертлявий, рудий, з гострим і довгим, як у чаплі, носом обер-ефрейтор бігав понад ямою, клацаючи чорним фотоапаратом. З Чохова він зробив щось із півдесятка знімків. Спершу зняв саму дівчину, потім Чохова окремо, відійшов набік і фотографував обох. Був він добрим знавцем своєї справи.

Гелену Діаманштайн розстріляв. А тепер на черзі Алевтина... Та цю вже треба вбивати ножем. Щоб тихо було. Чи вона щось передчуває?

Він тоді зачаровано дивився на неї. Якби не Мірошниченко, то, може, спробував би поговорити з нею. Не осмілився! Не вистачило духу.

Капітан Флік, котрий так вчасно підірвався на протипіхотній міні, часто повторював, що Росія продовжує залишатися дикою країною, що там, на безмежних просторах, люди живуть майже первісним життям, не вміють використовувати ні щедрість природних багатств, ні переваги клімату, тож, переможені німецькою зброєю, вони знайдуть своє щастя в праці на благо третього рейху. Залізною рукою німці утвердять на східних землях новий порядок.

Алевтина! Ім'я справді звучне, підходить воно цій повнотілій жінці, типовій росіянки. Таку можна малювати як символ Росії, щось на зразок «Свобода на барикадах» Делакура.

Чи знає ця повнокровна жінка, чи читала, чи любить книжки Пушкіна, Толстого, Гоголя, якими колись зачитувався батько Чохова, намагаючись у звуках рідної мови, як у солодкому вині, втопити своє горе і розпуку? Поговорити б з нею. Але чи стане вона з ним розмовляти?

Над лісом, у прозорій синяві неба, зловісно кружляло двоє чорних птахів. Ворони повільно пливли над деревами, розпластавши непорушні крила, знову і знову верталися до того місця, де кілька днів тому спостерігали, як двоногі істоти безжалісно розправлялися із собі подібним...

Георгій стрепенувся і втупив погляд у птахів-могильників, наче вони могли зарадити його біді. Серце стис невимовний жаль. Але знав напевне, що пальцем не поворухне, щоб рятувати себе.

Розділ тридцять четвертий

Того дня, коли попутною машиною на КПП приїхав польський капрал,— він мав протягом кількох ночей вказувати дорогу своїм танкістам, котрі підтягувалися до передової,— Алевтині ще зранку щось стисло груди, нема-нема, та й затуманювало погляд. «Чого б це?» — питала сама себе. За те, що прогавила двох солдатів, які вешталися лісом, сержант лаяв, але так, що можна було стерпіти. Лист від чоловіка щойно одержала, за Юру потерпати не треба. Він працює слюсарем в армійській збройовій майстерні, перебуває далеко від тих місць, де літають кулі і вибухають снаряди. Заспокоювала себе цим, та тривога не полишала серця. З ким би поділитися нею? Але нікому не сказала — обов'язково насміхатимуться. Вона ж серед дівчат найстарша, найдосвідченіша, і раптом на тобі — якісь безпідставні, незрозумілі передчуття. Але недарма кажуть, що не буває диму без вогню.

Алевтина першою зустріла капрала — саме стояла тоді на посту. Було це вранці. Машина, не доїжджаючи шлагбаума, зупинилася поруч із нею. Поляк легко скочив з кузова на землю. Підійшовши до кабіни, подякував шоферові, потиснув йому руку і аж тоді став перед Алевтиною. Був він середнього зросту і, як дівчата й уявляли собі всіх поляків (про його прибуття сержант Дивнич повідомив завчасно), білявий і вродливий. «Такому можна було народитися й дівчиною», — подумала Алевтина. У нього сині довгасті очі, затінені пухнастими віями, на щоках виграють рум'янці, а соковиті губи червоніють, мов свіжі ягоди полуниці.

Алевтина, глянувши на капрала, аж головою покру-

тила і примружила очі. На мить десь відступило важке передчування, грудям вільніше дихнулося. Хіба ж можна чоловікам бути такими вродливими?! Сказано ж: мужчина, ледь вродливіший за чорта, вже красень. А тут! Як кажуть, не дай і не приведи, аж очам боляче!

Сукняний мундир на капралові ладно підігнаний, довгий козирок кашкета нависає над лобом. Поляк торкнувся двома пальцями скроні, клацнув каблуками і промовив дзвінко, але неголосно, вкладаючи в свої слова якусь інтимність чи дружність:

— Капрал Збігнев Дворак. А вас, слічно дівчино, як звати?

— Боець Алевтина Ситникова,— засміялася вона.— Зараз покличу сержанта.

Та ноги її немов прикипіли до землі. Стояла, не відводячи погляду від капрала.

— Що трапилося? — запитав той, помітивши її заціпеніння.— У мене щось на обличчі? Чи з одягом негарзд?

— Нічого не трапилося,— відповіла Алевтина, сміючись.— Я милуюся, який ви гарний.

— Та де там! — здвигнув плечем капрал.— Я бридкий і злий. От побачите!

— Розкажіть кому-небудь, а не мені.

Весь підрозділ, яким командував сержант Антон Дивнич, незабаром зібрався в затінку дерева неподалік від землянки.

Лише Леоніда в цей час стояла на посту, спостерігаючи за порожньою дорогою, озираючись на ліс, що обступав перехрестя з усіх боків.

До Алевтини знову вернулися лихі передчуття. І вона, хоч і сиділа навпроти Збігнева, вже не дивилася на нього захоплено, а якимось поникла задумавшись. Обличчя її посмутніло.

Всі відчували (та й знали), що на фронті от-от почнуться важливі події, що чекання і спокій, звичайно, відносні й нетривалі. Якщо до передової починають підтягуватися танки, то солдатський досвід і мудрість підказують: не сьогодні-завтра почнеться наступ. Настане гаряча пора і для їхнього КПП. Як тільки відгримить артилерійська підготовка і фронт буде прорвано (Антон у цьому не сумнівався), то рушать з місця всі війська, які забезпечують успіх операції. Рух на

дорозі стане безупинним, не припинятиметься ні вдень, ні вночі, і вже підуть не тільки колони, а й поодинокі машини, яким треба вказувати шлях.

— Від цієї ночі,— сказав сержант Дивнич дівчатам,— вартуватимемо на посту по двоє. Ще раз нагадую про пильність. Маршрути танкових колон вам відомі. Капрал Дворак, з яким ви щойно познайомилися, заступить на чергування, як почнуть підходити їхні танкові підрозділи. Запитання є?

— Немає,— відповіла Мінаєва.

— От і добре.

— Я просила б вас,— заговорила Ситникова,— дозволити мені стояти на посту разом із Леонідою.

— Не заперечую,— сказав Антон.— Тільки не повторіть того, що сталося з вами недавно. Ваші знайомі десь поділися, як у воду впали. Чого їм було тікати? Скажіть, Алевтино? Перевіряв я в коменданта їхні прізвища і номер польової пошти. Ніякого гаубичного полка поблизу немає. Отже, вас, Алевтино, ошукали, як кажуть, обвели навколо пальця.

— Документи їхні були в порядку. Я доскіпливо перевірила,— спробувала пояснювати Ситникова.— Вони не видалися мені підозрілими. Полохливі, це правда, але й тільки!

— Досить про це. Ще раз нагадую вам про пильність. Цей випадок повинен дечого навчити нас. Хіба ви забули, що недавно поблизу нашого КПП було знешкоджено ворожу диверсійну групу? Знаєте ж, що диверсанти вбили водія вантажної машини і замучили лейтенанта Савкова, начальника польової хлібопекарні! Кожного, хто наближається до перехрестя, треба суворо перевіряти. Коли помітите щось підозріле, одразу здійсмайте тривогу. Зрозуміло?

— Зрозуміло,— ледь чутно обізвалася Алевтина, наче сержант звертався лише до неї. Щось їй знову затисло груди.

Вона гадала, що вже кінець тій історії з двома солдатами, а Дивнич, та ще й при капралові Двораку, знову суворо вичитує їй. Міг би не згадувати про її помилку чи недогляд. «От іще,— шепотіла Алевтина,— усі й так про це знають».

Той високий солдат із задумливим лицем, як його... за документами Дмитро Демидов, зовсім не схожий на ворога чи дезертира. Якийсь біль в його очах вона

примітила. Але однаково тепер буде пильнішою. Ось їхатиме старшина саперів своїм бахматим коником, знайомий усім дівчатам, і його зупинить Алевтина, перевірить перепустку. Хай усі остерігаються її суворості!

— Всі вільні,— наче здалеку почула Алевтина голос сержанта і аж тоді похопилася, що їй ще треба зварити обід. Лежали в неї заготовлені сухі дрова, які горять без диму, стояла в казані принесена від струмка вода. Хутенько розведа вогонь, і справді диму не було. Варилася гречану кашу з тушонкою. Вправно пораючись, час од часу шепотіла сама до себе: «От іще! От іще!» Мала на увазі нотації сержанта Дивнича.

Коли покликала всіх їсти, найласкавіше припрошувала Збігнева Дворака, Збишка, як він просив називати його. Всі їли з апетитом і відверто похвалювали куховарку. Збишкові вона запропонувала ще й добавки. Хай їсть, людина з дороги. І Дворак не відмовлявся.

— Смачнішої каші в своєму житті ще не їв,— казав капрал, усміхаючись.— Ви, Алевтино, чарівниця, знаєте, мабуть, якесь чарівне слово. Таку дружину, як ви, треба на руках носити.

— Не жартуйте, Збишку, а то більше добавки не дам,— шарілася Алевтина, очі її сяяли від задоволення. Аж тепер вона згадала, що сама ще не їла, куштувала кашу, як варила, але по-справжньому не обідала.

Вимила казан, перекинула його під кушем, щоб сохнув, а потім, вибравши сонячне місце, сіла й, поклавши на коліна автомат, ретельно протерла його. Підшила свіжий підкомірець, змахнула з чобіт пил. Можна було заступати не тільки на пост, а, як сама вважала, готова була й до параду, хоч на Красну площу її випускай.

Коли Алевтина і Леоніда заступили на пост, дорога залишалася порожньою. Рух почнеться з настанням темряви. В'їдлива «рама» кружляла оддалік над лісом, знижуючись, але й вона, здається, вже готувалася летіти на спочинок, щоб з'явитися завтра вранці і знову видивлятися, винишпорювати, винюхувати, вишукувати.

Леоніду і Алевтину розділяло полотно дороги. Сонце помалу хилилося до заходу, от-от зникне воно за гребенем гір. Довгасті тіні помережали землю між деревами. В лісі вже почали залягати сутінки.

Є люди, котрі володіють здатністю бачити краєм ока те, що відбувається в них за спиною. Алевтина дивив-

лася уздовж дороги, що йшла з наших тилів, а раптом уловила якийсь змиг у глибині лісу, наче щось блиснуло між деревами.

Рвучко обернулася назад і надовго втупила погляд у те місце, де око помітило щось підозріле. Тіні в лісі справді швидко довшали, але, здається, не так, щоб склалося враження якогось руху.

Довго й невідривно спостерігала вона за підозрілою ділянкою лісу, але більше нічого не помітила. Вагалася: здіймати тривогу чи ні? Мабуть, треба порадитися з Леонідою. Над деревами, за якими спостерігала Алевтина, пролетіла пара чорних птахів. Це були ворони, ті, що, кажуть, живуть по триста років. Відлягло од серця — так от який змиг вона помітила. Але ще подумала: чого це птахам, яким давно час сидіти в своєму гнізді, літати над лісом? Чи не сполохав їх хтось?

— Лео,— гукнула вона подругу,— як ти там?

— Все гаразд,— відповіла та, не обертаючись.

— Хоч би скоріше починався рух на дорозі. Веселіше буде нам стояти, Лео.

— Вже недовго чекати,— сказала Леоніда Турбай,— сонце от-от пірне за гори. «Рама» вже полетіла спати. Бодай би вона не прокидалася!

— Лео, як тобі сподобався Збишко?

— Глянь, Алевтино, на дорогу, хтось іде!

— Де? — Холод війнув у груди Алевтини.

Лівою стороною дороги, узліссям, крокувало двоє солдатів. І де вони взялися? Здається, щойно їх там не було. Солдати не ховалися, але й не дуже поспішали, йшли так, наче їм сьогодні ще належало пройти не один десяток кілометрів. Алевтина закусила нижню губу, бо впізнала їх.

«Ну, підходьте, підходьте, голубчики, тепер не втечете від мене,— казала сама собі, стискаючи приклад автомата.— Матимете розмову із сержантом, він особисто перевірить ваші документи, допитається, чого вештаєтесь лісом».

У Дмитра Демидова, юнака зі шрамом на брові, обличчя було якесь залякле, закам'яніле.

— Стійте! — гукнула Леоніда.

Але солдати все йшли, хоча, здається, трохи уповільнили ходу, а Демидов почав відставати.

— Стійте! — наставила на солдатів ствол свого автомата Леоніда.

Демидов зупинився, а його товариш (Алевтина забула прізвище) ступив ще кілька кроків уперед, але хода стала нерівною, кривулястою.

— Ну, чого кричиш, Алевтино? — гукнув він. — Чи ви нас не впізнали?

— Впізнала, — протяжно вимовила Алевтина. — Вам наказано зупинитися, то треба команду виконувати.

— Алевтино, мама Аля, — наче аж заскімлив солдат, — ми до вас у гості йдемо. Ось щойно квітів на збирали в лісі.

І він показав здалеку чималенький букетик синіх фіалок, помахав ним.

— Це вам! — тримаючи квіти в простягнутій руці, рушив до дівчат.

— Стояти на місці! — суворо пролунав голос Леоніди, і клацнув затвор її автомата.

Але солдат, сіпаючись усім тілом, звиваючись ним, немов його щось кусало, никаючи блудливим поглядом, наближався до перехрестя, хоча хода його робилася все повільнішою. Демидов стояв на місці, безсило опустивши руки. Алевтина бачила, як голова його все нижче хилилася на груди.

Розділ тридцять п'ятий

— Мій генерал! Мій генерал! — схвильовано вигукував генерал Талеман, заходячи до кабінету фон Штейніца. — Мій генерал, успіх! Нечуваний успіх! — У руці він тримав аркуш паперу і розмахував ним. — Підтверджується те, чого ви ждали, на що сподівалися!

Фон Штейніц важко підвівся з крісла, в якому досі сидів, поринувши в не дуже веселі думки, ступив крок назустріч своєму начальникові штабу.

— Що трапилося, Талеман? — запитав тремтячим голосом. — Які новини? Ви чимось схвильовані? Кажіть швидше.

— Мій генерал, я не тільки схвильований, а й обрадуваний, — зупинився перед фон Штейніцом Талеман і простягнув йому папірець. — Ось радіограма, яку щойно принесли із шифрувального відділу. Будь ласка, читайте, що передає наша агентурна група.

Фон Штейніц забрав з рук Талемана папір і, від-

ставивши його якнайдалі від очей, кілька разів перечитав те, що там було надруковано.

— Гм,— покрутив він головою і закипав губу.— Гм!

— Ваше передбачення, пане генерал-полковник, справдилося! — Талеман схилився над картою, яка лежала на столі.— Тепер уже ми почнемо діяти.

— Отже, район Грюневальде, як ми й чекали! — не сказав, а бундючно прорік фон Штейніц, випростуючись і розпрямляючи плечі. Відразу наче став вищим на зріст і стрункішим.

— У цьому вже немає тепер ніякого сумніву,— підлив масла у вогонь Талеман.— Генерал Рагузін розкрив свої карти. Якщо підтягуються танкові з'єднання, про що доповідає агентурна група, то ждати наступу недовго. Звичайно, радіти особливо нічого, бо росіяни, як ви слушно підмітили, чисельно набагато переважають нас. Але завчасно довідатися про напрям головного удару — це багато важить. Захоплююсь вашою, пане генерал-полковник, далекоглядністю.

— А чого ж! — навіть з вигляду закомизився фон Штейніц.— Рагузін виявився не таким уже й твердим горішком, як ми думали. Поламає тепер він свої зуби об нашу оборону.

Фон Штейніц замовк на півслові, задумавшись. Глянув на себе ніби сторонніми очима — йому уявився не дуже вже й старий, поставний генерал, який у всьому покладається на власний розум, великий досвід і, звичайно ж, на свою залізну волю, а тому може на рівних змагатися з російськими генералами і перемагати їх у двобої думок. Рагузін надумав водити його, фон Штейніца, за ніс? Ха-ха! Хто ж кого перехитрив? Удавав, що буде наступати в напрямку на Шарлоттенбург, а сам тим часом стягував сили до Грюневальде! Мабуть, таки настав час і Карла фон Штейніца. На початку східної кампанії під звуки сотень фанфар звучали імена Гудеріана, Клейста, Ліста, фон Бока, пізніше їх замінили імена Паулюса, Манштейна, Рундштедта, а потім — Моделя, Шернера. То чому б тепер не засяяти зірці Карла фон Штейніца, який довго ждав свого часу? Хіба він менш удатний, ніж ті, чиї зірки вже згасли, але слід у пам'яті німців залишили?

Радість теплою хвилиною обдала серце фон Штейніца. О-о-о, та ми ще виглядаємо молодцями! Відчував приплив бурхливої енергії, хотілося негайної дії. Зараз же

треба віддати наказ про підтягування резервів у район Грюневальде. Цьому наказові судилося стати історичним. Саме так!

Фон Штейніц поглянув на опецькувату постать свого начальника штабу, який сопів над картою, і подумав: «А чим чорт не жартує, коли бог спить. Може, цей коротун Талеман справді напише книгу, яку колись прочитають мільйони? Звичайно ж, на її сторінках належно засяє ім'я Карла фон Штейніца!»

— Талеман! — підійшов до столу, над яким схилювся начальник штабу. — Талеман, — повторив із радісним клекотом у горлі. — Запам'ятайте цей момент. І згадайте його, коли будете писати свою книгу. Ми напередодні вирішальних, можна сказати, історичних подій! Росіянам не наблизитися до Берліна, не пройти й на кілометр. Будемо діяти, як кажуть французи, *sans peur et sans reproche*, — без страху й докору! Пишіть наказ. Усі резерви стягуємо до Грюневальде. Старого горобця на полові не зловиш. Здається, є таке прислів'я у росіян. Ми з вами, Талеман, виявилися далекогляднішими, ніж генерал Рагузін. Після цієї битви його кар'єра закінчиться. Такого промаху Сталін йому не пробачить. Наступ, який так довго і ретельно готувався, успіху не принесе.

— Пане генерал-полковник, — підвів голову від карти Талеман. — Якщо можна, скажіть, як ви передбачили, що Рагузін буде наступати саме через Грюневальде?

— Як? — поблажливо усміхнувся фон Штейніц. — Та чи знаєте ви, Талеман, що я особисто не раз аналізував усі битви цієї війни, в яких ми зазнали поразок, — під Москвою і Ленінградом, під Сталінградом і Курською дугою, Корсунем-Шевченківським і Яссами, у Білорусії?.. Як багато поразок і втрачених перемог! Хотілося віднайти логіку й систему в задумах російських воєначальників. Здається, я дещо віднайшов, що знадобилося тепер. Чому саме Рагузін обрав Грюневальде? Бо це ахіллесова п'ята нашої оборони. Але ми цю ахіллесову п'яту так укріпили, що вона із слабкості перетворилася в нашу силу. Недарма ж кажуть: *festinalente* — поспішай повільно. Ми не поспішали, а наполегливо, день у день займалися розвідкою. Погляньте, Талеман, у вікно, який сьогодні надворі прекрасний весняний день! Сонце повертає на літо. Ми ще повоюємо з вами! Передайте полковнику Клотцу — хай висуває

своїх агентів до перехрестя шляхів і захоплює їх, хай зчинить плутанину на дорогах.

— Яволь, пане генерал-полковник,— став по команді струнко генерал Талеман і шанобливо схилив голову.— Дозвольте йти?

— Дійте, пане генерал,— милостиво сказав фон Штейніц.

Талеман енергійною ходою попрямував до виходу. Зачинилися за ним двері, і фон Штейніц знову залишився сам.

Глянула б зараз на свого Карла фрау Хільда! Та він відмолодів прямо на очах! Вітрила успіху наповнені вітром, доля зласкавилася над ним! Жінки, жінки! Чортове поріддя! Вам мало того, що ваші чоловіки звершують подвиги, які залишаться в історії. Вам подавай ще щось інше. Невдячні ви створіння!

Фон Штейніц вернувся до фронтових справ і відчув приплив нових сил. Викликав ад'ютанта.

— Перукаря до мене! — сказав йому.

— Яволь! — злякано відповів той, дивуючись із раптової зміни настрою командуючого. Вранці фон Штейніц уже голився. Ад'ютант вийшов.

«Як там зараз ведеться фрау Хільда в окупованому американцями Марбурзі? — подумав фон Штейніц.— Бідненька, вона залишилася сама, без захисту. Головне, щоб не розграбували того, що так тішило колись його під час швидкоплинної французької кампанії. Будемо сподіватися на милість божу! Недарма ж на бляхах солдатських пасків викарбувано: «З нами бог!»

Розділ тридцять шостий

Влевненість завжди проганяє у людини страх, точніше, вона не дозволяє йому надовго оселитись у душі, бо двом протилежним почуттям одночасно там немає місця.

В успіхові операції, заради якої, власне, групу закинули планером за лінію фронту, Дерміцель не сумнівався ні на йоту. Коли по рації було одержано сигнали про її початок, він відчув полегкість, бо бездіяльність пригнічувала його і дратувала. Та й агенти, відібрані й підготовлені капітаном Фліком, здається, почали розслаблюватися і багато чого забирають собі в голо-

ву, роздумуючи над тим, що війна невблаганно наближається до кінця. Навіть страта Ветьєна, якою не була жорстокою й разючою, не згуртувала їх, як розраховував на це Дерміцель, і не залякала, а навпаки — викликала зайву нервозність. Обер-лейтенант ненавидів агентів, і жалощів до них не почував.

Він теж остаточно усвідомив (дивно, усвідомив, а однак не вірив — буває й таке), що війна закінчується і німецьку армію жде неминуча поразка, якщо тільки не станеться чуда із застосуванням смертоносної зброї, про яку, не перестаючи, твердить доктор Геббельс. Але ж і смертельно хвора людина, остаточно приречена, не думає, що вмирає, а сподівається видужати і жити ще довго і при доброму здоров'ї. І свою хворобу, вельми небезпечну, точно не називає, а придумує якісь безвідносні слова, щоб сторонні повірили в те, що хвороба несерйозна, а за ними і сам хворий утвердиться в цій вірі і йому буде легше ждати неминучого кінця.

Дерміцель дивувався, чому чудо-зброю досі не застосували. Невже фюрер не розуміє, що зволікання загинуть подібне? Це зрозуміло і малій дитині! Завтра може бути пізно! Коли росіяни ввійдуть у Берлін, проти кого її тоді застосовувати і де?

Відволікшись від дійсності, Дерміцель малював собі картини вирішальної битви, в якій нарешті буде застосовано нову зброю. Таки буде застосовано! Міфічна обіцянка фюрера живила його уяву, як і надію мільйонів німців, задурених фашистською пропагандою. Все, про що мріяв, чого добивався, на очах руйнувалося до останку і назавжди. При таких обставинах повіриш у що завгодно.

Дерміцель лежав поруч із фельдфебелем Фуксом за стовбуром товстелезного дерева, яке маскувало їх і могло захистити на випадок чого від куль. Не відводив погляду від перехрестя, де походжала вартова регулювальниця. Агенти вже знаходилися на вихідних позиціях, приготувалися для нападу, тільки чекали сигналу.

Обер-лейтенант приклав до очей бінокль, хоч із відстані, на якій вони із фельдфебелем Фуксом знаходилися, можна було спостерігати і неозброєним оком. Обличчя у дівчини-вартової зосереджене і серйозне, вона походжає узліссям, поглядаючи понад дорогою то в один бік, то в другий. Із злорадісним почуттям Дерміцель відзначив, що на ліс вартова звертає менше

уваги, ніж на дорогу. Очевидно, не жде звідси загрози для себе і своїх подруг. Що ж, це добре, бо полегшить напад!

Перехрестя, здається, вдасться захопити легше, ніж він передбачав, зчиниться тільки багато вереску, бо агенти матимуть справу з жінками. Нападатимуть, сказати б, зірковим способом, з п'яти протилежних боків водночас. А от чи вдасться групі надовго утриматися на перехресті — цього Дерміцель не міг ні передбачити, ні уявити. Але й те, що можна буде на кілька годин зчинити на перехресті гармидер, викликати безлад у рухові колон, які підтягуються до фронту, теж виправдає діяльність групи. Хто зна, як далі розгортатимуться події. Непокоїло одне: а раптом хтось із офіцерів, які супроводжують колони, знає дівчат особисто, не раз проїжджав тут і звик до їхніх облич? Тоді що? Добре, що на КПП з'явився ще один чоловік — білявий веселий поляк. Отже, те, що на посту стоятиме агент, а не дівчина, ні в кого не викличе підозри, аби тільки не спрацювали особисті знайомства. Ну, та бог милостивий.

Дерміцель весь напружився, очі його заховалися під дугами надбрів'їв. Час од часу він нетерпляче поглядав на годинник, ждав, коли ж нарешті заступить на пост знайома Чохова і Мірошніченка, що займало в планах групи неабияке значення. Знайомство, звичайно, не дуже вдале, але яке вже є, і треба використати його на всі сто відсотків. Чохов і Мірошніченко мають можливість підійти до перехрестя цілком відкрито. Вони будуть тим троянським конем, котрий допоможе розпочати напад підступним ударом із тилу. «Жінки, — думав Дерміцель, — а слов'янки особливо, довірливі й жалісливі. Не стане ж ця, як її, Алевтина, — вимовив він жіноче ім'я, спотворивши його, — стріляти по солдатах, з якими ще вчора по-дружньому розмовляла, зупинивши їх біля струмка?»

Якби Чохов і Мірошніченко були не такі полохливі, то завоювали б більшу довіру в неї. Та вистачить, либонь, і того, що є. Аби тільки вдалося вийти до перехрестя без жодного пострілу, без шуму, а там уже група зуміє справитись із шістьма жінками та двома солдатами, здається з інвалідної команди. Під час спостережень Дерміцель помітив, як невірно орудує сержант лівою рукою — вона в нього не згинається в лік-

ті. З таким воякою зійтися б врукопашну! Дерміцель був задоволений обстановкою і собою, все йшло за планом, в успіхові якого він уже не сумнівався.

Обер-лейтенант знову підніс до очей бінокль. Тепер спрямував його лівіше перехрестя, на ліс, де між деревами виднілися горби на місці двох бліндажів. Побачив сержанта, який, стоячи, розмовляв з кимось, кого не видно було. Та ось співрозмовник сержанта підвівся з землі. Це був поляк, який невідомо чого прибув на перехрестя. Що означає його поява? Звичайне підсилення поста перед вирішальними подіями чи він прибув з якимось конкретним завданням? Можливо, тут проходять частини Війська Польського? Від думки, що йому, здається, вдалося розгадати причину появи капрала, Дерміцель звеселився. Так воно, мабуть, і є. Треба порації передати про це в штаб, а там уже зроблять відповідні висновки.

Дерміцель повів біноклем понад дорогою, вистежуючи, що робиться на узліссі. Скрізь було порожньо. Поки що не з'являлися ні Чохов і Мірошніченко, ні Гайлер, котрий мав порушити телефонну лінію, коли Чохов і Мірошніченко підходять до перехрестя.

Час відходив. Сонце одним краєм уже впало на ліс, і тіні дерев видовжувалися на очах, чорніли. Так можна було дочекатися й темряви, а тоді вже годі думати про напад — дорогу запрудять війська.

Що робити? Знайома Чохова і Мірошніченка на пост поки що не заступала, хоча й повинна була. Хто, кого і коли змінює на перехресті, Дерміцель добре вивчив. Упіймав себе на думці, що його бадьорий настрій розвіюється, поступаючись нервозності.

Може, атакувати перехрестя, не чекаючи тієї щасливої нагоди, коли стоятиме на посту Алевтина? «Свиня! — лаяв він жінку. — Чортисько!»

Сержант із поляком голосно перемовляються, але розібрати, про що вони говорять, не вдається. Фельдфебель Фукс ніяк не реагує на чужу мову, а обер-лейтенант сіпає плечем, підтягує ноги, впираючись каблучками в землю, наче готується до стрибка.

З ненавистю глянув на циферблат годинника. Йому здалося, що стрілки занадто швидко відлічують хвилини. Обер-лейтенант обернувся до фельдфебеля Фукса. Той дивився байдужими очима. В руці тримав заряджену ракетницю. Підняв її вгору, стежачи за поглядом

офіцера. Але той тільки люто засичав і вдарив Фукса по руці.

Знову обернувся до перехрестя і тепер уже не міг погамувати радості. Алевтина заступала на пост. «Але що це? — занепокоївся він.— Жінки вартуватимуть удвох?» Це несподіване ускладнення занепокоїло, додало тривоги. Чи не означає це те, що сержант про щось догадався? А може, його попередили телефоном про групу Дерміцеля, і тепер на КПП посиляться пильність? Зволікати з нападом не можна ані хвилини!

Сонце вже наполовину вгрузло в ліс. Одна із жінок стежить за дорогою, обличчя іншої обернене в бік лісу. Це Алевтина, знайома Чохова і Мірошниченка. З якою б насолодою вихльостав він жінку по повних щоках ріжучою лозиною. На тобі, свиня... На! На! На!

Переповнений цим бажанням, він, здається, на мить втратив обережність. Припав головою до землі, намагаючись злитися з нею, бо погляд Алевтини втупився якраз у те місце, де лежали Дерміцель і фельдфебель Фукс. Чи помітила вона їх? Чи не закралася в серце жінки тривога?

Алевтина втупила погляд у товстелезне дерево, за яким, завмерши, лежали Дерміцель і Фукс. Обер-лейтенант слав на її голову прокльони й молив бога, щоб земля розступилася і вони заховалися, знайшли надійний захисток. «Прокляття! — сичав, відчуваючи дрижання у всьому тілі.— Прокляття!»

Краєм ока, з-над землі Дерміцель все ж осмілився глянути в бік перехрестя. Регулювальниця вже не дивилася сюди, бо щось інше привернуло її увагу. Обер-лейтенант приклав до очей окуляри бінокля і полегшено зітхнув.

На дорозі, оддалік, з'явилися постаті Чохова й Мірошниченка. Агенти поволі наближалися до перехрестя. Мірошниченко помахував злощасним букетиком фіалок, який йому наказано було зібрати в лісі. Що ж, ця придумка Дерміцеля не з найгірших!

Спершу двое агентів, троянський кінь Дерміцеля, крокували бадьоро і досить впевнено, але чим ближче підходили вони до перехрестя, тим повільнішою ставала їхня хода. «Свині! Що ви робите! — лаявся подумки обер-лейтенант.— Ну, я з вами після всього поквитаюсь! Ширше крок, дурні, твердіше ставте ногу, усміхайтесь!»

Але двоє агентів не чули лайки Дерміцеля. Чохов почав помітно відставати від Мірошниченка, ось він взагалі зупинився. Лінзи бінокля упритул наблизили його розгублене, скривлене якимись гримасами обличчя, наче в агента раптом заболіли ноги.

Дерміцель перевів окуляри бінокля на регулювальницю. Чи вони вже встигли збагнути, хто наближається до перехрестя? Здається, ще ні. Не підозрюють нічого.

— Дурні голови! — знову лайнув офіцер своїх агентів. І сказав Фуксу: — Приготуйсь!

Чохов досі стояв там, де зупинився, а Мірошниченко, махаючи букетиком фіалок, поволі зближувався з регулювальницями.

«Вперед, швидше, собако», — в думці підганяв агента Дерміцель. Корчі зводили його тіло.

— Ще крок, ще два кроки! — вже благав Дерміцель. А про Чохова, котрий зраджував на очах, думав як про небіжчика. Вирішив перед тим, як стріляти в дівчат, першу чергу випустити в зрадника.

Та що це?! Зупинився і Мірошниченко. Не Алевтина, а інша регулювальниця, яка вартувала з нею, підняла автомат, і до Дерміцеля долинув її дзвінкий, сповнений перестороги голос:

— Стійте!

Обер-лейтенант обмінявся швидким поглядом з фельдфебелем Фуксом, схитнув головою. Той підняв угору руку з ракетницею.

Розділ тридцять сьомий

Сержант Дивнич і капрал Дворак, вибравши місце, де було побільше сонця, розмовляли. Бувалим солдатам було що розповісти один одному...

— Знаєш, сержанте, — сказав капрал Дворак, — я вважаю, що танкісти заслужили в цій війні на те, щоб їх шанували найбільше.

— А піхота хіба не заслужила цього? — запитав Антон.

— Піхота також, — легко згодився капрал. — Але танкісти — то особлива стаття. Е-е-е, ти, сержанте, не був танкістом, тому маєш сумнів щодо нас. У Війську Польському в танкісти добирають найкращих вояків. Це, сказати б, суцільна гвардія.

— Хай буде й так,— згодився Антон.— Не заперечую.
— Отож-бо й воно! — Капрал Дворак перекинув автомат з колін на плащ-намет.— Ні, сержанте, ти таки не знаєш, яка міцна і вірна дружба у танкістів! З виразу твого обличчя бачу, що не знаєш!

— Трохи знаю,— заперечив Дивнич.— У мене вдома сусіда колишній танкіст. Брав участь у знаменитій битві під Прохорівкою. Чув про таку?

— Ще б не чув! — вигукнув капрал.— Грандіозус, колосаль!

— Там його тяжко поранило,— сказав Антон.— З екіпажу він один залишився живий.

— Розкажи, Антоне, про свого сусіда! Здається, час у нас ще є. Як ім'я цього танкіста?

— Федір Краєвид!

— Цілком міг би бути й поляком,— відзначив капрал.— Слухаю тебе, сержанте!

З близької даліни пам'яті на Антона глянуло чи то з докором, чи то із запитанням сповнене страждань і гарячого бажання жити, жити, як усі, а не відчувати жалощів до себе єдине око Федька Краєвида, скаліченого війною танкіста.

...Уважно слухав Дивнича Збишко Дворак. Історія Федора Краєвида вразила його і глибоко схвилювала. Та й Антон опинився під впливом враження від власної розповіді, наче ще раз пережив те, в чому недавно сповідався йому скалічений війною танкіст.

— Бачиш, Антоне,— задумливо сказав Дворак, дивлячись на товариша розширеними від суму очима,— що то значить — танкіст! А ти нас недооцінюєш!

Вже надвечір подзвонив Гарненький і, розпитавши про обстановку на КПП, попередив Антона, користуючись домовленими сигналами, що сьогодні вночі почнеться на дорозі великий рух.

— Треба підвищити чіткість і пильність,— застеріг він. І додав: — А вашого нового друга Дворака велика робота чекає завтра.

— Все ясно, товаришу старший лейтенант.

— Відповідальність висока,— бубонів на тому кінці дрогоу Гарненький.— Надіюсь на вас, Дивнич!

— Все буде в ажурі,— відповів Антон. І був переконаний, що ніщо не перешкодить їм виконати наказ.

— От і гарненько.— І комендант відчув упевненість сержанта.— Коли трапиться щось непередбачене, дзво-

ність у комендатуру. Частіше перевіряйте телефонну лінію. Все може статися, але зв'язок повинен працювати будь-що!

— Так і буде.

— Доводжу до вашого відома, що біля села Блюменталь виявлено залишки спаленого німецького планера. Отже, є всі підстави вважати, що в наші тили недавно закинута ще одна диверсійну групу. Візьміть це до уваги. Завдання зрозуміле?

— Так точно...

— Тож пильуйте гарненько!

Старший лейтенант Безгудов відключився. Антон якийсь час ще тримав трубку в руці, замислившись. Обрадувало повідомлення коменданта про те, що до лінії фронту починають підтягуватися танки. Отже, вирішальний день близько!

Віддавши трубку Олександрі Мінаєвій, яка в цей час чергувала на телефоні, Антон вибрався із землянки. Під деревом, проти сонця, яке вже хилилося до заходу, сидів на розстеленому плащ-наметі капрал Дворак і протирав ганчіркою свій автомат, поклавши його на коліна. Він був без кашкета, і теплий вітерець ворухив біляве волосся.

— Що новенького чувати, товаришу сержант? — запитав поляк, націлюючи на Антона привітний погляд синіх очей. Дивився очікувально, наче вже знав те, що повідомив щойно Гарненький.

— Новини прекрасні, — весело промовив Антон. — Завтра почнеш працювати, Збишку!

— Завтра? — зраділо перепитав Дворак. — Отже, побачу своїх хлопців. Уже скучив за ними.

Антон поглянув на годинник, а потім на сонце.

— Скоро на дорозі почнеться рух. Сьогодні він буде особливий. Підуть танки! Розумієш, Збишку, що це означає?

— Безумовно! Передбач, сержанте, і моє чергування цієї ночі. Завтра само собою, а сьогодні також. Чого це ми повинні все перекладати на плечі дівчат? Вони особи слабкої статі! Їх треба оберігати.

— Добре, Збишку, вартуватимем сьогодні. З ким би ти хотів стояти в парі?

— З тобою, Антоне.

— Тоді доведеться не спати цілу ніч. Моє чергування триває від смерку до світання.

— Що ж, я на це згоден. Заради таких подій, які починаються, не спатиму й тиждень.

— Комендант попередив про посилення пильності. Десь поблизу з планера висадилися німецькі диверсанти. Цілком можливо, що їх цікавить і наше перехрестя. Ті солдати, що їх прогавила Алевтина, видаються мені підозрілими. Збишку, ти не забудь, що на випадок нападу на КПП займаєш окоп від лісу?

— Не забудь. Я той окоп уже обжив, вивчив сектор обстрілу.

— Дівчата теж знають свої місця за бойовим розписом. Отже, звечора оголошую готовність номер один.

— Як добре, що завтра побачу своїх хлопців,— мрійливо промовив Дворак.— Е-е-е, Антоне, ти не знаєш...

Капралу не вдалося докінчити фразу. У отворі землянки з'явилася Олександра Мінаєва.

— Товаришу сержанте,— схвильовано доповіла вона,— порушився зв'язок.

— Перевірте краще! — наказав сержант, зразу відчувши, що трапилося щось непередбачене.

— Уже перевіряла,— сказала Мінаєва.— Апарат мовчить. Щось трапилося на лінії.

— Але ж день сьогодні тихий,— розмірковував угорос Дивнич.— Жодна бомба не впала поблизу. Що могло порушити зв'язок?

— Товаришу сержанте, дозвольте вийти на лінію і усунути порив,— запропонувала Мінаєва.

— Чекайте, Сашо. Треба йти вдвох...

В цей час від перехрестя долинули, майже злившись в одну, черги двох автоматів.

Дивнич переглянувся із Двораком, вмить поєднав і порушення зв'язку, і повідомлення Гарненького про фашистський планер, і автоматні черги на перехресті в єдиний замкнений ланцюг подій.

— Капрале, займіть свій окоп,— скомандував Дивнич.

— Позір! Увага! — вигукнув Збишко і побіг до окопу, тримаючи автомат напереваги. На перехресті знову стріляли.

Шиплячи, над лісом злетіла зелена ракета. Почулася черга німецького шмайсера.

— Телефон поки що облиште,— сказав Антон Мінаєвій.— Займіть своє місце за бойовим розписом, нікого не підпускайте з цього боку.

— Єсть, товаришу сержант,— відповіла дівчина, кладучи на бруствер траншеї автомат.

Навскісний промінь сонця, прорвавшись крізь крону дерева, рясно обвішану довгими сережками цвіту, ліг під ноги Антону червоним, наче кров, відблиском, став йому на шляху...

Розділ тридцять восьмий

Назирці за ними, наче другий ешелон захвату і в той же час його загороджувальний загін, по-вовчому хижо й нечутно скрадався лісом зловісний і підступний Пфлюгбейль, який учора так холоднокровно й жорстоко, на очах усієї групи, розправився зі своїм вірним друзякою й земляком Францом Ветьеном. Мірошниченко й Чохов не раз мигцем боязко озиралися назад, щоб визначити, на якій відстані од них іде Пфлюгбейль, однак не запримітили його, хоч присутність відчували. Та інакше й бути не могло, бо Дерміцель, віддаючи наказ про захоплення перехрестя, наприкінці зібрав їх трьох окремо й одверто, недвозначно попередив, що найменше вагання, боягузтво чи спроба зради будуть нещадно покарані. Пфлюгбейль стрілятиме без попередження. А той, слухаючи рипучий, приглушений голос офіцера, виструнчувався, задирав угору підборіддя, всім своїм виглядом демонструючи, що так воно й буде, що наказ оберлейтенанта виконає не вагаючись. Холодна зневага і неприхована ненависть лилися з його звужених від злоби очей.

Дерміцель прискіпливо оглянув спорядження. Чохов і Мірошниченко були одягнені в радянську військову форму, яку їм приготували ще перед відльотом у тил, радянські автомати ППШ висіли в них на грудях. Обидва були достоту схожі на звичайних бійців Червоної Армії, а Пфлюгбейль красувався в польовій формі німецького солдата і був озброєний шмайсером. Оберлейтенант власноручно перевірів, чи легко видобуваються з піхов десантні ножі, чи гострі вони, змусив ще раз, уже вкотре, повторити все те, чого агентів колись навчали ще в шпигунсько-диверсійній школі,— нападу на людей, які не сподіваються цього безшумного, блискавичного орудування ножами, завдання смертельних ударів.

— Автомати переведіть за спину. Це подіє заспокійливо навіть у тому випадку, якщо вас запідозрять, дасть змогу підійти якнайближче до вартових. Не поспішайте, але й не уповільнюйте ходу. Ще здалеку покажіть квіти і посміхайтесь якомога веселіше.— Дерміцель якимось боком, хижо оскалив рот, конвульсивно сіпнув ним, що означало в нього усмішку.— Як тільки опинитесь поруч із дівчатами, в ту ж мить пускайте в хід ножі. Бийте так, щоб не почулося й писку. Стріляти дозволяю в найкритичнішому випадку. Зрозуміло?

— Яволь, пане обер-лейтенант,— відповіли Чохов і Мірошніченко, і не так безвідмовна готовність виконати наказ звучала в їхніх невпевнених голосах, як відчувався страх перед Дерміцелем, бажання швидше зникнути з-перед його очей.

— Пфлюгбейль ітиме слідом за вами, але на дорозі не з'являтиметься, буде триматися лісу. В разі потреби прийде на допомогу. Але якщо ви почнете крутити, то своє слово скаже його автомат. З богом! — підштовхнув диверсантів у спину обома руками Дерміцель і зробив це доволі грубо.

Чохов і Мірошніченко, поточившись, рушили вперед. Георгію, як тільки ступив перший крок, здалося, що у нього в грудях голосно хрупнуло й переломилося навпіл те, що давно вже там було безповоротно надломлене й боліло не перестаючи. Пфлюгбейль, ще раз хижо блиснувши очима, зразу відстав, розчинився в лісовій гушавині і далі пробирався так, що його не чути було.

Боляче хльоскало гілля по обличчю, та Чохов не піднімав застережно руки, аби захиститися від ударів, не нагинався перед гілками. Кілька разів сліпо натикався на стовбури дерев. Схитував головою, немов приходячи до тями, і обходив їх.

— Тихше! — сіпав його за рукав гімнастерки Мірошніченко, який ішов позаду. До свідомості Чохова не доходили слова напарника, вимовлені тремтячим голосом. Не реагував на них. Потьмянілий, засльозений погляд вступив перед себе, але, крім мелькання гілок, не бачив нічого. Мозок працював важко, натужно, і не над тим, що мало скоїтися через кілька хвилин, а вертав Чохова в торішню осінь. Не йшли з уяви мати й сестра. Десь здалеку, здавалося йому, простягали вони руки, щось просили, благали. Та їхніх голосів він не чув, так само як щойно не сприйняв застереження Мірошніченка.

— Торік заїжджав додому. По дорозі з Італії, де їхня зондеркоманда діяла проти партизанів, оберігаючи важливу стратегічну магістраль, навідався на чотири дні в Берлін. Війна в горах була не дуже обтяжлива й кровопролитна, але фізично втомлювала до краю. Лазіння по горах, видирання на круті осипи й скелі одбирали всі сили. Увечері м'язи рук, ніг, спини нестерпно боліли, немов обпечені. Кожен м'яз існував окремо, бринів від утоми, як туго нап'ята струна, готова от-от обірватися.

Солдати в горах рідше гинули від партизанських куль, а частіше розбивались, зірвавшись у провалля. За своє двадцятирічне життя Георгій ще ніколи не відчував такої великої утоми, як фізичної, так і душевної. Але в той же час це приносило йому певне заспокоєння, бо приглушувало почуття, гасило думки і будь-які бажання, окрім тих, щоб відпочити, забутись, відсторонившись від усього. Слухняно виконував накази, але діяв притуплено, майже несвідомо.

Пунктом прибуття в його приписі було зазначено місто Бреслау. А це означало — східний фронт!

У вагоні, обпершись потилицею об холодну, тверду стіну, не відчував нічого, окрім безперервного тремтіння свого тіла. Фізична слабкість не полишала його. Здавалося, м'язи натруджені в горах, продовжували вібрувати.

Зійшов на станції Бангоф. У Карлхорст добрався електричкою, яка провезла його майже через весь Берлін. Напівпорожні вагони мчали високим насипом, і Георгію, який дивився крізь вікно на жахні руїни, завдані союзницькою авіацією, здавалося, що ця електричка одвезе його якнайдалі од війни, що більше він уже не почує ні пострілів, ні вибухів — усе зостанеться в минулому, а йому проляже шлях додому, і мати з сестрою більше нікуди його не відпустять.

Удома, незважаючи на те, що добрався туди надвечір, нікого не застав. Скинув солдатський ранець, обшитий рудою телячою шкірою, поклав його коло дверей на ганку, а сам сів на бетонну лавицю під вікном, на ту саму лавицю, на якій колись полюбляв сидіти його батько, Костянтин Андрійович Чохов, колишній генерал колишньої царської армії, який так і не спромігся вернутися з родиною в Росію.

В голові Георгія знову ожила назва міста, куди йому належало прибути через чотири дні. Бреслау!

Що там його чекає? Невже хоч раз не можна піти наперекір жорстокій долі? Відчував жалощі до себе, прикрість сушила очі і зводила губи.

Який же вихід?

Виходу не бачив. Єдина розрада чекала попереду — побачення з матір'ю і сестрою, яких любив над усе і зустрічі з якими побоювався після всього, що накоїв. Він, Георгій Чохов, генеральський син, людина фактично без батьківщини, незважаючи на те, що має німецьке громадянство, не знаходив із свого становища прийняттого виходу. Якби був звичайним солдатом, коли б руки не зачервонилися кров'ю невинних жертв, то в першому ж бою здався б у полон. Все розповів би, як на духу. Хіба він винен у тому, що народився в Німеччині, що його призвали до вермахту? Якби ж то так було!

— Батьку! — з осудом вимовив це слово. З усієї сили зажмурих очі, Ненавидів себе, зневажав...

Мати з Алісою прийшли пізно. Невимовно зраділи, побачивши Георгія. Кинулися до нього з обіймами й поцілунками. Їхні змарнілі, втомлені обличчя проясніли.

— Хлопчику! — без сліз плакала мати, дивлячись у сіре обличчя сина, в його очі без блиску.— Сину!

— Жоржик! — схлипнула Аліса, припавши до братового плеча.

І мати, й Аліса, схудлі, одягнені абияк, виглядали не краще за нього. Жаль ще дужче зашемів у його серці, від нього нікуди було подітись. Відчував, що от-от затулить долонями очі і зарідає. Але не міг, не мав права виявляти перед матір'ю й сестрою свою слабкість, розпач, душевну надломленість, які сягнули краю.

— Хлопчику мій,— примовляла мати, відмикаючи двері.— Та ти змерз. Давно, мабуть, чекаєш?

Зайшли до кімнати. Зі стіни, з великого портрета глянув на них глава сім'ї, молодий, у генеральській формі, з трьома георгіївськими хрестами на опуклих, як у прапорщика, грудях. Переможна усмішка дритаїлася в кутиках рота. Георгій опустив голову. Відчував, що в його серці зовсім мало зосталося любові до батька. Не раз уже проклинав його і себе разом з ним.

Мати налила в чашки сурогатної кави, яка була прийнятною хіба що тим, що обпікала губи й горло, Георгій побачив, що руки в матері подряпані, в чорних саднах.

Глянув на руки сестри — і в неї те саме, наче обидві день у день працювали в кам'яних кар'єрах. Мати пояснила:

— По дванадцять годин вистоюємо біля верстатів, виготовляємо стабілізатори для мін. Зараз звикли, а попервах більш влучали по пальцях, ніж по заготовках.

Узяв материні збиті пальці в свою долоню.

Глянув на свої руки і нараз сіпнув їх до себе, щось його ніби вколело, знагла обпекло. Подумав, що мати помітить кров тих, кого влучили кулі, випущені з його автомата.

— Заспокойся, хлопчику. Ми звикли до своїх верстатів.— Мати, розцінивши по-іншому його порух, поклала долоню на голову сина, ніжно погладила волосся, як робила це ще колись, у дитинстві.— Ти стомився в дорозі. Ляж, відпочинь.

— Дякую, мамо... Спасибі й тобі, Алісо.

— А мені за що дякуєш? — здивувалася сестра.

— За те, що ви є в мене...

— Ти що, заснув? — штовхнув Чохова кулаком під бік Мірошниченко, бо той, натрапивши на товстий стовбур дерева, зупинився перед ним, притулився лобом до шерехатої кори, відчуваючи полегкість у голові від холодного доторку.

Чохов, нічого не відповівши, обійшов дерево праворуч, але й далі просувався так само незряче, невпевнено.

— Виходимо на дорогу, — підказав Мірошниченко.

Перейшли неглибокий, затравілий кювет і опинилися на дорозі, яка в цьому місці робила вигин, і тому перехрестя не проглядалося.

Оглянули один одного. Здається, все як слід. Мірошниченко подмухав на квіти, струснув букет, розправляючи його. Дихав поривчасто й хрипко.

— Не відставай! — прошипів Чохову.— Пфлюгбейль поруч!

— Я не відстаю, — ледь чутно відповів Чохов.

І ось перед ними, за якихось п'ятдесят кроків попереду, відкрилося як на долоні перехрестя — кінцева межа їхньої мандрівки. Дорога була порожня. Дві дівочі постаті виднілися під деревом. Ще здалеку впізнав Алевтину, маму Алю, як вона себе назвала.

Щось напливло Чохову на очі, може, гілля в лісі нахльостало їх, і дівочі постаті виднілися немов крізь туман чи серпанок.

Пройдено десять кроків, ще п'ять, але як важко їх долати, важче, ніж було лазити по крутих італійських горах. Кожен крок одбирав упевненість, додавав страху. Ноги плуталися, коліна не тримали тіла, ось-ось вони підігнуться, він безсило впаде на землю і більше не ступить ані кроку. Тепер не боявся Пфлюгбейля.

Ще три кроки подолано. Але це вже понад силу. Можна було брати ноги руками і по черзі їх переставляти. Ще півкроку... Зупинився. Сіпнувся раз, вдруге усім тілом, нахилиючись уперед, але не зробив жодного кроку.

Мірошниченко помалу віддалявся, помахуючи букетом фіалок. Але і його хода робилася якось дивно розхитаною, ніби в нього всередині була заведена пружина і вона щоразу сіпала то за ноги, то за руки.

— Чохов! — видихнув Мірошниченко тремтячим голо-
сом.

Георгій хотів сказати, що в нього не слухаються ноги, але губи наче склеїлися. Зупинився перед глибокою калюжею, яка залишилася після вчорашнього дощу.

Знав, що за перехрестям, на правому боці дороги, чекають сигналу обер-лейтенант Дерміцель, фельдфебель Фукс і Гофман. Як тільки побачать, що з дівчатами покінчено, кинуться до КПП, щоб знешкодити решту обслуги. Але вони даремно не ризикуватимуть.

Дивлячись услід Мірошниченку, який поволі наближався до перехрестя, судомно сіпаючись, звиваючись усім тілом, немовби підходячи до палючого вогнища, Чохов думав про себе як про когось стороннього й чужого, чия доля його зовсім не хвилювала. Якщо навіть вдасться підступно й жорстоко знищити дівчат і самим замість них з настанням ночі почати «регулювати» рух на дорозі, то й у цьому випадку життя ненадовго продовжиться. І напад на перехрестя, і взагалі нічна висадка групи з планера — все схоже на відверте самогубство.

Життя кількох диверсантів нічого не важить, коли гинуть цілі армії і падає, розсипається в прах тисячолітній рейх, який збирався панувати над світом вічно.

«Хіба не однаково, — кволо билася думка в голові Чохова, — загинути сьогодні чи продовжити на кілька днів жалюгідне, мізерне життя?»

Страху не відчував, через нього перейшов, тупа байдужість проймала свідомість. Але в грудях ворушився чи то крик, чи то стогін, однак пересохлі, потріскані губи, хоч і безперервно тремтіли, були міцно склеплені. Мірошніченко обернувся назад. Збідле обличчя його важко було впізнати.

Алевтина стояла впівоберта до них, не дивилася сюди. Чохов виразно уявив її вродливе, ніжношкіре обличчя. Відчув на собі погляд ясних, добрих очей. Як вона тоді щиро їм сказала: «Моя донечка, моя маленька куріпочка, називає мене мама Аля».

Справді, ніби в'яв почувся її лункий голос. То була перша зустріч Чохова з жінкою із Радянської Росії. А зараз він повинен її вбити, порішити ножем. Такий наказ обер-лейтенанта Дерміцеля.

Алевтина! Мама Аля... Мати й сестра Аліса ждали на нього в холодному, чужому Берліні, малі й беззахисні...

Лоб зросили холодні краплі поту. Скільки він уже отак стоїть, понуривши голову й опустивши руки? Чому досі не стріляє Пфлюгбейль? Чекав пострілів, як порятунку від мук і терзань.

Здається, минула ціла вічність, але Мірошніченко віддалився на якихось п'ятнадцять кроків. Отже, пройшло од сили дві-три хвилини, а може, менше...

Алевтина обернулася сюди, придивляється. Очевидно, впізнала Мірошніченка, який вимахував букетом фіалок.

— Стійте! — почувся дзвінкий і в той же час вимогливо суворий дівочий голос.

Мірошніченко щось сказав у відповідь, виставивши наперед букетик фіалок, і просувався далі. Дівчата тримали руки на автоматах.

І враз Чохов відчув, що губи несподівано почали коритися йому. Розтулив рот, задихав голосно й поривчасто, як плавець після запливу. Відчув якусь полегкість у тілі, ніби скинув з плечей непосильний тягар. Змахнув руками, привертаючи увагу до себе, закричав тонким, як зойк розбитого скла, голосом:

— Стріляйте! Стріляйте!

Завмерши, чекав, що ось зараз-зараз у груди, живіт, у голову ввіп'ються десятки автоматних куль, і він переломиться, як складаний ніж, і впаде на землю...

Розділ тридцять дев'ятий

До кабінету командуючого армією зайшов повнотілий, однак рухливий полковник медичної служби, спритно козирнув і досить чітко доповів генералам про своє прибуття. Проте з його поведінки відчувалося, що він не кадровий військовий.

— Здрастуйте, Іване Давидовичу,— по-цивільному привітав полковника генерал Волинський.— Сідайте до столу.

— Перше ніж вислухати вашу доповідь,— сказав командуючий армією,— хотів би почути, як закінчилась справа капітана Шугайди.

Полковник Горегляд засовався на стільці й густо почервонів.

— З капітаном Шугайдою все гаразд,— відкашлявшись, сказав він.— Я особисто одвіз її на залізничну станцію й посадив у вагон. Вона вже, мабуть, удома. Посаг для майбутнього немовляти ми теж підготували. Капітан Шугайда була задоволена. Визнаю свою помилку.

— Не будемо згадувати про це,— легенько пристукнув долонею по столу генерал Рагузін.— Я тоді аж не повірив: відомий на весь фронт хірург, професор, і раптом ця історія з капітаном Шугайдою. Тепер слухаємо вас.

Полковник Горегляд витягнув з кишені гімнастерки вузьенькі, наче приготовлені для рецептів на ліки, аркушки паперу і, час од часу зазираючи в них, почав жваво доповідати:

— Всі медико-санітарні батальйони висунуті якомога ближче до передньої лінії, розміщені не далі, як за чотири-п'ять кілометрів од неї. Трохи далі, але теж близько від місця боїв, ми розмістили п'ять хірургічних шпиталів першої лінії, які будуть приймати поранених від медсанбатів. Дозвольте, я покажу це на карті.

— Стривайте, Іване Давидовичу,— стримав заповзятість Горегляда Рагузін.— Шпитали на нашій карті позначені. Оперативний відділ не забув про це. Ви, пробачте, прямо-таки шпарите свій рапорт. Та ми викликали вас не тільки для того, щоб почути дані, про які ви інформуєте. На заключному етапі війни, коли перемога зовсім близько, нам хочеться відчути вашу проїнятість справою рятування життя людей, які не сьогодні-завтра проллють кров за Вітчизну. Як тільки почнеться битва,

на ваші плечі, шановний товаришу професор, ляже відповідальність, якої ви ще досі не відчували. Тож нам потрібні не лише факти й цифри, хоч вони нас теж цікавлять, ми хочемо відчутти настрій, який панує серед медиків. Ви відповідаєте за життя кожного пораненого. Повторюю: кожного! Ми із членом Військової ради, наприклад, не маємо чіткого уявлення про забезпечення шпиталів транспортними засобами. Які зрушення у цій справі?

— Машин у нас поки що справді некомплект,— стурбовано відповів полковник,— у штабі управління тилом запевняють, що перед початком наступу всі шпиталі й медсанбати будуть повністю забезпечені транспортом. Зараз машини використовуються на підвезенні боєприпасів та інших вантажів.

— Раджу вам, Іване Давидовичу,— з притиском сказав Рагузін,— відразу, як повернетесь до себе, зв'язатися із моїм заступником по тилу, генералом Лукашовим. Я йому вже казав про це. Уточніть з ним і зафіксуйте письмово, які конкретно автомашини і з яких підрозділів надходять у ваше розпорядження. Треба довести це до відома командирів автобатальйонів і навіть до відома окремих водіїв. Зрозуміло? Знеосібки допускати не можна.

— Зрозуміло, товаришу командуючий. Ваш наказ буде виконано.

— Як у вас справи з медикаментами, із забезпеченням шпиталів, медсанбатів, нарешті, санінструкторів, які підуть у перших лавах наступаючих, перев'язочними засобами? — запитав член Військової ради.

— Все одержано згідно з армійськими нормами! — швидко відповів полковник Горегляд.

— Все одержано згідно з нормами! Відповідь вичерпна.— В голосі генерала Волинського прозвучало невдоволення.— А чи вистачить вам того, що у вас є, на весь час, поки триватиме ця грандіозна і запекла битва? Врахуйте, що число поранених в окремі дні сягатиме тисячі і більше чоловік! І всіх їх треба своєчасно евакуювати з поля бою, попередньо обробивши рани, відправити до медсанбатів, а потім і далі. Особливу турботу слід виявити до поранених, які не можуть пересуватися самі. Таких треба евакуювати в першу чергу.

— Товаришу генерал-майор, товаришу командуючий армією,— знову засовався на стільці полковник Горе-

гляд,— на діяльність медико-санітарної служби армії досі не було ніяких нарікань. Після січневих боїв багатьох медпрацівників нагороджено орденами і медалями. Запевняю вас, що й надалі буде все гаразд.

— Спокійно, полковнику Горегляд,— промовив Рагузін.— Наша розмова з вами — це не вияв недовір'я. Ми хочемо мати повну картину того, що робиться у всіх відділах і службах армії. А на те, що вас розпитуємо особливо доскіпливо, є поважні причини. Починається завершальна битва. До Берліна, столиці фашистської держави, зараз від нас — сто сорок п'ять кілометрів. Перший Білоруський фронт стоїть ще ближче — за шістдесят кілометрів. Ворог опиратиметься ооскаженіло. Лінія оборони, яку нам треба проривати, надзвичайно міцна. У противника багато артилерії і протитанкових засобів, місцевість укріплена ровами, дзотами, ескарпами, мінними і дротяними загорожами. Уявляєте, яких зусиль треба буде докласти, щоб прорвати лінію оборони? Передбачається більша, ніж завжди, кількість поранених. Цілком очевидно, що найважчі, найзапекліші бої почнуться на підступах до Берліна. Тут особливо важливо, щоб медсанбати і шпиталі своєчасно, оперативно передислокувалися вслід за наступаючими військами. На плечі медиків ляже складне навантаження, і треба з честю з ним справитися.

— Пробачте,— похилив голову полковник Горегляд,— що не цілком зрозумів ваші запитання. Але я знову повторюю: ми повністю забезпечені всім необхідним. Тил постарався. Підготовлено також докладний план передислокації шпиталів.

— Так і запам'ятаємо,— схитнув головою генерал Рагузін.— Медслужба повністю забезпечена всім необхідним. А чи є у вас, Іване Давидовичу, резерви? Є. Це теж добре. До Військової ради звернувся комендант міста, в якому ми зараз перебуваємо. Він доповів про те, що міська лікарня вкрай потребує нашої допомоги. Головний лікар, пан Уве Домбровський, як нам відомо, людина сумлінна, але йому важко працювати одному, та ще коли не вистачає медикаментів, харчів. Капітан Резник із комендатури разом із паном Домбровським визначили, що зараз потрібно для хворих і поранених німців. Гуманна місія Червоної Армії полягає не тільки в тому, щоб розгромити фашизм, наш моральний і політичний обов'язок допомогти цивільному населенню хар-

чами, медикаментами, одягом, кровом, тобто допомагати налагоджувати мирне життя.

— Товаришу командуючий,— підвівся із стільця полковник Горегляд.— Ваш наказ буде виконано!

— Сідайте, полковнику. На закінчення нашої розмови,— він далі Рагузін,— я запитаю вас ще про одне. Чи знаєте ви, Іване Давидовичу, на що я звертаю увагу, під'їжджаючи до польового шпиталю? Не пробуйте відгадати. Найперше розшукую кладовище, яке обов'язково є біля нього. Чим воно менше, тим, значить, краще працюють лікарі і обслуговуючий персонал. Кожен поранений, який потрапляє до вас, сподівається, що коли вже вирвався з пекла бою, то неодмінно житиме, він вірить у силу, знання і сумлінність медиків. Так само думають і бійці, які залишаються на фронті. Отже, треба цю віру підкріплювати ділом...

Голосно й тривожно зазмерив телефон. Рагузін підійшов до столика, на якому стояли різнокольорові апарати, підняв трубку.

— Слухаю. Так.— Чоло командарма спохмурніло, обличчям майнула тінь.— Посилайте туди людей. Про все, що робиться на магістралі, доповідайте особисто мені.

Рагузін поклав трубку, повернувся до члена Військової ради і полковника Горегляда, які з увагою стежили за ним.

— До вас, товаришу полковник, запитань більше немає,— сказав командарм.— А відносно машин — тримайте в курсі полковника Лагутіна.

— Дозвольте йти? — вистрнчився начальник медичної служби.

— Звичайно, Іване Давидовичу,— привітно сказав Рагузін,— ідіть і займайтеся своїми справами. Німецькій лікарні допоможіть негайно. З паном Добровськи зв'яжіться особисто!

Полковник Горегляд вийшов. Командарм сказав:

— Дзвонив генерал Біляк. Порушився телефонний зв'язок на магістралі, що веде на Грюневальде. Ворожі агенти почали діяти. Фон Штейніц проковтнув наживу. Генерал Біляк вислав машину в район КПП — одинадцять і дванадцять. Можливо, на пост вчинено напад.

Розділ сороковий

Коли знагла розлігся, пролунав над дорогою, гублячись серед дерев, наче зойк розбитого скла, розпачливий крик Чохова, дівчата, й так напружені до краю і збуджені без міри, були готові до найрішучіших дій. На мить випали з їхньої пам'яті всі вказівки старшого лейтенанта Гарненького, навіть інструкції й накази, які ще вчора перечитували, зібравшись разом. Власне, читав уголос сержант Дивнич, роз'яснюючи окремі пункти, а дівчата уважно слухали, часом про щось запитуючи. Але одна справа слухати те, що написано на папері, інша — діяти в складній і небезпечній обстановці. Не роздумуючи, Алевтина натиснула на гашетку. Зброя сіпнулася в її руках, із ствола запульсувало рвучке полум'я. Жінка відчула, як усю її спершу обдало холодом, а потім ураз обсіпало гарячим приском. «Це я, я упіймала гаву, відпускаючи цих двох типів!» — майнула думка.

Постать диверсанта, який щойно вимахував букетом синіх квітів, тримаючи їх у простягненій руці, дві автоматні черги немов перекреслили навскіс, перетяли надвоє. Букет випав із розслаблених пальців і впав на землю раніше, ніж тіло забитого, яке ще поволі хилилося наперед і трохи на правий бік, аж поки не розпласталось незрушно.

Зубчаті верхів'я дерев, освітлені червоними променями призахідного сонця, стелили до середини дороги темні й, здавалося, холодні тіні. З висоти долинали каркання круків-могильників, які гніздилися десь неподалік, не раз дівчата примічали і раніше, як вони кружляли над лісом.

Кулі поминули Чохова, і він стояв перед калюжею, якось дивно схитуючись, немов поривався іти, але не міг зрушити з місця. Здавалося, крик, який почули дівчата, висотав усі його фізичні й душевні сили.

— Лягай! — скомандувала Леоніда, націлюючи ствол автомата. — Лягай, кажу тобі!

Могла легко, одним пострілом зняти його, але аж тепер згадала наказ (якраз учора читав його сержант Дивнич) — бійців КПП суворо-пресуворо попереджали, що диверсантів і шпигунів треба обов'язково захоплювати живими. Мертві вони нічого не скажуть і командуванню не потрібні. Зброю дозволялося застосовувати

лише у виняткових обставинах, коли іншого виходу немає. Навіть подання до нагород у зв'язку з цим відповідно розмежовувалося: за спіймання живого агента належала нагорода вищого ступеня, за мертвого — нижчого або й взагалі обходилося без подання на нагороду.

Уцілілий диверсант поводився дивно, можна сказати, сам давався в руки. Глипав осклілими і якимись наче неживими очима, не міг, здається, второпати, чого від нього вимагають.

— Лягай! — Для остраху дівчина випустила коротку чергу поверх його голови.

Чохов глянув собі під ноги, наче вибирав місце, куди б зручніше впасти, щоб не потрапити в воду, яка блищала в глибоченькій калюжі перед ним. Ці роздуми коштували йому життя.

Потріскуючи, зашипіла над головами дівчат ракета, розлила мінливі відблиски по землі. Випущена десь зблизька, вона прокреслила над лісом зелене півколо і, впавши на дорогу, покотилася в кювет, тягнучи за собою шлейф білого диму. Ракета догорала, а з кущів, що росли за тридцять — сорок метрів від перехрестя, застрочив автомат. Стріляли з німецького шмайсера. Кулі роєм задзижчали поміж дерев, рикошетячи від стовбура. Чохов, який щойно розхитувався над калюжею, підломився, мов стебло, стяте косою, і ницьма впав наперед, зануривши обличчя в руду глинисту воду. Пілотка впала в калюжу.

— Алевтина, в укриття, — крикнула Леоніда і миттю опинилася в окопі, який був поруч, майже біля її ніг. Озирнулася на подругу, дивуючись, чому та бариться. Алевтина повільно, ніби знехотя, поверталася в той бік, звідки щойно стріляли, а потім, якось чудно сіпнувши плечима, важко присіла на бруствер, звисла ноги вниз.

— Мене поранено! — прошепотіли її зблідлі, болісно скривлені губи.

Леоніда обхопила подругу за стан, потягла обважніле тіло до себе, обережно опустила на дно окопу. І зробила це вчасно: диверсант, який зачався в кущах, заходився обстрілювати перехрестя короткими злими чергами. В окоп сипалося молоде листя, впала зелена галузка.

Алевтина важко навалилася спиною на стіну окопу, руки безсило впустила на коліна, голову схилила на

високі груди, які рвучко піднімалися від швидкого дихання.

— Плече... Плече горить,— шепотіла крізь прикушені губи. Рум'янець неймовірно швидко вицвітав на її щоках, поступаючись місцем крейдяній блідості.— Ой, болить... Болить, Лео.

Леоніда розстєбнула верхні гудзики на її гімнастерці.

— Болить! — Алевтина намагалася підняти руку, але не знайшлося для цього сил. Застогнавши, розтисла губи, завжди яскраво-червоні і вогкі, зараз вони біліли, як папір. Леоніда побачила, що щільні, рівні зуби подружки зачервонилися кров'ю. «Мабуть, прикусила від болю губу»,— подумалося їй. Рана в плече не видавалася Леоніді, колишньому санінструктору, яка врятувала життя не одному десяткові пораних, особливо важкою. З такими ранами інколи і в шпиталь не ідуть, а лікуються в медсанбаті.

— Я тебе зараз перев'яжу! — ласкаво шепотіла Леоніда.— Ось тільки гляну, що робиться нагорі.

Алевтина не відповіла їй, а тонко й жалібно, мов мала дитина, стогнала, все більше розслаблюючись тілом. Лежала із заплющеними очима. Гімнастерка на плечі потемніла, але крові, здається, витекло небагато.

— Зараз, я зараз! — І Леоніда хутко зіп'ялася на ноги. Обережно, ховаючись за бруствером, визирнула з окопу. Дорога, як і перед тим, була порожня. Тиша залягла довкола. Якби не Алевтинине поранення, не тіла двох забитих і не дим від ракети, що снувався з кювета, можна було припустити, що все це примарилося, було всього-на-всього поганим сном.

Чула болісний стогін подружки, і серце розривалося від жалю і співчуття, від того, що досі не подала першої допомоги. Заспокоювала себе тим, що рана не з тих, щоб становити небезпеку для життя. Поки що не могла до кінця збагнути наміри диверсантів. Чого вони хочуть? Звичайно, могли, підступно зблизившись, убити вартових, тобто її і Алевтину. А далі що? Сержанта Дивнича, капрала Збишка й інших дівчат зненацька не захопиш. А крім того, з настанням темряви (чекати залишалося недовго) дорога оживе, в бік фронту посуне сила, яку нічим не зупинити і рух якої не розладнати. Але з усього видно: диверсійна група від своєї затії поки що не відмовилася.

Що це? Схитнулася гілка, затріпотіли на ній молоді

листки. Ага, он він, посіпака, причаївся. Пригнувшись, перебіг поза кущами ближче до перехрестя. Леоніда старанно прицілилася у вигнуту горбом спину. Натисла на гашетку. Довга черга пронизала кущі наскрізь. Диверсант спершу присів, а потім якось рвучко, по-жаб'ячому стрибнув далеко вперед і упав на бік. Для певності дівчина випустила дві короткі черги по непорушному тілу. Може, прикидається? Але не схоже на це!

Диверсанти, які досі непомітно чаїлися по обидва боки дороги, відкрили по перехрестю й по землянках, де жила обслуга КПП, густий вогонь, немов зганяли свою злість за першу невдачу. Захлиналися від люті їхні автомати, глухо лунали вибухи гранат. Кулі із чмоканням впивалися в землю і стовбури дерев. У Леоніди відлягло від серця, коли почула, як неспішно і впевнено озвалися наші автомати. Вогонь був щільний. Почуття самотності полишили дівчину. Отже, сержант Дивнич разом з капралом. Збишком і дівчатами дають відсіч знахабнілим диверсантам.

Оцінивши обстановку і побачивши, що ніхто перехрестя поки що не атакує, Леоніда залишила автомат на бруствері, а сама опустила в окоп. Треба було, не гаючись, подати першу допомогу пораненій. Алевтина лежала в тій самій позі, що й перед цим, лише зсунулася нижче, тепер обпиралася об стіну не всією спиною, а лише плечима, ноги її в акуратних хромових чобітках були безпорадно й безсило розкинуті. Леоніду шпигнув тривожний біль, бо побачила на підборідді подруги тоненьку струминку крові, яка затекла аж за шию.

Миттю розстебнула гудзики на гімнастерці Алевтини, розірвала торочки ліфчика, визволила білі тугі груди від щільного утиску. Заголила плече. Там, де влучила куля, виднілася маленька запечена ранка, яка ледь-ледь кровоточила. Звідки ж тоді взялася струминка крові на підборідді?

Поранення сліпе. Злякало припущення, що куля, пробивши плече, проникла у внутрішні органи і пошкодила якийсь із них. Напевне, легені. Кров пахла солоно й терпко, паморочила голову. Леоніда зубами рвонула нитку на індивідуальному пакеті, приклала подушечку до рани і якомога міцніше прибинтувала її.

Поранена розплющила пригаслі, налиті болем очі. Перса її білими голубами ствобурчилися крізь розріз

гімнастерки. Леоніда ласкаво витерла бинтом кров на підборідді і шиї пораненої, звела докупи, наскільки це вдалося, комір гімнастерки, прикриваючи оголене тіло.

— Болить... Ой, болить, Лео, плече...

— Потерпи, Алю, зараз приїде машина, і ми тебе одвеземо до шпиталю. Все буде гаразд. Повір мені. Куля влучила в плече, не страшно.

— Лео! — заборсалася Алевтина, намагаючись сісти.— Допоможи!

Леоніда допомогла подрузі сісти рівніше. Та знову прикрила повіками розгаслі очі.

— Лео,— шепотіла немов у забутті,— я хочу до своєї куріпочки, до своєї донечки. Де ти, моє сонечко? Йди до мене на ручки... Поцілуй маму. Ах ти, сонечко моє ясне!

Схлипнувши, вона розплющила очі і тепер уже цілком притомно й осмислено глянула на подругу.

— Леонідо, скажи Юрі, щоб беріг нашу донечку.

— Що ти верзеш, Алю? Все буде гаразд!

Та поранена дивилася таким вимогливим, сумовитим поглядом, що Леоніда не витримала і відвела свої очі вбік.

— А-а-а,— махнула рукою.— Ти таке кажеш, що я не хочу слухати.

Підвелася, стала біля свого автомата. Ховаючись за бруствером, напружено вдивлялася в ліс, звідки можна було чекати нового нападу.

На очі напливали сльози, бачила погано. Про найгірше не хотілося думати, але тривога сама підкочувалася до серця й шорстко стискала його.

Дорогу вкрила чорна тінь від лісу, а небо ще ясно світилося вгорі...

Розділ сорок перший

*З нагородного листа на Антона Дивнича,
військове звання — сержант, рік народження — 1924,
партійність — член ВКП(б) з 1943 року.*

«...14 квітня 1945 року на КПП-12 (магістраль Грюневальде) вчинила напад ворожа диверсійна група. Як пізніше посвідчили полонені, вона мала завдання знищити бійців КПП і, виставивши замість них своїх регулювальників, переодягнених у форму радянських бій-

ців, зчинити плутанину в рухові танкових колон, які підтягувалися до фронту.

Відважно й уміло керував діями невеликого підрозділу комуніст, сержант Антон Дивнич. На службу в дорожньо-етапну комендатуру він потрапив після поранення, котре одержав, виконуючи, як розвідник, завдання в тилу ворога. В шпиталі сержант Дивнич був визнаний непридатним до військової служби, та, незважаючи на це, знову добровільно пішов на фронт.

Сержант Дивнич завчасно продумав і організував кругову оборону перехрестя. Ворожих лазутчиків було знищено в короткому, але запеклому бою. Серед убитих виявлено обер-лейтенанта Дерміцеля, котрий кілька разів переходив лінію фронту і на якого було оголошено розшук. Двоє агентів здалися в полон.

Під час сутички з диверсантами загинула боець Алевтина Ситникова, 1920 року народження. Сержант Дивнич, котрий особисто знищив чотирьох фашистів, дістав поранення у груди і в тяжкому стані відправлений до шпиталю, де й помер. Легко поранені бійці Леоніда Турбай та Олександра Мінаєва, а також капрал Війська Польського Збігнев Дворак евакуюватися відмовилися, залишившись у строю.

За виявлену мужність і хоробрість сержант Антон Володимирович Дивнич представляється до нагородження орденом Вітчизняної війни I ступеня»¹.

Розділ сорок другий

Іноді трапляється так, що гине солдат на фронті, а його смерті ніхто не бачить, і родина одержує повідомлення, що пропав безвісти; і жди тепер його, і вже не жди, плекай надію і втрачай її, а роки минають, і коли б залишився живий, то давно озвався б, а він не озивається, крає серце гострим болем...

По-всякому бувало на фронті...

Ось атака. Все навкруги стогне й горить під зливою гарячого металу, котрий без сліду вибиває й найтонші стебла трави, а солдату треба встати із сирі землі, яка, здається, надійно захищала його, і, зціпивши зуби і так заломивши брову, що, либонь, вона ніколи, вже

¹ На інших бійців, у тому числі на Алевтину Ситникову, подаються окремі нагородні листи.

ніколи не розпрямиться, кинутися вперед, на ворожі окопи, бігти через колючі дроти й мінні поля, навстріч живим роям куль, крізь вибухи снарядів, бігти, відчувачи, що от-от зупиниться серце або обірветься в грудях, а глянеш — до окопів ще далеко, а кулемети й автомати ворога строчать безугавно, а снаряди й міни лягають усе щільніше, і земля горить, димує, здається, живим на неї не осмілишся впасти, бо дихає вона вогнем, двигтить зчорнілими м'язами, корчиться від болю і ран.

У розпалі бою про смерть не думають, її навіть не помічають, хоч вона, як зловісна зграя вороння, весь час шугає над шеренгами атакуючих, то тут, то там вимічаючи собі все нові й нові жертви. Мертвому не страшно падати на зчорнілу землю. По атаці, після того як зупинить своє скажене обертання круговерть бою, ховають полеглих, починають лікувати рани і пишуть повідомлення про смерть.

А буває... Ідуть солдати походом, бадьоро крокують залитою сонцем дорогою, і пісню веселу заводять, і жартують, і сміються, а де не візьмися — крадькома налетить з-під сонця хижий «месер», стрельне з гармат і кулеметів і когось, буває, зачепить, підкосить. Смерть на виду...

Сонце світить, либонь, ще яскравіше, ніж до того, тиша прямо-таки видзвонює довкруги, гостро пахне молодда зелень, і червона кров лапатими краплями скрапує на зелену траву, всочується в теплу землю, забираючи з солдатського тіла життя.

Колона згодом іде далі, солдати тамують у грудях гіркоту непоправної втрати, а при дорозі, десь на осонні (вибирали місце сухе й високе), залишається свіжий горбик землі та самотній стовпець з білою дощечкою, на якій написано, хто саме і коли загинув тут. Не в бою поліг, звичайно, не в атаці, не в окопі, стріляючи по ворогу, але однаково загинув за Батьківщину.

Часом солдата підстерігає одинока смерть, коли ніхто не бачить, як умирає він. Такої смерті не побажаш і лютому ворогові. Біжить, скажімо, телефоніст з автоматом впоперек грудей, з зеленим апаратом при боці шукати порив на лінії чи пробирається посильний у тил або на передову з донесенням і раптом потрапляє під кулю чи осколок, падає, як підтятий, на землю.

Про таких часом і пишуть, що пропали вони безвісно.

Летять у чистому, промитому холодним дощем, весняному небі струнки ключі білих лебедів чи сірих журавлів. Летять птахи з довгих мандрів по чужих краях, повертаються в рідні місця, пришвидшують літ, аби скорше побачити землю, де народилися й учились літати, завчасно готуються, прокресливши над нею повільне розмашисте коло, м'яко торкнувшись її лапами і скласти втомлені крила. І раптом якийсь із довгошиїх красенів налітає з розгону на гарячу, злу дробину, пущену злодійською рукою, і вмить опускаються його крила, наче спорожнілі вітрила, і птах каменем падає вниз. У примерхлих очах востаннє відбиваються синє небо й земля, дорога й мила його сердцю. Щойно летів лебідь прямий, як натягнута струна, котра ніби дзвеніла в його тілі, струнко розпрямляючи довгу лебедину шию, випростуючи назад ноги, а підступний свинець перетяв струну надвоє, і гострі її краї впилися в тіло, звели судомою шию.

Часом і солдата смерть підловлює, як і птицю, на льоту, і він, ще не збагнувши, що сталося, гине в невіданні своєї долі. Навіть не знаючи, який подвиг звершив в ім'я бойових побратимів, в ім'я Вітчизни.

Рагузін ніколи не викине з пам'яті пекучі і, що найбільш дивно, з білими туманами грудневі морози тридцять дев'ятого року, коли на Карельському перешийку він піднімав бійців свого батальйону в атаку, вів їх штурмувати залізобетонні, здавалося б, неприступні доти. Багнети довжелезних, незручних гвинтівок, обкурені пухнастим інеєм, сніжно білили, лунко рипів під валянками сніг, лопотіли цупкі кожухи, що промерзали так, наче були пошиті не з овечих шкур, а викроєні з твердої бляхи. Ці звуки порушували застоюну лісову тишу лише на початку бою. А коли бійці наближалися до дотів, то вузькі амбразури, прорізані низько над землею, закипали пульсуючим вогнем, і над снігами починала виспівувати незрима, страшна коса, яка стинала все живе, що потрапляло під її гострюще жало.

Та бійці, незважаючи на хижий посвист коси, нездоланно йшли вперед. Дехто падав на твердий сніг, поливаючи його своєю кров'ю, що замерзала, як тільки витікала з рани. У командира батальйону, запаленого наказом неодмінно оволодіти триклятим дотом, який, може, заступає дорогу всій дивізії, боліло серце за кожного, хто не міг піднятися в чергову атаку.

Ще тяжче робилося після бою, коли начальник штабу, склавши разом з писарями списки полеглих, подавав їх командирові батальйону. Рагузін вчитувався в знайомі прізвища, відновлював у пам'яті обличчя бійців, які ще вдосвіта юрмилися навколо похідної кухні, тулили долоні до її теплих боків, підставляли казанки, які кухар щедро наповнював густою пахучою кашею.

Червоноармійця Куликова, тридцятирічного будівельника з Куйбишевської області, покликаного на війну із запасу, Рагузін примітив у двох атаках і відзначив його з кращого боку. Поводився той розумно й сміливо, не наражався на зайвий ризик, але й не пас задніх; обидва рази, які запам'яталися командирові батальйону, першим опинявся під стінами доту, а останній раз вцілів гранатою в амбразуру і назавжди вгамував лють ворожого кулемета. Рагузін вирішив, представити бійця до нагороди. Він її заслужив.

Під час сніданку Куликов тулився широкою спиною до кухні, грівся. Зустрівшись поглядом з очима капітана, наче вибачаючись за мерзлякуватість, усміхнувся ніяково і сказав простудженим голосом:

— Товаришу капітан, ставайте на моє місце. Погріється трохи.

— А чи воно гріє? — засумнівався Рагузін.

— Чи я знаю? — ворухнув богатырськими плечима Куликов.— Парує кухня, то й думаємо, що боки її гарячі. Ставайте!

— Дякую, товаришу Куликов. Я вже зсередини нагрівся гарячою кашею.

— Ну, то як знаєте! Моя справа запропонувати! — Куликов притулив широку долоню до чорного боку кухні і вигукнув аж якось наче зраділо: — Холодна! Нічого, зараз нагріємося он там.— І він схитнув головою в бік ворожих позицій, які поки що німо мовчали, мовби там нікого не було. Можливо, білофінни в цей час теж снідали...

Загинув у бою Куликов.

Киплячий мороз одразу сковував тіла загиблих у тих позах, у яких бійці впали, зустрівшись із розривною кулею чи осколком снаряда.

Заклали фугас, рвонули його, осипаючи з дерев пухнастий іній, і братська могила була готова.

Рагузін в 1944 році, вже командуючи корпусом, після одного з особливо запеклих боїв, який забрав багато

життів, наказав подати йому списки полеглих за всією формою, щоб там були зазначені прізвища, ім'я і по батькові загиблих, рік народження, військове звання і домашня адреса — тобто місто або село, куди треба посылати сумну похоронку. Принісши ці списки, начальник штабу мовчки поклав на стіл. Рагузін обережно торкнувся пальцями шелесткого паперу і, поки ще не дивлячись на прізвища, почав перекладати аркуш за аркушем. Серце спершу рвонулося з грудей, а потім забилося так, наче враз отерпло.

Ось на сторінці видрукувані прізвища, що починаються на літеру «Р», як і прізвище генерала. Скільки їх? Вісімнадцять. А всього загинуло чотириста тридцять два солдати, сержанти, офіцери, і серед них не було жодного хворого, чи недолугого, або старого. Жорстокий бій одібрав життя в людей здорових, повноцінних, кожен з яких міг стати окрасою чоловічого клану. Коли б таку кількість людей вишикувати пліч-о-пліч в один ряд, то, глянувши з одного флангу, не можна було б розрізнити обличчя бійців на другому фланзі.

Радіонов, Радченко, Ратнер, Рибалко, Рязанов, Рапопорт, Рюшин...

Роки народження: 1917, 1923, 1923, 1916, 1925, 1921, 1900, 1900, 1914...

І адреси: Хабаровськ і Москва, Ташкент і Ярославль, Ашхабад і Одеса, Рязанська, Саратовська, Івановська області...

Солдатська пам'ять! Вона не в тому, щоб тримати в голові назви всіх населених пунктів, які визволяв у роки війни, або пам'ятати дати боїв і битв, у котрих брав участь; з плином часу вивітрюються навіть прізвища бойових побратимів. Сила пам'яті в тому, щоб у серцях тих, хто пройшов війну і залишився живий, завжди бринів хоч і задовнений, але гострий біль непоправних втрат і сум коротких суворих прощань, яких так багато випало нам на дорогах війни. Солдатові, як і генералу, ніколи не дано забути тих, з ким разом був у бою, хто поліг за Вітчизну.

1975—1978,
м. Київ

*Петр Владимирович
Гуриненко*

ДНЕЙ ТВОИХ НЕМНОГО

Роман

Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро», 1984

(На українському мові)

Редактор *М. Я. Видиш*
Художник *Б. Л. Литвинов*
Художній редактор
С. П. Савицький
Технічний редактор
С. М. Величко
Коректори *Т. В. Карбовнича,*
Л. Г. Лященко

Інформ. бланк № 2966

Здано до складання 10.01.84.
Підписано до друку 27.03.84.
Формат 84×108 ¹/₃₂.
Папір друкарський № 2.
Гарнітура літературна.
Друк високий. Ум. друк. арк. 23,52
Ум. фарб. відб. 23,52.
Обл.-вид. арк. 25,563.
Тираж 65000. Зам. № 4—15.
Ціна 1 крб. 90 к.

Видавництво художньої літератури
«Дніпро».

252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

3 матриць друкарні
Орден «Знак Пошани» видавництва
ЦК ЛКСМУ «Молодь»
на Київській книжковій фабриці.
252054, Київ, вул. Боровського, 24.

Гуриненко П. В.

Г95 **Днів твоїх небагато: Роман.**— К.: Дніпро, 1984.—
447 с.

Роман українського радянського письменника відтворює драматичні події Великої Вітчизняної війни, зокрема підготовку до штурму однієї з укріплених ліній фашистської оборони на підступах до Берліна. В широкій художній панорамі яскраво зображено будні війни, фронтовий побут, запеклі бої, в яких радянські воїни проявляють виняткову мужність, самопожертву в ім'я перемоги над фашизмом.

Г 4702590200—243 8,85
М205(04)—84

У2

1 КРБ 9011

ЦЕЛРО
ЖИТЯ
ГРИНЧЕНКО

ДНІВ ТВОЇХ НЕБАТАГО

